

267524

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
PÉCSI ÉS VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉRTESÍTŐJE

A DUNÁNTÚL TELEPÜLESTÖRTÉNETE

V.

(1900–1944)

II.

A VESZPRÉMI TELEPÜLESTÖRTÉNETI KONFERENCIÁN
ELHANGZOTT ELŐADÁSOK, KORREFERÁTUMOK SZÖVEGE

(1981. november 10–11.)

VESZPRÉM
1982

MTAK

0 00002 38729 1

640707

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

SZERKESZTETTE:

Farkas Gábor

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

Kovács István

LEKTOROK:

Für Lajos, Kanyar József, Kállay István,

T. Mérey Klára, Szita László

ISSN 0133—4948*

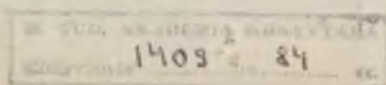
ISBN 963 7121 36 6 V/1 V/2

ISBN 963 01 0441 5 Összk.

Kiadja az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága
Felelős kiadó: Némecz Ernő, az MTA VEAB elnöke
Készült: 600 példányban a NEVIKI sokszorosítójában

Engedély száma: 46 681.

TARTALOMJEGYZÉK

PLENÁRIS ÜLÉS

<i>Pölskei Ferenc:</i> A Déldunántúl településtörténetének főbb kérdései 1900–1944.....	9
<i>Kopasz Gábor:</i> Telepítések a Dunántúlon 1924–1934.....	16
<i>Kelemen Elemér:</i> Népoktatás a Dunántúlon 1900–1944.....	29

SZEKCIÓÜLÉSEK

I. AGRÁRTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>Glósz József:</i> Tolna megye gazdasági fejlődésének korlátai a 19–20. század fordulóján.....	41
<i>Dóka Klára:</i> Vízszabályozási munkák a Dunántúlon az 1929–1933-as gazdasági válság idején.....	51
<i>Réfi Oszkó Magdolna:</i> A vízlecsapolások szerepe a Veszprém megyei községek fejlődésében.....	59
<i>Lencsés Ferenc:</i> Az agrárproletáriátus települési elhelyezkedése Dunántúlon a két világháború között.....	68
<i>Molnár Gyula:</i> Agrárproletárok Fejér megyében 1900–1945.....	73
<i>Záborszky Miklós:</i> Csór a XX. század első felében.....	76
<i>Lasky Gyula:</i> Az ellenforradalmi rendszer földbirtokreformja Lovasberényben.....	84
<i>Gyülsi László:</i> Tagosítás Oroszlány községben 1928–1930.....	91
<i>Mátyás László:</i> A gyümölcsfaállomány és a szőlőtermelés alakulása a XX. század első felében Fejér megyében.....	102
<i>Lukács László:</i> Méhészeti újítások Csákváron a századforduló évtizedeiben.....	110
<i>Demeter Zsófia:</i> A Baranyai-féle mezőgazdasági gépműhely működése Mezőkomáromban.....	118
<i>Serényi Antal:</i> Az állategészségügyi igazgatás Fejér megyében 1900–1945-ig.....	122

II. VÁROS- ÉS IPARTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>T. Mérey Klára:</i> Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településeire.....	127
<i>Ortutay András:</i> Esztergomi virilisták 1895–1944 között.....	134
<i>Piskó Péter:</i> Utcaszerkezet- és névadás Esztergomban 1895–1944.....	141
<i>Gelencsér József:</i> A Székesfehérvár–Palotai városnegyed társadalmi struktúrája a XX. század elején.....	147
<i>Andrássy Antal:</i> Az uralkodó elit Kaposváron 1919–1944 között.....	154
<i>Tóttós Gábor:</i> Szekszárd város fejlődése 1900–1944.....	158
<i>Borsy Károly:</i> A pécsi nyomdaipar technikai fejlődése a XX. század első felében.....	165
<i>Bencze Géza:</i> Olajipari lakótelepek kialakítása Zala megyében a második világháború alatt.....	170
<i>Ravasz Éva:</i> Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón.....	175
<i>Énekes Ambrus:</i> A péti gyárkörnyéki település fejlődése az 1930-as és 1940-es években.....	183

<i>Szili Ferenc</i> : A tisztviselők élet- és munkakörülményei a MIR Kaposvári cukorgyárában 1894–1945	189
<i>Naszados István</i> : A gyárpar fejlődésének társadalmi hatása Sárváron 1900 és 1945 közötti	196
<i>Honviri János</i> : Győr gyárpar a két világháború között	200
<i>Horváth Ferenc</i> : Az ipari fejlődés néhány kérdése Vas megyében a századfordulón	207

III. POLITIKA (nemzetiség) TÖRTÉNETI SZEKCIO

<i>Szita László</i> : A német nemzetiségi iskolaügy és iskolapolitika kérdéséhez Magyarországon 1938–1944	211
<i>Fehér István</i> : Adatok a bonyhadi hűségmozgalom megalakulásához	218
<i>Füzes Miklós</i> : Német nemzetiségi mozgalom a baranyai Hegyháton 1934–1944	230
<i>Körmendy József</i> : Nemzetiségi nyelvek használata a Veszprémi Egyházmegye lelkipásztori tevékenységében	235
<i>Tegzes Ferenc</i> : A délszlávok helyzete Baranyában 1919–1925	240
<i>Erdődi Gyula</i> : A szerb nemzetiség számának csökkenése Dél-Dunántúlon 1881–1930	247
<i>Zelcni Ferenc</i> : Köztársasági mozgalom Baranyában	256
<i>Erdős Ferenc</i> : Az I. világháború menekültjei Fejér megyében	260
<i>Vonyó József</i> : A Nemzeti Egység Pártja Baranya megyei megtervezése és működése	267
<i>Vargha Dezső</i> : A városi közigazgatás és a Szociáldemokrata Párt törekvése Pécsen az 1929–1933-as válság leküzdésére	277

IV. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIO

<i>Gerencsérné Horváth Éva</i> : A nádasdladányi római katolikus elemi iskola története 1900–1925 között	293
<i>Reóthy Ferenc</i> : A kőröshegyi református iskola működése 1900–1945	298
<i>Kotnyek István</i> : Felnőttoktatási törekvések Zala megyében a századfordulót követő években	306
<i>Tóth Tamás</i> : A népiskolai könyvtárak helyzete Esztergom vármegyében, különös tekintettel az állami nép- iskolákra 1900–1918	311
<i>Rajczy Péter</i> : A monácsi városi gimnázium története	317
<i>Kalácska László</i> : A sárbogárdi községi (reál) gimnázium története 1920–1928	321
<i>Nárai Gábor</i> : A tanoncoktatás korszerűsítési törekvései és hatása a somogyi ipari szakoktatásra 1920–1944	328
<i>Tóth Béláné</i> : Iparoktatás Székesfehérváron 1883–1919-ig	333
<i>Palos Gy. Bernardin</i> : Székesfehérvár helye a tanügy- igazgatásban	338
<i>Bárdos István</i> : Iskolán kívüli népművelés Esztergomban az 1920-as években	358
<i>Vörös Károly</i> : Franciscs Károly daloskönyve	370
<i>Lencsés Ferenc</i> : A Fejér vármegyei Árvaház alapítása és működése 1903–1915	381
<i>Zielbauer György</i> : A Volksbund Vas megyében	387

V. GENEALÓGIAI SZÉKCIÓ

<i>Kallay István</i> : A Károlyi nemzetség Fener megyei ágának genealógiája	465
<i>Kardos József</i> : A szent korona szövetségek dunántúli zászlóbontása	419
<i>Hetényi István</i> : Gróf Wimpffen család és ercsi uradalma	417
<i>Kiss Mária</i> : Változások az Erdődy család kötött és szabad birtok öröklésében	423
<i>Baldzs László</i> : Sárkozy Kázmér, az utolsó alnádor	432
<i>Farkas Gábor</i> : Széchenyi Viktor 1871–1945	444
<i>Hörösk Richárd</i> : Lázár Andor életútja 1882–1971	448
<i>Unger Emil</i> : Egy nyugat-dunántúli eredetű budapesti polgárcsalád története	455
<i>Somkuti Eva</i> : Egy székesfehérvári polgárcsalád genealógiája	459
<i>Gyengő László</i> : Bartheldy család genealógiája	466
<i>Kőszegi Gyula</i> : Kőszegi Ferenc életútja 1880–1942	474
<i>Gál Szilveszterné Vadai Mária</i> : Lityán Viktória székesfehérvári tevékenysége	480
<i>Heiczinger János</i> : Egy svábbból jött magyar család története	487
<i>Iharosy József</i> : Tisztelet az utolsó Szendelbachnak	492
<i>Gelencsérné Marovics Mária</i> : Egy alsőszentmártoni sokác parasztcsaladról	501
<i>Bertényi Iván</i> : A vörös-ezüst sávozat szimbolikája néhány dunántúli városunk címerében a XX. században	516
<i>Halász Imre</i> : Zala vármegye és székhelyének címere	524

ZÁRÓTÉL

A szekcióvezetők beszámolója	533
Für Lajos	533
T. Mérey Klára	535
Szita László	537
Kanyar József	539
Kallay István	542
Vörös Károly	543
Német nyelvű összefoglaló	547
A kötet munkatársai	573

INHALTSVERZEICHNIS

PLENARSITZUNG

<i>Polőskel, Ferenc:</i> Hauptfragen der Siedlungsgeschichte in Transdanubien 1900–1944.	9
<i>Kopasz, Gábor:</i> Ansiedlungen in Transdanubien 1924–1944.	16
<i>Kelemen, Elemér:</i> Volksbildung in Transdanubien 1900–1944.	29

SEKTIONSSITZUNGEN

I. AGRARHISTORISCHE SEKTION

<i>Glósz, József:</i> Einschränkungen der wirtschaftlichen Entwicklung des Komitats Tolna an der Wende des 19. Jhs.	41
<i>Dóka, Klára:</i> Wasserregelungen in Transdanubien zur Zeit der Wirtschaftskrise von 1929–1933.	51
<i>Réfi Oszkó, Magdolna:</i> Rolle der Entwässerungen bei der Entwicklung der Gemeinden des Komitats Veszprém.	59
<i>Lencsés, Ferenc:</i> Ansiedlungen des Agrarproletariats in Transdanubien zwischen den beiden Weltkriegen.	68
<i>Molnár, Gyula:</i> Agrarproletarier im Komitat Fejér 1900–1945.	73
<i>Záborszky, Miklós:</i> Gemeinde Csór in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	76
<i>Lasky, Gyula:</i> Bodenreform des konterrevolutionären Regimes in Lovasberény.	84
<i>Gyuszi, László:</i> Flurbereinigung in der Gemeinde Oroszlány 1928–1930.	91
<i>Mátyás, László:</i> Obstbaumbestand und Weinbau im Komitat Fejér in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	102
<i>Lukács, László:</i> Erneuerungen in der Imkerei in Csákvár in den Jahrzehnten um die Jahrhundertwende.	110
<i>Demeter, Zsófia:</i> Funktion der landwirtschaftlichen „Maschinenwerkstatt von Baranyai“ in Mezökomárom.	118
<i>Serényi, Antal:</i> Veterinärwesen und dessen Verwaltung im Komitat Fejér 1900–1945.	122

II. STADT- UND INDUSTRIEGESCHICHTLICHE SEKTION

<i>T. Mérev, Klára:</i> Wirkung der Industrialisierung auf die Siedlungen in Südtransdanubien.	127
<i>Ortutay, András:</i> Virilisten in Esztergom 1895–1944.	134
<i>Pifkó, Péter:</i> Strassenstruktur und -benennung in Esztergom 1895–1944.	141
<i>Gelencsér, József:</i> Gesellschaftliche Struktur des Palotaer Stadtviertels in Székesfehérvár Anfang des 20. Jhs.	147
<i>Andrássy, Antal:</i> Herrschende Elite in Kaposvár 1919–1944.	154
<i>Tóttos, Gábor:</i> Entwicklung der Stadt Szekszárd 1900–1944.	158
<i>Borsy, Károly:</i> Technische Entwicklung der Buchdruckerei in Pécs in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	165
<i>Bencze, Géza:</i> Ölundustrielle Wohnsiedlungen im Komitat Zala während des zweiten Weltkrieges.	170
<i>Ravasz, Éva:</i> Schaffung der Arbeiterkolonien in Tatabánya an der Jahrhundertwende.	175
<i>Enekés, Ambrus:</i> Entwicklung der Siedlung um das Werk in Pécs in den 1930-er und 40-er Jahren.	183

<i>Szili, Ferenc</i> : Lebens- und Arbeitsverhältnisse der Beamten in der „Zuckerfabrik MIR“ von Kaposvár 1894–1945	189
<i>Naszados, István</i> : Gesellschaftliche Wirkung der industriellen Entwicklung in Sárvár 1900–1945	196
<i>Horváti, János</i> : Industrie von Győr zwischen den beiden Weltkriegen	200
<i>Horváth, Ferenc</i> : Industrielle Entwicklung im Komitat Vas an der Jahrhundertwende	207

III. POLITISCH- (Nationalitäts-) HISTORISCHE SEKTION

<i>Szita, László</i> : Fragen des Schulwesens und Schulpolitik für deutsche Nationalität in Ungarn 1938–1944	211
<i>Fehér, István</i> : Beiträge zur Entfaltung der „Treue-Bewegung“ in Bonyhád	218
<i>Zielbauer, György</i> : Der Volksbund im Komitat Vas	367
<i>Füzes, Miklós</i> : Deutsche Nationalitäts-Bewegung von Hegyhát im Komitat Baranya 1934–1944	230
<i>Körmendy, József</i> : Gebrauch der Nationalitätssprachen in der Tätigkeit der Seelsorger der Veszprémer Diözese	235
<i>Tegzes, Ferenc</i> : Lage der Südslawen im Komitat Baranya 1919–1925	240
<i>Erdődi, Gyula</i> : Verminderung der Zahl der serbischen Nationalität in Südtransdanubien 1881–1930	247
<i>Zeleni, Ferenc</i> : Republiksbewegung im Komitat Baranya	256
<i>Erdős, Ferenc</i> : Flüchtlinge des ersten Weltkrieges im Komitat Fejér	260
<i>Vonyó, József</i> : Organisierung und Tätigkeit der „Partei für Nationale Einheit“ (NEP) im Komitat Baranya	267
<i>Vargha, Dezső</i> : Bemühungen der Stadtverwaltung und der Sozialdemokratischen Partei in Pécs um das Überwinden der Krise von 1929–1933	277

IV. BILDUNGSGESCHICHTLICHE SEKTION

<i>Frau Gerencsér Horváth, Eva</i> : Geschichte der römisch-katholischen Volksschule in Nádasdladány 1900–1925	293
<i>Reöthy, Ferenc</i> : Tätigkeit der reformierten Schule in Köröshegy 1900–1945	298
<i>Kotnyek, István</i> : Streben nach Erwachsenenbildung im Komitat Zala in den Jahren nach der Jahrhundertwende	306
<i>Tóth, Tamás</i> : Lage der Volksschulbibliotheken im Komitat Esztergom mit besonderer Berücksichtigung auf die staatlichen Volksschulen 1900–1918	311
<i>Kalácska, László</i> : Geschichte des Realgymnasiums der Gemeinde Sárobgárd 1920–1928	321
<i>Nárai, Gábor</i> : Bestreben und Wirkung der Modernisierung in der Lehrlingsbildung auf die Berufsbildung im Komitat Somogy 1920–1944	328
<i>Rajczy, Péter</i> : Geschichte des Gymnasiums der Stadt Mohács	317
<i>Frau Tóth, Agota</i> : Lehrlingsbildung in Székesfehérvár 1883–1919	333
<i>Palos, Gy. Bernardin</i> : Platz von Székesfehérvár in der Verwaltung für Unterrichtswesen	338
<i>Bárdos, István</i> : Äusserschulische Volksbildung in Esztergom in den 1920-er Jahren	358

<i>Vörös, Károly</i> : Liederbuch von Károly Francsics	
<i>Lencsés, Ferenc</i> : Gründung und Wirkung des Waisenhauses im Komitat Fejér 1903-1915	
<i>Vörös, József</i> : Stiftung des „Ungarischen Fonds“ in Tótszent- páli	401

V. GENEALOGISCHE SEKTION

<i>Kállay, István</i> : Genealogie der Linie im Komitat Fejér vom Geschlecht Károlyi	403
<i>Kardos, József</i> : Fahnenentfaltung der „Heiligen-Krone- Verbande“ in Transdanubien.	410
<i>Hetényi, István</i> : Familie Graf Wimpffen und ihre Domäne in Ercsi	417
<i>Kiss, Mária</i> : Änderungen in der gebundenen und freien Erbfolge der Familie Erdődy	423
<i>Baldzs, László</i> : Kázmér Sárközy, der letzte Vizepalatin.	432
<i>Farkas, Gábor</i> : Viktor Széchényi 1871-1945.	444
<i>Hőresik, Richard</i> : Laufbahn von Andor Lázár 1882-1971	448
<i>Unger, Emil</i> : Geschichte einer Budapester Bürgerfamilie westtransdanubischen Ursprungs.	453
<i>Somkuti, Eva</i> : Genealogie einer Bürgerfamilie von Székes- fehérvár	459
<i>Gyengő, László</i> : Genealogie der Familie Bartheldy	466
<i>Kőszegi, Gyula</i> : Lebenslauf von Ferenc Kőszegi 1880-1942	474
<i>Frau Gál Vaddt, Mária</i> : Tätigkeit von Viktoria Lityán in Székesfehérvár.	480
<i>Heiczinger, János</i> : Geschichte einer ungarischen Familie schwäbischer Herkunft	487
<i>Iharossy, József</i> : Ehre dem letzten Szendelbach	492
<i>Frau Gelencsér Matovics, Mária</i> : Eine schokazische Bauernfamilie in Alsószentmárton	501
<i>Bertényi, Ivda</i> : Symbolik des silbern-roten Streifens in der Wappe einiger transdanubischer Städte im 20. Jh.	516
<i>Halász, Imre</i> : Wappe des Komitats Zala und seines Sitzes	524

SCHLUSS-SITZUNG

BERICHTE DER SEKTIONSLEITER

<i>Für, Lajos</i>	533
<i>T. Mérey, Klára</i>	535
<i>Szita, László</i>	537
<i>Kanyar, József</i>	539
<i>Kállay, István</i>	542
<i>Vörös, Károly</i>	543
Deutsche Zusammenfassung	547

IV. MŰVELŐDESTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

GERENCSERNÉ HORVÁTH ÉVA: A NÁDASDLADÁNYI RÓMAI KATOLIKUS ELEMİ
ISKOLA TÖRTÉNETE 1900-1925 KÖZÖTT

Korszakomban Nádasdladány kisközség a székesfehérvári járásban. A Nádasdy grófoknak van itt birtoka. A lakosok száma 1900-ban 1377, a tárgyalt 25 év alatt mintegy 300 fővel gyarapodott a népesség. Lakóházainak száma 300 körül van. Az 1900-as évek elején egy római katolikus és egy magánkisdóvódója, egy római katolikus és egy református elemi iskolája van.

A római katolikus iskolára utaló első nyom az 1781-es megyei összeírás, amely itt 26 tanulót jelez. A XIX. században az iskola folyamatosan működik. A földesur és a katolikus egyházközség tartja fenn. 1841-ben Jenővel összevontan 68 fiut és 72 iskoláskorú leányt mutat ki a megyei összeírás. Az iskolának akkoriban egy tanítója volt. A tanerők viszonylatában az 1900-as évek elején a helyzet változatlan, egyetlen tanító oktat 122 tanulót.

Az iskola a XIX. század közepén meglehetősen jó állapotban volt, tágas, nagy ablakkal. Az 1900-as évekből származó adat szerint az egyetlen tanterem 90 m² alapterületű.

1900 és 1925 között az iskolában mindennapi /1-6. oszt./ és általános ismétlő iskolai /1-3 oszt./ tanulók részére folyt oktatás.

Az 1906-1907-es tanévig Kersler Rókus tanító oktatta mind a kilenc évfolyamot. Ekkor veszi át az 1. és 2. osztályosokat Brunkala Ilona tanítónő, a 3-6. osztályosokat továbbra is Kersler Rókus tanította. Az ismétlő iskolai tanulókat felváltva oktattak, hol az első és másodikosokkal együtt, hol a felsőbb osztályosokhoz kerültek.

Az 1911-12-es tanévben az előmeneteli és mulasztási naplókat már Torma József igazgató is aláírta. Új tanerőként lépett be Jádý Gizella tanítónő Brunkala Ilona helyére. Ettől az évtől kezdve külön választották az ismétlő iskolai fiukat és lányokat. A fiukat Kersler Rókus tanította a 3-6. osztályosokkal együtt. A lányokat Jádý Gizella az első és másodikosok mellett.

Az 1918-19-es tanévben április 7-étől a 4-6. osztályosokat forradalmi parancsra át kellett adni a református iskolának. 3. osztály vallás különbség nélkül Kersler Rókus tanító, az 2. osztály Jádý Gizella tanítónő vezetése alá került.

A következő évben /1919-20/ Hegedüs Ferenc volt iskolászéki elnök lett az igazgató. Kersler Rókus és Jády Gizella továbbra is tanítóként itt működtek.

A tanév szeptember elejétől május végéig tart általában, az évvégi záróvizsgával fejeződik be. Az 1914-1915 tanév elején a diákok szederlevelet gyűjtöttek, így a tanítás kezdete eltolódott október 5-re, sőt a 4-6. osztályosok csak október 19-én kezdtek iskolába járni. A záróvizsgákat pedig már április 14-én illetve 27-én megtartották. A tanítás csak délután 2-4-ig vagy 2-5-ig tartott, így nagyon lerövidült a tanév. Az órarend hetenként változott, hogy minden tárgyra sor kerüljön. A következő iskolai évben bár szeptember 9-én megnyitották az iskolát, nov. 7-ig csak délután, utána pedig csak délelőtt folyt oktatás egészen május 8-ig, a záróvizsgáig. Az 1916-17-es tanévben helyreállt a régi rend, szeptember 11-től május 15-ig tart az oktatás.

A tanítás hetenként 4 nap öt órán át folyt, délelőtt 8-11-ig és délután 2-4-ig. Két nap /egyik a szombat, a másik nap évenként változik/ csak délelőtt 8-11-ig vettek részt a tanulók tanítási órákon. Az összevont osztályok miatt az órákat felezni, illetve negyedelni kellett, hogy mindegyik évfolyamra sor kerüljön. Többször előfordul az is, hogy két évfolyamnak /pl. III-IV. o. illetve V-VI. o./ ugyanolyan órája van egyszerre, a tananyag is megegyezik.

Példaként említem az 1913-14-es tanév haladási naplójából:

November 24. hétfő:

de. 8-1/2 9-ig III-IV.o. Számtan -
Fejlesztés közéleti példákkal:
100-300 körben összeadási példák.
1/2 9-9-ig V-VI. o. Számtan -
Fejlesztés mértani alapon:
kerületek számítása tízezres körben.

Ugyanezen napon:

du. 3-1/2 4-ig olvasás -
V.o. "A pásztor és a püspök" c. olvasmány
VI. o. "Takarmánytermelés" c. olvasmány
1/2 4-4-ig történelem V-VI. o. -
II. Endre leánya Szent Erzsébet története

Utóbbi esetben láthatjuk, az óra megfelelőedett az olvasás és a történelem között, valamint az első rész még megosztott az V. és VI. osztály tanulói között. Így negyedóra jutott egy csoportra.

A tanított tárgyak I-VI. osztályig: Hit és erkölcstan, beszéd és értelemgyakorlat, magyar olvasás, magyar nyelv, fogalmazás, számtan, mértan, földrajz, történelem, polg. jogok és kötelességek, természetrajz, természettan, szépirás, éneklés, rajzolás, gazdaságtan, testgyakorlás. A kézimunka, kézügyesség tárgyból senki sem kapott osztályzatot, ebből következtethető, hogy nem oktatták. A felsorolt tantárgyakat természetesen a tantervnek megfelelően évfolyamokra lebontva tanították.

A tanulók előmenetelét, tanulmányi eredményét karácsonykor, husvétkor és évvégén állapították meg. A vizsgált időszak alatt a tanulók tanulmányi előmenetelének átlaga 3,0-3,5 között mozgott. A bukások aránya általában 10 %-os volt.

Például: az 1907-1908 tanév III-VI. o. 56 tanuló.
jeles: 4 tanuló
jó: 26 tanuló
elégséges: 20 tanuló
elégtelen: 6 tanuló

az 1917-1918 tanév ált. ism. isk. I-III.o. 18 tanuló
jó: 13 tanuló
elégséges: 5 tanuló

A tanulók minden év végén záróvizsgát tettek. Ezek a vizsgálatokon tanítójukon kívül résztvett az igazgató és az iskolafelügyelő is. A VI. osztályt végzett tanulókról 1913-1918-ig törzskönyvet vezettek. Végbizonyítványt a hatodik osztályról 1914-1915 és 1916-ban 3-3 fiu tanuló, 1917-ben 2, 1918-ban 1 fiu tanuló részére állították ki. Általános eredményük: 4 jeles, 6 jó és kettő elégséges.

Az iskola tanulói létszáma változatosan alakult a 25 év alatt. A mindennapi iskola létszáma 99-137 között mozgott; 1908-ig a fiuk voltak többségben, azonban az 1908-1919-es tanévtől jelentősen eltolódott az arány a lányok felé.

Pl. 1900-1901 tanév	63 fiu	59 lány	122 tanuló
1913-1914 tanév	41 fiu	58 lány	99 tanuló
1917-1918 tanév	51 fiu	75 lány	126 tanuló

Az általános ismétlő iskola 3 osztályának tanulói látogatottsága szintén hol növekszik, hol csökken, általában több a fiu, közülük jó páran iparos inasok, tanoncok.

Pl. 1905-1906 tanév	26 fiu	15 lány	41 tanuló
1913-1914 tanév	26 fiu	18 lány	44 tanuló
	/7 inas/		
1917-1918 tanév	17 fiu	11 lány	28 tanuló
	/6 inas/		

A tanulói létszám mindenképpen csökken az előrehaladással, az I-II. osztályba ugyanannyi, vagy több gyerek iratkozik be és jár, mint a III-VI. osztályba együtt. Az V., VI. osztályig és az ismétlő iskoláig kevesen jutnak el.

Pl. 1905-1906 tanévben	I.o. tanulói	33	58
	II.o. tanulói	25	
	III.o. tanulói	18	48
	IV.o. tanulói	17	
	V.o. tanulói	9	
	VI.o. tanulói	4	
	Ismétlők:	26 fiu	41 tanuló
		15 lány	

1913-194. tanévben	I.o. tanulói	30	
	II.o. tanulói	20	50
	III.o. tanulói	16	
	IV.o. tanulói	14	
	V.o. tanulói	9	44
	VI.o. tanulói	5	

Ismétlők: 19 + 7 inas fiu 44 tanuló
18 lány

Magyarázatot adhat erre, hogy több tanuló már a mindennapi iskola III., IV. osztályában betölti 12. életévét, s abbahagyja tanulmányait. A lányok a háztartásban segítenek, kisebb testvéreikre vigyáznak, a fiuk pedig beszegődnek cselédnek.

A feldolgozott 25 év alatt kirajzolódik a kép a tanulók származásáról, arról a társadalmi közegekről, amiben az iskola működött. Végignézve az osztálynaplót a szülők foglalkozásánál leggyakrabban a napszámos, földmives, béres, kocsis, cseléd, kertimunkás, tehenes bejegyzéssel találkozunk. Mellettük előfordul egy-egy iparos is: kovács, szabó, kőmives, csizmadia, ács, kocsigyártó, cipész, asztalos, valamint megtaláljuk a falu életéhez hozzátartozó juhászt, kanászt, csőszet, erdőőrt, rétöntőzőt, vincellért. Rajtuk kívül a tanulók 1-2 %-át a falusi értelmiség gyermekei adják /orvos, gyógyszerész, jegyző, tanító, uradalmi gazdatiszt/.

Az 1908. évi 46. tc. mondja ki a népoktatás ingyenességét mind az állami, községi és hitfelekezeti elemi népiskolákban. Az 1907-1908-as tanévben még tanulónként 2 korona tandíj befizetését mutatja a mulasztási és előmeneteli napló. Kivéve a szegény családok gyermekeit, akik nem tudtak tandíjat fizetni, de előfordul olyan diák is, akinek a község fizeti tandíját. A következő tanévtől a napló tandíjra vonatkozó rovata üresen maradt.

A huzamosabb ideig tartó hiányzások száma szinte évenként októberben és a tavaszi hónapokban /március, április, május/ a mezőgazdasági munkák idején ugrik fel magasra. Az igazolatlan mulasztások is gyakoriak, ezek alól vagy felmentést adnak, vagy dorgálással, illetve pénzbírsággal büntetik. Azonban a kiszabott pénzbírság egy-két esetet kivéve, szegénység miatt nem hajtható be.

Az iskolában minden évben visszatérő ünnepek, iskolai szünetek az egyházi ünnapnapok /Mindenszentek, Boldogasszony fogantatása, Vizkereszt, Gyertyaszentelő Boldogasszony, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Áldozó csütörtök, Urnapja/.

A karácsonyi szünet tartama tanévenként változik, 4-10 napos; míg a husvét szünet általában 10-12 napig tart, tehát ekkor kapnak hosszabb szünetet a tanulók.

Minden évben áprilisban vagy májusban kint a szabadban rendezik a madarak és a fák napját. Ilyenkor a gyerekek beszélnak, énekelnek, előadásokat hallgatnak meg a madarak, fák virágok hasznosságáról.

Ugyancsak évenként egy napos oktatást tartanak az I-VI. osztályosok részére az alkohol káros hatásáról, erre azért is sor kerülhetett, mert a községben szőlőműveléssel is foglalkoztak.

Érdemesnek tartom még megemlíteni a királyi családdal kapcsolatban fel-felbukkanó ünnepnapokat. Október 4-én, a király nevénapját ünnepelték, majd 1916. november 30-án Ferenc József elhunytakor gyászünnepséget tartottak. Ugyancsak iskolai ünnepély volt IV. Károly koronázásakor is. Az 1920-as években Horthy Miklós kormányzó névnapja iskolai szünet volt.

F o r r á s o k :

Nádasdladányi r.k. elemi népiskola iratai 1900-1935.

FmL. Helytörténeti adattár Nádasdladányra vonatkozó cédulaanyag

Oktatásügyi gyűjtemény: az 1841-es megyei összeírás iratai.

A gazdag hagyományokkal rendelkező községről már Bél Mátyás: *Notitiae Historica-Geographica Hungariae Novae* c. munkájában többek között a következőket írta: "Büszkélkedik az egész megyében leghíresebb szőlőművelésével."

A jómódu község ref. iskolája, nehéz helyzete ellenére is, kimagaslott a hozzá hasonló adottságu községek iskolái közül.

Az iskolaépületekről 1749. óta van pontos adatunk. Átlag 32 évenként építettek új iskolát. /1784-1826-1854-1862-1889 és 1928-ban/ Az iskola iránti megbecsülést jelentette, hogy a 19. század második felében az iskola épülete a Belső vagy Üreg utcából a Fő utcába került.

Az iskola nevelőinek helyzetét vizsgálva elmondhatjuk, hogy hányatott életük volt, kivétel a 19. század második fele. A 18. században egy nevelő átlag négy évet, a 19. században pedig hét évet töltött a köröshegyi iskolában.

A tantárgyak tekintetében, ha visszapillantunk az elmúlt két évszázadra, azt állapíthatjuk meg, hogy már a 18. század második felében négy tantárgyat tanítottak. Ebben az időben Somogyban csupán hét községben tanítottak számtant. A községek között Köröshegy is szerepelt. Ezekhez az adatokhoz hozzátehetjük, hogy a Köröshegyen a 19. század végén és a 20. század elején olyan tantárgyakat is tanítottak, amelyet a tantervek nem írtak elő [hangjegyismeret, összhangzatos éneklés/.

A nevelők:

A század nevelőinek sorát Bodor Sándor nyitja meg, aki 1857 óta tanítja a köröshegyi gyerekeket. Az egyházmegye 38 iskolája közül Köröshegy, Ireg, Gyöng és Szőlád tűnik ki az "értelmes tanításban". Köröshegy, Ságvár és Szakoly iskoláinak nevelői kaptak jutalomkönyvet a század első évében. Bodor Sándor nevét is a legelső helyen olvashatjuk. Az ő nevelői minősítése ebben az évben is jeles.

Tudnunk kell, hogy az Egyetemes Konvent 253-1927. sz. határozatával kötelezővé tette a tanítói minősítés egységessé tételét. Ezt be kellett vezetni számjeggyel is a tanítói szolgálati bi-

zonyitványba is. A minősítésnek fontos szerepe volt már a 19. század elején is. A század első évében a következő fokozatokat alkalmazták: jeles, jó, kielégítő, nem osztályozható. 1917-től a kielégítő minősítés helyébe az elégséges került. 1929-től pedig öt minősítési jegy volt érvényben: kitűnő, jeles, jó, elégséges, elégtelen.

Az 1907. augusztus 28-29-én Köröshegyen tartott külső-somogyi egyházmegyei gyűlésen a nyugalomba vonult tanító, Bodor Sándor ur érdemeit több mint félszázadra terjedt tanítói pályáján kifejtett nagy buzgalmaért s egyházas és jeles tanításáért, jegyzőkönyvben örökitette meg a közgyűlés. Az egyházmegye által sokszor jutalomkönyvekkel kitüntetett "jó és hű szolga" élvezze sokáig a megérdemelt nyugalmat ama tisztelet- és szeretetben, melyet éreznek iránta volt kartársai, tanítványai, a lelkészek és az egész egyházmegye.

A nyugalomba vonult Bodor Sándor helyére Józán Ambrus került az 1906/07-es iskolai évben.

Az új tanító minősítése 1906/07-ben és 1910/11-ben jó, 1909/10-ben kielégítő. Józán Ambrus hadbavonult, és helyette a lelkész Kozma Andor tanított. /A háború alatt egyes iskolákban a lelkészek a tanítói feladatot is ellátták, többüknek tanítói képesítésük is volt. De tudunk olyan esetről is, amikor a rektor látta el a lelkészi teendőket, sőt lelkész is lett/.

Sulyosbitotta a helyzetet, hogy az otthon maradt tanítót felhasználták rekvirálásokra is, emiatt a tanügy egész vonalán visszaesést tapasztalhatunk az elmúlt évekhez viszonyítva. Már 1914/15-ben, Köröshegyen és az egyházmegyében még öt községben, "nem osztályozható" minősítést kap a nevelő. De 1917/18-ban is csak elégséges a helyettes minősítése. Mindezt a háború számlájára kell írni. A lelkész két ember helyett dolgozott.

A Tanácsköztársaság idejéből az iskolára és nevelőre vonatkozó anyagot nem találtunk, de hatása nem mulhatott el nyomtalanul, mert már a huszas évek elején itt is és az egész egyházmegyében a felekezeti tanítók az államiakkal egyenlő elbánást kérnek, követelnek.

Józán Ambrus visszatérése után a tanítás színvonala elérte a háború előtti színvonalat. 1925-től kezdve a nevelő minősítése kiegyensúlyozott. Egyetlen esetben kap jó, hatszor jeles és egyszer kitűnő a nevelő minősítő fokozata. Tehát nem ok nélkül látja el a körfelügyelői tiszteletet.

Részt vett, a lelkésszel együtt, a Hangya Hitelszövetkezet munkájában, az ifjúsági egyesület alapításában, 1930/31-től pedig a levanteoktatói teendőket is ellátja. /Józán Ambrustól így bucsúztak a gyerekek a tanítás befejezése után: Isten áldja a tanítót és a tanítóné asszonyt!/.

Józán Ambrus 1934. május 21-én meghalt. Helyettese Noszlop-ról /Veszprém vm./ Vargha Ferenc 1934. július 17-én került a köröshegyi iskolához. Már az első évben, az első látogatáskor megdicsérik. /"Szaktudással, szívesen végzett buzgó munkásságról tanuszkodik."/ Ugyanebben az évben a közgyűlésen előadást tartott

az egyházmegye nevelői részére. 1937-ben elődéhez, Bodor Sándor-hoz hasonlóan ő lett a pedagógus énekkar karnagya. Az 1940/41-es iskolai évben "minta"-iskola lett a köröshelyi. A nevelő minősítése minden évben: kitűnő.

Varga Ferencet 1941-ben katonának hívták be. Ekkor szervezték meg a köröshelyi iskolánál a II. sz. tanítói állást, és így került ehhez az iskolához az utolsó ref. tanító, 1941. dec. 27-én Pátkay Irma.

A tanterv:

Az 1918-tól egységesítési törekvéseknek lehetünk a tanui. Az érvényben lévő tantervet, az anyagbeosztást és a használatban lévő tankönyvet az egyházmegye nevelői revidiálandónak tartják, és szükségessé látják, hogy a tanterv az államivai egy nyomon haladjon. Ebből a célból és erről a feladatra egy négytagú bizottságot kértek fel.

Az 1922. szeptember 13-án, Siófokon tartott közgyűlésen a Szenyéri-féle tantervjavaslatot a kerestől vett módosításokkal elfogadja és kötelezővé teszi az egyházmegye.

Az ismétlődő iskolák reáltárgyainak tanítására Karsay Géza, battonendrői tanító tantervének bevezetését, melyet Jámbor Dezső javaslataival módosított, a tanítás alapjául az egyházmegye elrendelte. Ugyanakkor a havi órák számát is meghatározta, előírta.

Ugyanebben a rendeletben található egy 14 §-ból és 55 pontból álló, iskolalátogatók részére készült, szabályzat. A 9 §-a látogatás fő szempontjait tartalmazza:

- 1./ Az iskola külső és belső rendje,
- 2./ Fegyelmezés,
- 3./ A tanítás módszere és sikere,
- 4./ Az iskola felszerelése,
- 5./ A tanítói lakás,
- 6./ A tanító fizetése.

A tanterv már a huszas évek elején olvasásból a 3. osztályban megköveteli, hogy "értelmesen" kell olvasni, az 5. osztályban pedig a "hangsúlyos és értelmes" olvasás a cél. A 30-as évek elején már körvonalazza a minimum követelményeket azzal, hogy a minimum anyagot kijelöli történelemből, vegytanból, természetrajzból, természertanból, egészségtanból, valamint földrajzból.

A gyerekekkel annyira meg kell szerettetni az iskolát, mondja ki a tanterv, hogy egészen otthonosan érezze magát benne. A hazafias nevelésbe pedig lélekkel vigyék be a hazafias érzést, melynek egyik kézenfekvő eszköze az irredentizmus. Az egész iskola egész szellemét a legfanatikusabb irredentizmus hassa át, mely a belépőt magával ragadja. Ez olyan cél, a hazafias nevelés terén olyan ideál, mely felé minden magyar tanítónak töre-

keini szent köteleessége. De mégse fogadjunk el mindent, amit irrédentizmus név alatt árulnak a mai időben. Most csak egyet tanítsunk a gyűlöletet. A többivel ráérünk akkor is, ha viszaszereztük Magyarországot. A gyűlöletből már nagyon is elég volt az egész világon, neveljük lelkükbe a szeretetet, a részvét érzését az idegen megszállás alatt levő magyar testvéreink iránt.

A tantárgyak:

Ha összehasonlítjuk a 19. század végi, a 20. század 10-as és 40-es évek tantárgyait, lényeges különbséget alig állapíthatunk meg. A század elején még tanították a fanemesítést, kertészetet, de már a tizes évektől kezdve mind kevesebbet hallunk erről. Ezeket az ismereteket nem a gyakorló kertekben, faiskolákban sajátítják el a gyerekek. A 30-as évek végén már évek óta a tanítói kertek használják a gazdasági gyakorlótér helyett.

Az összhangzatos éneklés kötelező tárgy, de nem mindenütt tanították. A hangjegyismeret rendkívüli tantárgy, és a külső-somogyi egyházmegyei 39 iskolája közül csak hat iskolában vezették be. A Köröshegy iskolában tanították. Az I. világháború alatt a nem kötelezett tantárgyak közül már nem tanítanak hangjegyismeretet, összhangzatos éneklést, női kézimunkát, háziipart, sőt a kötelezett tantárgyak sorából is hiányzik a rajz és a kertészet. Tornatér van, és tornát is tanítanak. Az 1929/30-as iskolai évtől kezdve bevezették a 3. testnevelés órát. Ahol a 3. testnevelési órát bevezették, ott a tanterv többi anyagát csak nevezni tudják elvégezni. A tanügyi bizottság a testgyakorlást főként szaporítására vonatkozólag megállapítja, hogy a többi tárgyak rovására történik, s felkéri az egyházmegyei közgyűlést, hogy ezt jelentse az Egyházkerületi közgyűlésnek.

A 19. század végén még versben tanulták a köröshegyi tanulók a történelmet. A 20. század elején Ballagi Nagy László könyvét új kiadásban jelentették meg. A 4. osztályban a magyar nép eredetéről III. Endréig, az ötödik osztályban Nagy Lajostól I. Lipótiig, a hatodik osztályban pedig III. Károlytól a francia forradalomig, illetve a Napóleoni háborúig tanították a történelmet.

Az iskola és a tanítói lak:

Az 1862-ben, illetve 1889-ben épült, illetve kibővített iskola és tanítói lak a 20. század elején már javítást igényelt. A tanítói lak építési, illetve javítási költsége 437 korona. A 20-as évek végén megállapították, hogy az iskola nem felel meg a törvény követelményeinek, a tanítói lakás pedig nem egészséges.

1928-ban a köröshegyi egyházközség bejelenti, hogy az új iskola és a tanítói lak építésére az Országos Népiskolai Építési Alapból 3.000 P-segélyt kapott az Államtól, és ugyanazon forrásból 3.000 P-re szóló amortizációs kölcsön felvételére kért engedélyt. Beterjesztette az építési szerződést is. Az egyházmegyei közgyűlés a kölcsön felvételét engedélyezte, és az építőköltséggel kötött szerződést megerősítette. Az 500 P-n felül szükségeshez akkor az egyházmegyei elnökség jóváhagyása volt szükséges.

1929. szeptemberében az építést befejezték. Egy év alatt elkészült a két tanterem és a két tanítói lak. Az új iskolára emléktábla került. Az emléktábla szövege: "Épült 1928. évben Kozma Andor lelkész, Józan Ambrus tanító és Pákozdi Géza gondnok idejében."

Az iskola fejlesztése már a két tantermes iskola építésével megkezdődött. Az 1940. XX. tc. elrendelte a 7. o. megindítását. 1941. július 15-én megszervezik a II. sz. tanítói állást. Az 1941/42. iskolai évben a Kőröshegyi iskola már két tanítós, nyolcosztályos iskola. A külső-somogyi egyházmegye 48 iskolája közül 23 nyolcosztályos. /E század elején "az iskolafűtés és tisztogatás a szülők által teljesített szolgáltatások." Az 1931/32-es iskolai évtől kezdve iskolaszolgá /hivatalság/ veszi át ezt a feladatot a gyerekektől, illetve a szülőktől./

A század elején a külső-somogyi egyházmegyében csak néhány iskola volt, ahol a tanulók létszáma 80-on felüli létszámot elérte. Kőröshegyen a század első felében minden évben 80 és 100 között mozgott a tanulók létszáma.

Az iskola vonzáskörzete a múlt században viszonyítva nem sokat változott. Továbbra is Kőröshegyre járnak a kereki /1934-ig/, a pusztaszemesi /1931-ig/, a szántódi, a földvári /1938-ig/ valamint a Maróc-pusztai gyerekek. /Magántanulói is voltak a Kőröshegyi iskolának, de nekik is nyilvános vizsgát kellett tenniük/.

Az iskolai év időtartama:

A 19. század végén a tanítás időtartama némelyik évben elérte a tíz hónapot is. A 20. század első évtizedében általában 9 hónapig tartott az iskolai év.

A vizsgák napja pünkösd hétfő vagy május utolsó vasárnapja. December 24-étől január 1-ig tartott a karácsonyi szünet. Husvétkor négy nap, pünkösdkor két nap szünet volt.

A háboru alatt rövidített évekkel dolgoztak. A kilenc hónap helyett csak hat-nyolc hónapig tanítottak.

A huszas, harmincas években az iskolai év 8-10 hónap. A tanítási év szeptember 4-e és 16-a között kezdődött, és május 17-e között fejeződött be. A tanítási napok száma 171 és 258 nap között változott. 1940-41-ben csak 143 nap volt. Október 15-től március 15-éig tanítottak. A következő iskolai évben a felső tagozat szorgalmi ideje október 1-től április 1-éig tartott, tehát csak hat hónapig.

Az iskolai év megrövidülését különböző okok idézték elő. 1931/32-ben kanyaró szünet volt, 1933-34-ben Józan Ambrus tanító halála. Ebben az évben csak nyolc hónapig tartott a tanítás. Az országos vásárok három, a levanteértekezletek négy nap kiessét jelentettek évente. Az ünnepségek 7-10 tanítási nappal rövidítették az évet. Minden évben iskolai szünet volt október 6-a, október 31-e, december 6-a, március 15-e, a madarak és fák napja, anyák napja és a hősök ünnepe. Ezenkívül 1935/36-ban Rákóczi ünnepséget rendeztek. 1937/38-as iskolai évben Szent István ün-

nepséget tartottak, valamint megemlékeztek Kölcsey Ferencről és Kisfaludy Károlyról is. 1940-ben a népszámlálás és a fegyvergyakorlat jelentett komolyabb kiesést. 1941-ben pedig katonának hívták be a tanítót.

Érdeemes és érdekes mindezek kapcsán egy felügyelő jelentéséből idézni /1940-41/. A legtöbb iskolában tíz hónapig tart a szorgalmi idő, holott ez csak kilenc hónapnak felel meg. Kilenc hónapban 273 nap. Ebből egyházi ünnep 48, nemzeti ünnep 3, iskolai szünet 11 nap, országos vásár címén 3 nap. A tanító rendes munkáját akadályozza a körzeti iskolafelügyelő látogatása 2 nap, tanfelügyelő látogatása 1 nap, egyházi körlátogató 1 nap, esperes-vizitáció 1 nap, köri gyűlés 2 nap, szeminarium 2 nap, katonai szemle 1 nap, leveleértékeztetés 4 nap, ifjúsági konferencia és missziói összejövetel két nap, egyéb egyházi gyűlés két nap, presbiteri gyűlés, temetés, népszámlálás, rendkívüli szünet négy nap, a tanító betegsége és magánügye nyolc nap. Együttvéve 29 nap. Továbbképző oktatás heti egy nap, összesen 36 nap. Tehát az elemi iskolai munkára mindössze 143 nap jut. Ez alatt a rövid idő alatt, melyből egy-egy osztályra mindössze 20 nap jut, csak megfeszített munkával tudja megelégedésre ellátni feladatát, de nem mondhatjuk, hogy teljes erejének birtokában, mert annak javát az iskolán kívüli munkája emésztli meg. Az iskolai adminisztrációhoz és dolgozatjavításhoz járul a rendszeres vázlatkészítés. De állandó készülést követel tőle az ifjúsági munka ellátása, a leventeképzés, valamint az iskolán kívüli népművelés. Mindennap leköti néhány óráját a missziói összejöveteleken való részvétel és szereplés. Űres estéit leköti a dalárda, az iskolai ünnepélyek és műkedvelői előadások előkészítése, felolvasók, szavalók és egyéb szereplők betanítása. Sok helyen igényt tart munkájára a Hangya és Hitelszövetkezet, a Gazdakör és sok másféle szociális vagy kulturális egyesület. Így válik a nemzet napszámosává, mely által mind kevesebb időt fordíthat önmagára, családjára és a tulajdonképpeni munkamezejére, az iskolára is.

Mindezek ellenére azt kell mondanom, hogy ennek az óriási erőfeszítésnek megvolt az eredménye. Ha csak a tankötelezettséget vizsgáljuk, a következőket kell megállapítanunk. A község lakossága a 30-as és 40-es években 1872 és 2355 között változott. /A tanköteles tanulók létszáma 290-292 fő/. A református vallásuk lélekszáma 675-820. Az 1936/37-es iskolai évben a református tanköteles tanulók létszáma: 35 fiú, 46 lány. Összesen: 81 fő. Az 1937. május 31-i látogatás alkalmával jelen volt 35 fiú és 44 leány, összesen: 79 tanuló. Tehát csak két hiányzó volt. 1942/43-ban 94 tanköteles gyerekből 1943. április 6-án jelen volt 47 alsó és 35 felsőtagozatu tanuló, összesen 82-en. Tehát 12-en hiányoztak a látogatás napján. /Ehhez hozzá kell még tennem, hogy ebben az évben Vargha Ferenc katonai szolgálatot teljesített, így mind az alsó, mind pedig a felső tagozatu gyerekeket Pátkay Irma tanította.

Az iskolai felszerelés:

A század első évében a következő eszközök szolgálják a tanítást: fali olvasó tábla, fali fekete tábla, földgömb, térkép, számológép, szemléltető ábrák, állat, növény, ásvány-gyűjtemény, termé-

mészertani eszközök. A felszerelés fél évszázadon keresztül alig változott valamit. A 30-as és 40-es évek iskolalátogatóinak jelentései hiányos felszerelésről tesznek említést. A térképek hiányát külön kiemelik.

A könyvtár:

Már a múlt század végéről is van a Kőröshegyi iskola könyvtáráról adatunk. 1887-ben 40 kötet, 1895-ben a tanítói könyvtárnak négy szakkönyve, az ifjúsági könyvtárnak 32, az iskolai kézikönyv-gyűjteménynek tíz, összesen tehát 46 kötet könyve volt az iskolának.

E század első felében az 50 filléres beiratási díjat az ifjúsági könyvtár gyarapítására fordították, de ebből az összegből fizették elő a Néptanítók Lapját is.

A 30-as években a segélykönyvtár 94 könyvvel rendelkezett.

Ebben az időben az egyháznak tíz különféle egyházi folyóirat járt. A "Mi Ujságunk"-ból husz db., a "Téli Ujság"-ból négy, a "Keresztyén Család"-nak pedig három előfizetője volt. Ezenkívül természetesen járt az "Én Ujságom" is.

1835-ben az ifjúsági könyvtár állománya 146 könyv, 177 kötet, 1943-ban pedig 194 könyv, 204 kötet.

Ha az adatokat összevetjük, a fejlődésről nem sok jót tudunk elmondani még akkor sem, ha tudjuk, hogy Kőröshegy különböző könyvtáraiban több mint ezer könyv állt ekkor az olvasók rendelkezésére. /Kaszinó, Községi Népkönyvtár, Levente könyvtár stb./

Ismétlő iskola:

Már a múlt században is működött. A tanítás időtartama hat hónap volt. 1906/07-ben 42 tanuló járt ide. A vizsga időpontja január és május vége. 1909/10-ben az ismétlősök létszáma 46 fő, vizsgát már nem tettek.

1921/22-ben csak négy gazdasági ismétlő iskola volt az egész egyházmegyében.

A 30-as években az ismétlő iskolai év szeptember 15. és november 15-e között kezdődött, és március 24. és június 2-a között fejeződött be. Ebben az időben a tanulólétszám az ismétlő iskolában a következőképpen alakult:

	fiú	lány	összesen
1934/35	14	29	43
1935/36	12	27	39
1936/37	14	27	41
1937/38	14	27	41
1938/39	16	21	37
1939/40	12	21	33
1940/41	16	19	35

A vasárnapi iskola

A mult századhoz hasonlóan most is működik. Volt olyan időszak is, amikor a lelkész né vezette, irányította az idegyűlt 25-45 fiatal.

Az ifjúsági egyesület

1923. szeptember 18-án alakult meg. Alakuláskor kimondták, hogy célja ne csak bibliaolvasás és műkedvezői előadásra való készültség legyen, hanem a falu kulturálását vegye programjába.

1938. szeptember 1-3-ig a Kőröshegyiek is részt vettek a balatonszárszói ifjúsági konferencián. 1939. január 11-én 31 ifjút avatnak fel. 1940-ben már új otthona van a református ifjúságnak. 1941-ben 25 tagja van a KIE-nek.

1940-ben leány, nőegylet és asszonykör alakult. 1941-ben a leánykörnek 15 fő tagsága volt.

* * * * *

Kőröshegy községnek több iskolája volt. A római katolikus iskolában 1744. óta folyik oktatás. 1922-ben két tanterem épült. Ettől kezdve kéttanerős iskola lett. A III. sz. tanítói állást 1942-ben szervezték.

Egy izraelita iskola is működött a faluban.

A 30-as és a 40-es években Balatonföldvár is a községhez tartozott. Itt 1932-38-ig működött egy előkészítő jellegű magániskola. A tanulók azonban Kőröshegyen tettek vizsgát. 1938-ban épült egy tanterem. Azóta van Földváron elemi iskola. /Szántód-Fürdőtelep és Balatonsomos gyermekei számára létesült egy alsótagozattal rendelkező iskola 1951-ben/.

1948 fordulópont volt a falu és az iskola életében. Az államosítás évében 230 tanulót kellett négy tanteremben hat nevelőnek taníttatnia. Majdnem 30 évnek kellett eltelnie addig, míg a mai körzeti iskolarendszer megvalósult. De ez már egy új fejezete ennek az iskolának.

KOTNYEK ISTVÁN: FELNŐTTOKTATÁSI TÖREKVÉSEK ZALA MEGYÉBEN A
SZÁZADFORDULÓT KÖVETŐ ÉVEKBEN

A 19. századi, az 1868-as népoktatási törvény bevezetését követő általános kulturális fellendülés hatására megszervezett országos felnőttoktatási akció /1870-1875/. lezárásával jelentősebb kezdeményezések e területen a századfordulóig nem történtek. 1875-ben az országos mozgalommá szélesedett iskolarendszerű felnőttoktatás berekesztése komoly vitákat váltott ki, amelyekből ma már világosan megállapítható, hogy a megszüntetés elsődleges oka nem a Trefort által annyit hangoztatott visszaélés, hanem anyagi okok, illetve bizonyos mértékű félelem, megrettenés volt, hiszen épp ezekben az években kezdte bontogatni zászlaját a magyar munkásmozgalom is. Így érthető, hogy a felnőttoktatás lassan lekerült a napirendről. A hivatalos indoklás szerint: "... a felnőttek oktatásának ez a módja sem a reá fordított munkának, sem az arra kiadott tetemes költségeknek megfelelő eredményt nem mutatott fel..." - írta a 13.377. sz. rendeletében 1875-ben Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ugyanitt felhívta a tanfelügyelők figyelmét a "néphez közel álló, pénzkeresetet is biztosító" háziipari tanfolyamok szervezésére /1/..

Egy nagyon lényeges pedagógiai, népművelési kezdeményezés rövid, néhány év után elsorvadt. 1875 után a felnőttoktatással már csak néhány, továbbra is működő népoktatási kör, esetanként közművelődési egyesület foglalkozott.

Zala megyében az első felnőttoktatási akció eredményeként 1871-ben 460, 1872-ben 259, 1873-ban pedig 429 felnőtt tanult meg írni-olvasni, illetve szerzett a haladóbb tanfolyamokon földrajzi, történelmi stb. ismereteket /2/. Érthető tehát, ha a megye tanítószága az akció folytatása mellett foglalt állást. 1874. június 25-én a Zalamegyei Általános Tanítói Testület Nagykánizsai Járási Tanítóköre Füszvölgyön tartott ülésén kimondta, hogy "...A felnőttek oktatása, mint hasznos és szép intézmény fentartandónak nyilváníttatott, sőt 40 éven alóli egyének, kik bizonyos /pl.2-3 évi/ idő alatt az olvasásban és írásban a szükséges ismereteket megszerezni elmulasztják, választási, szavazati jogukat elvesztik..." /3/. Ehhez hasonló megnyilvánulásokkal találkozunk a többi tanítótestületnél is. Ennek ellenére 1875. után a megyében is visszaszorul a felnőttoktatás. Erről szóló adat alig-alig akad a korabeli dokumentumok között.

Az 1880-as évek közepétől azonban ismét felvetődik a felnőttek oktatásának gondolata. A már említett kanizsai járáskör 1886. március 30-i tavaszi rendes ülésén a napirendek között találjuk a felnőttek oktatását. Az ezzel történő foglalkozás indoklása: bizonyos műveltségtartalom elsajátítása a köz érdekeiből és személyi érdekből is szükséges, és lehetőség a nem magyar anyanyelvűek részére a magyar beszéd elsajátítására /4/.

Az előterjesztés kimondta, hogy "...A felnőttek oktatásával foglalkozzék a tanító, a pap és minden arra alkalmas tagja a társadalomnak. Az állami kormány pedig köteles az ily néptanítókat hathatósan nemcsak erkölcsileg, de anyagilag is pártolni, mert az itt tett költségeket kétszeresen meg fogja takarítani a börtöni kiadások vonatkozásában..." /5/.

A századfordulóhoz közeledve országosan is egyre gyakrabban vetődik fel a felnőttoktatás kérdése úgy az iskolai keretek, valamint a közművelődés /szabadoktatás/ keretei között. E megélénkülés okai több helyütt is keresethetők. Így a magyarországi munkásmozgalom újbóli fellendülésében. Abban, hogy ezidőtájt a munkásmozgalomban is egyik központi kérdés a munkások műveltsége, ennek eredményeként egyre-másra szerveződnek a munkásakadémiák, szabad liceumok. Másrészt a munkásmozgalom ideológiai térnyerését ellensúlyozandó, a polgári és uralkodó körök is a felnőttoktatásban, szabadoktatásban véltek felfedezni a hatékony eszközöket.

Jól példázza ezt a Keszthelyi Hírlap egyik írása is, miszerint "...A kormány a hatóságok útján felszólította az ország összes tanítóit és jegyzőit, hogy a szocialista egyletek működésének ellensúlyozására hazafias irányú munkás-egyleteket létesítsenek. A kormány sokféle kedvezményben részesítené ezeket az egyesületeket, hogy minél eredményesebben, küzdhessenek az elhatalmasodott szocialista körök ellen..." /6/.

Az osztályharc egyik legfontosabb területe lesz a művelődés. Ennek a folyamatnak a lényegét ragadja meg Imre Sándor A nevelés sorsa és a szocializmus c. művében. "...Ma éppen az a jellemző, hogy a küzdelem nagy erővel a fennálló rend ellen folyik, melyet mai alakjában szinte senki sem véd, de az ostromlók /socializmus, katolicizmus/ még keserűbben harcolnak egymás ellen, hogy a mostani helyzetbe valahogyan a másikkal a rendje ne kerüljön. E harc közben a társadalomnak jóformán egyetlen szerve sem marad támadás nélkül, főként az olyan nem, melynek működése a társadalom alakulására, a kérdésben forgó eszmék diadalára, vagy bukására befolyással lehet..." /7/.

Nagyjából ez derül ki az előbb idézett megállapítással rokon hangvételű, a zalaegerszegi Magyar Palzs-ban megjelent "Munkásgimnázium Zalaegerszegen c. cikkből is. "... A XIX. század uralkodó gondolata a munkáskérdés, mely mindig követelőbben jelentkezik és vár megoldásra..." - írta Borbély György /8/. A megoldásban kihangsúlyozza az értelmiség szerepét. "...Az intelligenciának most kell arról gondoskodnia, hogy az a tömeg, mely a közeljövőben a hatalmat magához ragadja, ne legyen tájékozatlan ahhoz, hogy "nemcsak kenyérrel él az ember"... /9/.

E mellett nagyon nyomós és szorongató ok az alszomorító művelődési statisztika is. 1909 10-ben az akkori Zala megyében a 6 éven felüli lakosság 65,7 százaléka tudott csak írni és olvasni /10/. A 6-11 éves, tehát a mindennapi tanköteleseknek 10,46 százaléka nem járt iskolába. Ez az arány lényegesen jobb az országos 14,8 százalékos átlagnál, de sokkal rosszabb pl. a szomszédos Vas megye 2,9 százalékos átlagánál /11/.

Mindezek eredményeként országosan és Zalában is előtérbe került a felnőttek oktatása. 1903-ban Ráckanizsán Muraközi, és Jugoszláviai Faludi Béza és Tihanyi Lajos tanítók heti 3 estén, este 6-tól fel 9-ig 80-90 felnőttet tanítottak /12/.

A felnőttoktatásnak jelentős lökést adott az 1907-ben rendezett megrendezett Országos Szabadtanítási Kongresszus 13/. A mozgalom Zalában is újrabontakozóban volt. A felnőttoktatás legfőbb szorgalmazója a megyében az 1908-ban alakult Zalaegerszegi Földművelődési Egyesület lett /14/. Az Egyesület határozatára támogatásával nyílt meg 1909-ben a Zalaegerszegi Munkás-gimnázium /15/.

Ennek konkrét szervezését az ipartestület és a főgimnázium végezte, de bekapcsolódott a városi képviselőtestület és a megyei apparátus is. A szervezés szolgálatába állt Borbély György lapja a Magyar Párt is /14/. Az 1909. szeptember 16-án megalakult "Felhívás Zalaegerszeg munkásifjúságához" a munkás-gimnázium feljárt a következőkben jelölte meg: "Ennek az intézménynek a célja az, hogy segítségére legyen a munkás-ifjúságnak ismeretel gyarapításában és műveltségének fokozásában. ... Sokan azonban, akik korán megszakítva iskolai tanulmányaikat már korai ifjúságukban megkezdik kenyérkereső munkájukat, s az ismeretszerzés terén egészen önmagukra vannak utalva, nehezen juthatnak hozzá a szükséges értékekhez. Ezt a hozzáérhetést akarja megkönnyíteni a munkás-gimnázium." /15/.

A létrehozott Igazgatóság külön felkérte az iparosokat és kereskedőket, hogy alkalmazottaikat minél nagyobb számban küldjék el /16/.

A tanfolyam 1909. október 1-én indult 86 beiratkozott hallgatóval. Vezetője Pásztor Imre tanár volt /17/. A tanév 1909. október 1-től 1910. március 19-ig tartott, két félévvel, heti 4 alkalommal szervezett előadás keretében. Az előadásokat a főgimnáziumban tartották, vetítéssel egybekötve, a gimnázium saját vetítőjével. A kiadásokat, anyagi eszközöket a megye, a város és az ipartestület biztosította /18/.

Az első félév tantárgyai és előadói a következők voltak:

1. Magyarország földrajza, 12 órában,
előadó: Szalay Sándor elemi iskolai tanító
2. Egészségtan /lakás, ruházkodás, betegségek, elsősegélynyújtás, alkohol, tüdővész stb./ 10 órában,
előadó: dr. Halász Miksa iskolaorvos

3./ Magyar írástan. /Helyesírás, polgári ügyiratok szerkesztése/ 12 órában,
előadó: Bencsik J. gimn. tanár

4./ Számtan. /4 alapművelet/ 14 órában,
előadó: Pásztor Imre gimn. tanár, a munkás gimnázium igazgatója.

A második félévben:

1./ Magyar történelem 11 órában Szalay Sándor előadásában.

2./ Egyetemes földrajz 10 órában Bencsik J. előadásában

3./ Könyvelés 8 órában. Elek Márton kereskedelmi iskolai tanár előadásában

4./ Számtan 10 órában /kamatszámítás stb./ Pásztor Imre előadásában.

Az előadásokat "Uránia" előadások és vetítések is követték. Ezen kívül a hallgatók díjmentesen látogathatták az irodalmi kör és a liceum előadásait. /19/. Az Uránia - előadások keretében előadást vállalt még: dr. Szász Gerő ügyész, Klosovszky E. iparos, Sárközi Viktor gazdasági titkár, Fehér, Fucsy, Haester, Vogel, Suszter és Udvardy gimnáziumi tanárok /20/

Az eredmény: a beiratkozott 86 hallgató közül az első félévet 45-en hallgatták végig, a másodikra 27-en jelentkeztek és 18-an sikerrel be is fejezték, ezt tanúsító látogatási könyvet és a legjobbak jutalmat kaptak /21/.

A gimnázium első évét a nagy lemorzsolódás ellenére is eredményesnek értékelte a korabeli sajtó, a közvélemény és a minisztérium is, hiszen ennek tudatában már 1910 májusában megkezdődött a következő évi tanfolyam szervezése, amely 1910. október 1-én nyílt /22/.

A tantárgyak köre a szakrajzzal bővült /23/. Az ehhez szükséges rajztömböket és rajzlapokat a helybeli Nebraska könyvkereskedő cég biztosította díjmentesen /24/.

A második év első félévére 45 hallgató iratkozott be és 28 fő jelent meg /25/.

A munkás gimnázium mellett, annak hatására 1910-ben 14 helységben indult analfabéta tanfolyam, 8 helyen ez /Zalaegerszeg, Keszthely, Pácsa, Borsfa, Egeraracsa, Eszteregnye, Rigyác, Zala-koppány/ eredményes vizsgával is zárult /26/.

A munkás gimnázium nemcsak érdekes színtöltte a megye művelődéstörténetének, a századfordulót követő első évtizedben a megye közvéleményének művelődés iránti érdeklődését is jól tükrözi. Kezdeményezői, szervezői az átlagnál többet akartak tenni a közműveltségért, Zalaegerszeg munkás ifjúságának műveltségéért.

1910. után a lelkesedés ismét lankadt. Ez azonban nemcsak Zalára, hanem az egész országra jellemző. Felnőttoktatással csak 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején találkozunk. Ennek feldolgozására e referátum azonban terjedelmi okok miatt nem vállalkozhattott.

F o r r á s o k :

- /1/ Néptanítók Lapja /továbbiakban: NL./ VIII.évf.12.sz. 1975. jul. 1. 196. 1.
- /2/ NL. V. évf. 15. sz. 1872. ápr. 11. 238. 1. Zalai Közlöny L. évf. 14. sz. 1874. febr 15. 4. 1.
- /3/ A Zalamegyei Általános Tanítói Testület Nagykanizsai Járási Tanítókörének jegyzőkönyve 1868. évtől 1892. okt. 29-ig. Ülésjegyzőkönyv 1874. jun. 25.
- /4/ Uo. 1886. márc. 30.
- /5/ Uo.
- /6/ Keszthelyi Hírlap XXI. évf. 8. sz. 1898. febr. 20. 6. 1.
- /7/ Imre Sándor: A nevelés sorsa és a szocializmus. Bp. 1909.2.1.
- /8/ Magyar Paizs, X. évf. 19. sz. 1909. máj. 13. 1. 1. /A továbbiakban:MP./
- /9/ Uo.
- /10/ Imre Sándor: Nemzetnevelés. Bp. 1912. 115. 1.
- /11/ Uo.
- /12/ MP. IV. évf. 5. sz. 1903. jan. 29. 4. 1.
- /13/ A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója /Szerk.: Vörösváry Ferenc/ Bp. 1908.
- /14/ MP. XI. évf. 19. sz. 1910. máj. 19. 3. 1.
- /15/ MP. X. évf. 37. sz. 1909. szept. 16. 3. 1.
- /16/ MP. XI. évf. 1. sz. 1910. jan. 6. 4. 1.
- /17/ Uo.
- /18/ MP. XI. évf. 18. sz. 1910. máj. 12. 2. 1.
- /19/ Uo.
- /20/ MP. X. évf. 37. sz. 1909. szept.16. 3. 1.
- /21/ MP. XI. évf. 18. sz. 1910. máj. 12. 3. 1.
- /22/ MP. XI. évf. 38. sz. 1910. szept. 22. 4. 1.
- /23/ MP. XI. évf. 52. sz. 1910. dec. 29. 4. 1.
- /24/ MP. XI. évf. 47. sz. 1910. nov. 24. 3. 1.
- /25/ MP. XI. évf. 52. sz. 1910. dec. 29. 4. 1.
- /26/ MP. XI. évf. 19. sz. 1910. máj. 19. 3. 1.

TÓTH TAMÁS: A NÉPISKOLAI KÖNYVTÁRAK HELYZETE ESZTERGOM VÁRMEGYÉBEN,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÁLLAMI NÉPISKOLÁKRA 1900-1918

Jelen dolgozat a népiskolai könyvtárak helyzetét igyekszik felvázolni az egykori Esztergom vármegyében, 1900-tól 1918-ig dolgozva fel az ide vonatkozó levéltári dokumentumokat, különös tekintettel az állami elemi népiskolákra, első részeként a témát 1900-tól napjainkig áttekintő munkának.

A népiskolák, /a továbbiakban a rövidség kedvéért: iskolák/ s ezek keretén belül a népiskolai könyvtárak helyzetét, fejlődését a tárgyalt időszakban az 1868. évi 38. tc., valamint ennek korszerűsített változata az 1908. évi 46. tc. határozta meg. E két törvény a világi jellegű, polgári közoktatásügy kialakulását célozta. A törvényekben megfogalmazott általános tankötelezettség, tandíj kedvezmény, ill. eltörlés, állami iskolák szervezése, a nemzetiségiak saját nyelven való oktatása mindvégig a klerikális, reakciós körök ellenállásába ütközött /1/.

I.

A korabeli Esztergom vármegye területe két járásra oszlott. Az Esztergomi járás a mai Komárom megye észak-keleti részén terült el, a Duna tulpártján lévő Párkányi járást 1918. után a határrendezések következtében Csehszlovákiához csatolták.

Esztergom vármegye tanfelügyelője, Vargyas Endre 1900. augusztus havi jelentésében gondosan felméri a vármegye népiskoláinak helyzetét.

A jelentés szerint a megye területe $1123,3 \text{ km}^2$, a községek száma /ide számolva Esztergom várost is/ 49. A lakosok száma: 87727. A népiskolák száma 80 volt. Ebből 6 községi, 52 rk., 12 ev. ref., 1 ág.h.evang., 3 izr., 6 magán elemi iskola. Állami elemi iskola ezidőben nem működött a v.megyében. Az iskoláknak összesen 166 tanterme volt.

A fentiek szerint 14 km^2 -re jutott egy-egy iskola, $6,7 \text{ km}^2$ -re egy-egy tanterem, továbbá minden 1046 lakosra egy-egy iskola.

A mindennapi iskolakötelesek száma: 10.458 volt. Egy-egy tanteremre 63 tanuló jutott. A törvényes létszámon felül volt túltömött 15 tanterem /2/.

A jelentés sehol nem emlékezik meg az iskolák könyvtáiról. Nem találunk adatot a többi jelentésben sem, pedig felsőbb szinten ekkor már fegyvellemel kísérték az iskolai könyvtárak működését. 1895-ben látott napvilágot az a rendelet, amely intézkedik, hogy az iskolákban tanítói és ifjúsági könyvtárak állíttassanak fel. 1902-ben pedig megszervezték a Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottságot /3/.

A vármegye tanfelügyelőségére 1902. augusztus 26-án érkezett meg a VKM 1158/1902. számú körrendelete, amely általános elméleti és konkrét gyakorlati állásfoglalásokat tartalmazott az iskolai könyvtárakkal kapcsolatban: "...szükséges, hogy serdülő ifjúságunk már zsege korában, körülbelül tíz éves korától hozzá szokják az olvasgatáshoz, a könyvtárhoz, elméjét az iskolából kikerülve még azután is hasznos olvasmányok utján képezze, tudását tapasztalatai körének szűk határai közt is mindinkább gyarapíthassa, ...közművelődésünknek érdekében szükségesnek tartom, hogy egyetlen állami vagy községi népiskola mellől se hiányozzék ezentul a jól szervezett, és gondosan kezelt iskolai könyvtár.

...Szükségesnek tartom elrendelni:

- az iskolai könyvtárakat úgy rendezzék be, hogy a könyveket lehetőleg a tanulók szülei is használhassák.
- az iskolai könyvtár minőnkor az iskola tulajdona marad. Az iskola épületének alkalmas részében helyezendő el" /ez sajnós a könyvtár ifjúsági részének esetében legtöbbször a folyosó volt/. "Az ifjúsági könyvtár tanítóját kötelezem, hogy a beszerzett ifjúsági iratok tartalmát ismerje..." /A tanító rendelte meg a könyveket, de a rendelések engedélyezése a kir. tanfelügyelő hatáskörébe tartozott /4/"...
- a könyvtár használatára nézve a tanító, vagy a tantesület rövid pontokba foglalt szabályzatot alkot....
- a tanulók szülei az iskolai könyvtárból ... kikölcsönzött könyvekért olvasási díjat fizetnek /10 fill./ - ez az összeg a könyvtár kezelő tanító tisztelet díja.... A tanulóktól ... olvasási díjat szedni nem szabad" /5/.

A miniszteri körrendelet nagy körültekintéssel járt el az iskolai könyvtárak szervezésével kapcsolatban, ennek ellenére a folyamat rendkívül lassan indult meg.

A kir. tanfelügyelő egyik 1902-ben kelt levelében arról számolt be a Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottságnak, miszerint nemhogy ifjúsági könyvtárak, de állami elemi népiskolák sem létesültek. A vármegyében működő hitfelekezeti népiskolák fölött pedig semmi rendelkezési, intézkedési joga nem volt a kir. tanfelügyelőnek. Maga a tanfelügyelőség adományozott mintegy 19 iskolának néhány könyvet, ezzel igyekezve megvetni az ifjúsági könyvtárak alapját, mivel egyik hitfelekezeti iskolában sem szerveztek könyvtárat. Ezen néhány könyv azonban nem nevezhető könyvtárnak. Levele végén a kir. tanfelügyelő megemlítette, hogy néhány állami elemi iskola szervezése most van folyamatban. Ezek mellett - igézte a tanfelügyelő - rendes ifjúsági könyvtárat kívánnak működtetni /6/.

1909-ig mindössze 5 állami elemi iskolát szerveztek a vármegyében: 1902-ben Tokod /Üveggyár/ községben; 1 tanerővel, Sárísápon; 6 tanerővel, 1903-ben Piszkén; 4 tanerővel, 1907-ben Sütőn 4 tanerővel, 1908-ban Lábatlanon: 3 tanerővel /7/.

1911. novemberében az állami elemi iskolák száma 11-re emelkedett. Állami iskolát szerveztek Gyiván, Kisujfalun, Kicsinden, Dorogon, Táton.

Ekkor már minden valószínűség szerint működtek az iskolákban könyvtárak. A kir. tanfelügyelő iratai között gondosan 'megőrzött', nagyszerűen szerkesztett nyomtatványra bukkantunk "Jelentés.... népiskola ifjúsági könyvtárának állapotáról és használatáról" címmel. A kitöltetlen nyomtatvány külső jegyzete szerint, ilyen adatlapokat küldtek szét 1910. IV. 11-én Lábatlan, Piszke, Sárísáp, Sütő, Tokod, Gyiva, valamint Esztergom /Kossuth L. utcai iskola/ elemi iskoláiba /8/.

1911-ből származik az a különleges körlevél, amely az iskolai könyvtárak helyzetével ma már szokatlannak tűnő nézőpontból foglalkozott. A kir. tanfelügyelő a következő levelet küldette szét az állami elemi népiskolák igazgatóinak: "Mint hogy az ifjúsági könyvtárak könyvei - annyi kézen megfordulván - kellő óvatosság nélkül hordozói lehetnek egyes kórokozóknak és járványos betegségeknek, a ragályozás terjedésének megakadályozása végett elrendelem, hogy ott ahol valamely ragályos betegség kitört, az ifjúsági könyvtár használata a járvány tartamára felfüggesztesse, amely családban pedig járványos betegség konstataitott, az ifjúsági könyvtárból kivett könyvek visszahozataluk előtt, a tisztí orvos közbejöttével, megfelelő módon fertőtlenítenők" /9/.

A kir. tanfelügyelőnek az 1912. II. havi jelentése már konkrét adatokat közölt az iskolai könyvtárakkal kapcsolatban. A VKM megrendelte a csévi, nyergesujfalui, piszkei és tokod-üveggyári állami elemi iskolák részére az ifjúsági könyvtárak egy-egy újabb típusát. Csév és Nyergesujfalu részére az első típust, Piszke részére a másodikat kiegészítő harmadik típust. Tokod Üveggyár erre a célra államségélyt kapott /10/.

A fentiekből, s a dolgozat más részein említettekől is kitűnik, hogy az iskolai könyvtárak fejlődése az állami elemi iskolák foglalatában látszónt biztosabbnak.

1917-ben a népiskolák száma Esztergom vármegyében 79 volt. Ebből 8 állami, 5 községi, 44 rk., 11 ev.ref., 4.izr., 1 ág. h. ev., 5 bányatársulati, 1 pedig magán kézen volt.

A fejlődés nem az iskolák számának emelkedésében, hanem abban mutatkozott, hogy amíg 1900-ban egy állami iskola sem működött a vármegyében, 1917-re már 8 volt ezek száma. /1911-ben 11/ Ezzel szemben a felekezeti iskolák száma 8-cal csökkent, 68-ról 60-ra /11/.

1918. augusztus 3-án kapta kézhez a vármegye tanfelügyelője az "Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság" új szervezeti szabályzatát. A benne foglalt elvi állásfoglalás határozott visszalépést jelentett az 1902-ben kiadott rendelethez képest, amely

csiráiban tartalmazta már azokat a gondolatokat, amelyek ma is meghatározóak az iskola és a könyvek kapcsolatát. /Önálló ismeretszerzésre nevelés, önművelés./

Az 1918-ban kiadott szabályzat klerikális, nacionalista irányban jelöli meg az iskolai könyvtárak fejlesztésének irányvonalát. "... joggal remélhetem ..." - írja a szabályzat előszavában a vallás- és közoktatásügyi miniszter - "... az ifjúsági olvasmányok a vallásos, a hazafias, az esztétikai nevelés szempontjából való nagy értékét ... az összes tanügyi faktorok egyformán ... döntő fontosságúnak ítélik.

"hajtottam volna, ha ... a beavatkozásra nem a háboru tanúsága szolgáltatta volna a főokot. ... az ifjúsági olvasmányokra vonatkozólag pedagógiai köztudat még nem alakult ki, és amikor sajátlagos néprajzi viszonyaink közt napjainkban ennek önkéntes kialakulására aligha lehet számítani, - és akkor amikor tengernyi véráldozat után a jövőnek alakításáról, egész ifjúságunk lelkének a hazaszeretet érzelmével való telítéséről, tehát magasabb állami érdekről van szó: minden más szempontnak háttérbe kellett szorulnia" /12/.

II.

A népiskolákban tanítói és ifjúsági könyvtárak és szaklapok megvásárlására a beiratási díjak szolgáltak /13/. Az 1908. évi 46. tc. rendelkezik az elemi iskolák ingyenességéről. Az ingyenesség nem vonatkozik a beiratási díjra, amely tanulóként 50 fillért jelentett /14/.

Az ifjúsági és tanítói könyvtárak céljaira szolgáló beirási díjak esetleges maradványait nem külön tanítói és ifjúsági könyvtár alapcímen kezelték, hanem együttesen "könyvtár" alapcímen /15/.

Igen érdekes, hogy az iskolai könyvtárak állományának tanítói és ifjúsági könyvtárra való szétválasztása tulajdonképpen a könyvtár természetellenes állapota. Ennek felismerése napjainkban realizálódik. A fenti adat, igaz, hogy pénzügyi vonalon, de mégis ennek a felismerésnek a helyességét igazolja.

A Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottság az iskolai könyvtárak állományát A., B., C., D. típusra osztotta. Az A. típus tartalmazta a legkevesebb könyvet, növekvőleg többet-többet a következő típusok. Minden típusban alsó és felső fokozat volt. Az alsó fokozat az elemi iskola III. és IV. osztálybeli tanulóinak, a felső fokozat az V. és VI. osztálybeli tanulók számára szolgáló könyveket sorozta /16/.

A könyvek tartalmi színvonaláról pontos képet adnak a levéltári források.

Az iskolákból kitiltott könyvek jegyzéke a nacionalista politika szellemében fogant. Többek között a következő műveket tette indexre: Dreghiciu Meletin: Istoria Ungariei in compendiu. /A magyarok története. Temesvár, 1874./, Vukicsevics Gy. Miklós: A magyar hazai történelem, különös tekintettel a szerbek múltjára

Magyarországban, Horvátországban és Slavóniában, 30 képben., Mandrovits Szilárd: A szerb nép képes története. Szerb nyelven, Bécs, 1885., Rövid földrajz tót népiskolák számára, különös tekintettel Magyarországra. Szakolcza, 1869 /17/.

A tanító könyvtárak legbecsesebb darabjai a lexikonok voltak. Az 1911-ben utjára bocsájtott Révai Nagy Lexikont a süttői iskola 1912-ben rendelte meg, saját költségére. 1913-ban az Esztergom Deák F. utcai iskola 1 db ingyenes megrendelést kapott, a költségeket a kir. tanfelügyelőség biztosította. További ingyenes megrendelést kaptak 1915-ben Csév, Lábatlan, Nyergesujfalu és Piszke Elemi iskolái is /18/.

A tanítói könyvtárak meglehetősen szegényesek voltak. A nyergesi iskola 1915-ben felfektetett leltára szerint a Lexikon addig megjelent kötetein kívül mindössze kétféle folyóirat, az "Uránia" és a "Német Iskola" című tanügyi lap, valamint 14 db különböző tantárgyához kapcsolódó kézikönyv és vezérkönyv volt fellelhető a tanítói könyvtárban.

Az ifjúsági könyvtár ennél sokkal gazdagabb, a 327 kötet már önmagában is imponáns számadat. A könyvek között olyan kiváló kötetek szerepeltek mint: Arany J.: Toldi, Toldi estéje, Benedek E. számos mesekönyve, valamint a Nagy magyarok élete c. munkájának mind a 12 kötete, Gárdonyi G.: Egri csillagok, Jókai M. számos regénye, Petőfi, Vörösmarty, Csokonai verseskötetei, Mikes Kelemen törökországi levelei, s nem hiányoztak az ifjúsági irodalom olyan remekei sem mint a Robinson, Verne Gy.: Utazás a Föld körül, J.F. Cooper: Az utolsó mohikán, Bőrhárisnya, Dickens: Twist Olivér - s még folytathatnánk a felsorolást.

Természetesen ott voltak a polcokon a rendszer politikáját, ideológiáját kiszolgáló, csekélyebb művészi értékű könyvek is /19/.

Hiba lenne azt gondolnunk, hogy az iskolai könyvtárak ifjúsági gyűjteményei mind ilyen jók voltak. A nyergesujfalui iskola az átlagosnál jobb helyzetben lévő, nagy, 8 tantermes iskola volt.

Sokkal általánosabb, hivebb képet tükröz a gyivai 2 tantermes iskola könyvtárának szintén 1915-ben készült leltára. A művek száma mindössze 64. Ám a szerzők közül itt sem hiányzott Arany, Benedek Elek, Gárdonyi, Jókai, Petőfi, Mikszáth, Tompa, vagy éppen Vörösmarty neve /20/.

A népkönyvtárakkal, a népiskolai könyvtárakkal kapcsolatban hangzott el az a megállapítás, hogy ott a "nép számára lepárolt" irodalom kapott helyet. Való igaz, hogy a gimnáziumi könyvtárak sokkal több és magasabb színvonalú könyveket tartalmaztak mint a népiskolai könyvtárak. Az esztergomi szentbenedekrendi főgimnázium évi gyarapodása 1917-ben /275 mű 307 kötetben/ majdnem annyi mint a nyergesujfalui iskolai könyvtár teljes állománya 1915-ben /327 mű/ /21/.

A nyergesujfalui és a gyívai iskola könyvtárában is található azonban egy sor olyan mű /melyekből egynéhányat a fentiekben már felsoroltunk/, amely igazi, jó irodalom.

Hogy a népiskolai könyvtárak mégsem felelhettek meg a magas-szintű követelményeknek az jórészt magával a népiskolával szemben támasztott társadalmi elvárásnak az oka, hiszen nem tudásvágyra készítetett, nem továbbtanulásra készítet fel, hanem engedelmes, istenfélő, dolgozó, az uralkodó osztályt tisztelő és kiszolgáló "népet" kívánt nevelni.

F o r r á s o k :

- /1/ Neveléstörténet. Szerk. Komlósi Sándor, Bp. 1977.
- /2/ KmL. Esztergom vm. kir. tanfelügyelő iratai 920/1900.
- /3/ L.K.I.B. szabályrendelet. Bp. 1913.
- /4/ KmL. Esztergom vm. kir. tanfelügyelő iratai 1881/1911.
- /5/ Uo. ua. 341/1902.
- /6/ Uo. ua. szám nélküli irat.
- /7/ Uo. ua. 475/1909.
- /8/ Uo. ua. 556/1910.
- /9/ Uo. ua. 2064/1911.
- /10/ Uo. ua. 238/1912
- /11/ Uo. ua. 1297/1917.
- /12/ Uo. ua. 1182/1918.
- /13/ Uo. ua. 1991/1911.
- /14/ Uo. ua. 1989/1910.
- /15/ Uo. ua. 1577/1913.
- /16/ Uo. ua. 1576/1916.
- /17/ A magyarországi iskolákból 1868-1910. kitiltott könyvek jegyzéke. = Hivatalos Értesítő 1910 /Kiny./
- /18/ KmL. Esztergom vm. kir. tanfelügyelő iratai 1407/1912., 514/1913., 515/1915.
- /19/ Uo. ua. 1395/1915.
- /20/ Uo. ua. 965/1915
- /21/ Az esztergomi szentbenedekrendi főgimn. értesítője 1916-17. Esztergom, 1917.

"Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács" - igen jelentős püspöki város már a középkorban. A török utáni inpopuláció során magyar, katolikus szerb /sokác/, pravoszláv szerb és német lakossággal telepítették be, és hosszú ideig püspöki város, majd privilegizált oppidum jogállású volt. Szellemi életének vezetői már a török előtt, majd a török hódoltság idejében is itt működő bosznita, később ladiszlaita és kapisztrana ferencesek voltak. A reformkorszak nagy fellendülésében a ferencesek gimnáziumot /gimnásium minor/ hoztak létre 1817-ben. Ez a gimnázium 1848-ig működött 70-80 tanulóval. Felvevőterülete - a tanulók névsorát és származási helyét vizsgálva, az egész akkori Habsburg birodalom, de igen sokan voltak Tolna és Baranya megyeiek. Érdekes az is, hogy a tanulók többsége nem nemes származású, és igen sok volt közülük olyan, aki különböző ösztöndíjak révén tanulhatott. A gimnázium tanulóinak vallási megosztását vizsgálva azt látjuk, hogy valóban vallási különbség nélkül vették fel a gyerekeket. Ezt állapítja meg a helybeli református egyházközség is, amikor jegyzőkönyvbe foglalja azt a tényt, hogy a református gyerekek a katolikusokkal együtt, egyformán, minden részrehajlás nélkül tanulhatnak, illetve taníttatnak /1/.

Ez a gimnázium a szabadságharc bukása után tanulók hiányában megszűnt. A kiegyezést követő években többször felmerült a gimnázium újjáélesztése. Anyagiak hiányában ezt a ferencesek azonban nem tudták vállalni /2/. A mohácsi gyerekek ettől kezdve gimnáziumba általában Pécsre, egyéb középiskolába pedig Bajára vagy Kaposvárra mentek. A közoktatást a városban a két katolikus, egy református, és egy izraelita népiskola mellett az 1896-ban alakult állami polgári iskola végezte.

Mohács a kiegyezés utáni közigazgatási újjászervezés során nagyközség lett, majd 1924-ben rendezett tanácsu, illetve 1930-tól megyei várossá vált. Lakóinak száma az I. világháború után 12.000-ről 1934-re 17.000-re emelkedett. A lakosság jelentős része mezőgazdaságból élt, igen sok volt a halász. Az ipart hajómalmokon kívül pár kisebb üzem képviselte. Jelentős volt a piaca, amely a kereskedők számát gyarapította. A határmenti rászékhely révén ott dolgozó hivatalnokok, értelmiségiek és kereskedő-iparos elem volt az, amely a huszas években mozdult

indított egy gimnázium létesítése érdekében. Ekkor újra előtérbe került a régi ferences gimnázium gondolata. A rend azonban anyagi és személyi okokból ezt nem vállalta /3/. Az állam hivatalos kulturpolitikája nem kedvezett újabb gimnázium létesítésének, mert nem akarták a "szellemi proletariátus" létszámát növelni, - ahogy a korabeli szóhasználat mondta. A gimnázium helyett inkább a gyakorlati pályákra készítő szakiskolákat, esetleg közéfokú iskolát támogatott volna a kormányzat. A mohácsiak azonban a gimnáziumhoz ragaszkodtak, és így kezdtek tárgyalásokat az akkor illetékes székesfehérvári tankerületi kir. főigazgatóval, Mátrai Rudolffal, aki személyesen is járt Mohácson. Elvileg helyeselte egy középiskola létesítését: "nem vagyok híve a kultúra lerombolásának ... Csak egyet kell ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy az érettségit végzett fiatalember utána ne azzal álljon elő, hogy na, most már állást adj nekem állam, hanem a kultúrával elégedjen meg, a tudással, amit szerzett. Ezzel elérjük, hogy a földműves osztály, az iparosok, a kereskedők magasabb képzettséggel állnak hozzá munkaasztalukhoz, a földhöz, és az egész nemzet nyer a szerzett tudással" szögezi le Mohácson tett nyilatkozatában Mátrai főigazgató /4/.

A város polgármestere, Margitay Lajos, minden politikai kapcsolatait felhasználja a gimnázium létesítése érdekében. Közben azonban Mátrai főigazgató meghalt, és ekkor kitűnt, hogy a város előterjesztése ügyében a főigazgatóság részéről előterjesztés nem történt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Margitay ekkor Szily Kálmán államtitkárral tárgyalt újabb előterjesztés ügyében az elvi engedély megadása céljából /5/.

Közben 1935. május 5-én Pécsen, az Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara disz doktorrá avatta Hóman Bálint Vallás- és közoktatásügyi minisztert. Az avatáson részt vett Margitay polgármester is, aki az alkalmat arra használta fel, hogy a gimnázium engedélyezése ügyében a város kérelmét közvetlenül előterjeszse. Hóman az ugyancsak jelenlevő Kemenes Illés budapesti tankerületi főigazgatót bízta meg, hogy a kérdésben javaslatot tegyen. Kemenes május 12-én leutazott Mohácsra. A pályaudvaron ünnepélyesen fogadták. Ekkor tett nyilatkozata szerint "Mohács városnak nemcsak multjánál, hanem kultúrájánál fogva is igénye van gimnáziumra" /6/. A város erőfeszítésének meg is lett az eredménye: július folyamán megérkezett a VKM elvi hozzájárulása a gimnázium szervezéséhez. A helyi lapokban meg is jelent egy hirdetés, hogy a szülők irassák be gyerekeiket az I. és az V. osztályba /7/.

A tárgyalások során ugyanis a megfelelő színvonal biztosítása érdekében a fokozatos kiépítést határozták el. Egyben a székesfehérvári tankerületi főigazgató helyettesét - aki 60. életévét betöltve nyugdíjba készült - kérték fel a gimnázium megszervezésére és teljes kiépítésére.

1935. augusztus 4-én Mohács város képviselőtestülete közgyűlésen döntött a gimnáziumról. Eszerint a gimnázium városi jellegű lesz, fenntartója a politikai község. A gimnázium céljára a város átadta a tulajdonát képező Szepessy-féle püspöki kastélyt, és vállalta, hogy azt megfelelően átalakítja. Ebből a célból

megbízta Visy Zoltán építészmérnököt a tervek elkészítésére, és az átalakításra 26.000 pengőt biztosított. A gimnázium berendezésére is adott 25.000 pengőt. Egyben határozatot hozott, hogy Kuzmics Ferenc tanügyi főtanácsos, volt székesfehérvári tankerületi kir. főigazgató helyettest megbízta az igazgatói teendő el látásával, és részére havi 200 pengő tiszteletdíjat folyósít. A határozati javaslatot 36:1 arányban fogadta el a városi közgyűlés. Ellene 1 fő szavazott azzal az indoklással, hogy a kisközségnek nem érdekük a gimnázium. Az "ellenzéki kisközség" azzal igyekeztek meggyőzni, hogy a pécsi püspök is kisközség gyermeke /9/.

A püspöki palotát is sikerült kiűriteni, az épület átalakításához hozzákezdtek.

Az első beiratások szeptember 1. és 5-én voltak. Ekkor 20 pengő beiratási díjat kellett fizetni. A tandíj meghatározását későbbre halasztották. Az ünnepélyes tanévkezdést /Veni Sanctét/ szeptember 22-én 8 órakor tartották az iskola melletti Püspöktemplomban. Ezen részt vett a város vezetősége a polgármesterrel együtt. Az I. osztályba 42 rendes és 1 magántanuló, az IV. osztályba pedig 22 rendes és 13 magántanuló kezdte meg a tanulást /10/. Az év végén osztályozást nyert 78 tanuló. Év végén az I. osztályban 8 tanuló bukott 4 tantárgyból, az V. osztályban pedig 8 tanuló 5 tantárgyból. Az igazgató szerint a rossz tanulmányi eredmény oka részben az is volt, hogy a pécsi iskolákból kimaradtak jelentkezték Mohácson, azután az V. osztályban többen voltak, akik polgári iskolából külsővizsgát vizsgával léptek át. A tanulók többsége kisbirtokos, kántisztviselő és kisiparos szülőktől származott. A tanulók zöme az iskola székhelyén lakott. Ez szükséges tette, hogy a vidéki tanulók részére internátust szervezzenek /11/. Tanár létszáma évről-évre növekedett. Kezdetben 3 óraadó tanár volt, de 1936-1937. tanévben a megbízott igazgatón kívül 1 rendes tanár, és 4 óraadó tanár működött. Az iskolaorvosi teendőket a városi tisztiorvos látta el. Ekkor ugyanis az iskolaorvosi ténykedés külön képesítéshez volt kötve.

A kezdettől fogva rendszeresen kiadott nyomtatott iskolai értesítőkből megállapítható, hogy a tanárok kivették részüket a város kulturális életéből. Rendszeresen tartottak előadásokat a városi szervezetekben.

1937-ben befejeződött a püspöki palota átépítése és bővítése. Ekkor nyitották meg 20 tanulóval az internátust.

Az iskola a maga teljességében az 1938-39. tanévre épült ki. Az I-IV. osztály gimnázium, az V-VIII. osztály pedig fokozatosan átalakulással reál-gimnázium lett. Az első ballagás városi ünnep volt, amelyen a város vezetősége testületileg részt vett /13/. Május 8-án 30 rendes, valamint 9 magántanuló bucsuzott az iskolától. Az első értettségí írásbeli vizsga május 15-17-én volt.

Az 1939-1940. tanévben az iskolában az igazgatón kívül 13 tanár, 5 óraadó működött. Az iskola belső életében a fejlődést a Kisfaludy Károly önképzőkör mellett a cserkészcsapat, a sportkör, a sakk-kör, Vöröskereszt és a Mária-kongregáció működése jelzi. Az iskola teljes kiépülésével elvégezte vállalt feladatát az eddigi megbízott igazgató - Kuzmics Ferenc - és a tanév végén eltá-

vozott Mohácsról. Az iskola igazgatói teendőivel a város az eddigi helyettes igazgatót, Hites Ferenc gimnáziumi tanárt bízta meg. Kuzmics a kormányzótól tanügyi főtanácsosi címet kapott.

1944-ben a tanévet április 1-én befejezték. Az iskolába katonaságot helyeztek /14/. 1944. szeptemberében megkezdődött a tanítás, bár az internátus és a gimnázium épülete már katonai célokat szolgált. A vidéki tanulók 1944. szeptember elején már nem jelentek meg.

Mohács 1944. november 25-én felszabadult, és ettől kezdve az épület december 28-ig katonai kórház volt.

A tanítást 1945. januárjában megkezdték. Ez azonban már a gimnázium multjának újabb fejezetét képezi, illetve annak kiindulópontját alkotja.

F o r r á s o k :

- /1/ Baranya megyei Levéltár: A ferences szerzetesek mohácsi rendházának iratai
- /2/ Uo.
- /3/ Uo.
- /4/ Mohácsi Hírlap 1934. október 18.
- /5/ Uo. 1935. január 25.
- /6/ Uo. 1935. május 12.
- /7/ Uo. június
- /8/ BmL: Mohács város polgármesteri iratai
- /9/ Uo.
- /10/ Mohácsi Hírlap 1935. szeptember 23.
- /11/ Mohácsi városi gimnázium értesítője 1935-1936. tanév
- /12/ Uo./Folyamatosan jelenik meg 1943-1944. tanév végéig/
- /13/ Mohácsi Hírlap 1939. május 8.
- /14/ A német katonai szervek panaszt tesznek a gimnázium tanárai és diákjai németellenes magatartása miatt.

Sárbogárd a Mezőföld közepén kialakult mezőváros, majd járási székhely, ahol az állandó elemi iskolai oktatás multja a türelmi rendeletig nyulik vissza. Ekkor jött létre a református egyház kezelésében az az elemi iskola, amelynek tanítói sorában egy évig megtaláljuk Tompa Mihályt is. Már 3 ezer lelket számláló közösség az 1820-as években, amikor felmerül egy egyházi jellegű gimnázium felállításának a gondolata - a református egyházi hatóságok részéről. Ebből azonban akkor még nem lett valóság -. A tovább gyarapodó és mezővárosi rangot is kapó Sárbogárdon a református elemi iskola bővül, majd a többi egyházak is nyitnak hasonló iskolákat /katholikus, zsidó/. Középiskola születésére az első világháború végéig várni kellett.

Az iskola alapítója, lelke és mindvégig igazgatója a közösség szülötte Csanádi Sándor volt. A születés körülményeire így emlékezett az első tanév végén kiadott iskolai értesítőben:

"A gondolat régen megvolt, de hiányzott az iskola megvalósításához szükséges kezdeményezés, készség, kitartás és összeműködés ... végül ... 1920 husvét ünnepén a többnyire érdekelt szülőket értekezletre hívtam össze, hogy a hosszú idő óta érlelődő óhaj és gondolat valósuljon meg ... s a felbuzdulás nem maradt szalmaláng, sőt a mozgalom oly nagy arányokat öltött, hogy július elejére kezdtek az iskola tervei kialakulni." Csanádi Sándor ugyanott választ ad arra is, hogy miért éppen ekkor érlelődtek meg ezek a gondolatok. "A háború okozta gazdasági viszonyok az iskola szükségességét még jobban sürgették, mert hiszen a városi élet drágasága sok vidéki tanuló elől elzárta a tanulás lehetőségét, vagy a nem kívánatos magántanulásra kényszerítette őket."

Szervező bizottságot hoztak létre a járásbíró dr. Heinrich Győző és Csanádi Sándor vezetésével. Miután az állam legfeljebb segélyek folyósítását vállalta, - a községnek kellett előteremtení a beinduláshoz, majd fenntartáshoz szükséges anyagiakat. Ez végig is kísérte rövid 8 éves történetét. A legnehezebb és legálátlanabb feladat volt, hiszen gyakran meg kellett küzdeni egyesek "lekicsinylő, sőt ellenséges magatartásával is." "Sárbogárd, Sárszentmiklós, Igar, Alsóalap, Káloz és Cece községek, to-

vább a helybeli református és katolikus egyház évi szubvenciót ajánlottak fel. Míg ellenben a járás többi községei várakozó álláspontra helyezkedtek."

A szervezők jó munkáját mutatta, hogy amikor a Vallás- és Közsékt. miniszter helyszíni szemlére küldte dr. Walther Béla tankerületi főigazgatót - ő látva a szervezők ügybuzgalmát, javasolta az iskola engedélyezését, amely a miniszter szeptember 5-én kelt 110.765/1920. sz. rendeletével érvénybe is lépett.

Az első évet 1920. szeptember 1-én egy volt bolthelyiségben 33 tanulóval, két tanárral és négy hitoktatóval el is kezdték.

Az iskola további fenntartásának céljából létrehozták a Fenntartótanácsot a község és az évi támogatást nyújtó falvak küldötteiből. "A Fenntartótanács gondoskodik az intézet anyagi ügyeinek ellátásáról, biztosítja az intézet fennállását és előmozdítja annak fejlesztését, alkalmazza a tantervet a kultuszminiszter megerősítési jogának fenntartásával, s gyakorolja az intézetre a felügyeletet a községi gimnáziumokra előírt szabályok szerint." A kisebb ügyek intézésére megalkotották az Igazgatótanácsot, a pénzügyek irányítására pedig a Pénzügyi Bizottságot.

A fenntartótanács támogatására külön szabályzattal működő egyesület is alakult Gimnáziumi Egyesület címen, "hogy a fenntartótanács az iskola fejlesztésében támogassa anyagilag, s erkölcsileg egyaránt, legfőképpen pedig, hogy az intézetnek minél előbb épületet biztosítson." Anyagi erejét a tagdíjakból és adományokból nyerte. Viszonyásul tagjainak előadásokat, ünnepélyeket rendezett.

Az iskola 1928-ig fokozatosan nyolc osztályossá bővült. Ez szükségyszerűen hozta a tanári testület létszámának állandó bővülését is. Szívós, lelkes, szervező munkával sikerült az iskola részére a megfelelő épületet is biztosítani.

Az iskolát meglátogató dr. Vass Bertalan székesfehérvári tankerületi főigazgató és dr. Vajdinger Gyula miniszteri tanácsos, valamint a minisztérium rendelkezései folytán 8 osztályossá kellett bővíteni - így tervbe vették egy ilyen jellegű új épület felépítését. A kor inflációs viszonyai közepette nem kis munkát és áldozatot jelentett egy telek megvásárlása, majd az építkezés beindítása. Mégis 1925. július 31-én Feith Mihály budapesti építésmérnökkel megkötötték az egyezséget, miszerint 1926. szeptember 1-ig 77 ezer aranykoronáért felépíti az iskola 8 tantermet, igazgatói és altszti lakást magába foglaló épületét. Ez el is készült /a mai I. sz. Ált. Iskola/. A község is hajlandónak mutatkozott átvállalni az új iskola terheinek jelentős részét. Segélykérés céljából két küldöttség is felkereste az akkori kultuszminisztert, "gróf Klebelsberg Kunó C. excellenciája" fogadta a küldöttséget "jóindulattal megértéssel, ígérve, hogy az iskola teljes kifejlesztését szíven viseli és anyagi támogatást lehetővé fogja tenni." Utasítására a tankerületi főigazgató tárgyalásokat folytatott a fenntartótanácsal az államsegély és a gimnázium reáliskolává való teljes átszervezése tárgyában.

Annál meglepőbb, hogy a következő tanév végén az iskola megszűnt. Ennek okára még visszatérek.

A tanulók zöme kezdetben Sárbogárdról került ki, de később a vidéki bejárók lettek többen. Leányok csak magántanulónként láthatóak. Az utolsó tanévben, amikor már 8 osztálya volt, az iskola 172 tanulója 48 helyről verbuválódott. Az iskola vonzáskörzetéről az 1925/26. évi értesítő így ír: "Az igazgatótanács elnöke és az igazgató bejárták annak a területnek nagy részét, mely az iskola vonzáskörzetébe esik. Polgárdi, Füle, Pincehely, Nemetkér, Dunapentele, Sárosd, Aba a külső végvárvébe, Cece, Sáregres, Simontornya, Tolnanémedi, Hercegfalva, Nagylók, Sárszentágota, Káloz, Szilasbalhás, Dég, Alap, Alsószentiván, Sárszentmiklós a belső övbe tartozik. Közbesznek a puszták, tanyák, melyek szintén erősen vigyázzák a bogárdi gimnázium fémjelzése-

A beiskolázott tanulók szociális összetételéről az utolsó évfolyam anyakönyvi - ahogy akkor mondták: Fő-névkönyv-i adatai tájékoztatók. Ezek elárulják, hogy a tanulók közel fele a középiskolák gyermekeiből kerültek ki. "A középiskola, az érettség, az urai középosztályba való bejutásnak ez a nélkülözhetetlen belépője olyan büverővel bírt a középosztálybeli családokra, hogy képesek voltak érte áldozatokat is hozni." Az iskola tanulóinak másik fele a munkás és szegényparasztok gyermekeiből adódott. Ezeknek a családoknak a taníttatás valóban sok lemondás, áldozat útján vált csak lehetővé. Ez utóbbi arány alakulásában szerepe volt az igazgató és a tantestület lelkes agitációjának is. Bár nem vitás itt volt a legnagyobb a lemorzsolódás is.

A tanulói létszámok így alakultak:

1920/21	1 osztály	33 fiu	+	4 leány
1921/22	2 osztály	73 fiu	+	6 leány
1922/23	3 osztály	122 fiu	+	17 leány
1923/24	4 osztály	142 fiu	+	17 leány
1924/25	5 osztály	146 fiu	+	20 leány
1925/26	6 osztály	137 fiu	+	20 leány
1926/27	7 osztály	148 fiu	+	21 leány
1927/28	8 osztály	152 fiu	+	20 leány

A tantestület létszáma az évek folyamán az iskola bővülésével nőtt. Munkáját igen lelkiismeretesen, lelkesen, odaadón végezte - bár sok nehézséggel kellett megküzdenie. Megfelelő képesítésű tanárok általában mindig rendelkezésre álltak. Az a tény, hogy 8 év alatt 32 tanára is volt az iskolának, elsősorban arra utal, hogy anyagi természetű nehézségekkel naponta meg kellett küzdeni, hiszen a tanárok fizetését is a fenntartótestületnek kellett előteremtenie. A "hősi" munkára Csanádi igazgató így emlékezik az 1924/25 évi értesítőben: "A tantestület négy éven keresztül a nyomoruságos tisztviselői fizetésnek a felét kapta minden alkalommal egészen 1924. július 1-ig. A tantestület látva az iskola szűkös anyagi helyzetét, önként lemondott jogos

járandóságáról, amíg anyagiak terén javulás nem állt be. Ha művészet volt megélni teljes tisztviselői fizetésből, akkor kérdem mint lehetett megélni ennek a feléből? ... a folyton romló valuták következtében az állami segély sem jelentett semmit ... S mindennek ellenére ... lelkes, serény munka folyt, mert mindenik tanár lelkében az a tudat élt és hatott, hogy most igazán kulturmunkát végez. - Amelyik tanári testület ilyen lelki erővel bír és hivatásának ilyen magaslatára fel tud emelkedni, az tud azután becsületes, jellemes embereket is nevelni." Az igazgatói emlékezés szívbemarkolóan szép jellemzés is.

A tantestület jó munkáját a felügyeleti szervek is többször örömmel nyugtázták /pl: Vass Bertalan tankerületi kir. főigazgató 1922. október 1-i látogatása alkalmával/.

Az iskola tanárainak névsorát olvasva nehéz valakit is kiemelni. Akik mégis hosszabb időt töltöttek itt az igazgatón kívül, ki maga is magyart és történelmet tanított, Matkovics László magyar-latin, Pinkert Ferenc matematika /mennyiségtan/-természetrajz, Klinda Károly földrajz-kémia, Pírityi István mennyiségtan-természettan, Katz Vilmos ének-karének, Lázár Miklós történelem-latin és Vosáhlo Lipót latin-német szakos tanárok.

A gimnázium viszonylag jó személyi ellátottsága és a tanárok lelkes, odaadó munkája volt a biztosítéka annak, hogy a fellettes natóságok véleménye szerint is - semmiben sem maradt el tanulmányi munkájában az ország, más, vidéki gimnáziumaitól.

Az iskola tanulmányi munkájához alapvető utmutatóként az 1899. évi gimnáziumi ill. az 1926. évi reálgimnáziumi tanterv, az 1903. évi ill. 1927. évi utmutatások szolgáltak. Ezek megszabták az egyes osztályokban tanítandó tárgyakat is. E téren az 1924. évi XI. tc. hozott lényeges módosításokat ama elvnek megfelelően, amely a természettudományos oktatásnak és modern nyelveknek engedett nagyobb teret - a latinos-görögös műveltség rovására. Még így is a latin nyelv állott az oktatás tengelyében /a 8 osztályban együttvéve heti 41 óra/, hiszen Klebelsberg szerint "a latin nálunk nemzeti tárgy". A humán tárgyak /magyar, latin, görög, német, történelem, filozófia/ óraszámra 138, a reál tárgyakra /természetrajz, fizika, kémia, mennyiségtan/ 66 óra jutott.

A felsorolt tantárgyak mellett osztályozták az írásbeli dolgozatok külső alakját és a magatartást is. Négy jeggyel osztályoztak. Az 1-es volt a legjobb - a 4-es a legrosszabb. Két tárgyból lehetett javítani, aki többől bukott - ismételt. A legproblemikusabb tárgy a latin és a mennyiségtan volt.

A tanulmányi átlagok tükrében a tanulók munkája mai értelemben erős közepes értéket mutat. A bukási százalék 10-20 % közötti volt. Itt a magántanulóké lényegesen magasabb.

Az első és egyben utolsó érettségi vizsgára 1928-ban került sor. Az eredetileg 37-es létszámú osztályból 14-en maradtak. A nagy lemorzsolódásban már tükröződött az iskola utolsó éveinek sok huzavonája is, ami a megszűnéshez vezetett végül is. Érde-

kességként az írásbeli dolgozat témák: Magyarból: 34 soros latin beszédnek magyarra fordítása. Mennyiségtanból 2 példa volt. Egy kamatoskamat-számítás és egy nyolcszögletű hasábjában helyezett gömb felület - és köbtartalom számítása. Ketten jelesen értek /Simon Ferenc és Tauszig Imre/, 3-an javít minősítéssel.

A nyolc év folyamán a tanulmányi munka serkentése céljából sok mindennel megpróbálkozott az iskola. Például ilyen céllal vezették be a második évtől a "Zászlóvédő" címet, amelyet a legjobb tanulmányi és magaviseletű osztály kapta meg egy évre. Nyelvészeti kört szerveztek Matkovics László tanár vezetésével. Tanulmányi kirándulásokat szerveztek Székesfehérvárra és Budapestre is - más gimnáziumokba és múzeumokba stb.

Az ellenforradalmi kor nevelési törekvéseit az 1924. évi középiskolai törvény így fogalmazta meg: "A középiskolának az a feladata, hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára előkészítsen." Klebelsberg Kuno kultuszminiszter "neonacionalismus"-nak nevezett nevelési elgondolása lényegében irredentizmust, osztálybékén nyugvó, engedelmes polgárokból álló Magyarországot jelentett.

Valláserkölcsiség - osztálybéke - irredentizmus; ezek a 20-as évek iskoláinak fő nevelési elvei. Ez alól természetesen nem kivétel iskolánk sem.

A gimnázium nevelési célkitűzéseit fogalmazzák meg tömören az iskola hármas jelszavában:

Világos fej,
Nemes szív,
Vasakarati!

A jelszóról az 1923/24-es tanév értesítőjében így ír az igazgató: "Világos fejjel, nemes szívvvel és vasakarattal kell nekünk is harcba indulni ... hogy bár nehéz munkával, de mégis felülmuljuk azokat az eredményeket, amelyeket más országok felmutatnak. Láss, hogy észrevedd a körülöttes és az országok életében lefolyó jelenségeket; érezzen a szíved, hogy önzetlenül tudj munkára indulni és akarj, hogy megvalósíthassad terveidet és fegyelmelzetten tudj engedelmeskedni, amikor azt követelik tőled."

Ezeket az elveket szolgálták a gyakorlatban az öt félszázévalásra tanító hitoktatók, az ifjúsági cserkész csapat, az iskolai ünnepélyek, önképzőkör, tornaünnepségek is.

Figyelemre méltó, hogy az iskola énektanára és énekkarának vezetője Vosáhlo Lipót rendkívül agilisán szállt sikra: Bartók Bélának és Kodály Zoltának a népdalokat népszerűsítő munkája mellett. Ezt tükrözték az ünnepélyek műsorai is.

A tantestület mindig nagy figyelmet fordított az iskola és a szülők kapcsolatának folyamatosására. A szülői értekezleteken a tanárok a neveléssel kapcsolatos előadásokat is tartottak. A gimnázium elvégzésének szükségessége, a tanulók tulterhelése a családi nevelés művészete stb. Ezeken azonban nem mindig

nagy a részvétel. Ezért fakad ki az igazgató keserűen: "Az iskolának hiába van minden erőfeszítése, ha a szülő még csak azt sem teszi meg, ami legelőször kötelessége: figyelemmel kísérni gyermekének sorsát és ügyeit."

A tanárok fogadó órákkal, családlátogatásokkal, iskolai ünnepélyek nyilvánosságával és az ellenőrző segítségével igyekeztek fenntartani a szülői ház és iskola kapcsolatát.

Aldozatkész jobbmódu szülők, tanárok, a község, egyházak és intézmények /MÁV, Hangya/ jóvoltából minden évben adtak jutalmakat a jótanulóknak, segélyeket a rászoruló tanulóknak, sőt ösztöndíj alapítására is sor került. Pl: 1923-ban 7 mázsa buza árát osztották ki jutalmul /69 ezer koronát/. A református egyház /és javaslatára a presbiterek vállalták, hogy 2-3 hetenként felváltva kosztot biztosítanak az arra rászoruló tanulóknak. Több-ször osztottak ki tankönyveket is.

A tanítás rendje lényegében megegyezett más gimnáziumokéval. A tanév szeptember első hetében kezdődött és június 29-ig tartott. Téli szünidő december 25-től január 6-ig, húsvéti április 1-10 között volt. Szünnap volt Horthy Miklós névnapja /december 6./ és születésnapja /június 18./. Reggel 8-tól 1-ig tanítottak. A tanítást az irredenta hiszekeggel kezdték és végezték. Délután már csak az énekkar próbált. A tanulók du. 2-5-ig kötelesek voltak otthon tanulni. Este 8 után szintén otthon kellett tartózkodniuk. Az iskolai házirend legszigorúbb előírásai a bejáró leány-tanulókra vonatkoztak /nem viselhettek testszínű vagy se-lyemharisnyát, a ruhának fedni kellett a térdet, az ujjának kö-nyökig kellett érni, szépitőszert használat, ékszer viselése szigorúan tilos volt stb./. Tilos volt a tanulóknak szeszes ital fogyasztása és a dohányzás is. Nem látogathattak táncmulatságot, ilyet az iskolában sem rendeztek. Így legfőbb szórakozásnak, idő-töltésnek maradt a sport és az olvasás. Rászoruló diákoknak meg-engedték, hogy pénzért jobbmódu társaikat korrepetálhassák.

A gimnázium beindulása után a szervezők lelkes, odaadó munká-ja képes volt minden nehézséget elhárítani a fejlődés útjából, mert a közvélemény, felettes hatóságok és helyi szerveknél is megértésre talált. Később minden a visszájára fordult - a szer-vezők lelkesedését kivéve.

Csanádi Sándor igazgató hozzám írt levelében keserűen így nyilatkozott: "Építő és visszahúzó erők álltak súlyos harcban egymással, hol nyiltan, hogy a színfalak mögött. De állandóan végül a romboló erők győztek." Az utolsó tanév értesítőjében pe-dig így fakad ki: "A reál-gimnázium ügyét elsősorban a sárbogár-diaknak kell szívükön viselni ... ehhez azonban kevesebb beszéd, több jóindulat, kevesebb kritika, nagyobb összetartás, kevesebb irigység, több cselekvés; kevesebb önhittség, több igazság kell." Maga az igazgató el is költözött Sopronba és, hogy miért nem tért vissza később sem, arról hozzám írt levelében így nyilatko-zott: "Vajon Periklész ragyogó Athénjéből el- vagy visszakiván-kozott volna-e valaki a thrákok földjére?"

Igen a "gyűlölködés és irigység földje", az akkori Sárbogárd társadalma a kultúra mezőin csufosan megbukott. Amít az igazgató szemérmesen elhallgatott az ma már világosan áll előttünk. Nevezetesen, hogy az iskola ügye elvérzett, az egyházak és egyesek rosszindulatu kicsinyességén, és persze az akkori állam sem viselte szívében igazán a gimnázium sorsát.

Közel negyedszázadnak kellett eltelnie, hogy megváltozzon Sárbogárd lakóinak szemlélete - a nagy társadalmi átalakulások függvényeként - e kérdésben. Ennek adta bizonyítékát, amikor 1951-ben középiskola beindítását kérte a minisztériumtól és ehhez támogatását ígerte. Az iskolák államosítása után erre a támogatásra ugyan kevesebb volt az igény. Államunk méltányolta a község kérdését és 1951-ben így indult utjára a Tanítóképző, majd ennek jogutódja, a mai Petőfi Sándor Gimnázium, hogy munkájával hozzájáruljon Sárbogárd ne a "thrákok földje", hanem "Petőfklész ragyogó Athénje" legyen.

F o r r á s o k :

A sárbogárdi községi gimnázium értesítője 1920-1927.

Amikor a Horthy-rendszer kultuszkormányzata érvénytelenítette a proletárdiktatúrának a tanoncoktatásra vonatkozó törvényeit és rendeleteit, egyuttal intézkedett az azt megelőző tanoncoktatás visszaállításáról is. Voltak azonban olyan problémák, amelyeknek megoldása elől nem térhettek ki. Ugyanis ekkor már több mint harminc év telt el az alaptörvénynek számító 1884-es XVII. tc. kiadása óta, amely már megalkotásának idején is számos korszerűtlen előírást tartalmazott. A magyar ipar is számottevően fejlődött ezekben az évtizedekben, s ennek megfelelően korszerűsíteni kellett a szakmai oktatás tartalmát. Így került sor az 1922. évi XII. tc. kidolgozására, amelynek tanonciskolai jogszabályai lényegesen módosították a korábbi előírásokat /1/. A vasárnapi és a késő esti oktatást megszüntették, s a délutáni tanítás idejét beszámították a munkaidőbe. A heti óraszámot nyolcra kilencre emelték fel. Erőteljesebben hangsúlyozták a szakirányú oktatás kiterjesztésének szükségességét. Ennek érdekében bevezették a technológia tananyag tanítását és támogatták a műhelyoktatás megteremtésére irányuló törekvéseket. Néhány előírást azonban változtatlanul hagytak, s ezek jelentősen akadályozták a szakoktatás színvonalának emelését. Továbbra sem korlátozták az egész éven át tartó beiratkozásokat és felszabadulásokat. A tanoncok állandó "vándorlása" lehetetlenné tette a folyamatos pedagógiai munkát. A tanonciskola szakmai tevékenységének semmibevételét jelentette továbbra is az a felmás helyzet, hogy elégtelen bizonyítvánnyal is felszabadíthatták a tanoncokat. Az iskolatípus jellegének és célkitűzésének világos megállapítását sem végezték el.

A törvény alapján jelentették meg 1924-ben az "Iparostanonciskolák szervezete, tanterve és tantervi utasítása" című rendeletet, amely az iparostanonciskolákat három típusba sorolta /2/.

Az 1919-45 közötti időszakban Somogy megye tíz településén folytattak tanoncoktatást /3/. Az új szervezeti előírásoknak megfelelően ezek az iskolák általános irányúak voltak. Az oktatott szakmák sokfélesége, az egy-egy osztályba felvett tanulók szakmai heterogenitása nem tette lehetővé az ipar érdekeit jobban szolgáló szakirányú iskolák létrehozását. Nagyatádon az 1921/22-es tanévben az iskola 112 tanulója 22 különféle szakmát tanult /4/. Több szakmában csak egy-egy tanoncot szerződtettek. Hasonló volt a helyzet Marcaliban is. 1922-ben az ipartestületi tanonclajstrom

szerint 52 tanoncszerződést kötöttek 14 féle szakmában /5/. A megye iparostanonciskolái közül a kaposvári volt a legkedvezőbb helyzetben.

Somogy iparának jelentősebb üzei, gyárai a megyeszékhelyre koncentrálódtak. Ebből adódóan az iparos utánpótlás igénye is itt jelentkezett a legjelentősebben. Ennek ellenére az 1920-as évek végéig a kaposvári iskola is az általános irányuk közé tartozott. Az évtized végétől azonban már megfigyelhetjük a profilizálást. Az osztályokat rokonszakmák szerint állították össze. Így többek között fémipari, faipari, építőipari, férfiszabó-ipari, bőripari osztályokat hoztak létre.

Az iskola szakirányúvá nyilvánítására 1936-ban került sor a VKM rendelete értelmében /6/. Mindez elismerését jelentette a több mint egy évtizede folyó előkészítő munkának. Az "átsoroló" okirat azonban nem jelentette - nem jelenthette - azt, hogy az iskola mindenben megfelelt a szakirányúság követelményeinek.

A miniszteri rendelet keltezésének évében az összevont negyedik osztály főnöke arról szólt a félévi ellenőrző értekezleten, hogy veszélyben látja a technológia tantárgy szakszerű tanítását, mert osztályába oly sokféle mesterségű tanuló jár /7/.

A pécsi tankerületi főigazgatóság szakfelügyelőinek iskolalátogatási jegyzőkönyveiben több helyen is olvashatjuk az ezzel kapcsolatos kritikai észrevételeket. Angyal János tanügyi titkár 1938. január 19-én jogosan állapította meg: "... egyelőre még csak a rajztanítás tekintetében mondható az iskola szakirányúnak" /8/. Kíváncsnak tartotta, hogy az iskolafenntartó város minél több főhivatású állást szervezzon a szakszerűség emelése érdekében. Az iskola épülete sem felelt meg a kívánalmaknak. Az iskola szakmai tekintélyét erősítette volna a műhelyoktatás bevezetése. A tárgyi feltételek elégtelensége ellenére az iskola igazgatója Bárdoss Kálmán azonban mégis megkísérelte ennek megvalósítását. 1942. júniusában levelet intézett az Ipari Tanfolyamok Országos vezetőségéhez /9/. Engedélyt kért arra, hogy 1942. őszétől a szabó, a fodrász és a cipészipari szakmákban elkezdhesék a műhelyoktatást. Véleménye szerint ennek megindításához az iskola rendelkezik a legszükségesebb berendezési és felszerelési tárgyakkal.

A tervet azonban a mind kedvezőtlenebbé váló politikai és gazdasági helyzetben nem sikerült megvalósítani.

Szólni kell röviden azokról a reformtörekvésekről, amelyek az 1930-as években bontakoztak ki.

Az ipari szakoktatási struktúrában a kisipari tulsulya érvényesült. A tanoncoktatás rendszerét ennek megfelelően alakították ki: alárendelték a kisipari igényeknek. A gyáripari tanoncképzés, ahol ennek igénye jelentkezett, önálló utat járt be: mivel a tanonciskolák nem adtak megfelelő gyakorlati képzést, ezért a gyárak létrehozták saját szakirányú iskoláikat.

Mindez nem jelentette, hogy a tanoncképzés irányítói mereven elzárkóztak volna a szakmai előrelépést, az elméleti oktatás színvonalának emelését célzó reformoktól.

Az 1930-as évek elejétől erőteljesebb mozgalom bontakozott ki az 1922-es ipartörvény tanonciskolai előírásainak megváltoztatására, a szakképzés megújítása érdekében.

Figyelemre méltóak ebben a folyamatban azok a látszólag jelentéktlenebb mozzanatok is, amelyeket a tanonciskolai tanítótestületek kezdeményeztek, elsősorban saját területükön.

A gyakorlati és elméleti képzés eredményességének emelése érdekében a kaposvári igazgató fontosnak tartotta az iskola és a munkaadó kapcsolatainak kialakítását: az un. "mesterértekezletek" megszervezését. 1930. júniusában, az osztályozó értekezleten ismertette az összejeövetel programját:

- 1./ az igazgató tájékoztatója az ipartörvénynek az iparosokat érintő szakaszairól,
- 2./ a műhely és az iskola viszonya /10/.

1931. június 20-án a tantestület megbizta az igazgatót egy olyan tartalmu levél megfogalmazásával, hogy az Ipartestület indítson mozgalmat az 1922. évi XII. tc. 107. paragrafusának megváltoztatására /11/. Azt követelték, hogy ha a tanonc az iskolában a legutolsó évfolyamon elégtelen osztályzatot kapott és a segédi vizsgán sem felelt meg a követelményeknek, akkor kötelezzék még egy évig a tanonciskola látogatására és segédi levelet se kaphasson arra az időre.

1933. novemberében a módszeres értekezleten az iskolai előképzettség mértékéről zajlott eszmecsere. Abban egyetértett a tanítótestület, hogy az ipari pálya "több intelligenciát" követel meg a tanoncjelöltektől, mint amivel rendelkeznek. Verhás Jenő tanító a felvételihez négy polgári, ill. négy középiskolai osztály elvégzését tartotta szükségesnek /12/.

A javaslat ekkor még több szempontból is irreális volt. Figyelmén kívül hagyta a magyar közoktatás elmaradottságát, az elemi iskoláztatás alacsony színvonalát, a népiskola negyedik osztálya után továbbtanulók alacsony létszámát.

Az 1933-1934-ben lezajlott országos és helyi viták eredményeképpen 1936-ban megjelent az új ipartörvény /13/. Néhány pozitívként értékelhető mozzanattól eltekintve /mint pl. 6 elemi elvégzése, az iskola eredményes elvégzése a segédi vizsga előtt, 14 nap fizetett szabadság/ azonban számos kérdést nem oldott meg. A tanonckérdés szociális, gazdasági és kulturális rendezése elől pedig teljesen elzárkózott a törvény.

Az iskolák pedagógusai érdeklődéssel és jogos várakozással figyelték a törvénytervezet vitáját, majd a törvénycikk ismeretében a végrehajtási utasítás megjelenését.

Kaposváron az 1936. szeptember 5-én megtartott tanévnyitó tantestületi értekezleten az igazgató ismertette az új ipartörvény tanoncképzési előírásait /14/. Kijelentette, hogy ezennel "... csak 6 elemi végzett tanulók szerződthetők tanoncoknak, így az előkészítő osztályok fenntartása nem indokolt."

Az előkészítő osztályok rendszere valóban megszűnt, javult a tanoncok előképzettsége, mind többen végeztek el a népiskola 6. osztályát.

Mivel azonban a tanoncképzés reformja nem érintette a rendszer egészét - új alapokra helyezésének gondolata fel sem vetődött - ezért nem juthattak nyugvópontra a viták sem.

Befejezésül hadd utaljak egy nagyon fontos kérdésre!

Az 1937-es esztendő ismét alkalmat nyújtott arra, hogy a tanoncügy megoldatlanságra ítélte kérdéseiről újabb javaslatok hangozzanak el.

Az Iparostanonciskolai Tanítók és Tanárok Országos Egyesületének 30 éves jubileumán Winter Pál főtitkár az iparostanonciskolák céltudatosabb fejlesztését sürgette és az alábbiakat javasolta:

- a./ meg kell állapítani jellegét és pontos célkitűzéseit,
- b./ a tanonciskolát be kell illeszteni az iparoktatási intézmények lépcsőzetes rendszerébe, biztosítani kell azt, hogy a tehetséges, rátermett tanulók az egyetemekig is eljuthassanak /15/.

Egyéb javaslatai is azt bizonyították, hogy a mérsékelt jellegű reformok nem oldották meg az alapfoku szakoktatás problémáit.

A korszak utolsó figyelemre méltó rendeletének kiadására 1940-ben került sor. Az Iparügyi Miniszter - mint ágazati felelős - szabályozta a tanoncszerződések idejét /16/. Eszerint csak június és október hónapokban vehettek fel a mesterek tanoncot. Kaposváron az iparhatóság 1941-től már ennek megfelelően járult hozzá a tanoncfelvételekhez, elősegítve a tanítás zavartalanságának megvalósulását /17/.

A tanoncrendszer egészének megreformálására kidolgozott javaslatok azonban sohasem váltak valósággá. Az ellenforradalmi rendszer érdektelenségét, közömbösségét senki sem fogalmazhatta volna meg talán jobban, mint az ellenzéki sereg ugyancsak nem válaszoló Baross Szövetség Gyáripari Csoportja 1944-ben: "... a tanoncügy, a tanoncszervezés ... ötöd-hatodranguan kezelt kérdése közéletünknek. Sem a tanoncok nagy száma, sem a számottevő ifjúsági tömeg művelődésbeni elmaradottsága, sem szociális helyzetének rendezetlensége, sem testi gondozásának égető szüksége ... nem tudta eddig megértetni nemzeti társadalmunkkal a tanoncügy rendkívüli fontosságát" /18/.

Források:

- /1/ Áfra Nagy János: A magyar iparostanoncoktatás története. Bp. é.n. 206. p.
- /2/ Szakoktatási évkönyv 1937. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás. Bp. 1937. 230-231. p.
- /3/ Somogy megyei Levéltár /a továbbiakban: SML/ osztálynaplói, tanonciskolai iratanyagai. Továbbá: Szakoktatási évkönyv, 1937. i.m. 246-247. p. - Szakoktatási évkönyv 1942. 376-503. p.
- /4/ SML: A nagytádi tanonciskola osztálynaplói
- /5/ SML: A marcali ipartestület tanonclajstroma 1906-1949.
- /6/ SML: A kaposvári iparostanonciskola tanítótestület jegyzőkönyvei. 33/1936-37. a szeptember 5-i tanévnyitó értekezlet jegyzőkönyve.
- /7/ SML: uo. 107/1936-37. - A november 30-i módszeres értekezlet jegyzőkönyve.
- /8/ SML: 1938. jan. 18-19. Angyal János tanügyi s. titkár látogatása /jegyzőkönyv/
- /9/ SML: 1942. június 8. Záróértekezlet jegyzőkönyv
- /10/ SML: 1930. június 7. - az osztályozó értekezlet jegyzőkönyve
- /11/ SML: Az 1931. június 20-i értekezlet jegyzőkönyve
- /12/ SML: A 116/1933/34. sz. jegyzőkönyv
- /13/ Részletek az ipartörvény-novella képviselőházi tárgyalásáról. = Magyar Iparosnevelés, 1936. 6. sz. 1-4. p.
- /14/ SML: Értekezlet jegyzőkönyv 33/1936-37.
- /15/ Emlékbeszéd az Iparostanonciskolai Tanítók és tanárok országos Egyesületének 30 éves jubileumán. Elmondotta Winter Pál főtitkár. = Magyar Iparosnevelés, 1937. június 1-3. p.
- /16/ SML: A kaposvári községi kereskedőtanonc-iskola iratai 1938-42. A 61/1941. sz. levél az Iparügyi Minisztériumból. A rendelet száma: 53400/1940.
- /17/ SML: u.o. 61/1941.
- /18/ Idézi: 25 éves a szocialista szakmunkásképzés. MÜM. Bp. é.n. oldalszám nélkül

Trefort Agoston vallás és közoktatásügyi miniszter 1882-ben felhívta a városok törvényhatóságát, hogy az iparostanulók részére iskolát állítsanak. E rendelet előzményei 1848-ig nyúlnak vissza, amikor Eötvös József foglalkozott a szakoktatás kérdésével. A szakoktatás kezdetleges terve a gazdasági tanintézetek létesítése volt, e célból az ország négy részében a tanintézetek mellett mintagazdaságok létrehozását tervezték. A szakoktatással kapcsolatosan a rajzoktatás fejlesztése lett volna hivatva támogatni az iparosítást.

Eötvös tervei az 1880-as években váltak csak valóra.

Székefehérváron nehéz körülmények között, de nagy lelkesedéssel kezdték meg a tanítást 1883. szeptember 16-án az Alsófoku Iparostanonciskola néven megnyíló iskolában. Az iskola felügyeletét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, a kereskedelemügyi minisztérium részéről az iparoktatási főigazgató gyakorolta. A királyi tanfelügyelőség által megbízott tanfelügyelő és segédtanfelügyelő a közismereti tárgyak oktatását ellenőrizte, hogy a tanítás a kor szellemének megfelelően az erkölcs és a vallás jegyében folyjon. Az iparos tanonciskolai felügyelőség /bizottság/ tagjait a város vezetőiből - polgármester, ügyvéd, az iskola igazgatója - de elismert szakemberekből, mesteremberekből, tanítással foglalkozó, vagy oktatáshoz értő jól képzett iparosok közül választották. Ők ellenőrizték a felvételi vizsgálatot a tanítás menetét, az oktatók működését. Felülvizsgálták az órarend tervezetét, az igazgató és a tanítók személyi ügyeiben is döntöttek. Elkészítették az iskola költségvetését, rendszeresen ellenőrizték a gazdasági ügyeket.

A beiratkozásra szeptember első hetében került sor, a helyi ujságokban, a falragaszokon megjelölt időben.

Szeptember második hetében kezdődött a tanítás az általános tagozaton. Az ács, kőműves tanulóknak indított tanfolyamra november első hetében iratkozhattak be a tanulók, s a tanítást a második héten meg is kezdték. Mikor már a tanonclétszám növekedése szükségessé tette egy évfolyamba öbbszintű osztályt nyitot-

Beiratkozáskor a tanulókat osztályokba sorolták. Az osztályokba sorolás a felvételi vizsga eredményétől is függött. Az első évben a "tanulók gyenge előkészültségénél fogva" csak 1 előkészítő és 3 párhuzamos osztály indult. Amikor már minden osztályba megkezdődött a tanítás, a következő osztályokat alakították ki: előkészítő osztályba kerültek azok a tanulók, kik még iskolába nem jártak, vagy az elemi iskola egy-két osztályát végezték el. A felsőbb osztályba azok léphettek, kik legalább elégséges eredménnyel elvégezték az alsóbb osztályt, vagy a felvételi vizsgán megfelelték. Ez az intézkedés azokat a tanulókat érintette, akik a polgári iskola néhány osztályának elvégzése után kérték felvételüket az ipariskolába. Az előkészítő osztályokban kellett megtanítani a tanoncot olvasni, olvashatóan írni és a négy számtani alapműveletet gyakoroltatni.

Az Iparos Tanonciskolai Szervezetének 27. §-a szabályozza az egy osztályba beosztható tanulók számát. Közismereti tárgynál 60, rajznál 40 tanulónál többet nem lehet felvenni. Ezt azonban nem tudták betartani. Osztályba sorolásnál nem a tanulók ismereteihez, hanem az osztályteremk térfogatához kell igazodniok. Az alsóbb osztályok túlnépesek lévén kénytelenek azok "jobb elemét" magasabb osztályba tenni, csak azért, hogy elhelyezhessék őket. De már a színvonal emelkedését jelzi, hogy az 1895/96. tanévben az építő iparostanoncoknál már nem volt szükség előkészítő osztályra.

A tanulókat a közismereti tárgyaktól és osztályoktól függetlenül, de rajztudásuktól függően kezdő-, haladó- vagy szakrajz osztályba sorolták. Az építő iparosiskolák szervezete értelmében a rajz alól felmentést kaptak azok a tanoncok, kiknek a tanult iparágban nincs feltétlen szükségük a rajzkészítésre. Pl. mészáros, hentes, borbély, kéményseprő, bocskorkészítő, kávé-, kocsmáros, stb.

Az építő iparostanoncok részére téli tanfolyamot szerveztek. Ide tartoztak az ács, kőműves, cserepes, kőfaragó, kövező, mázó, szobafestő, kéményseprő tanulók. A tanfolyam létrehozását az tette szükségessé, hogy a fenti szakmában dolgozó iparosok főképp vidéken kaptak munkát, így a velük dolgozó tanoncok sem i-
ratkozhattak be szeptemberben az iskolába. Részükre a tanítás 5 hónapig tartott, ezért a heti órák számát úgy határozták meg, hogy az azonos legyen a 10 hónap alatt adott órák számával. Hente négy alkalommal hétfőn, kedden, csütörtökön pénteken jártak iskolába. A rajztanítás délelőtt, a közismereti tárgyak tanítása délután folyt. A tanfolyamot március közepéig tartották, akkor ugyanis újabb munkába álltak a tanoncok.

Az iparosgazdának a beiratás alkalmával tandíjat kellett fizetnie. A taneszközök díja egy évre 2, fél évre 1 forint volt - illetve 4 és 2 korona a későbbiekben. A szegénységüket hatósági bizonyítvánnyal igazolni tudók inasaikért nem fizettek tandíjat. A tanoncok a tandíj befizetése után kapták meg taneszközeiket. Az összeg ellenében ingyen írófüzetet, rajzfüzetet, radírt kaptak. Így akarta biztosítani a bizottság azt, hogy a tanulónak a szükséges felszerelése meglegyen.

Az Ipariskola 1883-ban 13 tanítóval kezdte meg működését. Az alsófoku iparostanonciskolát az iskolaszék hatásköre alá helyezték, s igazgatásával Göbel János Györgyöt, a község elemi és polgári leányiskola igazgatóját bízták meg. A tanítók kettős beosztásban dolgoztak. Délelőtt az elemi iskolában, délután az ipariskolában tanítottak. A tanítókat három éves időszakra választották meg. Ujraavasztáskor csak az önként lemondók távoztak. A lemondás oka a kettős megterhelés volt, mely egyaránt súlytotta az idősebb és a fiatalabb tanítókat.

A tanítás 600 forint állami segéllyel, 318 tanulóval és 13 tanítóval indult meg. A tanított tantárgyak az előkészítő osztályban: számtan, írás-olvasás, szabadkézi-rajz 22 órában. Az első osztályban: szám- és mértan, olvasás-fogalmazás, mértani, szabadkézi-rajz volt. Ezeket a tantárgyakat a tanítótestület tagjai maguk között felosztották. A korabeli értesítő lábjegyzetében még ezt olvashatjuk: "Az olvasás-fogalmazás alatti órában oktatást nyertek a tanulók: a magyar nyelvtanból, földrajzból, hazai történelemből és természetrajzból; az elbeszélés utáni fogalmazásból és az egyszerűbb levelek és könnyebb polgári ügyiratok szerkesztéséből. A korabeli iratokból kitűnik, hogy készítői úgy állították össze a tantervet, hogy abból a tanulók a gyakorlatban hasznosíthassák ismereteiket.

A tananyag mennyisége, a tanulók hiányos felkészültsége nagy erőfeszítést igényelt mind a tanítóktól, mind a tanulóktól.

Az 1901-1902-es tanévben bevezették a rajz tanításánál a szakcsoportos oktatást. Az ábrázoló-mértani rajz tanítása évfolyamonként, minden osztályban közös tematika szerint folyt. A szakrajz oktatásának különböző csoportokra bontását lehetővé tette, hogy erre az időre már minden tanító szakképesítéssel rendelkezett.

A folyamatos, zökkenőmentes munkát zavarta, hogy a nagy mennyiségű tananyaggal nem tudnak kellően megbirkózni a tanulók. A közeli évek bukási százaléka a 28-33 % között mozgott. A kérdés: nem lenne-e szükséges a tananyag mennyiségének leszállítása. A tanítótestület véleménye - ne a tanterv revízióját kérjük, hanem az ipariskolai szervezet minden egyes részének keresztülvitelét. Ez a hat elemi osztályt végzettek beiskolázását, a rendszeres iskolalátogatást jelentette, mind a legfontosabbakat.

A tanév idején - havonta - tartott értekezletek lehetővé tették, hogy a felszínre került problémák a lehető leggyorsabban megoldódjanak. A tanácskozás tárgyát a tanítással kapcsolatos problémák megbeszélése képezte, a tananyag terjedelme, fokozatos beosztása, a tanítás sikere, hátránya, módszerei. Az osztálytanítókat évharmadonként jelentést tettek az igazgatonak. A tanulók nagy száma, az osztálytermek szűk térfogata, levegőtlen-sége szükségessé tette, hogy az általános szakon tanulókat is külön bontsák a rajzoktatás szempontjából. A Szervezet meghatározta, hogy rajzórán az osztályok létszáma 40 főnél több nem lehet. Egyes osztályokban 45-49, de volt olyan osztály, ahova 73 tanuló is beiratkozott. A tanulókat rokonszakmák szerint csoportokba osztották. Így hozták létre a fémipari-, ruha-, bűt-, és faipari csoportokat.

Dr. Saára Gyula polgármester hosszantartó, áldozatos munkája nyomán kialakulóban volt egy új, önálló ipariskola épületének terve. A város telket biztosított az építkezéshez. Az új tágas iskola új lehetőségeket is biztosított, és az igazgató máris tervet készített arra, hogy a tanulók közismereti tárgyak szerint is szakcsoportos oktatásban részesüljenek. A közel 70 féle szakmában foglalkoztatott tanulókat 6 csoportba osztották. A közismereti tárgyak szakcsoportos tanítására az 1912/13. tanévben került sor. Tankönyvük nem volt, így a tanítók különböző szakkönyvekből állították össze a tantervet.

Az 1912/13-as tanév az iskola életében a legjelentősebb év volt. A tanulók létszáma 812 fő, az iskola fennállása óta a legmagasabb. A tágas, minden igényt kielégítő új épületben az akkori idők legkorszerűbb oktatása folyt. Termékeny munkájukról a felügyeleti szervek is dicsérettel szóltak.

Az első világháború az iskola életébe is beleszólt. A 22 tagból álló tanítótestület felére csökkent. A tanítókat behívták katonának, a tanulók létszáma is egyre fogyott. Az új iskolaépületet lefoglalta a katonaság kórház céljára. A tanulókat, tanárokat és az iskola felszerelését részben az árvaházban, részben a gimnáziumban helyezték el.

Az iskola megalakulásától fogva azonos rendszerben az év végén nyilvános vizsgán számoltak be a tanulók megszerzett tudásukról. A vizsgákat követően a tanévet ünnepélyes keretek között befejezték, itt vehették át az arra érdemes tanulók az ösztöndíjakat, jutalmakat.

A szegénysorsu iparosok és szülők segítségével hozták létre a benntlakásos inasotthont. Az inasotthon 20 tanulóknak adott ingyen szállást és az étkezésüket is biztosították.

Az iskola további életére, munkásságára a Fejér megyei Levéltárban található helyi újságból, a Székesfehérvár és Vidéke a Népszava lapból értesülhetünk. 1918. szeptemberében járvány és szénhiány miatt nem kezdődött meg időben a tanítás, csak november 30-án. Velinszky Lászlónak - ki az iskolának óraadó tanára is volt - mint közoktatásügyi megbízottnak aláírásával 1919. márciusában napiparancs jelent meg valamennyi tanító részére. Ennek értelmében minden iskola állami kezelésbe került, a tandíjat is eltörölték. Hittan helyett erkölcsstan órát vezettek be. Az iparitánulók képzésének kérdésével is foglalkoztak. Velinszky rendeletében felhívta a figyelmet arra, hogy a tanoncok a heti 12 órai elméleti képzést is beleértve, összesen 36 órában foglalkoztathatók. 1919. június 7-én a közoktatásügyi népbiztos rendeletére bezárták az iskolák kapuit. Rendelet jelent meg a tanítók továbbképzéséről, hogy az új tanévben kommunista szellemben végezzék az iskolában az oktatást. Az utolsó h iradás az iskola életéről 1919. június 13-án jelent meg, melyben hirt adnak az év végi rajzkiállításról.

A székesfehérvári Iparostanonciskola bemutatott közel 35 éves fejlődéséből láthatjuk az eredményeket. A kisdiednevelés, a nőnevelés valamint a népoktatás mellett a szakoktatás is megtalál-

ta a helyét. Benne a különféle típusait, amelyekben a művelődési célkitűzés a hasznosságra, a képzés a gyakorlatiasságra, az élettel való szorosabb kapcsolatra irányult. Az iparoktatás életrehevása, a kezdeti szárnybontogatás nehézségei ellenére jól illeszkedett Eötvös József elképzelésébe. A népoktatás, a szakoktatás, a polgári iskola és a reáliskola oldotta meg a legszegényebb néprétegek képzését.

Székesfehérvárnak a tanügyigazgatásban elfoglalt helyéről, szerepéről szólva, elsőként a tanügyigazgatás fogalmát határozzuk meg az általunk használt értelemben. Tanügyigazgatásnak nevezzük az állam irányítási és felügyeleti jogának gyakorlását az oktatás és nevelés területén. Az állam ezt a jogát, a tárgyalt időszakban - nemcsak legfelsőbb szinten /helytartótanács, minisztérium/ gyakorolta, hanem decentralizáltan, a legfőbb hatóságnak közvetlenül alárendelt hatóság által is.

Ilyen hatóság volt a 18. század óta a királyi főigazgató, a-
kinek jogköre meghatározott területekre /vármegyékre/ terjedt ki.
A tárgyalt anyagon belül nincs szó az erdélyi oktatásügyről, il-
letve Erdély iskoláinak Magyarországgal történt közjogi egyesíté-
séig fennállt igazgatási szervezetéről. Erdély csak 1781-ben ka-
pott a norma régióban a ratio educationis-hoz hasonlítható irányu-
de jóval rövidebb és csak a legfőbb elvekre szorítkozó nevelésügyi
szabálykönyvet /1/.

A továbbiakban azt keressük, hogy Székesfehérvár mikor sze-
repelt tankerületi központként, illetve a fehérvári iskolák az
idők folyamán melyik tankerülethez tartoztak?

A tanügyigazgatás gyökerét a felvilágosodás korának kezdetén,
a 18. század elején találjuk meg. A 17. század végéig az oktatás-
és nevelésügy az egyházak hatáskörébe tartozott. Ők viselték ad-
dig a - modern szóval - köznevelés terhét, vállalták feladatát és
végezték munkáját. Nálunk a 18. század elején vetődik fel először
az államhatalomnak az a törekvése, hogy az oktatás- és nevelésü-
gyekben is az állam joga /felségjog/ érvényesüljön.

Az 1715. évi 54. tc. /2/ ezt a jogot az ország összes tan-
intézeteire kiterjesztette. Az 1723. évi 70. tc. az előző törvény
végrehajtásának lehetőségét is biztosította, amikor az oktatás fel-
ügyeletét az akkor életre hívott kormányzók, a magyar királyi
helytartótanács hatáskörébe utalta. E törvényekben a Habsburg
felvilágosodott abszolútizmus nevelés-politikájának önállósodása
jutott kifejezésre /3/. Az iskolák addigi kizárólagosan egyházi
vezetésének felszámolása és a felső irányítás állami kézbe vé-
tele hosszabb időt vett igénybe. Magyarország önálló tanulmányi
rendszert kapott. /4/. Ezt Mária Terézia megbízásából Ürményi Jó-

zsef dolgozta ki, és javaslatát két részben terjesztette elő /5/. "A nevelésnek és az egész tanügynek rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban" című előterjesztés királyi rendeletként jelent meg 1777-ben ezt ratio educationis néven ismerjük /6/.

A magyar ratio educationis kimondotta az állami irányítás elvét, melyet nem az állam fogalmából, hanem a magyar király felségjogából vezet le /7/. A magyar közoktatást az elemi iskolázástól kezdve egységesen szervezte /8/. A magyar királyságot és a kapcsolt területeket tanügyiigazgatási vidékekre, illetve kerületekre osztotta. Ezek közül nyolc közvetlenül a helytartótanács alá tartozik /9/, de a zágrábi közvetetten került a helytartótanácsához /10/. Fejér vármegye, így Székesfehérvár is, a budai tankerület része lett.

A tankerületek élén a tankerületi kir. igazgatók álltak /11/, akiket kezdetről fogva tankerületi főigazgatóknak neveztek /12/. A nép- illetve nemzeti iskolák élére a RE /13/ tankerületenként egy királyi felügyelőt, azaz tanfelügyelőt állít, aki azonban a főigazgató hatóságának van alárendelve.

A Mária Terézia alkotta tanügyiigazgatási szervezet a magyar iskolaügyet módosító "második ratio" kiadásáig érvényben volt, csupán II. József csökkentette ötre a tankerületek számát /14/. A budai tankerület 1785-ben megszűnt. Székesfehérvár iskolái 1785-1802 között a pécsi tankerülethez tartoztak /15/.

A második ratio /16/ módosította a magyar iskolarendszert, és átszervezte a tanügyiigazgatást. A tankerületek számát hatban állapította meg /17/. Visszaállította a budai tankerületet, amelyhez Fehér vármegyét is csatolta. Székesfehérvár iskolái ismét az első RE által felállított tankerülethez tartoztak.

A tankerületek vezetőinek, a főigazgatóknak a hatásköre a második ratióban is változatlan maradt, tehát az iskolázás legalacsonyabb fokától egészen az egyetemig terjedt. Így az RE által szervezett akadémiák is a tankerületek hatáskörébe tartoztak. A tankerületek számának megállapításában az akadémiák száma vezette a második ratiót; ezek működési helyéhez alkalmazkodott a főigazgató székhelye. Mivel Budán akadémia nem működött, a budai tankerület főigazgatójának székhelyéül a REP Pestet jelölte ki /18/.

A 19. század elejétől ismét történtek átszervezések: 1802-től a székesfehérvári gimnázium már a győri tankerülethez tartozott /19/, de a reformkor végén ismét visszacsatolták a budai tankerülethez /20/.

1849-ben a fehérvári gimnázium ismét Győrhez került. Az új rendszer ugyanis felosztotta a tankerületeket és a főigazgatósági hivatalokat megszüntette. A fehérvári "polgári kerület"-ből is az "iskolák cs.kir. felügyelőségéhez", Győrbe kerültek a tanintézetek jelentései, hivatalos iratai /21/, sőt néhány hónapig a székesfehérvári iskolákat a "soproni katonai kerület"-ből irányították. 1850-ben a pesti tankerülethez kapcsolták /22/ a várost.

A RE és a KEP által létrehozott egységes tanügyigazgatási rendszer beállása a két ratio jogi hatályának ideje alatt megkezdődött /23/. A vármegyékben gyakorlati jelentőséget kapott a vármegyei tanfelügyelet rendszere /24/. Ezt a rendszert illesztette be Károlyi János 1868-ban az állami iskolafelügyeleti szervezetbe, amikor a tankerületi független tanfelügyelői hatóságot életre hívta /25/. Az 1868. és 1876. évi törvények következtében a tankerületi főigazgatók hatásköre a középiskolákra /gimnáziumokra és reáliskolákra/ korlátozódott. Minden más alsó- és középfokú iskola /26/ igazgatását és felügyeletét a miniszter alá rendelt vármegyei tanfelügyelő látta el. Az addig elvben egységes tanügyigazgatási és iskolafelügyelet kétfelé szakadt. Ezzel megindult az a folyamat, amely a köznevelés egységének, - ami mindkét ratio kulturális-politikai eredménye volt, - lassankénti részekre szakadásához vezetett.

A Trefort Ágoston-féle 1883. évi 30. tc. az ország középiskoláit 12 tankerületre osztotta, s mindegyik élére egy tankerületi főigazgatót állított /27/. A törvényt a VKM 1884. június 12-én kelt rendelete közli /28/. A rendelet mellékletében szerepelnek az egyes tankerületekhez tartozó középiskolák. A 11. pont szerint a pécsi főigazgató vezetése alatt állt a székesfehérvári kath. főgimnázium és a székesfehérvári reáliskola is /29/. Hamarosan a tankerület székhelyévé /1889. július 21./ a "célszerűbb adminisztráció tekintetéből" Székesfehérvárt tették. Az 1890. évi 30. tc. nyomán megjelent a VKM rendelete: "Magyarország tankerületi beosztása a középiskolák tekintetében" /30/, amely Székesfehérvárt jelölte ki a tankerület székhelyévé /31/.

Az 1891. évi beosztás érvényessége a trianoni békeszerződés nyomán enyhített el, amikor az ország területének több mint kétharmada a szomszédos, illetve újonnan létrejött államok uralma alá került. A tanügyigazgatás megszervezésével módosították a tanügyigazgatást is. 1920-tól az országban a középiskolák igazgatása 6, illetve 5 tankerületre oszlott. Ezek között volt a székesfehérvári is /32/. A tankerületeknek a középiskolákra korlátozódása az ország új helyzetében nem változott, holott az iskolák közben gyarapodtak. Ezeket az iskolákat azonban nem utalták a tankerületi főigazgató hatáskörébe, sőt nem maradtak a kir. tanfelügyelők irányítása alatt sem. Pedig a főigazgatók és a tanfelügyelők hivatali személyzetének megfelelő szakemberekkel történő kiegészítése, illetve ellátása biztosította volna a szakszerűséget, csakúgy mint a köznevelés egységes irányítását.

A 19. század harmadik évtizedére az iskolák irányítása 11 különböző, egymástól független felügyeleti hatóság között oszlott meg /33/.

Az 1910-as években az egységes igazgatás és felügyelet szétbomlásának következményeként egyre több megoldatlan kérdés neheztelte a közoktatás eredményességét.

Ez sürgette a tanügyigazgatás átstrukturizálását, amit az 1935. évi 6. tc. valósított meg. A tc. kettős feladatot kíván megoldani: másrészt a közoktatási felügyelőség igazgatás egységeként, másrészt a köznevelés irányításában és felügyeletében az egyöntetű-

séget és szakszerűséget. Ez a szándék hasonló a ratio educationishoz /34/. Az 1935. évi 6. tc. új területi középfokú tanügyi hatóságot hívott létre, amely "egyenes jogutóda a RE társasági körű tankerületi kir. főigazgatójának" /35/.

A törvény a köznevelés egységének biztosítása érdekében rendezte az egyházi iskolák állami főfelügyeletének kérdését, a történeti egyházak iskolafenntartási és igazgatási jogát történeti alapnak tekintve /36/. E főfelügyeletet a VKM a tankerületi kir. főigazgató útján gyakorolta /37/. Az így decentralizált tanügyi igazgatást a kormányzat az egész közigazgatás tervbevett korszerű modelljének szánta, amely gyakorlatilag bemutatta a közéletnek az egyfokú fellebbezési elv korszerű és következetes megvalósítását /38/.

1935-ben az országban 8 tankerületet hoztak létre /39/. A székesfehérvári tankerület székhelye Székesfehérvár lett. E tankerület területén /40/ minden iskola a főigazgató igazgatása, illetve felügyelete alá tartozott. A törvény előkészítésében szerzett érdemei elismerésül a miniszter Mátrai Rudolfot, az akkori székesfehérvári főigazgatót államtitkárként akarta a VKM-ben alkalmazni. Mátrai azonban korára való tekintettel /akkor 65 éves volt/ nem fogadta el az államtitkárságot a kultuszminisztériumban, de vállalta a főigazgatói tisztelet a fehérvári tankerület élén. A nagyműveltségű, kiváló pedagógiai érzékkel megáldott Mátrai azonban csak elkezdte az új tanügyi hatóság élén tevékenységét, mert 1935. januárjában elhunyt /41/.

Újabb tankerületek felállításának szüksége 1938-ban merült fel, a Magyarországhoz visszacsatolt területeknek a tanügyi igazgatási hálózatba történt bekapcsolása során /42/.

1938-ban /43/ a komáromi és a kassai /44/, a marosvásárhelyi, a kolozsvári és a szatmári tankerületek felállítására pedig 1940-ben került sor /45/. Ezzel a tankerületek száma 13 lett. Kárpátalján nem szerveztek tankerületet. Itt a főigazgatói teendőket a kormánybiztosi hivatal keretében szervezett közoktatási osztály végezte /46/. Délvidéken, a Duna és Tisza közötti területen 1941-ben közoktatási kirendeltség létesült /47/. Ennek ideiglenes vezetője a szegedi tankerületi főigazgató volt. A "baranyai háromszög" a pécsi, a Muraköz a szombathelyi főigazgató hatáskörébe került.

Az iskolán kívüli közművelődési tevékenység, amelyet a 19. és 20. században felnőttek oktatása, népművelés, szabadoktatás, szabadtanítás, népfőiskolák, szabadegyetem, szabadlyceum, stb. néven társadalmi tevékenységként ismerünk, hazánkban 1876-ig, Eötvös József kultuszminiszterségéig nyúlik vissza /48/. E tevékenység irányítására a VKM népművelési ügyosztályt szervezett. A törvényhatóságokként megalakított Iskolán Kívüli Népművelési Bizottságok, a községi helyi Népművelési Bizottságok tevékenysége társadalmi jellegű volt. A népművelési tevékenység előszóbeli formái az ismeretterjesztő előadások és népművelési tanfolyamok voltak. A népművelés munkáját a városokon kívül - gyakorlatilag - a tanító, pap, orvos és jegyző végezte. Ez a munka szakszerű irányítás hiányában egyre nehezebben tudta ellátni feladatát. Az 1935. évi 6. tc. a közművelődést, - a köznevelés egységébe illesztve, - a tankerületi főigazgató hatáskörébe kívánta vonni /49/. Az 1941. évi

12 tc. a tankerületi főigazgatók hatáskörét kiterjesztette. A középiskolák tanárai áthelyezésének és a népiskolai tanítók kinevezésének jogát is megkapták /50/.

A VKM-be az iskolán kívüli népművelés ujjszervezésére államtitkárként Hankiss János debreceni egyetemi nyilvános rendes tanár került. Hankiss kísérletképpen a pécsi tankerületben ujjszervezte az iskolán kívüli népművelést. A modellt Vörös Márton, Pécs thj. város főlevéltárnoka dolgozta ki, és a Baranya vármegyében Horváth István alispán hathatós támogatásával szép eredményeket is ért el. A kísérlet eredményei a háborús események miatt azonban meghiúsultak /51/.

A II. világháború után már 1946-ban egyes szakminisztériumok egymásután vonták hatáskörükben a szakiskolákat, 1949-ben pedig a tankerületek helyett megyei főigazgatóságokat szerveztek, amelyek 1950-ben a megyei tanácsok oktatási osztályaiként folytatták a munkát /52/.

J e g y z e t e k :

- /1/ A királyi főigazgató tehát olyan állami főtisztviselő, aki valamely tankerület élén áll. - A "Norma Regia" teljes címe: Norma Regia pro Scholis Magni Principatus Transilvaniae Josephi II. Caesar Aug. Magni Principis Trans.iussu edita. 1781. Cibinii. Negyedré 74 1.
- /2/ I. §.
- /3/ A vonatkozó irodalmat részletesen l. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. a 405. lapon a 8. lap alján levő jegyzetben.
- /4/ Mária Terézia 1775 nyarán személyesen bizta meg a magyar udvari kancellária tanácsosát és tanügyi előadóját, Ürményi Józsefet, az új tanulmányi rend és kiépítendő tanügyigazgatás kidolgozásával.
- /5/ A tankerületek beosztásának megállapítása már az 1776. augusztus 5-én kelt királyi rendelettel megtörtént, amely a RE-nak az oktatásügyi, politikai, igazgatási és pénzügyi rendezésével foglalkozó fejezeteit jogerőre emelte: O.L. Udvar. Kancz. 3873. és 4093. ex 1776; H.T. 4295. ex 1776/. Vö. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Budapest, 1902. II. kt. 181./
Ürményi az 1776. évi szervező rendelethez egy táblázatot csatolt, amely a nyilvános tanintézeteknek az egész országban való elosztását tünteti fel. Ez a legelső tankerületi beosztás Magyarországon.
- A RE többi részének rendelkezései 1777-ben - az egész mű megjelenésekor - léptek hatályba.
- /6/ Egykori kiadása: Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae. MDCCLXXVII. - Magyar fordításban: Friml Aladár: Az 1777-i Ratio Educationis. Budapest, 1913. Továbbiakban szövegünkben: RE.
- /7/ RE 1. §

- /8/ A RE az új szervezetet a protestánsok iskolájára is ki akarta terjeszteni, amint ezt a III. 2. §. mutatja. Ennek ellenére a protestánsok meg tudták őrizni iskoláik függetlenségét. Ezek az iskolák a RE LXIV. § szerint csak tanulmányi és fegyelmi ügyekben voltak tankerületük főigazgatójának alárendelve.
- /9/ XI. §: a budai, pozsonyi, besztercebányai, győri, pécsi, kassai, ungvári és nagyváradai tankerületek.
- /10/ Palmácia, Horvátország és Szlavónia királyságai.
- /11/ XI. §.
- /12/ XI. §. - a főigazgatók rendes címe a RE-ban: regii provinciales directores. A főigazgató: director superior megnevezés ritkábban fordul elő.
- /13/ XII. §.
- /14/ Ht. 1784. ápr. 26; 7307 sz.: A pozsonyi, a pécsi, a nagyváradai, a kassai és a zágrábi.
- /15/ Novák Krizosztom életrajzi adatai: Bencés rendtörténet IX.107. k.
- /16/ Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Budae 1806. - Továbbiakban: REP.
- /17/ REP Pars secunda cap. III. §. 162: A budai, a pozsonyi és győri, a kassai, a nagyváradai és a zágrábi.
- /18/ REP. §. 163.
- /19/ Volumen II. 381.
- /20/ Gimn. irattár 1846. szeptember 10.
- /21/ Protoc. 1849. december 8.: Gimn. irattár 1849. november 20.
- /22/ Protoc. 2 et. 9. p.
- /23/ 1883. XXX. tc. /Trefort Ágoston/ és 1890. XXX. tc. /Cáky Albert/
- /24/ Indokolás a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. VI. törvényhez. További szövegben: indokolás.
- /25/ A népoktatásról szóló 1868. XXXVIII. tc. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876. XXVIII. tc.
- /26/ Elemi- és felső népiskolák, ipar- és kereskedőtanonc iskolák, polgári iskolák, mezőgazdasági népiskolák.
- /27/ II. fejezet 42.§.
- /28/ Az 1884. május 12-én kelt 17.916. sz. rendelet: Magyarország területi beosztása a középiskolák tekintetében. 1884. R.T.879. - E szerint a tankerületek a következők: Bpest-fővárosi, Bpest-vidéki, pozsonyi, besztercebányai, kassai, debreceni, kolozsvári, nagyszombati, nagyváradai, szegedi, pécsi és győri.
- /29/ Gimn. irattár.

- 30/ A VKM 1884. évi 17.916. sz. rendeletével megállapított beosztás, kiigazítva az 1891. évi állapot szerint: Bpest-fővárosi, Bpest-vidéki, pozsonyi, besztercebányai, kassai, debreceni, kolozsvári, nagyszabani, nagyvárad, szegedi, székesfehérvári és győri. 1893. R.T. 2860.
- 31/ Az új székesfehérvári kerülethez tartozik a székesfehérvári kat. főgimnázium és a székesfehérvári állami főreáliskola is.
- 32/ "Magyarország területe jelenleg 6 tankerületre van beosztva: a budapesti, budapest-vidéki, debreceni, győri, szegedi és székesfehérvári tankerületre." : Pintér Jenő: A magyar köznevelés igazgatásának kézikönyve /2/. 1928. Budapest, 25. Ugyanigy: A Révai Nagy Lexikon Magyarország cikkéhez /XIII. kötet/, csatolt Csonka-Magyarország térképe szerint is hat a tankerületek száma. - A későbbi kiadású pedagógiai lexikonok már csak 5 tankerületről beszélnek: a budapesti, a budapest-vidéki, debreceni, szegedi és székesfehérvári tankerületek: Magyar Pedagógiai Lexikon, Budapest, Révai, 747. és Pedagógiai Lexikon, Budapest, Akadémiai Kiadó, IV. kt. 259.
- 33/ Az iparos és kereskedőtanonc iskolák főlé 1896-ban az iparoktatási főigazgató került, aki a teendőket a kir. tanfelügyelővel osztotta meg.
- A felső kereskedelmi iskolák 1895-ben a felső kereskedelmi iskolai kir. főigazgató hatásköre alá kerültek.
- A polgári iskolák az 1927. XIII. tc. alapján kivétettek a tanfelügyelő hatásköre alól. Az országot 4, majd 2 polgári iskolai kerületre osztották, s 1931-ben Budapest és Szeged székhellyel két polgáriiskolai kir. főigazgató neveztetett ki.
- A tanító- és óvónőképző intézetek igazgatása és felügyelete, - a közben történt módosítások /1920, 1925/ után - 1929-ben egészében a tanítóképző intézeti kir. főigazgató hatáskörébe került.
- A kereskedőtanonc iskolák irányításán és felügyeletén 1919. után a kereskedelmi iskolák két főigazgatója és a kir. tanfelügyelő osztozott.
- A felső mezőgazdasági iskolákat - 1925-ben történt megszervezésük óta - a VKM közvetlenül igazgatta a minisztériumba beosztott szakfelügyelő útján.
- A század elején kialakult önálló gazdasági népiskolák a kir. tanfelügyelő hatáskörébe utaltattak ugyan, de ellenőrzésüket 1917. óta külön szakfelügyelő, 1931. óta pedig a Szeged székhellyel kinevezett országos szakfelügyelő látta el.
- A gyógypedagógiai intézeteknek 1921. óta saját országos szakfelügyelőjük volt, de e jogkörben a kir. tanfelügyelővel osztozott.
- A földművelés- és kereskedelemügyi miniszterek hatósága alatt létesült mezőgazdasági és ipari szakiskolák igazgatását és felügyeletét az illetékes miniszterek szakközegei látták el, nevelési és tanulmányi felügyeletük pedig egyáltalán nem volt szabályozva. - Vö: Indoklás.

- /34/ Indokolás.
- /35/ Indokolás.
- /36/ 1935. VI. tc. Függelék. V.
- /37/ Uo. Függelék. V. 9. §. és a törvénycikk életbeléptetése tárgyában kiadott VKM. 3500/1936. Eln.sz. rendelete 1936. jun. 9-én IV. rész. 17-48. §. - Az egyházi hatóságok alatt álló iskolákat az állami főfelügyeletet gyakorló főigazgatók mellett az idevonatkozó 1934. XI. és az 1935. VI. tc. által megszabott keretek között az illetékes egyházi hatóságok saját szabályaik szerint igazgatják.
- /38/ 1.1.1. §.
- /39/ Budapesti, Budapest-vidéki, székesfehérvári, szombathelyi, pécsi, szegedi, debreceni és miskolci tankerület.
- /40/ Fejér, Veszprém, Tolna, Győr-Moson-Pozsony vármegye és Székesfehérvár, Győr thj. városok.
- /41/ Palos Bernardin: Adalékok a ciszterci rend történetéhez a székesfehérvári egyházmegyében, 1972. kézirat.
- /42/ Pedagógiai Lexikon IV. kt. 1979. 259.
- /43/ 1938. XXXIV. tc.
- /44/ 6.070/1939. M.E. sz. rend. 1. §. L/HK 1939/13. sz.
- /45/ Az 1940. XXV. tc. alapján kiadott 7.880/1940. M.E. sz. rend. 2. §. HK. 1940/11. sz.
- /46/ Az 1939. VI. tc. alapján kiadott 6.200/1939. M.E. sz. rend. I.1. § /3/: "... a kormányzói biztos hatáskörébe tartozik a tanügyi közigazgatási és iskolai ügyekben mindazoknak a tennivalóknak az ellátása, amelyekben a jogszabályok szerint a tankerületi kir. főigazgató jár el." /L: Belügyi Közlöny 1939. 30. száma és Rendeletek 271.769/ Uo: Rendeletek 275: a 6.200/1939. M.E. sz. rendelet hatálybaléptetése e rendelet 22. §-ában kapott felhatalmazás alapján: 1939. július 7. /14.499/1939. B.M. sz. rendelet 1939. június 30./ Az első kárpátaljai kormányzói biztos: perényi báró Perényi Zsigmond b.t.t. koronaőr, a felsőház tagja. - A közoktatási osztály vezetője a kormányzói biztos mellé beosztott dr. Marina Gyula VKM. miniszteri tanácsos, gör. kat. kanonok: Belügyi Közlöny 1939. 30. sz. 807 l - Vö:A Közoktatásügy irányításában a horvát bán és a fiumei kormányzó szerepét 1920 előtt.
- /47/ Belügyi Közlöny 35. sz. 1464. l: az 5.440/191. M.E. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki terület közigazgatásról.III. §: "VK miniszter a visszafoglalt délvidéki területen közoktatásügyi kirendeltségeket állíthat fel és meghatározhatja azok működési területét. A közoktatásügyi kirendeltség vezetője azokban az ügyekben jár el, amelyeket a VK miniszter a tankerületi kir. főigazgató, ill. a kir. tanfelügyelő hatáskörébe tartozó ügyek közül feladatkörébe utal." - A délvidéki közoktatási kirendeltség székhelye Ujvidék volt.
- /48/ 1876. VKM. körrendelet népművelési egyesületek alakítása érdekében.

/49/ 1935. VI. tc. Mellékletek II. /4/.

/50/ "a közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítéséről"

/51/ Palos Bernardin akkori pécsi tankerületi főigazgató emlékezete alapján.

/52/ 4155/1949. sz. és 143/1950. sz. kormányrendeletek.

FÜGGELÉK

Palos Gy. Bernardin: A középiskolai tanárok közművelődési tevékenysége Székesfehérvárott /1813-1944/

Az alábbiakban az iskolán kívüli kulturális tevékenységet tágan értelmezzük. E tevékenység körébe soroljuk mindazt a szellemi munkát, ami hatással volt a város társadalmának műveltségére, az iskolán belül folyó nevelő-oktató tevékenységen túlmutató, a város szellemi életére kiható módon.

A város gimnáziumának, mint a közműveltség egyik jeles központjának művelődésformáló hatása nem akkor kezdődött, amikor a ciszterci rend az iskolát 1813-ban átvette. Ez a hatás már az iskola alapításakor jelentkezett, rögtön a török uralom vége után, az 1690-es években, amikor a jezsuiták első iskolai osztályait megnyitották. Folytatódott a jezsuita rend eltörlése /1773/ utáni korszakban is, amidőn 1786-ig pálosok tanítottak itt, soraikban Virág Benedekkel és Ányos Pállal. A pálos-korszak után pedig, az iskola hanyatlásának évtizedeiben, a "királyi gimnázium" piarista igazgatójának, Benyák Bernátnak jelentős egyéni hatása vált javára a város szellemi életének. Őt tekinthetjük Fehérvár - török utáni - kulturális fejlődése első időszaka szellemi zárókövének, amelyre majd a fellendülés idején a ciszterciek munkássága támaszkodhatott.

A város mult századi kulturális életének második korszaka már arra az időre esik, amikor a ciszterciek - a hanyatlási időszak után - a város egyik szellemi központját jelentő gimnáziumot átvették /1/. Ennek a megújulásnak a kezdete olyan nevekhez fűződik, mint az első igazgató, a fehérvári könyvtárt helyreállító, a későbbi nagy építő és könyvtár-fejlesztő zirci apát, Villax Ferdinánd; a Vörösmarty Csongor és Tündéjének - mint cenzor - megjelenését lehetővé tevő Szabó Krizosztom; Horváth Dániel, a jezsuita Tudományos Társulat tagja, Szvorényi József, csakhamar a Magyar Tudományos Akadémia tagja; Mezner Rudolf, az első konviktorok nevelője; a nagy nyelvész, Budenz József. Ezek az első idők-ből kiragadott nevek felvetik a kérdést, vajon milyen tevékenységet fejtettek ki a gimnázium tanárai az iskolai munkán kívül? /2/. És volt-e tevékenységüknek a város szellemi életére, vagy talán még országos vonatkozásban is hatása?

Először olyan kulturális területekre tekintünk, amelyek közel állnak az iskolai munkához, majd fokozatosan tágitjuk érdeklődésünk körét. - A tanári munkához legközvetlenebbül kapcsolódik a tankönyv-írás /3/. A jó tankönyv az iskolai munka gyümölcse. A fehérvári tanárok az első időktől kezdve kitüntek a tankönyv-írás terén /4/. Az Entwurf életbeléptetésekor kevés magyar nyelvű tankönyvet használtak a gimnáziumokban. Ezeknek is egy része nem felelt meg az Entwurf tagadhatatlanul korszerűbb igényeinek. Más részüket meg a kormány vette el politikai okokból és helyettük osztrák tankönyvekkel árasztotta el a magyar iskolákat. A fehérvári gimnázium tanári kara ellenállt ezeknek a

németesítő törekvéseknek, és vállalkozott új, magyar nyelvű tankönyvek írására. Deák Sándor /latin nyelvtan/, Koller Károly /mér-tan/, Minikus Vince /természettudomány/, Dornis Gáspár /hittan/, Bil-ley Lambert /történelem/ és Liebhart Lukács /görög nyelvtan/ tan-könyv készült el az első években az Entwurf életbe léptetése után. A tankönyvírás hagyományos marad továbbra is a fehérvári tan-ári testületben egészen a legújabb időkig, bár tagjainak tan-könyvíró-munkássága közben eléggé hosszú ideig szünetel. 1860-1898 között ul. csak Gebaur Izor /német nyelv/, Vincze Ambró /vallástan és Mészáros Amand /magyar nyelv/ új tankönyvei jelen-tek meg. 1898-ban azonban megelégnék a munka, és a következő év-tizedekben egész sor tankönyv kerül ki a tanárok tollából: Madarász Flóris /magyar nyelv/, Láng Ince /vallástan/, Molnár Samu /latin nyelv/, Vargha Damján /magyar helyesírás/ Chínorányi Ede /természettudomány/, Kaposy Endre /görög nyelv/, Czako Ambró /szám-tan/, Grész Leó /szám-tan/ és Mohay Ádám /természettudomány és egész-ségtan/.

Az évvégi értesítőekben megjelent, az iskola tanáraitól szár-mazó értekezéseknek tudománytörténeti szempontból nagy jelentősé-gük van. Ezt a sajátos műfajt az Entwurf rendelkezése hívta életbe, és megtalálható a magyar középiskolák értesítőiben, ill. évkönyveiben egészen századunk közepéig /5/. Ezek az értekezések azt is illusztrálják, hogy a tudományos kutatás és ismeretterjesz-tés feladatát a tárgyalt időszakban, - tehát egy egész évszázadon át! - a középiskolák tanárai vállalták nagyrészt, és annak ered-ményesen eleget is tettek. Ebben az időszakban a tanári munka és a középiskolai tanári katedra volt a felvezető út az egyetemen-ken, főiskolákon és a tudományos intézetekben folyó tudomány-mű-veléshez. A korszak egyetemi tanárai és a tudományos irodalom mű-velői kevés kivétellel a középiskolákban kezdtek tanítani, és on-nan indultak el az egyetemi katedrák, a tudományos Társulatok tag-sága és az Akadémia felé. E kor nem ismerte a tudományos intézmé-nyek beltenyését. A tudományos életben érvényesülni kívánó te-hetségnek pályáját a tanítás, nevelő-oktatás és gyakorlati ismer-etközlés területén kellett kezdenie, és csak itt kitűnt kiváló-sága segítette előbbre, a tudományművelés magasabb szintjére. A középiskolai tanárságnak a tárgyalt korban tapasztalt tudományos jelentősége és tekintélye fájdalmas hiány a századunk második fe-lében kialakult szituációban.

A gimnázium tanári karának szellemi ambíciójára és színvona-lára jellemző adalék a testületnek az a terve, hogy "tanári lapot", azaz tanügyi pedagógiai folyóiratot indít. Rezutsek apát azonban úgy döntött, hogy a tanárok képességeiket fordítsák inkább a már meglévő országos tanügyi lap javára /6/.

Természetes, hogy a korra jellemző szellemi légkörben nagyon sok magyar középiskolában érlelődtek egyes tanárok önálló kutatók-ni és váltak a legmagasabb tudományos intézmények tagjaivá is. E tekintetben nem volt kivétel a fehérvári gimnázium sem. A kiemel-kedő tanárok sorába tartoznak a ciszterciek közül:

Szvorényi József, /Fehérvárott: 1839-49/ nyelvész, irodalom-történeti és pedagógiai író. 1846-tól az MTA levelező, 1888-tól választotti tagja. Verseket, tárcá-cikkeket is írt. Pedagógiai és

tankönyvírói munkássága jelentős. Sajtó alá rendezte Vitkovits Mihály és Szemere Pál összegyűjtött munkáit. Az utóbbi kiadvány elé irt bevezetője máig Szemere egyetlen alaposabb életrajza /1890/.

Dr. Greksa Kázmér, /Fehérvárott: 1889-92/ irodalomtörténetíró és műfordító. 1903-tól a zágrábi egyetemen a magyar nyelv- és irodalom, valamint az általános nyelvészet nyilvános tanára. Utóbb 1920-ig kolozsvári egyetemi tanár. Számos irodalomtörténeti tanulmánya között a legjelentősebb a Zrinyás-szal foglalkozik.

Dr. Vargha Damján, /Fehérvárott: 1902-12; és nyugalonban 1949-50/ irodalomtörténész. 1919-46-ig a MTA levelező tagja. 1925-46-ig az MTA levelező tagja. 1925-43 között a pécsi egyetemen a magyar irodalomtörténet nyilvános tanára. Tanulmányai főleg középkori codexekkel foglalkoznak, melyeknek egyik legalaposabb ismerője volt.

Dr. Horváth Cyrill /Fehérvárott: 1895-96/ irodalomtörténész. 1895-ben a budapesti Tudományegyetemen a régi magyar irodalomból habilitált magántanárként. A MTA-nak 1911-től levelező tagja. Népszerű, nem teljes kiadást rendezett sajtó alá Csokonai műveiből. A középkori irodalom terén végzett úttörő kutatásokat. Főművei: A magyar nemzeti irodalom története. Bpest, 1892. - 3. kiadása: 1911. - Középkori magyar verseink, 1921 /7/.

Dr. Madarász Flóris, /Fehérvárott: 1895-98/ irodalomtörténész. Számos tanulmányt irt a XIX. szd. eleji írókról. Különösen jeles művei: Vörösmarty és kora. Baja, 1900: A modern dráma. Eger, 1905. Kiadta Mindszenty Gedeon válogatott költeményeit, 1907. és Versey Ferenc kisebb költeményeit, 1910 /8/.

Dr. Vass Bertalan: /Fehérvárott: 1879-1900; 1920-28 és nyugalonban 1928-1935/ tollából való Horvát István nyelvész és jeles történész munkásságának eddig egyetlen feldolgozása.

Richter Mátyás, /Fehérvárott: 1899-1903; 1904-1933/ néprajzi és helytörténeti kutatásaival és publikációival szerzett magának szakkörökben tekintélyt.

Bölcskey Ödön, /Fehérvárott: 1907-1930/ a ferences rendtörténet kutatója és a franciskánus lelkületbe magát beleélő ciszterci ciszterci szervezeten tanár. Nagy műve: Capistránói Szent János élete és kora, 3 k. /Szfvár, 1923/. Szeretettel fordult a fehérvári ferencesek múltja felé is A ferencrendiek székesfehérvári temploma, Szfvár, 1930 c. munkájában. Nevet szerzett magának számos más publikációjával is.

Dr. Motz Atanáz, /Fehérvárott: 1916-17/ a német irodalom történetét írta meg a Szent István Társulat kiadásában.

Dr. Gimesi Nándor, /Fehérvárott: 1926-34/ a kémiai tudományok művelője. 1926-ban magántanár a kir. József Műegyetemen, ugyanott 1937-ben nyilvános tanár, 1943-tól pedig a Pázmány Péter Tudományegyetemen növény-élettan nyilvános tanára, a Növénytan Intézet és az Egyetemi Növénykert igazgatója.

Marosi Arnold, /Fehérvárott: 1909-1939/. Nemcsak természetkutató és tankönyvíró, hanem kiváló régész is volt. Több mint 400 kisebb-nagyobb tudományos, főleg régészeti tanulmányt közölt /9/. Életének lejelentősebb alkotása a jelenlegi István Király Múzeum alapítása. Marosi pécsi tanárként /1902-1909/ a Pécs-baranyamegyei Múzeumnak volt az igazgatója. Fehérvári működése első évében már hozzákezdett a Fejér-megyei és Székesfehérvári Múzeum-egyesület megalapításához. Az egyesület, amely a Székesfehérvári Történeti és Régészeti egyletből alakult át, alakuló közgyűlésén /1910. április 14./ őt választotta meg igazgatójának. Fáradhatatlan szorgalmát, szervezőképességét és alapos szaktudását dicséri a megye és város ma országosan neves muzeuma. E mellett soha nem lankadt kutató buzgalma, aminek eredménye a megye és város sok feldolgozott régészeti emléke. Ő az alapítója, és 1930-tól Dormuth Árpád muzeumi titkárral együtt szerkesztője a Székesfehérvári Szemle évnegyedes folyóiratnak, a Múzeum-egyesület kiadványának.

A gimnázium tanári karának egyes tagjai már Marosi Arnold előtt eredményesen munkálkodtak a megye, város és az egyházmegye multjának feltárásában. Dr. Winkler Engelbert és Gerlach Benjámín igazgatók tanártársaikkal együtt segítették Henszelmann Imre művészettörténész munkáját, aki a MTA megbízásából Szent István Bazilikája fekvésének megállapítása végett 1862-ben ásatásokat végzett /10/. Ezért az Akadémia titkára - Szalay László - utján köszönetet is mondott a gimnázium tanárainak /11/.

Ezek után ismertessük a gimnázium tanári karának, ill. a kar egyes tagjainak szerepét az iskola-szervezés és a tanügyigazgatás területén, ami szintén az iskolán kívüli tevékenységhez tartozik. - E téren elsőként dr. Bula Teofil munkásságának azt a tiszteztendejét emeljük ki, amit mint igazgató és házfőnök 1849-59 között Székesfehérvárott töltött. Tanügyi és társadalmi szereplése egyaránt jelentős volt. - Az Entwurf /12/ indította el a reál-írányu középiskolák szervezését Magyarországon. Ennek alapján szükségessé vált a székesfehérvári ipariskolának reáliskolává /reáltanoda/ fejlesztése. Megalapításakor fontos feladatra kérték fel a gimnázium igazgatóját. A város kérésére ui. ő dolgozta ki és nyújtotta be 1853. július 6-án a reáliskola megszervezéséről, berendezéséről /13/ és fenntartásáról az Entwurf előírásainak megfelelő tervezetet. Ezen felül a város ismételt kérésére a reáliskola igazgatására is vállalkozott. Az új típusú iskola megnyitása 1854. december 12-én történt nagy ünnepélyességgel. Bula a reáliskola fennállásának első öt esztendeje alatt nagy szaktudásával biztosította annak további fejlődését /14/. Ezt megelőzően pedig a város kívánságára 1853. novemberében elvállalta a város összes iskoláinak igazgatását /15/.

A város egész nevelésügyének másik kiemelkedő személyisége Alaghy Dezső volt a gimnázium tanára, és Pallér Kelemen halála után helyettes igazgató és házfőnök /Fehérvárott: 1862-69; 1870-1904/. Székesfehérvár közéletében alig található olyan ember, aki hozzá hasonlóan annyit tett volna a város közművelődéséért, mint ő. Itt csak az alsófoku oktatás és nevelés érdekében kifejtett tevékenységét említjük. 1881 őszén lett a városi iskolaszék elnöke. Ebben a tisztségben megalapította a Néptanítók Egyesületét, az óvoda-egyesületet, megszüntette az elemi iskolázás égető hiányosságá-

it, fejlesztette az ipariskolát. Gondja volt új iskola-épületekre is. Befolyását a városnál a Selyem utcai és az "Évezredes" iskolák felépítésére használta fel. A hálás város - dísz-sírhelyen temette el a Szentháromság-/Hosszu-/ temetőben /16/, és a Galamb utcát, ahol a Szent Imre óvodát felépíttette, Alaghy Dezső utcának nevezte el, az óvodában pedig kifüggesztették arcképét /17/. Alaghy hatékonyan képviselte kora magyarosító törekvéseit is. A város társadalma érdemének tudta be a magyar nyelvet terjesztő ügykezelését, aminek érdekes jeleként megszűnt a város un. "német" temploma. Alaghy ösztönzésére hagyták abba ui. a német nyelvű istentiszteleteket a ciszterciek Nep. Szt. János templomában 1885-ban /18/. Alaghy példáját a népoktatás fejlesztésében a gimnázium tanárai közül mások is követték. Elsősorban dr.Czapáry László /Fehérvárott: 1883-86; 1887-89; 1892-1912/. Utóda Alaghynek a városi iskolaszék elnöki tisztében, és nevéhez fűződik a Mentz-óvoda és a Deák Ferenc utcai nagy fiú- és leányiskola megnyitása. - Gerlach Benjamin, mint a gimnázium igazgatója /1859-86/, 1868-ban a városi iskola-felügyelők utasításainak elnöke, amely tanács célja a városi iskola-felügyelők utasításainak felülvizsgálata és esetleges módosítása volt /19/. Rövid ideig, de kivételes pedagógiai felkészültséggel töltötte be a városi iskolaszék elnöki tisztét /1913-15/ dr.Dombi Márk igazgató és házfőnök. - Mátrai Rudolf igazgató 1921-től a községi iskolaszék elnökeként a város elemi iskoláinak munkáját irányította; majd az állami polgári fiúiskola gondnokságnak is tagja /20/. Megyei vonatkozásban a kiegyezés utáni években /1869-79/ kitűnt a népoktatás fejlesztésében Supka Jeromos a későbbi zirci apát. Fehérvári tanárkodása /1859-69/ után Előszállásra került, és a rendi birtokon fokozatosan életbe léptette az 1868-i népoktatási törvényt. Az előszállási és a pusztai iskolákat minta-iskolákká fejlesztette. Ezért az 1879-i székesfehérvári országos kiállításon a vezetése alatt álló iskolaszéket díszokmánnyal tüntették ki /21/.

Az iskolaszervezési tevékenységhez tárgyszerűen kapcsolódik a gimnázium tanárainak szerepe a tanügyigazgatásban, ill. tevékenységük a tankerület munkájában. A XIX. sz. végén Székesfehérvár a pécsi tankerülethez tartozott. Amikor Mészáros Nándor kir. tanácsos, pécsi főigazgató 1889. december 19-én meghalt, a kultuszminiszter még ezen a napon táviratilag Pallér Kelemen gimn. igazgatót bízta meg az 1889/90. iskolai évre a tankerület ideiglenes vezetésével. Adataink szerint ő volt az első helybeli cisztercita, aki - ha ideiglenesen is - tankerület élén állott. - Amikor Váradi Károlyt, a székesfehérvári tankerület főigazgatóját /1904-11/ két ízben betegsége akadályozta hivatala ellátásában /1907, 1908/, valamint 1911. május 11-én bekövetkezett halálakor, a miniszter Zalai Mihály igazgatót bízta meg a tankerület vezetésével /22/. A székesfehérvári tankerület főigazgatója /1920-28/ lett az egykori fehérvári tanár /1878-1900/. Dr.Vass Bertalan, akieőbb a nagyváradi tankerület főigazgatója volt. - Utóda 1928-ban Mátrai Rudolf igazgató és házfőnök, aki tisztét 1935-ig viselte. Ekkor az 1935: VI. t.c. - mondhatnók - visszaállította az 1777. évi Ratio Educationis-ban meghatározott főigazgatói hatáskört. Az immár nemcsak a középiskolákra korlátozott, hanem - az egyetemek kivételével - minden oktatási és nevelési intézményre kiterjedő igazgatási és felügyeleti hatóság élére, a székesfehérvári tankerületben /24/ a törvény megalkotásában nagy szerepet játszott Mátrai Rudolf került. Rövidesen, még 1935-ben bekövetkezett halála után, ugyancsak

fehérvári cisztercita, a házfőnök dr. Balassa Brunó, - a neveléstudományból a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára - került a tankerület élére. 1939-ig működött főigazgatóként; ekkor a kultuszminisztérium nevelési és oktatási főosztályának vezetője lett miniszteri osztályfőnökként. Nevéhez fűződik az 1938. évi Szent István országos jubileum alkalmából Fehérvárott megrendezett tanügyi kiállítás. Helyszíne a Fiu Polgári Iskola /ma a II. Rákóczi Ferenc általános iskola/ modern épülete volt. A kiállítással Balassa azt akarta elérni, - amint megnyitó beszédében mondotta, - "hogy keresztmetszetben megismertessük a magyar tanítás és nevelés munkáját a székesfehérvári tankerület intézményein keresztül" /25/.

Az iskolán kívüli közéleti tevékenység körébe tartozik a gimnázium igazgatóinak az a megbízatása, hogy 1848-ig a cenzura ellenőrzői /revisóres locales/ voltak a városban. Ők voltak a szinpadi bírálók is /26/, felügyeltek a könyvkereskedőkre /27/, az olvasótársaság könyv-forgalmára /28/, bármely egyesület alapítási szándékára /29/, és biztosítaniok kellett a harmincad hivatal által lefoglalt idegen röpiratok visszaküldését. Ebben az időszakban a gimnázium igazgatói voltak: Villax Ferdinánd /1813-17/, Szabó Krizosztom /1817-20 és 1826-34/, Zimányi Bernát /1820-21/, Horváth Dániel /1821-26/, Vagovits Bertalan /1834-36/, Takács Henrik /1836-42/ és Winkler Engelbert /1842-49/. Utódának, Bula Teofilnak /1849-59/, minden pedagógiai érdeme ellenére, éppen hazafias magatartása miatt kellett zirci apáttá választásakor a királyi, /helyesebben császári/ vétőt elszenvednie /30/. E ciszterci cenzorok működésére jellemző adat, hogy Vörösmarty Mihály Csongor és Tündéjének megjelenését Szabó Krizosztomnak köszönhetjük. Amikor ui. a mű megjelenését Pesten a cenzura nem engedélyezte, Vörösmarty azt Fehérvárott nyomatta ki Számmar Pál nyomdájában, mert itt a cenzor, egykori tanára, Szabó Krizosztom igazgató volt /31/.

A gimnázium tanárainak közéleti tevékenysége során azt is megemlítjük, hogy Kalocsay Alán költőt, a gimnázium tanárát /1887-96/ a város függetlenségi programmal 1896. október 26-án országgyűlési képviselőjének választotta meg /30/. Székesfehérvár thj. város felsőházi tagja pedig 1926-tól haláláig Mátrai Rudolf tankerületi főigazgató volt.

Szoros kapcsolata volt a fehérvári gimnáziumnak a városi színjátszás, a színészet kialakulásával és fejlődésével is. - A jezsuita iskoladrámák nyomán, a városba települt ciszterciek is a nevelés egyik eszközét és a nyelvnevelés lehetőségét látták a szindarabok előadásában. Ezért támogatták a Székesfehérvári nemzeti játékszíni társulatot", de ugyanakkor művelték kezdettől fogva az iskolai színjátszást is. A városban tartott első magyar színi előadások alkalmával megszerezték maguknak az egykoru tudósító dicséretét: "Méltó köszönettel hálálja azon tiszteletes Rendnek szíves jóindulatát, mellyel ... a hazafiságban való példaadást is kedves kötelességének tartotta" /33/. Az állandó városi színészet fenntartására az első évi - 1818-i - adakozók között 50 Ft-tal szerepelt Szabó Krizosztom, a gimnázium igazgatója. Ugyanigy mind 1822-ben, mind 1823-ban anyagi támogatást kap a városi színészet a rend előszállási uradalmától /34/. A gimnázium

ziumból kikerülő ifjak pedig - a humaniőrak 2. osztályának tanulói - 1820. július 25-én előadják a "nemzeti színházban" /35/. Kossuth u., régi Boross-ház/ a Mátyás király megválasztása c. színdarabot. Tudjuk azt is, hogy 1822. decemberében a humaniőrak 2. osztályának tanára XVI. Lajos tragikus halálát adatta elő a mai feldolgozásban a nagyközönség számára /35/. Az új színház eszméjét először - 1869-ben - a Vörösmarty Kör vetette fel, amelyben a gimnázium tanárai vezető szerepet játszottak.

Az önálló városi színjátszás ellenére sem csökken a gimnázium által rendezett iskolai színdarabok jelentősége. Nem feledhetjük ui., hogy több kísérletezés ellenére sem sikerült Fehérváron állandó színtársulatot letelepíteni. Ezért a nagyközönség számára "színházpótló" jelentősége maradt a gimnáziumi színjátszásnak egészen a második világháborúig. Az iskolai színjátszás megélénkülése 1900-ban Vargha Damján tanár érdeme, de e nagyobb hatású darabok rendezése századunk első évtizedeiben Námesy Medárd nevéhez fűződik /36/. Az előadott darabok szerzői között a tanári kar tagjai is szerepeltek /37/.

Az 1870-es években Pallér Kelemen igazgató buzgálkodására és Gebaur Izor közreműködésével megalakult az intézet kebelén belül a zeneiskola is. Ez, a Bula Teofil által alapított testvér főreáliskolában ugyanekkor működő, Aujedszky Adolf vezetéke alatt álló ének- és zenekarral együtt, a következő évtizedek zenei életének alapja lett. Itt nevelődött ki Vass Bertalan, a század vég városi zenei kultúrájának fő mozgatója. Feljegyzései őrzik a zenei élet kibontakozásának mozzanatait a városban /38/. Ugyancsak Vass Bertalan sürgette a gimnáziumban az énektanítás reformját, és husz éven át fényes sikerrel tanította az éneket /39/. E téren a testületben méltó utódokra talált, akik közül elsősorban Námesy Medárd tevékenységét kell kiemelnünk.

A reform-kor művelődési intézményei közé tartoztak a Széchenyi István által szorgalmazott Casino-k is. Széchenyi hatására Barkóczy László püspök kezdeményezésére, a vidéki városok között az első sorban alakult meg a reform-kori kulturális élet új otthona Székesfehérvárott, a "Casino Társaság" nevet viselő társaskör /40/. Ebben a társaskörben vált igazán magyarrá a város /41/. A Casino 1839-ben kiadott első tagnévsorában /42/ szerepel az első gimnáziumi igazgató, akkor már zirci apát, Villax Ferdinánd is.

Közismert, milyen szerepe és hatása volt a város szellemi életében a Vörösmarty Körnek. Csak rövid pillantást vetve a Kör történetére, kitűnik, hogy a Kör gyökerét a gimnázium Önképzőkörében találjuk meg. Az elnyomatás időszakában ennek az önképzőkörnek a szerepe az irodalmi élet felélesztésében uttörő jelentőségű volt. Mikor a kiegyezés után 1868-ban a kultuszminiszter az önképzőkörök országosan kiterjedő megszervezését kívánta, a gimnázium tanári kara öntudatosan jelentette, hogy a székesfehérvári Önképzőkör már régóta fennáll /43/. Valóban, már 1861. március 15-én megalakult az Önképzőkör, amely Gerlach Benjámin igazgató, Vajda Ödön későbbi zirci apát és főleg Mészáros Amand /1864-1880/ vezetésével nagy hatással volt a város szellemi életére. Ez a szellemi erjedés és az Önképzőkör Vörösmarty-kultusza tette lehetővé 1867-ben a "Vörösmarty irodalmi és társaskör" megalakulását, amelyben ezen túl a város kulturális életének fejlesztését célzó minden

gondolat megszületett. A Kör szépirodalmi szakosztályának elnöke Mészáros Amand, a természettudományi pedig Pallér László volt, aki nemcsak a Kör működésének mozgatója és irányítója, de megírta annak 25 éves történetét is /44/ és szerkesztette a Vörösmarty Emlék-könyvet /45/. Czapáry Isméteit fehérvári tanárkodása éveiben /1883-89; 1892-12/ ereje legjavát a Vörösmarty Körnek szentelte. A Kör történetének mindvégig legkiemelkedőbb eseménye az országos jubileumi ünnepségség volt, Vörösmarty Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából. A Székesfehérvárott 1900. december 1-én tartott országos jellegű ünnep városi előkészítő bizottságának négy tagja között találjuk Czapáryt is. Ugyancsak tagja volt Vass Bertalannal együtt az országos rendező nagybizottságnak /46/. Az ünnepi beszéd elmondására a nagybizottság Vass Bertalan főgimnáziumi tanárt kérte fel /47/, tanártársa, Czapáry László pedig - mint a Kör titkára - az Emlékkönyv szerkesztésére kapott megbízást. Ő írta az Emlékkönyvhöz az Előszót is /48/. Ez alkalomból Szenczy Győző igazgató a Kör számára megfestette Vörösmarty arcképét. A Kör házi ünnepségén 1900. november 25-én leplezték le /49/. A nyéki Vörösmarty-házra emléktáblát helyeztek; két disztichonja Vass Bertalantól származik /50/. A székesfehérvári rendház valán elhelyezett Vörösmarth-émléktábla leleplezési ünnepségén Vajda Ödön zirci apát, egykori fehérvári tanár mondott beszédet /51/. A város irodalmi társaságában a Vörösmarty Körben az említettekén kívül a gimnázium sok más tanára is tevékenykedett és töltött be vezető szerepet. Így többek között Zalai Mihály és dr. Kapossy Endre igazgatók, Alaghy Dezső Kolonics Lipót, dr. Hang Dániel, Reiszer Ottó, Schultz Orbán és dr. Révész Amadé tanárok /52/.

Jelentős eredményeket értek el a tanári kar tagjai azon az iskolán kívüli közművelődési téren, amit ma felnőttek oktatásának, továbbképzésnek, andragogiának, a XIX. századból áthagyományozott szóval pedig iskolán kívüli népművelésnek /szabadoktatás, szabadtanítás/ nevez a pedagógia-történet. Az újabb kori magyar népművelési törekvések kezdetét Eötvös József 1876-ban kiadott körrendeletében láthatjuk, amelyben "népművelési egyesületek" alapítását szorgalmazta. Pauler Tivadar minisztersége alatt felmerült már az a terv, hogy ezt a tevékenységet az állam vállalja magára, mégis a második világháborút befejező időkig elsősorban társadalmi feladat maradt. A fehérvári gimnázium tanárai elsősorban társadalmi feladat maradt. A fehérvári gimnázium tanárai azonban már Eötvös minisztersége előtt végeztek népművelési munkát. A téli hónapokban ul. rendszeres előadásokat tartottak a város és a környéke lakóinak, szellemi igényeikhez és foglalkozási szükségleteikhez igazodva. E téren közvetlenül az Entwurf-ot követő időkben uttörő munkát végeztek: Gerlach Benjámin /1850-86/, Pallér Kelamen /1863-97/, Mészáros Amand /1863-90/, Ereki Alfonz /1871-77/ és Pábián Sebestyén /1-69-72/. A továbbiakban a tanári kar dr. Apponyi Albert kultuszminiszter felkérésére /53/ a közművelődési egyesület céljából ún. "ciklusos előadásokat" rendezett 1900-tól kezdve. Programoztak az években a tanárok résztvettek a "Kör" kör. meg a Kath. Legényegylet Népakadémiájának ismereteket népszerűsítő tevékenységében. 1907-től a "nemzeti szabadtanítás" előadóinak sorában találjuk őket /54/. A katonai Parancsnokság kérésére 1909-ben elkezdtek sorozatos előadásokat az az al-tiszti Kaszinóban is. Itt elsősorban Erdőssy Bódog, Horváth István, Nádasz Medárd, Palotai Irén és Marosi Arnold szerepeltek e-

előadóként /55/. A szabadtanítás ügyét Fehérváron 1912-ben a Múzeum-egyesület vette kézbe. A rendszeresített évi 12 előadásból minden évben 4-5 előadást a gimnázium tanárai tartottak.

Az elmondottak történetileg igazolják, hogy a fehérvári ciszterci gimnázium tanári kara mindvégig állandó fejlesztő tényezője volt a város kulturális életének iskolán kívüli vonatkozásban is. Ez bizonyára kimutatható a tárgyalt kb. másfél évszázadnak majdnem minden középiskolájáról az ország egész területén.

A középiskoláknak ez az egykor közműveltséget sugárzó és ismereteket terjesztő tevékenysége napjainknak egy feltűnő jelensége hívja fel a figyelmet. Miért csökkent, - ha ugyan sok helyütt meg nem szűnt, - a középiskolák tanárainak ez a művelődéspolitikailag oly fontos tudományos és népművelő kulturális tevékenysége? És éppen napjainkban, a legszélesebb néprétegek szellemi felemelésének korszakában? Ez a feltett kérdés nemcsak a középiskola tudományápoló és közvetítő feladatának lanyhulására, de a középiskolai tanárok tudományos tevékenységének és társadalmi súlyának hanyatlására is vonatkozni látszik.

F o r r á s o k :

- /1/ Az ünnepélyes megnyitás 1813. november 4-én történt.
- /2/ Nem térhetünk ki itt arra az oktató-nevelő munkára, amit más városi középiskolákban vagy konviktusokban végeztek. Erre vonatkozólag: Palos Bernardin, Adalékok a ciszterci rend történetéhez a székesfehérvári egyházmegyében, 1972. Kézirat.
- /3/ Palos: id. Kézirat. - Dormuth Árpád, Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században. In: Székesfehérvári Szemle, I-II. 1936.
- /4/ A gimn. értesítői a "tanárok működése" c. fejezetben az általuk írt tankönyveket is felsorolják.
- /5/ Az értesítőkből megjelent értekezéseket tartalmazza a: Békefi Remig, Emlékkönyv, stb. Bpest, 1896. - Lakatos Dénes, A székesfehérvári ciszterci rendi katolikus főgimnázium száz éves története. Szfvár, 1914. Továbbá az iskola államosításáig, 1914-1948 között az évenként megjelent értesítőknél. ill. évkönyvekben a "tanárok működése" c. fejezete.
- /6/ Gimn. irattár, 1862. január 14.
- /7/ RMKT, I. 2. kiad.
- /8/ Császár Elemérrel: RMKT, I. 1910.
- /9/ Makkay János - Sulyok János - Marosi Arnold: Archeológiai Értesítő 100. 1. 1973. I. 103-104.
- /10/ Palos, id. Kézirat
- /11/ Gimn. irattár, 1862. dec. 15.

- /12/ Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich. Wien 1849.
- /13/ A város anyagi helyzetének figyelembevételével
- /14/ Borostyán S.: A székesfehérvári reáliskola története. 1896. 7-20.
- /15/ Gimn. irattár
- /16/ Földi maradványait 1971. dec. 22-én exhumálták és a ciszterci templom kriptájában temették el. Ugyanoda vitték az egykori disz-sírhely kökeresztjét is.
- /17/ Lauschmann Gyula, Alaghy Dezső emlékezete, 1905.
- /18/ Lakatos, 182.
- /19/ Gimn. irattár
- /20/ Értesítők
- /21/ Zirci apátsági Lt. C. 4055
- /22/ Gimn. irattár
- /23/ Előzőleg fehérvári tanár /1896-98/ és igazgató /1915-28/. Igazgatósága alatt a tankerületi főigazgatót távollátékban állandóan helyettesítette
- /24/ Fejér-, Győr-, Veszprém-, Tolna vm. és Székesfehérvár thj. város
- /25/ Szarka Géza: Székesfehérvár ünnepi éve, 1938. Szfvár, 1939. 115-117.
- /26/ Gimn. irattár, 1848. április 25.
- /27/ U.o. 1845. február 25.
- /28/ U.o. 1845.
- /29/ U.o. 1845. május 31.
- /30/ U.o. 1845. szeptember 12.
- /31/ Brisits Frigyes: Adalékok Vörösmarty Mihály életéhez. ITK; XLI. évf. Bpest, 1931.
- /32/ Művei: Versek /Mária lant/, Szfvár, 1887-89. /Horvátul is/ Szent beszédek. Szfvár, 1889.
- /33/ Kulcsár I., Hazai és Külföldi Tudósítások. 1813. 349.
- /34/ Dr.Lauschmann Gyula: A székesfehérvári színészet multja. Szfvár, 1899. 8, 35, 75
- /35/ Gimn. irattár.
- /36/ Értesítők
- /37/ Például dr.Kovács Piusz, dr.Platz Bonifác: Ez,a város közön-ségét vonzó színjátszás a rend többi iskolájának /főleg Eger-nek/ is jellegzetes vonása volt. Olyannyira, hogy a legfiatalabb rendi iskola, a budai gimnázium is átvette ezt a hagyományt, és színpadán olyan tehetségek tettek meg diák-ko-rukban első lépéseiket, mint Rösler Endre, Nádasdy Kálmán, Várkonyi Zoltán, Latinovits Zoltán és mások

- /38/ Dormuth, 24-25
- /39/ Értesítő az 1899/1900. isk. évről
- /40/ Székesfehérvári egyházmegyei Lt: 1838. április 7-én alakult meg a Casino a Bezerédy-, egykori Vanossi-házban a városháza mellett.
- /41/ Dormuth, 18.
- /42/ A Fejérvári Casino Részvényeseinek Névsora és Szabályai.1839. Székesfehérvároton, Számmer Pál Nyomtatása.
- /43/ Gimn. irattár, 1868. január 16.
- /44/ Czapáry László: A székesfehérvári Vörösmarty Kör 25 éves működésére készült titkári jelentés. Szfvár, 1893.
- /45/ Czapáry László: Vörösmarty Emlékkönyv, Szfvár, 1900.
- /46/ Az Országos Nagybizottság ciszterci tagjai voltak még: Vajda Ödön zirci apát, egykori fehérvári tanár, Kalocsay Alán országgyűlési képviselő, volt fehérvári tanár és Szenczy Győző, a főgimnázium igazgatója.
- /47/ A beszéd elhangzásakor már a rend pécsi gimnáziumának igazgatója. - Emlékbeszéd: Vörösmarty Emlékkönyv, IX-XLVIII.
- /48/ Vörösmarty Emlékkönyv. Szfvár, 1900. Szerkesztette dr. Czapáry László titkár.
- /49/ Emlékkönyv, LVII.
- /50/ U.o. LXIII.
- /51/ A tábla egyébként az apát, az egykori fehérvári tanár, majd előszállási jószágkormányzó költségén készült.
- /52/ Palos, id. Kézirat.
- /53/ Apponyi első kultuszminisztersége: 1906. április 9-1910.január 17.
- /54/ Palos, id. Kézirat. - Értesítők
- /55/ Értesítők

Esztergom vármegye - mely az első világháborút megelőzően is az ország egyik legkisebb vármegyéje volt a maga 1077 km² területével, s két járásával - a vesztes háborút követően 532 km²-re, s egyetlen járásra az esztergomira zsugorodott. Ezzel a szabad királyi város címet viselő, de annak jogi előnyeivel nem rendelkező Esztergom valódi és vélt hatalmi, gazdasági lehetőségei között tovább nőtt a szakadék. A gyári nagyipart nélkülöző, gyengén fejlett mezőgazdasággal rendelkező város nehéz helyzetét jól érzékelteti az, hogy lakóinak száma 17.963-ról 17.354 főre csökkent az 1920. és 1930. között eltelt 10 esztendő alatt. Legnagyobb ipari üzeme 1920-ban a 42 főt foglalkoztató téglagyár volt. Ezt követte 36 fővel az áramfejlesztő és 27-27 foglalkoztatottal a gépjavitó, illetve a fogyasztási és értékesítő szövetkezet. Tíz esztendő alatt alig történt változás. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a gépgyár és vasöntőde vette át a vezetést 59 fővel, s ezt követte a téglagyár 40, illetve az áramfejlesztő 31 foglalkoztatottal. Hasonló volt a helyzet a mezőgazdaság területén is. A városra jellemző birtoknagyság 1-10 hold között mozgott. Az 1930. évi 702 bérlő és birtokos közül 613-nak volt kevesebbje 10 holdnál. Ha ezekhez az adatokhoz hozzászámítjuk az itteni földek rossz minőségét, s azt, hogy ekkor már jó 50 esztendeje nem adtak bort a lankák a filoxéra pusztítása miatt, képet alkothatunk magunknak a lakosság gazdasági erejéről is.

Az 1914-ben kitört háborút megelőzően mindezekből az ellentmondásokból kevesebbet érzékelt a lakosság, mivel a Duna balpartjának gazdag földjeiről bőven áramlott az élelmiszer Esztergom piacára. Az itteni föld pedig ha többet nem is, annyit termelt, amennyi tulajdonosának elegendő volt. A háborút követően azonban szinte önerőre támaszkodva kellett biztosítani a város élelmiszer ellátását, mivel: "... a szeminárium ugyszólván összes birtokainak jövedelmétől elesett... a primácia /pedig/ birtokainak jövedelmezőség szerint háromnegyed részét..." /1/ veszítette el. Erre a feladatra az apró parcellákon korszerűtlenül, s konzervatív szellemben gazdálkodó parasztság csak igen kevés siker reményében vállalkozhatott. Ha mindezekhez hozzávesszük azt is, hogy különböző okok miatt a korábban kiépített vasúthálózat is elkerülte a várost, melynek így csak a párkányi állomáson keresztül volt kapcsolata igazán Budapesttel, s a távoli Béccsel, még tisztábban áll előttünk Esztergom katasztrofális gazdasági helyzete, elszigeteltsége.

A fentiekben vázlatosan jelzett gazdasági nehézségek kiváltotta lét és hangulati bizonytalanságot csak fokozták a város közigazgatási hatáskörében bekövetkezett változások, melyek első sorban az itt élő hivatalnokok egzisztenciáját érintették. Esztergom már az 1880-as évek második felében végrehajtott közigazgatási reform során elvesztette a szabad királyi várost megillető jogokat. A párkányi járás elszakadása tovább rontotta helyzetét, s egyidőre formálissá tette megyeszékhelyi szerepkörét is. A trianoni békeszerződést megelőzően pedig reális veszélyként jelentkezett e rang tényleges elvesztése is.

Amikor ugyanis a végleg fenntarthatatlan "csonka vármegye" egyesítésére vonatkozó javaslat felett 1923. júniusában megindult a nemzetgyűlés vitája, a Győr felé gravitáló, s szék-város nélkül maradt Komárom vármegye képviselői felleptek az Esztergom megyeszékhelyként való meghagyása ellen. Tiltakozásuk azonban nem talált meghallgatást. A város számára is új helyzetet jelentő döntést az egyik esztergomi lap érezve a feladat súlyát, a következőképpen kommentálta: "Esztergom társadalmának meg kell mutatnia, hogy méltó lesz a nagy vármegye központjához, résen kell lennie, hogy ne egy protekciós város benyomását keltsse a most még villámló szemekkel rátekinthető komáromiak előtt, hanem egy mindenképpen kulturnívón álló hírneves ősi multjához méltó ősi városát" /2/. A győzelem, mely e kérdésben a város osztályrészeül jutott, vereséggel is párosult, nevezetesen azzal, hogy bár folyamatott a törvényhatósági rangért, azt nem sikerült elnyernie. Így tehát 1929. szeptember 6-át követően megyeszékhelyként láttott hozzá a primási város értékeinek számbavételéhez, fejlesztési elképzeléseinek kidolgozásához, kulturális életének fellendítéséhez.

A Bethlen kormány konszolidációs politikája, s a nemzetközi kölcsönökből származó pénzeszközök megtették hatásukat. A képviselőtestület egymás után szavazta meg a viszonylag magas kölcsönök felvételét. A megnövekedett pénzügyi lehetőségek és a város hivatalos vezetésének felkészültsége közötti ellentmondás azonban hamar felszínre került. A nagyobb arányú fejlesztésekre ez időtájt nem volt felkészülve a tisztviselői kar, évek óta betöltetlen volt a főmérnöki poszt, s ennek következtében még akkor sem volt elfogadott városrendezési terv, amikor már javában folytak a nagyszabású építkezések. A városfejlesztés főbb irányait meghatározó vitákban a századforduló éveivel hasonlóan most is háttérbe szorultak az iparfejlesztés mellett érvelők. Az ok miéért azt egy 1924-ben megjelent újságcikkben olvashatjuk, a következő volt: "Mindenkor féltünk a nagyipartól, mert akkor népünk gyári munkás lesz" /3/. Miként az iparfejlesztés szándéka hiányzott, hiányzott a mezőgazdaságé is. A társadalmi, gazdasági változásoktól való félelem másfelé terelte a gondolatokat. Így kerültek középpontba az idegenforgalommal, oktatással és a kulturális élet kiemelt fejlesztésével foglalkozó elképzelések: "Városunk gyakorolni fogja vonzóerejét kulturájával, iskolájával, intézményeivel, melyek eddig is nehéz helyzetben lüktető életet biztosítottak számára. Fejtette ki 1925-ben az egyik városatya, majd így folytatta: Válaszuton vagyunk: vagy azt mondjuk, hogy gyengék vagyunk a fejlődésre, szegénységünknel fogva nem alkothatunk utat, mindent hagyunk a régiben és továbbra is tétlenül nézzük kereskedelmünk, iparunk, forgalmunk pangását. Ha

megijedünk a beruházások terhétől, magunk leszünk okai sorsunk jobbrafordulásá elmaradásának. Ellenben ha élni akarunk és számolva erkölcsi és anyagi képességeinkkel, megragadjuk kormányunk segítő kezét, akkor biztosítjuk ennek a városnak jövő fejlődését..." /4/. Az elfogadott fejlesztési irányok, mint Antony Béla polgármester következő mondataiból kiderül, teljes mértékben egybecsengtek a hivatalos politikában központi helyen álló kulturfőlény koncepcióval éppen úgy, mint az iredenta revíziós törekvésekkel: "Minden esetre tagadhatatlan - mondta Antony -, hogy a külföldi idegenek idelátogatása hatalmas erkölcsi eredményeket rejt magában. Azt az idegent, aki itt megfordul és a Bazilikáról végigtekint a trianoni határon, minden külön figyelemzés nélkül magától is kell érezze azt az igazságtalanságot, mely ezzel a néppel történt és amikor ódon utcáit járja, meg kell, hogy lássa a nemzet régi nagy kulturáját és kell, hogy maga is érezze a parancsoló szükségét, hogy ez így nem maradhat. Így szolgálja a külföldiek látogatása a nemzeti feltámadást..." /5/. A célok valóráváltása gyors és nagy munkát igényelt. A kölcsönökből 1926-ban Szekszárddal egyidőben vízvezetékét fektették, bővítették és felújították a fürdőszállót és a vizivárosi zárdát, versenyuszodát hoztak létre, csatornáztak, utakat kövezték. A Vallás- és Közköztartásügyi Minisztérium segítségével két korszerű népiskolát építettek. Új épületet kapott a Katolikus Legényegylet és az Érseki Tanítóképző Intézet. Mindezek azonban kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a valóban gyorsan növekvő idegenforgalom igényeit - mely a 20-as évek végére az évi 25-30.000 főt is elérte - kielégítsék.

A kölcsönök felhasználásának ez a módja azonban Esztergomban éppen úgy mint az ország egyéb helyein már a törlesztések első évében előrevetítette a gazdasági csőd árnyékát. A város polgársága 1929-ben már közel 100 %-os pótdadót volt kénytelen elvisselni a jövőbeni csökkenés minden reménye nélkül.

A város a magyar katolizicizmus központjaként fontos szerepet kapott a keresztény nemzeti kurzus általános politikájában. Erre utal az a tény, hogy Gömbös Gyula 1919-ben mindjárt a síófoki berendezkedést követően Esztergomba látogatott, beszédet mondott a Széchenyi téren. Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig 1920. májusában fogalmazta meg ugyanitt a kormányzat egyházzal kapcsolatos álláspontját.

A helyi sajtó és a társadalmi gyakorlat egyrészt azt hirdette, hogy azok számára, akik a Tanácsköztársaság életében szerepet vállaltak: "... nincs helye bünbocsátnak..." /6/ másrészt az anyagi és erkölcsi romlásból csak valláserkölcsi alapon szervezett társadalom révén van kiút. Ezért mint írták: "Vezetni kell a népet, jóakarattal tanítani kell és jó irányban felvilágosítani. Megmutatni neki a kalandok politikája által előidézett romlást, és szakítva a múlt bűneivel új társadalmi rendet teremtve megértő népekkel nevelni. El kell menni a palotától a kunyhóig és tanítani szóval és tettel mindenkit, aki magyar..." /7/. A nyomtatékosan meghirdetett nacionalizmus alapján az egyház ideológusai, s követők szembeszálltak a "bűnös" várossal a patriarchális falusi viszonyok, a társadalmi mozdulatlanyságon nyugvó béke biztosítása érdekében. Sorra, rendre jelentek meg a romantikus antikapitalista nézeteket hordozó és városellenes írások.

Különös hangsúlyt kapott - mint ezt a következő idézet is bizonyítja - a főváros korabeli züllött életének bírálata: "... amikor a sir szája elé lökött magyarság a szenvedések szenvedése között fanatikus hittel... bizik az ország ujjaszületésében... ugyanakkor Budapest mulatóiban, pálmakertes kájtanyáin virágozik a meztelenség, a frivolitás, a szeparék falához repülnek a pezsgőspoharak, bárgyu kuplékat játszik a cigány és hull a pénz a mocskos bankó és a színházak falai között. Francia vígjátékok elavult vesta szellemtelenségein tapsolnak... nem is szórakozás az már ami itt megy... Bizánc, Róma táncolt így pusztulásának éjszakáján" /8/. A konzervatív, feudális viszonyokat visszakívánáló, valláserkölcsei alapról megfogalmazott bíráló csak a jelen-séget támadta, s nem vállalkozhatott - mert ezzel önmagát is felszámolta volna - a lényeg megragadására, a társadalmi viszonyok megváltoztatásának sürgetésére.

Igy azután Esztergomban sem az ipar és mezőgazdaság helyi társadalmat átrendező fejlesztését sürgették, hanem az elmáradott gazdasági viszonyok konzerválását szorgalmazták kiméretlen harcot indítva a tánciskolák, a bálók és a divatos öltözködés ellen. A keresztény nemzeti megújulás hirdetése során különösen 1923-ig, majd 1927-től kezdve jelentős szerepet kapott az antiszemitizmus. Mindkét irányba a nacionalizmus, később a neonacionalizmus vallási talajon álló irracionalista plattformjáról indítottak támadást. Figyelemre méltó az a jelenség, hogy Esztergomban már ezidőtájt felfedezhetők voltak az országosan csak a 30-as években tért hódító kőrnisi kulturerkölcis koncepció nyomai.

Az 1920-as évek elején Szabó Dezső, Bangha Béla és Prohászka Ottokár nézetei hatottak erőteljesebben, a végén pedig rövid időre ugyan, de hatást gyakorolt a helyi társadalmi életre a népi mozgalom Féja Géza által képviselt szárnya is.

A zsidókérdésben az egyház képviselői elsősorban Bangha Béla nézeteit fogadták el. Ezt látszik alátámasztani Mátéffy Viktor helybéli prlébanos országgyűlési képviselő 1926-ban elhangzott választási beszéde is, melyben álláspontját a következőképpen fogalmazta meg: "... a közöttünk élő zsidók csakis a mi politikai hitvallásunkat követve boldogulhatnak. Saját érdekében sem kívánatos, hogy radikális demokrata irányokat követve az ezeréves magyar haza ellen dolgozzanak" /9/. E békülékenyebb hang akkor kap igazi hangsúlyt a helyi viszonyok között, ha figyelembe vesszük, hogy 1920-ban még olyan mondatokat olvashattunk a helyi sajtóban mint a következők: "Nem kell a cseh senkinek, se magyar-nak, se tótnak, csak a zsidónak. Slovenskóban csak a zsidó érzi jól magát... nehéz volna megmondani, hogy politikai magatartásuk vagy üzleti azeméretlenségük ocsmányabb" /10/.

E politikai és ideológiai hangulatváltások kimutathatóan egybeestek az országos elképzelések megfogalmazódásával, amiben minden bizonnyal fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy az egyház Esztergomban élő vezetői bensőséges és szoros kapcsolatot tartottak fenn Klebersberg Kunóval a kor egyik ideológusával vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Mindez valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy Esztergomban korán, már 1922-ben hangot kapott Walter Gyula címzetes püspök, nagyprépost általános érseki

helynök megfogalmazásában a kulturfőlény elmélet, mely mint az alábbi idézetből kiderül, interpretálásában sajátosan párosult a keresztény valláserkölcsei elvekkel. "Az erőt - írta - mely sirjából dicsőségesen kiemelheti a népet a kultúra főlényétől kell kölcsönözni. Abból a tárházból, amelyben dusan vannak erkölcsi javak és szellemi kincsek felhalmozva... nem hallgathatjuk el azonban jogos panaszunkat sem, amelyek sürdőlő hangoznak a serdülő ifjúság tiszteletlensége és szabadossága miatt. Minden bajok egyik leghathatósabb ellenszere a szent hagyományok tisztelete. Azon örök igazságok érvényesülése, amelyek elég stabilaknak bizonyultak a századok folyamán arra, hogy átforrósítsák a szíveket, lelkeket, a gondolatokat, érzéseket. Határozott befolyást gyakoroljanak a nemzetek politikai, társadalmi, közművelődési, erkölcsi viszonyainak alakulására." /11/.

A keresztény nemzeti jelzöt fejlécére tűző helyi sajtó pedig ebből a vallási tekintélyi alapon álló nézetrendszerből kiindulva hirdette meg a keresztényi szereteten nyugvó osztálybékét. Ez a fajta szélsőségesen konzervatív, tekintélyuralmi rendszer még az idealista filozófiát is elvetette, az evangéliumi tanításokhoz való visszatérés érdekében. Mint írták: "Hazánk nemzeti életének restaurációja a keresztény nemzeti eszme jegyében indult meg... s addig derült is volt egünk, míg szótárunkból ki nem karmoltuk a keresztény jelzöt, s nem jött az átkos kor, mely krisztus ide, ezüstcsengésű filozófiáját sutba nem dobta és helyette: Hegel, Kant, Nietzsche világnézetének hamis filozófiájával töltekezett... Ez a modernizmus teljesen inficiálta a lelket, miazmássá tette a levegőt. Elposványosította az életet, majd melankolizálta, s végül a kietlen pesszimizmusba kergette. ... A színházak, bárak és más mulatóhelyek tele vannak a fulladásig, de isten háza nemcsak hétköznapi konganak az ürtől, de vasárnaponként sem kell félni a tolongástól... A szentképeket nem tartjuk moderneknek és izlésesnek, de bezzeg az izléstelen, s félmeztelen figurákba belehazudjuk az esztétikát... a tudományos egyházi életünkről mélyen hallgatunk. Ez kevésbé érdekli még mindig a ma emberét vagy ha igen, a Pesti Hírlap "házi keresztényének" górcsővén át vizsgálja dogmáinkat. Sokat csevegünk Anatole France, Dosztojevszkij, Goethe, Tolsztoj és más nagyok műveiből, de vajmi keveset az evangélikus könyvről. ... Hangzatos jelszavak, kufár ujságok, hamis ideológiák után futkosunk, de azért verjük mellünket: mi öntudatos katolikusok vagyunk" /12/.

A várvadó körök ideológiai nézeteinek vázlatos áttekintése úgy véljük elegendő alapot szolgáltat számunkra ahhoz, hogy megállapíthassuk, ezek meghatározó szerepet játszottak a városfejlesztés előzőekben tárgyalt főbb irányainak kialakításában és végrehajtásában. Erről az ideológiai alapról miként országosan, úgy Esztergomban sem lehetett helyes választ adni a kor valódi kérdéseire. Így törvényszerűnek kell tekintenünk azt is, hogy a város rendelkezésére álló pénzeszközöket sem a valódi problémákat megoldó ipar- és mezőgazdaság, hanem kizárólag a nacionalista, irrédenta célkitűzések megvalósítását célzó kulturális, idegenforgalmi létesítmények fejlesztésére fordították. Ha pedig az ideológia hatása ily erős volt a gazdaság fejlesztésében, nem nehéz belátunk azt, hogy ez a hatás még erőteljesebb volt a vele sokkal szorosabb kapcsolatban álló kulturális életben.

A Tanácsköztársaság leverését követően szinte azonnal érzékelhető volt, hogy az újból berendelkező uralkodó osztály még a korábbiaknál is nagyobb energiát kíván fordítani az iskolai az iskolán kívüli kulturális területek irányítására. Esztergomban Padányi Andor m. kir. tanfelügyelő már 1920. január 20-án közreadott egy dokumentumot, az akkor hivatalos lapnak számító Esztergom és Vidéke hasábjain: "Felhívás nemzetvédő népművelésre" címmel. Ebben hírül adta, hogy a vármegyére kiterjedő hatáskörrel nemzetvédelmi bizottság alakult, mely fontos feladatának tartja a nemzeti öntudat felébresztését. Eszközként a történelmi multat a nemzeti irodalom és a nemzetgazdaság ismertetését kívánták felhasználni. A felhívás szövege és gondolatmenete még az Imre Sándor nevéhez fűződő szabadoktatás szellemét tükrözte, de már felfedezhető volt benne a keresztény nemzeti kurzus ideológiájának hatása is. A következő idézet első része az utóbbit, második része pedig - az állampolgári ismeretek szükségességét hangsúlyozva - az előbbi támasztja alá: "... be kell láttatnunk mindenkivel, hogy állami létünk nemzeti jellegének, keresztény szellemének megővése mellett, munkaerőnk ok és célszerű növelésére bőséges munkaalkalmat kap itt mindenki az egyenlő kötelesegteljesítés ellenértékében. A fő dolog, hogy élni tudjunk jogainkkal! Az állami élet gyakorló iskolája a közigazgatás, ha ez hazugságokon, ámitáson épül fel, ilyen iskolában hűséges, odaadó állampolgárokat nevelni nem fogunk! Ezért szükséges, hogy a ... közigazgatás, az önkormányzat szabályai annyira ismeretesekek legyenek a polgárok előtt, mint a legegyszerűbb és legközvetlenebb életszabályok. Sajnos, hogy az életszabályok, az egészségünk megővésére és ápolására, erkölcsi épségünk védelmére szolgáló életszabályok sem erősödtek meg még annyira a köztudatban, hogy hivatkozni lehetne rájuk" /13/. Nemzetvédelmi bizottság előadó szakosztálya ezeken a területeken kívánta ismeretekhez juttatni a lakosságot. A munka elvégzésében a tanítókra, tanárookra, lelkészekre, orvosokra és gazdasági szakemberekre kívántak támaszkodni. A vázolt program szellemében megindult ismeretterjesztő tevékenység színteréül a különböző olvasóköri és egyesületek szolgáltak. A nemzetvédelmi bizottságtól röviddel a felhívást követően, a vármegyei alispán Palkovics László vezetésével megalakult szabadoktatási bizottság vette át a tevékenység irányítását. A feladat átgondolt és szervezett megvalósításának érdekében pedig önálló munkakörként, de a művelődésügy irányításának részeként szabadoktatási titkári állást szerveztek, melyet dr. Bocsánczy Lukács töltött be. Bocsánczy rövid, 1923-ig tartó működésének legnagyobb érdeme az esztergomi, dorogi és tokodi népiskolák megszervezése volt. Két esztendő alatt igen hasznos ismereteket nyújtva a következő tanfolyamok megrendezésére került sor Esztergomban: ipari munkásnő népfőiskola, urihölgyek népfőiskolája, ipari-kereskedelmi népfőiskola, belvárosi földmives női népfőiskola, belvárosi földmives férfi népfőiskola, szentgyörgymezői földmives népfőiskola. Ezek célját legtalálébban Schmidt Sándor dorogi bányagazgató fogalmazta meg az ottani bányászoknak indított sorozat vizsgája alkalmával: "Nem azt várjuk - mondta -, hogy az egyes tantárgyakból alapos ismeretekkel találkozunk. Teljesen elértük célunkat az-zal, ha a hallgatóság szellemi nivóját arra a magasságra emel-nünk sikerült, amelyről már teljes és megingathatatlan meggyőző-

déssel átláthatják, hogy mindannyiunk Boldogulásának alapja az isten és a haza szent fogalma, lelki egyensúlyunk egyedüli biztosítója pedig a tekintély elismerése" /14/. Az e téren végzett munka minisztériumi elismerését mi sem bizonyítja fényesebben mint az, hogy Esztergom 1921. és 1922. nyarán is megkapta a népfőiskolák előadójának felkészítését célzó tanfolyamok rendezési jogát. A kultuszminiszter pedig ezen túl Palkovics László alispánnak küldött soraival is kifejezte elégedettségét megállapítva: "Csak kevés helyen látták be, hogy a konzolidáció, a haladás, a jólét a megelégedés alapja a megértés, melynek előfeltétele a népkultúra. ...A legilletékesebb helyről nyert információim alapján ismervé az országban folyó munkát, bátran elmondhatom, hogy Esztergom az első között van, az intenzív népművelést tekintve pedig az első helyen áll az országban" /15/.

Az 1922-es esztendő vége, s az 1923-as esztendő eleje több szempontból is jelentős változást hozott a vármegye életében. Erre az időszakra esett a szabadoktatás korszakának a lezárulása, felváltása az iskolán kívüli népműveléssel, továbbá Komárom és Esztergom vármegyék összevonása, s dr. Bocsácy Lukács távozása. A helyét betöltő Wiesenbacher József vármegyei népművelési titkárrá székelyhelyre azonban nem Esztergom, hanem az ettől viszonylag távol fekvő Tata lett. Mindezek törvényszerűen éreztették a hatásukat a város művelődési életében is. Azt, hogy a szabadoktatás elnevezést az iskolán kívüli népművelés kifejezéssel váltották fel nem pusztán névcserének szánták az illetékesek. Ez egyértelműen kiderül a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 123.500/1922. III/b. sz. rendeletéből, melyet az iskolán kívüli népművelés tárgyában adott ki. A rendelet kimondja, hogy: "A háborús iskolák szembetűnő hiányai a háború, s a forradalmak folytán nemzeti életünk körében beállott nagy politikai és társadalmi átalakulások, s a népléleknek az a kedvezőtlen alakulása, mely a háború és a forradalmak hatásaként egyes vidékeken ijesztő mértékben mutatkozik: égető nemzeti, s korszükségletté teszik nálunk is a nemzet minden részére kiterjedő iskolán kívüli népművelést" /16/. Az iskolán kívüli népművelésnek feladatául adták az iskolai képzés hiányosságainak sajátos eszközökkel való pótlását éppen úgy, mint az iskolavégzettek továbbképzését a legmagasabb szintig. E munka a rendelet alkotói szerint nem merülhetett ki a régi szabadoktatás keretei között végzett ismeretterjesztő, tudományszerűsítő tevékenységében. Tul kellett lépjen ezen, bekapcsolva az emberi lélek művelésének más eredményes módszereit is. A megfogalmazott célkitűzések megvalósítása érdekében elrendelték, hogy az Országos Szabadoktatási Tanácsot megbízatásra lejártaival szervezzék újjá, s az a jövőben mint az "iskolán kívüli Népművelés Országos Bizottsága végezze munkáját. Az újjászervezés fő célja az volt, hogy az "... iskolán kívüli népművelés körébe tartozó különféle ügyek /az irástudatlanok oktatása, az ifjúsági egyesületek, a szabadoktatási tevékenység különböző fajtái és foka/ a népművelés szolgálatában álló népkönyvtárak és népházak stb./ amelyek idáig a m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium egyes ügyosztályaiban, vagy a külső szervek körében szétosztva voltak az iskolán kívüli népművelés egysége, tervszerűsége és rendszeressége végett egyesíttessenek." /17/. A centralizáló intézkedéssel, mely az új szerv számára meglehetősen szé-

les hatáskört és jogkört biztosított, a rendelet alkotói szándékuk szerint nem kívánták a tevékenység társadalmi jellegét korlátozni. A szándék és a gyakorlat azonban éppen úgy mint annyi más esetben most sem volt azonos.

A vármegyék gyorsan reagáltak a központi akaratra. Esztergom még az egyesítés előtt megalkotta 81/1922. kgy. szám alatti szabályrendeletét az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság ügyviteli, szervezési, ellenőrzési költségeiről, továbbá a törvényhatóság területén folyó népművelési munka támogatására fordítandó összegek részbeni fedezéséről. A szabályrendelet nyolc paragrafusban foglalta össze a tennivalókat. A bizottság eszerint "... az általános nemzeti és valláserkölcsi, továbbá kulturális érdekek figyelembevételével irányítja a népművelést célzó tevékenységeket, gondoskodik analfabéta tanfolyamok, ismeretterjesztő előadások, népszerű zenei és szavalóestélyek, rendszeres műteremlátogatások, ismeretterjesztő és továbbképző tanfolyamok, népfőiskolák, nők továbbképzését szolgáló tanfolyamok rendezéséről, népházakat, munkásotthonokat, népkönyvtárakat létesít" /18/. A bizottság tagjai lettek a városi és vármegyei vezetés, továbbá az egyház illetékesei, állandó meghívottként pedig az egyesületek képviselői. A felsoroltakon túl a korábban már idézett 123.500/1922. III/b. sz. VKM. rendelet szerint még további öt tagja volt miniszteri kinevezés alapján a bizottságnak. Ezek az általunk vizsgált időszakban a következők voltak: 1922-1926 között dr. Molnár Szulpic főgimnáziumi igazgató, Obermüller Ferenc főreáliskolai igazgató, Klinda Károly érseki tanítóképző intézeti igazgató, továbbá Balogh Albin és Blaskovics Placid főgimnáziumi tanárok /19/. A kinevezés lejártát követően 1927-től dr. Baráti Huszár Aladár főispán, Mátéffy Viktor plébános, Alapy Gáspár komáromi polgármester, Antony Béla esztergomi polgármester és Obermüller Ferenc főreáliskolai igazgató lépett a helyükbe /20/.

Sajátosan alakult e vonatkozásban Esztergom helyzete. A város szervezeti és működési szabályzata alapján még a két vármegye egyesítését megelőzően létrehoztak egy közművelődési és oktatási bizottságot, hatáskörébe utalva mindazokat az ügyeket, amelyek nem tartoztak az iskolaszékhez. A bizottság elnöke a polgármester, jegyzője a tanácsbíró, mint a közművelődés ügyeiben illetékes városi vezető. Tagjai: a főreáliskola mindenkori igazgatója, s további 12 választott személy voltak. Emellett választottak még színházi és könyvtári bizottságot is. Ezek működésére azonban semmi jel nem utal a vizsgált 10 esztendő alatt. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy míg a vármegye valamennyi érintett településén létrehozták az Iskolánkívüli Népművelési Bizottságot, melyet mindentől a népművelési ügyvezető irányított titkárként, addig erre Esztergomban nem került sor. Ezt fogalmazza meg a záradék, amellyel a város polgármestere a népművelési napló vezetését elrendelő körlevelet irattárba helyezte: "Mivel városi Népművelési Bizottság Esztergomban eddig még nem alakult, s mert értesülésünk szerint a népművelési előadásokat tartó előadók a vármegyei Népművelési Titkárral tartanak közvetlen összeköttetést, inthetőségünkre szükség sincsen" /21/.

Abban, hogy ez így alakult, két tényező mindenképpen fontos szerepet játszott. Közülük az egyik az volt, hogy az iskolán kívüli népművelés súlypontját a kormányzat a falura helyezte, s

így Esztergom városában úgy vélhették itt más eszközökkel és módszerekkel kell megoldani a feladatokat. A másik ok minden bizonyítással az volt, hogy a vármegyei Iskolánkívüli Népművelési Bizottság tagjainak egy része a városban élő olyan szakemberek köréből került ki, akik gyakorlati irányítói voltak a helyi kulturális életnek. Különösen így volt ez 1924. végéig, amíg az egyelőre egyesített vármegyékben külön-külön működött az a bizottság, amelyet az egyesítés előtt választottak meg, illetve neveztek ki. Egységes vármegyei Iskolánkívüli Népművelési Bizottság csak 1925-től lett Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéknek.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált évtizedben a trianoni békeszerződés megkötéséig ha bizonytalanul is, de tovább működtek a korábbi közigazgatás és művelődéspolitikai szervei. Ezt követően folyamatosan megtörtént az új helyzetben központi szerepet betöltő nacionalista, majd neonacionalista, keresztény ideológián nyugvó általános és művelődéspolitikai célkitűzések megfogalmazása, s a realizálásukhoz szükséges irányítási szervezet kialakítása. Érdekes, - s mert a központi erőfeszítésekkel nem párhuzamosan futó -, ezért figyelemre méltó kép rajzolódnak elénk, ha az iskolán kívüli népművelés gyakorlati megvalósulására vetünk egy pillantást. Maga a munka ugyanis vármegyeszerte nem tartozott a szívesen vállalt feladatok közé. Legalább is erre enged következtetni az a feljegyzés, amelyet Padányi Andor m. kir. tanfelügyelő készített az 1923/24. évi tevékenység előkészítése kapcsán az alispán számára: "Nem is biztathat nagy eredménnyel, ha olyan helyen rendezünk tanfolyamot, hol nem áll rendelkezésünkre lelkes előadói gárda, hogyan is kívánhatunk egy kisebb számu tanrestülettől az előadás sikere érdekében eredményeket, hol a tanító előadóknak lakásinséggel is kell küzdeni, hol napi munkája után alig van hol lehajtsa fejét. Ily helyeken lelkesedést ne várjunk, s ne különösen olyan helyeken, hol a tanítóság magára van hagyva, s a közös intelligenciája mosolyogva nézi a tanító vesződését és legfeljebb sajnálja munkájának törekvését, ha esetleg nem működik ellene" /22/. Padányi megjegyzésének súlyát akkor érzékeljük igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a vármegyében a népművelési előadók felét a tanítók adták az általunk vizsgált időszakban, s csak a másik felén osztozott a többi értelmiségi réteg. Az iskolán kívüli népművelés 1930-ig a következő formákban valósult meg: szabadegyetem, analfabéta tanfolyam, ismeretterjesztő tanfolyam, ismeretterjesztő előadások. Egy-egy évad esztergomi népművelési kiadásai között általában a következők szerepeltek: helyőrségi analfabéta tanfolyam 60 órában, - szabad egyetem 60 órában, népszerű tudományos előadások 50 órában, együttesen 60 előadás a Katholikus Legényegyletben, Belvárosi Olvasóköri és a Szentgyörgymezői Olvasóköri. A város költségvetése emellett tartalmazott még néhány apróbb tételt könyv, filmvetítógép és különböző szemléltető berendezések beszerzésével kapcsolatosan.

Az iskolán kívüli népművelés legrangosabb kezdeményezése ez időtájt kétségtelenül az a szabadegyetemi előadássorozat volt, amelyet előbb csak Esztergomba, majd Tatán is megrendeztek egészen a harmincas évek derekáig. Ez a forma volt az, amely 1922. őszén felváltotta a népfőiskolai rendszert Esztergomban. Első formájá-

ban négyhetes "Népakadémiai" előadássorozatként indult, mint mondták a "művelt nagyközönség /férfiak és nők/ részére" /23/. A program és a kezdeményezés elismerésre méltó volt. Sajnálatos tény azonban, hogy anyagi és egyéb okok miatt ezzel párhuzamosan visszaesett az olvasóköri, egyesületek ismeretterjesztő tevékenysége. A kezdeményezés nagy érdeklődést váltott ki, s így 1923. januárjától már hathetes Szabadegyetemként folytatta működését. Az előadások a következő főbb témaköröket fogták át: fizika, kémia, csillagászat, történelem, földrajz, vallástörténet, etika, festészet, esztétika, magyar és világirodalom, pszichológia, szociológia, pedagógia. Obermüller Ferenc a Szabadegyetem értelmi szerzője az évek során gondoskodott az állandó megújulásról is. Így került sor arra, hogy a német és francia nyelvtudással rendelkezők e két nyelven külön előadásokat hallgathassanak. Az első négy esztendő mérlege: 61 előadó, 66 kollégiumában 281 óra hangzott el. Az eredményeket 1929-ben sikerült megismertetni az országos szakmai körökkel is. Dr. Hankiss János "Iskolán kívüli Népművelés" c. lapja az egyik írásában igen elismerően nyilatkozott a program összetételéről, az előadások módszertani megoldásairól. Külön kiemelte a szemléltetés gazdaságát és a kirándulásokat, amelyek egy-egy kiemelkedő program előkészítését szolgálták /24/. Az 1929/30-as évad megtörte Esztergom ezirányú egyeduralmát a vármegyében. Ez évben ugyanis Tatán is megindult a Szabadegyetem első évfolyama. A bevezetőben ismertette körülmények, és a gazdasági világválság az évtized végére azonban egyre jobban éreztette hatását Esztergomban. Így a pedagógiai sikerek és a módszertani eredmények ellenére évről-évre nehezebb volt a működtetéshez szükséges pénz előteremtése.

Áttekintve az évtized népművelési munkáját megállapíthatjuk, hogy abban jól érzékelhetően kimutatható a művelődéspolitikának az a váltása, amely a szabadoktatás korszakának lezárásában és az iskolán kívüli népművelés korszakának megindulásában öltött testet. A szabadoktatás jellemző művelődési formája a népfőiskola még szélesebb tömegek számára kívánt viszonylag rendszerezett gazdasági fejlődést segítő, állampolgári ismereteket fejlesztő tudást nyújtani. Az iskolán kívüli népművelés pedig szinte kizárólag a korszak ideológiájának direkt propagálására vállalkozott a város szegényebb néprétegeinek körében. A középosztály esetében pedig - igaz magas színvonalon - csak az általános műveltség fejlesztésére az éveken át folyamatosan rendezett szabadegyetemek révén. A művelődésnek ez a szektora nem is vállalhatta sem a valószínű problémák megoldására irányuló nézetek, sem pedig a gazdasági élet fejlődéséhez szükséges ismeretek terjesztését. E korszakot az iskolán kívüli népművelés szempontjából úgy ítéltük meg, hogy az a komoly anyagi nehézségek ellenére is képes volt kibontakoztatni azt a folyamatot, amelyet létrehozói elvártak tőle. Ugyanakkor nem feledhetjük azt a fontos tényt, hogy a gazdaság, a politika és a művelődés hármasságában meghatározó szerepet betöltő politika hová, milyen irányba vitte az országot, s milyen célok szolgálatába állította a művelődést, s ennek részeként az iskolán kívüli népművelést.

F o r r á s o k :

Bárdos István: Komárom - Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék közművelődési élete. Tatabánya 1980. Honismereti Füzetek 5. 51 + 20. p. 1 térk.

Bárdos István: Az esztergomi és tata-tóvárosi szabadegyetemek története 1922-1934-ig = Esztergom évlapjai 1979. 66-90. p.

Bárdos István: A népfőiskolai mozgalom első korszaka és Esztergom Uj Forrás 1978. 1. sz. 43-52. p.

Bárdos István: Népfőiskolák a 20-as években Esztergomban = Népművelési Értesítő 1981. 3. sz. 29-37. p.

Esztergom c. lap 1920-1930 évfolyamai

Esztergom és Vidéke c. lap 1920-1930 évfolyamai

Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Bp. 1976. Akad. Kiadó, 1400 p.

H. Sas Judit: A magyar népművelés története. Bp. 1963. Tankönyv K.

Tar Károly: Fejezetek a magyar népművelés történetéből Bp., 1977. Tankönyv K. 168. p.

J e g y z e t e k :

- /1/ Békássy Jenő: Komárom és Esztergom vármegyék ujjaépítése Trianon után Bp. é.n. Viktória ny. 7. p.
- /2/ Történelmi dátum = Esztergom, 1923. szept. 12. 63. sz.
- /3/ Megértéssel a városért = Esztergom és Vidéke 1924. 34. sz.
- /4/ Esztergom Sz.kir. Város Képviselőtestületének iratai. Komárom megyei Levéltár /KmL/ 1977/1925. kg. sz.
- /5/ Esztergom Sz. kir. Város Képviselőtestületének jegyzőkönyve KmL. 296/1929.
- /6/ Két miniszter = Esztergom és Vidéke 1920. 106. sz.
- /7/ Kulturrelőadások = Esztergom és Vidéke 1920. 213. sz.
- /8/ A magyar éjszakából = Esztergom és Vidéke 1920. 210. sz.
- /9/ Mátéffy Viktor a város minden polgárát....=Esztergom 1926.92. sz.
- /10/ Nem kell a....=Esztergom és Vidéke 1920. 20. sz.

- /11/ Walter Gyula: A nemzeti nevelés = Esztergom, 1922. 80-81.sz.
- /12/ Esztergom sz. kir. város jegyzőkönyvei KmL. 32/1922. kgy.sz.
- /13/ Felhívás = Esztergom és Vidéke 1920. 36. sz.
- /14/ Két beszámoló = Esztergom, 1921. 74. sz.
- /15/ Miniszteri elismerés Palkovics László alispárnak = Esztergom, 1921. 68. sz.
- /16/ A m.kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 123. 500/1922 III/b.sz. rendelete az iskolán kívüli népművelés tárgyában = Néptanítók Lapja, 1922. 40-41. sz. 27. p.
- /17/ U.o.
- /18/ Vármegyei szabályrendelet = Esztergom és Vidéke 1923. 45.sz.
- /19/ Kinevezések = Esztergom és Vidéke 1923. 8. sz.
- /20/ Az iskolán kívüli népművelési munka eredményei = Esztergom, 1928. 10. sz.
- /21/ Esztergom sz. kir. város iratai KmL. 4574/1943. sz.
- /22/ Esztergom vár megye alispáni iratok. KmL. 5673/1923. sz.
- /23/ Népakadémiai előadások a főreál iskolában = Esztergom, 1922. 125. sz.
- /24/ A Szabad Egyetem = Esztergom, 1925. 97. sz.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 1974 folyamán egy ajkai ház padlásáról előkerült kéziratos füzetet vásárolt, címe szerint "Dall Füzér"-t, mely összesen 175 számozott, 20 x 24 centiméternyi oldalon néhány prózai szöveg mellett különböző illetve ismeretlen szerzőktől származó 90 verset, illetve dalszöveget tartalmaz. Feljegyzésének helye Veszprém, - időpontja pedig 1847: egy évvel a polgári forradalom előtt.

1./ Az effajta gyűjtemény sajátos műfaj, melynél az öt létrehozó személy egyénisége nem mint szerző: a kötetbe foglalt szövegek alkotója, hanem mint szerkesztő, válogató jelenik meg; a daloskönyvet, így ha más sikon is, de nem kevésbé egyéni alkotással, "mű"-vé téve, mint amilyen az eredeti irodalmi alkotás. Ilyenként pedig a daloskönyvből sok olyan tanulság lesz levonható, melyet egy társadalom kulturájának, izlésének, világképének megismerése szempontjából az eredeti irodalmi alkotás nyújtani képes. Sőt, az effajta vizsgálatok számára bizonyos szempontokból talán még kedvezőbb lehetőséget is nyújtva: egyrészt a válogatók éppen saját alkotásra önállótlan volta, másrészt éppen ezért a válogatott anyag szélesebb sávja folytán /kivált jóérzékű válogató esetén/ az így nyerhető információk bővebbek, változatosabbak, életközelebbek is lehetnek, mint nem egy önálló, vagy önálló igényű alkotás esetén.

A műfaj ilyenként ekkor, a "Dall Füzér" készítésének éveiben már több évszázados multat tud a háta mögött: jelentősége a bemutatott kor művelődésének egyfajta tükrözése és így megismerhetése szempontjából még a XVIII. század végén is nagy. Kivált azért, mert feljegyzői, készítői láthatólag kezdettől fogva /és természetesen/ éppen azt a dal- /többnyire csak szöveg-/ anyagot tartották szükségesnek feljegyezni, amely számukra még nem volt magától értetődően ismert, illetve, melyet akár régiségénél, akár idegenségénél fogva saját kulturájukon, zenei-irodalmi anyanyelvükön már vagy még kívülállónak éreztek, - de amely ugyanakkor akár újszerű dallamával, akár a szövege által kifejezett érzelemmel, vagy az általa kiváltott politikai-nemzeti illuziókkal megragadta őket, s melyet így /énekelt szöveg esetén/, a költészáshoz kevésbé értvén, legalább szövegének és ezáltal részben ritmusának is feljegyzésével igyekeztek lerögzíteni a maguk számára.

A dolog illetén természetéből következőleg daloskönyvek készítésére, szövegek, dallamok ilyen feljegyzésére még a XVIII. század végén is elsősorban ott, illetve olyan körülmények között került sor, ahol a feljegyzőnek alkalma nyílt a kilépésre saját szűkebb zenei-irodalmi környezetéből és különböző távoli tájak dalkincsének, zenei vagy érzelmi világának, kifejezőeszközeinek megismerésére. Ilyenekkel pedig elsősorban a gazdasági, forgalmi, politikai központok és kivált a kulturális centrumok szolgáltak: elsősorban is a távoli vidékek diákjait összegyűjtő és a többéves szoros együttlét alatt számtalan közös éneklési alkalmat is nyújtó iskolák székhelyei, az iskolavárosok. Nem véletlen, hogy a hazai effajta könyvek legjelentősebb gyűjteményeit éppenséggel református kollégiumokból, kivált a sárospatakiból ismerjük, - illetve legalábbis annak gyűjteményében maradtak fenn a legnagyobb számban. Más módon, de alapjában hasonló lehetőségekre felelnek a vándorok által készített, daloskönyvek: ez esetben ui. ők, a feljegyzők mentek azokra a helyekre, ahol feljegyzésre méltó dalmot és szöveget találhattak. Peregrináló diákoknak, vándorló mesterlegényeknek így lett ugyancsak kedvelt válódi a daloskönyv. Ám bármilyen uton jöttek is létre, megfelelően a mögöttük álló, bennük tükröződő világ ilyen sokféleségének és a társadalom fejlődésével a legkülönbözőbb politikai, életmódbeli, érzelmi stb. síkokon megjelenő és bővülő, differenciálódó igények bontakozásának, fejlődésének, a daloskönyvek szövegeinek és dallamainak világa is sokrétű és egyre többreütű lesz. A históriás énektől, a politikai tartalmú /nem egyszer manipulatív/ propaganda verstől és dallamtól kezdve a régisége miatt becsült válódi nép dallamig, szövegig, vagy az uj módi, Nyugatról érkező zenei nyelvre írott, ennek ritmusvilágát és ezen át újfajta magatartásait is rögzítő, ehhez alkalmazkodni kívánó szövegekig terjedhet, - végső fázisában, "Dall Füzér"-ünk készítésének éveiben pedig már a népies műdalnak egy korai, az uj típusu magyar népdal induló születését éreztető, már annak igényére is reagáló, azt előkészítő, illetve öntudatlanul segítő típusáig is elérve. Ami azonban már ekkorra, a XVIII. század végére közös vonásuk, azaz, hogy - mint már utaltunk is rá - viszonylag kevés bennük a kortársi valódi paraszti ének, vagy szöveg: nem meglepő módon - mint arra még visszatérünk - már csak feljegyzőik társadalmi helyzetét és törekvéseit tekintve is.

2./ Ilyen körülmények között könnyű átlátni a daloskönyv jelentőségét egyrészt /a kortárs számára/ általában egyfajta dalkincs és a vele adekvátnak érzett, a szövegben tükröződő magatartás és gondolati tartalom: életérzés, társadalmi pszichikum országos elterjesztésében, másrészt és különösen /a mai kutatás számára/ az e nyelv iránti fogékonyság az iránta láthatólag egyre szélesebben megnyíló igény jelzésében, regionális és társadalmi vonatkozásban egyaránt szinte mérhetővé tételében. Még hozzá több-kevesebb biztonsággal: ezt a fennmaradt daloskönyvek igen nagy száma is mintegy garantálja. A hazai kéziratos daloskönyvek Stoll Béla szerkesztésében 1970-ben kiadott kitűnő bibliográfiájából ui. megtudjuk, hogy míg a XVI. századtól a XVIII. század végéig összesen 520 daloskönyv ismeretes /ebből is 226 már az 1770 és 1800 közötti évektől/, addig az 1800-tól induló korszak csupán 40 éve 363 fenn is maradt daloskönyvet segített a világra: még hozzá az 1800 és 1820 közötti periódusból mintegy 171-et, majd

az 1820-as évekből 80, az 1830-asokból 54 darabot. Míg az időbeli megoszlás jól mutatja a daloskönyveknek az 1770-es évektől egyre gyorsuló lokális és társadalmi mobilitással való összefüggését, addig /persze viszonylagosan/ az utolsó évtizedekben a számbeli csökkenés jól érzékelteti, hogy a XIX. század második negyedétől a műfaj funkciója két szempontból is megváltozik és többé-kevésbé el is jelentéktelenedik. Egyrészt ul. a dalszövegek alapanyagába egyre növekvő arányban lépnek be a kor szépirodalmi sajtójából átvett darabok, melyeknél, ha a terjesztés egyre szélesebb, végül országos kiterjedése az általuk képviselt új irányzatok, ízlésváltozatok országos normává válását elősegíti is, egyre nehezebben válnak felismerhetővé a helyi műhelyek, központok és a meglétükből a tömegkultúra profiljára, regionális és társadalmi szerkezetére levonható tanulságok. Másrészt a már tudatos népdal- és népköltészeti gyűjtés, ha elveinek sokáig tisztázatlan volta miatt is egy részében még azonos marad is a sajátos daloskönyvi anyaggal, egyre határozottabban el is különül attól, megteremtve saját módszerét és megtalálva forrásait és formáit. A XIX. század második felére a korábban sajátlag a daloskönyvek által kielégített igények így országosan többé-kevésbé homogenizálódnak, majd kielégítésükről /és ezzel fenntartásukról/ az egyre inkább a népies műdal felé közelítő, új típusú magyar népdal, egy egyre erősebb és üzletiesebb könyv- és zeneműkiadói hálózat és /termékeinek fogyasztójaként és terjesztőjeként egyaránt/ egyre erősebb zenei szórakoztató ipar gondoskodik. Daloskönyv kéziratos vezetése ilyen körülmények között egyre feleslegesebbé válik és társadalmi információi is egyre szűkebb körűek, egyedibbek, jelentéktelenebbek lesznek, egyre kevésbé különbözve a zenei kiadók által publikált és kolportált zenei és szöveg-anyagtól.

Ezt a fejlődésmenetet alapjában az a körülmény magyarázza, hogy /amint arra már utaltunk is/ a daloskönyv /már csak a rögzítéséhez szükséges írástudás és az összegyűjtéséhez szükséges mozgékonyosság és igénybeli differenciáltság folytán is/ elsősorban /legalább is a XIX. század közepéig/ nem a kortársi, feudáliszmus formálta falusi paraszti /vagy paraszti sorban élő kisnemesi/ társadalomnak volt műfaja, hanem éppen azoké, akik attól eltávolodva, belőle kiemelkedve - mint a diákok - az értelmiség, vagy - mint a mesterlegények - az iparosság: általában a forgalmi szféra és ezen át egy majdani kispolgárság felé vették utjukat - ennek során előnyben részesítve, sőt keresve /és ezáltal talán megszületni is segítve/ a mind dallamában, mind szövegében új, a kispolgárosodással együtt járó, ezzel kongruens irodalmi és zenei formákat, - vagy azoké, akiknek számára ez /később sajátlag népdalgyűjtésben megnyilvánulva/ a sokáig szinte kizárólagosan köznemesi bázisu politikai-nemzeti érzelmek kifejezésének volt vagy lett egyik eszköze. Együttesen nagylétszámú réteg ez, lehetősége, ha a polgárosodás előrehaladásával az ő ízlésük kapja meg elsőként a kielégítést a már említett üzleties formákban. Ami csak még inkább indokolja, hogy már a korábbi daloskönyvekben is, elsősorban ezeknek a rétegeknek világát keressük és lássuk, ami ha a néprajz, népköltészet vagy népzene kutatója szempontjából értéküket /kivált a XIX. század elejétől/ kétségtelenül csökkenti is, a társadalomtörténelem számára jelentőségüket csak növeli:

a társadalmi mozgásnak és ezen belül is egy, a társadalmi tudat esetén éppen mozgékonyasága, átmeneti jellege folytán a hagyományos forrásokból különösen nehezen nyomon követhető szektornak megismeréséhez ad kulcsot és forrásanyagot, - egy rendkívül jelentős társadalmi réteg esetén éppen mozgékonyasága, átmeneti jellege folytán a hagyományos forrásokból különösen nehezen nyomon követhető szektornak megismeréséhez ad kulcsot és forrásanyagot, - egy rendkívül jelentős társadalmi réteg esetén.

Kivált akkor, ha a daloskönyv szerzője nem névtelen, vagy legfeljebb egy szűkszavú bejegyzésből ismert személy, hanem életpályájának, anyagi helyzetének, életmódjának, tudatának legapróbb részletei is ismeretesek és kideríthetők, - a daloskönyvet ezáltal egy társadalmilag - művelődésileg pontosan meghatározható konkrét egyedi környezetnek, magatartásnak tükrévé és szinte eszközévé, használati tárgyává is téve.

3./ A Széchényi Könyvtár ismertetésre kerülő, pusztán tartalmának alapján kevésbé jelentős daloskönyvének éppen ebben áll különleges értéke. A könyvecskét ugyanis, mint címlapján olvasható, 1847-ben egy bizonyos Francsics Károly írta össze: kétségtelenül azonos személy azzal a veszprémi borbélymesterrel, aki nemcsak a daloskönyvet hagyta ránk, hanem életének évtizedeken át vezetett naplóiból összeszerkesztett bámulatos részletességű leírását is, lehetővé téve ezzel részint a "Dall Füzér" szélesebb keretbe állítását, részint saját társadalmilag - mint látni fogjuk - tipikusként is tekinthető életének képére új vonások feltételét. Végző fokon pedig talán jobban megismerhetővé téve azt a sajátlag irodalmi ízlést és annak hatását is, amit maga a daloskönyv képvisel.

Francsics Károly életpályájával több cikkben foglalkoztunk, sőt önéletrajzát illetve naplóit szemelvényesen önálló kötetben is közzétettük: ez eléggé indokolja, hogy elhelyített életpályájának már csak legfőbb vonalait ismertessük. 1804-ben Pápán született birtoktalan kisnemesi családból: apja többféle spekulációval is sikertelenül próbálkozó, végül teljesen elszegényedő tímármester, aki legalább fia számára jobb életet akar teremteni. Am a tanulás nem megy a gyermeknek; a pápai kollégiumból két év után kihulló kisfiút apja végül is borbélyinasnak adja. Keserves inasévek után 1820-ban szabadul fel, majd a következő hét évben már mint borbélylegény vándorlása során végigjárja Szombathelyt, Cellet, Győrt, Pestet, Érsekújvárt, Nyitrát, majd ismét Pápát, - míg 1827 nyarán Veszprémbe nem vetődik. Szállásadó-nője leányával kibontakozó viszonya véget vet vándorlásának, emellett leszoktatja a már addig is rengeteg bajt okozó italozásról és megszeli a rabiátus természetét is. 1853-ban átveszi visszavonuló öreg főnökének, Halas Jánosnak műhelyét, majd 1856-ban megveszi annak házat is /az a Veszprémbe Rákóczi utca 4.sz. alatt ma is álló épület/ és oda is költözik. Ekkor már feleségestől, mert barátnőjét most végre elveheti. A műhely ezután néhány évig kitűnően megy, felesége 1858 legvégén így feladhatja évenként át vitt szép jövedelmű varrónőiskoláját is, majd 1859. végén Francsics Almadiban szőlőt vásárol. A kispolgári karrier a csúcspontján.

A kispolgári emelkedés pályáját azonban egy másik, szinte észrevétlen vonulat is kíséri: az önmegvalósítás sajátos utjaként egyfajta öndokumentálás vágya. Az 1840-es évek második felében ugyanis Francsics nekiül, hogy barátñője számára megírja addigi élete történetét. Ugy látszik, gyorsan elkészül vele, és közben kedvet kap a továbbmunkálkodásra is: 1848-ban már napról-napra vezeti feljegyzéseit s írásukkal többé fel sem hagy, sőt az 1860-as évek végétől e naplókból egy ötkötetes /még így is kb. 120 ives/ válogatást másol össze. A válogatás 1870 végéig terjed, 1873 végén készül el letisztázásával. Tovább, úgy látszik, már nem tudja vagy nem is akarja vezetni. Érthető, mert 1880-ban, amikor meghal, életének utolsó több mint másfél évtizedére már mint a nyomorúság és kétségbeesés éveire nézhet csak vissza. Az 1860-as évek legérzékenyebben a tökeszegény kisembert sújtó gazdasági válsága ui. az ő kispolgári jólétét is gyorsan tönkreteszi: a borbélyüzlet a szakállviselet divatbajjotttével visszaesik; a rossztermésű évek nem hozzák be a szőlőre tett, viszonyaihoz képest hatalmas kiadásokat; a házvételkor felvett kölcsönnek már kamatait sem tudja fizetni, végleg lerongyolódik. Utolsó leírt szavai végső reménytelenségéről tanúskodnak. A korszaknak a régifajta, még a céhek védelmében felnőtt és a rohamosan bontakozó kapitalista verseny viszonyai között megállni már nem képes kispolgárt sújtó tipikus sorsa rajta is beteljesedik.

Mert bár naplót ír, és ebből nem is rossz érzékkel válogatja ki a jellemző elemeket, és /mint a naplókól megtudhatjuk/ szorgalmas olvasó is: Jókai, Jósika, Dumas, Sue, a Tamás bátya kunyhója is ott szerepel olvasványai között, - Francsics mindvégig megmarad kispolgárnak: életének mind értékrendjeit, mind szemhatárát, mind ábrázolásának léptékét tekintve. Hosszan lehetne idézni naplóiból azt, amire büszke, amit lenéz, amire törekszik és ami aggodalommal vagy éppen keserűséggel tölti el, amitől fél és amit már nem képes felfogni, elutasít. Mindvégig korlátolt világ marad ez, - paradox módon azonban éppen ez adja meg ábrázolásának értékét is: iráskészsége és írástudása miben sem befolyásolja világképét. És irodalmi izlését sem: 66 éves korában, 12 nappal utolsó naplóbejegyzése előtt keserűségében enyhülést keresve daloskönyvének ugyanazt a versét idézi, melyet 22 éves koráról írva 1847-ben vezetett be visszaemlékezéseibe: "Vidényi"-nek a világot könnyen vevő dalát. A "Dall Füzér", ha 1847 után láthatólag nem fejlesztí is tovább /talán naplóiba írja be az új szövegeket, nem véve azonban át őket a ránk maradt válogatásba/ élete végéig végig fogja kíséni: szerves részeként Francsics Károly a fentiekből megismert, joggal tipikusnak tekinthető életutjának, s nem érdektelen forrásként az e rétegre jellemző kisvárosi-kispolgári világkép, szellemi életmód, műveltség, izlés megismeréséhez.

4./ Ha immár ennek a megismerésnek igényével kezdve hozzá Francsics Károly "Dall Füzér"-ének vizsgálatához, a feljegyzett szövegeket először szerzőik, illetve forrásaik oldaláról közelítjük meg, első tanulságként meglep a konkrétan megállapítható szerzőkhöz kötött szövegek a korábbi daloskönyvekhez képest nagy aránya. Francsics 39 szöveg alá írta oda a szerző /15 esetben már Petőfi/ nevét; ezen túl két esetben csak a forrást jegyezhetette fel,

/mivel a szerzőt ez sem nevezte meg/, azonosítani lehetett továbbá 8 szöveg szerzőjét, kiknek nevét Francsics nem ismerte vagy nem tartotta érdemesnek a szövegek alá írni. E 49 szöveg 1847-ben valamely formában már mind nyomtatásban is hozzáférhető volt - de ezeken kívül bizonyíthatóan általánosságban is ismert volt 14 további, egyelőre anonim szerzőjű szöveg is. Többnyire népdalként: mint ilyenek vagy már nyomtatásban is megjelentek, vagy a színpadon énekeltek őket, vagy legalább a kor egyéb kéziratos énekeskönyveiben is megtalálhatók. Szerzőjét, lehetséges forrását vagy előfordulását tekintve ismeretlennek ilyen módon már csupán 27 szöveg, az egész állománynak mindössze egyharmada bizonyult, de kétségtelen, hogy a kor költészetének és még inkább daloskönyveinek részletekbe menő tanulmányozásával ezeknek száma még tovább csökkenthető, - amint pl. a füzetben szereplő 3 epigrammát /bár Czuczor műveinek kritikai összkiadásában nem szerepelnek/, úgy véljük, már most sem alaptalanul tartjuk az ő művének. A továbbiak szerzőinek meghatározhatóságát pedig már az a körülmény is remélhetővé teszi, hogy műfajukat és stílusukat tekintve ezek a jórészt egyelőre anonim szövegek beilleszkednek azokba a műfaji és stílári kategóriákba, melyek a "Dall Füzér" már meghatározható szerzőségű darabjaira jellemzők.

Mindebből világossá lesz, hogy Francsics Károly daloskönyvének és szövegeinek forrásai nagy többségükben már a sajtóban keresendők, illetve a sajtóra, kiadásra már megérett népi termékek között: mindenképpen, regionális megjelenésében is, egy már országossá alakuló közizlés részeként. E szempontból közömbös, hogy Francsicshoz közvetlenül kiadványból vagy másolatokon át jutottak el, - bár a szövegek jórésztének, így éppen Petőfi verseinek, 3-4 évnél nem idősebb volta e szövegeknek már mindenképpen gyors átvételét és befogadását, felszívódását mutatja: olyan folyamatot, amely hasonlóan a régi daloskönyvek keletkezéséhez, önmagában is a környezet városias-polgáris voltára utal, ahova most már a szövegek nemcsak diákok vagy mesterlegények kéziratos daloskönyveiben, hanem /és egyre inkább/ a fővárosból és más nagyvárosokból érkező könyvek és folyóiratok útján jutnak el.

Ezt igazolja a "Dall Füzér" szövegei megállapítható szerzőinek névsora, - és egyúttal minőségi rétegződése is. A legfelsőbb szinten, de az egész kötetben is időben a legkorábbi szerző Csonkai 5 szép Lilla-dalával /bár a költő nevét Francsics nem tartotta szükségesnek feltüntetni a szövegek alatt/. A legjellemzőbb a 14 Petőfi-vers /A világ és én, Szomjas ember tündése, Szülőimhez, Tolvaj huszár, Boldog éjjel együtt vagyunk rózsámmal, Szerelem, keserű szerelem, Katona vagyok én, Nem tesz fel a lány magában egyebet, Fényes csillag mondd meg nekem, Igjunk, Szerelmem s bor, A szerelem, a szerelem, Az öreg ur, Téli világ előfordulása - és egy Petőfi fordítás németből, Claudius után: Pórnak esti dala.

Vörösmartytól Francsics a teljes Fóti dalt bemásolta füzetébe, Eötvös Józseftől a Boldogság-ot, Kisfaludy Károlytól a Toldi emléket idéző Sastoll-at. Az országosan ismert, de már a második vonalbeli nevek élén ugyancsak a Petőfit átvevő, arra rezonáló izlés képviselőjeként jelentkezik Czuczor Gergely népdalaival /Leánypanasz, Esik eső a mezőre, Liliomszál, tulipán.../, - és /az

átvétel forrásában csupán "cz" betűvel jelzett és Francsics által is így jelezve bemásolt/ Tómalom című, Peti molnárlegényről szóló terjedelmes népies elbeszélő költeménnyel, végül pedig a "Paprikás egyveleg" sorozathoz tartozó két erkölcsnemesítő versezetével a korai házasságok és a fonóházak ellen. Ugyancsak a második kategóriából Szemere Miklós 2 /Vasárnapon, A szegény legény/, Kis János /Méh és galamb/, Garay /Iparvédegyelet dal/, Vachtot Sándor /A gyermek álma/ egy-egy verssel van képviselve a füzetben. Ezek mellett azonban bőven találkozzunk a harmadik vagy negyedik vonal nem egy, méltán ismeretlen nevével is: egy Karácson János nevű, 1845-ben joggyakorlaton Veszprémben tartózkodó és ott egy Myrthuslomok című kötetecskét kiadó ifju Tivornyadal és Házassági életkép című versezeteivel; Kis Gábor, hajdani pápai diák, később református lelkész T***-hez című /talán egyetlen/ versével; Kolmár József /1849-ben majd Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztos titkára/ Kis leány dala, a teljesen ismeretlen Antonovics József A leánya mind hamis, Molnár András Esztihez című gyenge versecskéivel, és a Ligeti Vidor álneven író Lencsés Antalnak, a reformkor egyik társasjátékokat ismertető és anekdotákat, társalgási jótanácsokat közlő szerzőjének tréfás Házassági tizparancsolat-ával.

Csak a megállapítható szerzők névsorának ilyen sommás áttekintése is már érzékeltetni kezdi a Dall Füzér mögött álló határozott, egységes izlést: egyrészt darabjainak mind vitathatatlanul magyar eredetével, és jellegével, másrészt ujdonságával, harmadrészt pedig azzal, hogy valódi, eredetében-forrásában is paraszti eredetű szöveget már nem találunk köztük, - még a népdalok címe alatt sem.

5./ Ennek az izlésnek további elemeit vizsgálódásunkban továbblépve, s a daloskönyv anyagát most már formai és műfaji oldaláról megközelítve ismerhetjük meg. E szempontból nézve az első, ami egyértelműen, általánosságban is világos lesz az a gyűjteménynek valóban dal- /illetve legalábbis egyszerű, rimes/ formában írott, illetve énekelhető formákra épített volta. A szövegek között egy anakreoni daltól /Molnár András: Esztihez/ és egy jambikus formájú történeti anakdotától /Toldi Csepelben/, valamint a három kétsoros epigrammától eltekintve nemcsak hogy semmiféle klasszikus, nem rimes, de egyáltalán semmi bonyolult versformát nem találunk. A "Dall Füzér" tehát formai szempontból már három jól elkülöníthető rétegre bomlik: a műfajként most kibontakozó népies műdal, a már hanyatló biedermeier almanach-líra és a leíró /részben történeti/ életkép, anekdota, helyzetdal rétegére. Nagyon felületes számítás szerint az első kategóriába mintegy 33 /köztük Petőfi 5 verse/, a másodikba kb. 19 szöveg tartozik /ám ezen felül talán nem indokolatlan ide számítani Csokonainak 5 idézett versét/. Az életkép különböző kategóriába 30 szöveg tartozik: köztük 7 Petőfié, de ide számíthatjuk Vörösmarty Főti dalát, és általában a további 6 bordalt, valamint a 3 történeti /jellemzően két esetben is Toldit idéző/ elbeszélést. De ide kell sorolnunk többek között Czuczor kis eposzát /Tómalom/ és emellett erkölcsnemesítő "Paprikás" verseit. Jellemző a 3 epigrammából 2-nek élesen antifeudális tartalma: egyikben a jómódu nemes urfi "született lángész", aki így mindenné válhat, a másikban a szegény ördögre csak a "született bérenc" sorsa vár.

Népies műdal, almanach-líra és életkép: három olyan műfaji-stiláris kategória, melyek természetüknél fogva a feudalizmusból kilépni kezdő, a városias kispolgárosodás felé tartó - már említett - rétegek izlésével állnak a legszorosabb kapcsolatban. Még alakuló réteg ez, amit az is mutat, hogy izlésének ujszerűsége és városias jellege persze még meglehetősen felületes és formális: a válogatásnál nem a művészi átérzés, megformálás és kifejezés értéke, hanem a tárgy: a vonzónak érzett nyers szituáció, és a rokonnak érzett magatartás, illetve az érdekes történet az elsődleges meghatározó. Így szerepelhet egymás mellett Francsics válogatásában Petőfi és Karácson, Vörösmarty és Antunovics, és tűnhet ismeretlennek Csokonai neve. Együttesen jól mutatva, hogy ebben az izlésben e már nem falusias-paraszti műfajok és stílusok egyelőre milyen formában, funkcióban, szinten nyerne társadalmi elfogadtatást. Ez a szint még alacsony: az egyes műfaji-stiláris kategóriákra eredetileg jellemző vonások itt még csak sematizálva jelentkeznek: a népies műdalban elvész a népdal korábbi nyersebben paraszti jellege és ezzel együtt bár látszólag fincmul, valóságban gyengül annak erős karaktere is; az almanach-költészetnél a klasszicizmus tiszta körvonalai és a preromantika lágy árnyalt érzelmei egyaránt megmerevednek, megfakulnak, kiszáradnak, vagy éppen szétolvadnak. Az életképben pedig az esemény elveszti belső pszichológiai mozgalmasságát, drámaiságát: a hangsúly a pusztá cselekményre tevődik át. Mindez persze jórészt törvényszerű is: az e műfajokat most birtokba vevő társadalmi rétegek saját maguk sem rendelkeznek még magatartásnak és értékrendnek azzal a belső differenciáltsággal, mely szétválaszthatóvá tenné Petőfit és Karácsont - de már ki tudják választani maguknak azt a formát és magatartást, amelyben legalább egy ideig Petőfi is képes alkotni. Átmeneti állapot ez és Francsics /ugy véljük, az átlagosnál szívnonalasabb, érzékenyebb/ válogatása a maga szintjén pontosan ezt az átmeneti állapotot tükrözi.

6./ A Francsicsban működő kispolgári izlés nyomában tovább járva, s a megjelenési forma illetve műfaji-stiláris szempontból már szétbontott anyagot végül a mögötte álló, általa kifejezett magatartások oldaláról közelítve meg, az izlés legjellemzőbb vonásaként mind a népies műdal, mind az almanach-líra, mind /első-sorban/ az életkép esetén az idill igénye tűnik elő. A szövegek világa az idill hangulatát, illetve legalább is az idill vágyát, igényét árasztja a népies műdalban szerényen megelégedett parasztjaival, Tarnócára beszegődött juhászbojtárjával /ennek az igénynek legszélsőségesebb példájaként pedig a magát a jobbágy-sorsot is idilli színekben feltüntető Magyar jobbágy versé-vel/; a téli életképben a barátságos meleg szobában üldögélő embereivel, a nyári hőségben fa alatt heverésző Peti molnárral, - vagy a biedermeier almanach-líra gondozott kertjeivel és csendes, epedő szerelmeivel. Konfliktusokat ebben a világban csak a szerelem okozhat, de ezek is tragédiák nélkül többnyire feloldódnak, mint ahogy e dalokból hiányzik nemcsak a tragikus, de az ironikus vagy a patetikus életérzés is; a lefojtott szenvedély legfeljebb borbán oldódik fel, de itt is vidáman és nem tragikusan: innen a bortalok sűrű előfordulása. Egyszerűen, de már nem paraszti formákban kifejezett egyszerű, áttekinthető, bonyodalom nélküli és nagyrészt falusi környezetük ellenére /sőt e környezetben is/ már városias-polgári érzelmek mindvégig józan, reális, egészében

mégis lapos szenvedélyek egyszerű világa ez, mely így mintegy indokolja- magyarázza is a kifejezéséhez alkalmas műfaji-stiláris eszközök kiválogatását. Már a városiakó izlése ez, akinek városa azonban még sem nem elég nagy, sem nem eléggé urbanizált ahhoz, hogy lakója teljesen elszakadjon a vidéktől s aki így igazi érzelmeiket még sokáig csak a nem is nagyon régen elhagyott falusi miliőben, vagy legalább is a természetben, a kertben tud elképzelni ennek képeivel tud csak érzékeltetni. Jellemző, hogy Francsics még Petőfi vagy Csokonai költeményeiből is milyen biztonsággal emeli ki az e világot tükröző, e hangulatot erősítő verseket: nem véve tudomást azok valóságos, elsődleges eszméi kontextusáról, - bennük csak a formát, a kétségtelenül a kispolgár problémáira, vágyaira és tapasztalataira, élményeire reagáló szöveget /a Főti dalban is inkább a környezetnek - politizálástól nem mentes, sőt együttlétet éppen ezzel fűszerező - hangulatát érezve/. Azt, ami a révbe ért, vagy magát ilyennek érezni, vagy kudarcáért legalább álmaiban kárpótolni akaró kisember az elvárásainak megfelelő világ képét minden eszközzel felidézni akaró törekvését alkalmas szolgálni. És ha a kispolgárosodás folyamatának vonatkozásában a műfaji-stiláris sematizálódást természetesnek, sőt törvényszerűnek tekintettük is - úgy e lapos idillt is ilyennek kell értékelnünk. Aminek szintén megvan a funkciója a társadalmi mozgásban; sőt annak politikai hangulatában is, hiszen a kispolgárság felé törekvő elemeket a cél elérésére éppen az így elérhető idill ösztönzi. És ha Francsics életpályája naplójának tanúsága szerint nagyonis igazolja az ilyen igények 1847-re már végbement kialakulását, ez a válogatás is joggal lesz tekinthető Francsics és az általa megtestesített társadalmi réteg világának lehetséges /vagy: legalább egyik lehetséges/ tükröképeként. Bóné persze az ő olyan, ugyancsak naplójából konkrétan ismert, már legszemélyesebb, legegényibb problémáival is, mint a házassági és már csak örege, szerelmét is majd csak megöregedetten elvenni képes szegénylegény keserve /Szemere Miklós versében/, - vagy a hajdani korhely éveknek visszaidézése a sűrű bordalokban, vagy Petőfi A világ és én-jének keserű kezdősoraiban a saját pályájának megrökedése /1847-et irunk!/, reménytelen helyzete felletti tehetetlenség /ahogy Petőfi éppen Téli világ-ának kiválasztásában ott gyaníthatjuk a vers indító képeként: a boltajtó felett a téli szélben himbálódzó borbélycégérnek szerepét is/. De ugyanakkor reagálnak e szövegek a kispolgári emelkedésnek arra az igényére is, melyről Petőfi Szülőimhez című versének felvétele vagy az őt fel vagy el nem ismerőkkel szemben saját erejéből győztes Toldi kétszeri felidézése tanuskodik.

7./ A "Dall Füzér" többirányú megközelítése így végül is egyértelművé tette: a válogatás szoros és szerves összefüggésben, összhangban áll Francsics egész életpályájával, társadalmi helyzetével, törekvéseivel és értékrendjével: sajátos kispolgári világgal. De most már ebből a felismerésből visszatekintve a fűzetre felismerhetővé válik annak még egy /bár részleteiben már említett, de egészében és jellemzőként csak most megjelenő/ vonása is. A polgáriasság ugyanis a "Dall Füzér"-ben nem csak az érzelmei már többször is említett nem paraszti-falusi voltában, városiasságában /és most tegyük hozzá: laicizáltságában/ nyilvánul meg, - hanem egyrészt a feudalizmusra mint társadalmi formáció-

ra való utalásoknak, másrészt a sajátlag nemesi morálnak, nemesi világképnek szinte teljes hiányában - hiszen Francsics semmi olyat nem vett fel gyűjteményébe, ami a kor nemesi világképével állna kapcsolatban, /a jobbágyélet idilljét idéző vers is láthatóan az idill kedvéért került a gyűjteménybe, a két epigramma pedig antifeudális iránya ellenére is inkább már a feltörekvő szegény ember általános keserűségét idézi a mindenben előnnyel induló gazdagokkal szemben/. Ugy tűnik, hogy számára a feudalizmus mint intézményrendszer már szinte nem is létezik, de nem azért mert maga is /legalább is jogilag/ e rendszer nyomását nem érző nemes ember, hanem azért, mert a "Dall Füzér" városi, illetve akár csak mezővárosi, de már semmi esetre sem agrárérdekeltségű kispolgárisága /már országosan is tekintélyes réteg/ számára a feudalizmus a maga személyes hétköznapi életében közvetlenül és állandóan már nincs is jelen, - legalább is ugyanugy, ahogyan a hasonló társadalmi helyzetű Petőfiében sem volt már szerepe. Aminek felismerhetővé tételével azonban a "Dall Füzér" még vitágozabbban mutatja azt is, hogy ez a Francsics-féle, még a feudalizmusban indult, bár abból már kilépő kispolgárság maga is mennyire az átmeneti kor sajátos társadalmi képződménye, mely ilyenként az átmenet lezárultával el fog tűnni, hogy helyét átadja a már a kapitalizmusba beleszületett új kispolgárságnak. Nem meglepő módon, hiszen tudjuk: az e réteg izlését és társadalmi pszichikumát Francsics daloskönyvével még oly hűen és szorosán-szervesen kifejező műfajok és stílusok is a századvégre elvesztik hatóerejüket, hogy helyükre, minőségileg alapjában változatlan eszmények mintegy mennyiségileg differenciáltabb kifejezéseiként új műfajok és stílusok lépjenek: pl. a magyar nóta, az operett, majd a kuplé s egy az analfabetizmus csökkentésével egyre bővülő, tematikailag -műfajilag is egyre differenciálódó népies, - végül a modern nagyvárosi ponyvához eljutó - irodalom.

De ennek ellenére /vagy talán éppen ezért/ végülis nem tűnik indokolatlannak feltenni a kérdést: hogyan és főleg hogyan értékelve helyezzük be ezt az izlést és az alapjául szolgáló társadalmi mozgást a kor hazai társadalmának, művelődésének nagy átalakulásába? Ugy véljük, a "Dall Füzér" változásának minden sematizmusa, egyes darabjainak művészileg alacsony színvonala, művészileg magas színvonalu darabjainak is csak alacsonyabb szintű értelmezése, és az idillre törekvés minden álsága ellenére is magának a daloskönyvből elének táruuló izlésnek és az ezen át kirajzoló világnek, magatartásnak és életérzésnek képe és funkciója egészében mégis pozitív. A világ tükrözésének és értelmezésének e kezdetleges vagy legalább is kezdetlegesen használt és értelmezett formái mögött ugyanis, mint már utaltunk rá, egy a feudalizmusból már kilépni kezdő társadalmi réteg áll, készen birtokba venni egy idillnek képzelt, de pontosan nem is ismert életmódot és értékrendet, első lépésként efelé megkísérelve ezeknek kifejezését azon a nyelven, illetve abban a keretben, melyet lassu elemelkedése során egyelőre már el tudott sajátítani, illetve el tudott képzelni. Nem könnyű - és mint láttuk végül is megoldhatóan - feladat ez: a kispolgári idill nem, /illetve nem e keretek, e feltételek között és kivált nem e réteg, e generációja számára/ lesz elérhető. De szerepe a feudalizmus felbomlasztásában ebben az átmeneti korszakban átmenetileg jelentős lehet: egy széles ré-

teg számára már a feudalizmuson kívüli célokat tűz ki és /ha nagyon áttételesen is/ ehhez szükséges magatartásokat és - még tágabb értelemben - izlést és értékrendeket mutat be és segít tudatosítani. Ha talán tulzottnak tűnő végkövetkeztetés is: úgy tűnik, hogy a XIX. század elején a nyelvújítás kapcsán alapjában már az izlés és magatartás polgárosítását célzó mozgalom hullámai most, ilyen formákban érik el a befogadásukra még egyáltalán érzékeny legszélsőbb /és legszélesebb/ társadalmi rétegeket. És ha már sokszorososan módosult formái is ezek az eredeti kezdeményezésnek, talán mégsem indokolatlanul látjuk bennük a régebbi, keskenyebb, de mélyebb medrű /a fősodorban ekkorra azonban már irányát is változtatni kezdő/ áramlat derivátumait.

Francsics Károly "Dall Füzér"-ének fenti bemutatása így talán e hullámmozgás vizsgálatához is nyújthat némi adalékot és gondolatokat.

A Fejér vármegye alispánjának elnöklete alatt a milleneumi emlékbizottság 1895. szeptember 13-i ülésén Vasadi Balogh Lajos azt a javaslatát terjesztette elő, hogy a vármegye közönsége a honfoglalás ezredik évfordulóját legméltóbban úgy ünnepli meg, hogy a sokszor elzúllás előtt álló árvák részére vármegyei árvaházat létesít. Ezt a javaslatot egyhangulag elfogadták, amelyet azután a törvényhatósági bizottság is megerősített. A munkák elindításához szükséges pénzt adománygyűjtés vagy sorsjáték útján kívánták előteremteni. Sokkal reálisabb volt a törvényhatósági bizottság azon határozata, amely szerint az árvaházi alap megalapozásához és fenntartásához a vármegye községei 10 éven át kivetendő 2 %-os vármegyei pótdadót fognak befizetni. Ezt az összeget néhány község késedelmesen fizette be, s az is előfordult, hogy a pótdadót törölték.

A vármegye több községe: Adony, Cece, Érd, Kajászószentpéter, Kálóz, Lovasberény, Martonvásár, Sárbogárd, Seregélyes, Polgárdi és Rácalmás részben telket, részben épületet ajánlott fel a létesítendő árvaház céljára. Az előzetes tájékozódás után Martonvásár mellett döntöttek, ahol a vasut közelében József kir. herceg több mint 5 holdas telket ajánlott fel ingyen az árvaházi építkezésre. Idő közben a martonvásári uradalmat József kir. herceg Dreher Jenőnek adta el. Pillanatnyilag úgy nézett ki, hogy az árvaház ügye elakadt, de Dreher Jenő változatlanul hozzájárult fenti terület árvaház céljára történő átadásához, s ennek megerősítésére a "vármegye közönsége" nevében az alispán 1898. június 27-én Budapesten Dreher Jenővel ajándékozási szerződést kötött. Az árvaházi bizottság 30 fiú és 30 leány árva elhelyezésére fő- és melléképtülből, valamint egy gazdasági épületből álló építési programot készített. A bizottság az építési anyagra vonatkozólag kikötötte, hogy sóskuti kőből, téglával és cseréptetőzetel készüljön. Az alispán a tervek elkészítésre országos pályázatot irt ki, amelynek alapján a legjobb tervet 200 frt, s az utána következőnek 100 frt jutalmat helyezett kilátásba. A pályázatra 12 terv érkezett be. 1897. augusztusában az Államépítészeti Hivatalt főmérnökének elnökletével háromtagú bizottság döntött a beérkezett tizenkét pályaműről. Huszár Ágoston, a vármegye alispánja 1899. február 6-án jelentette:

az első díjat Fröschl János, székesfehérvári lakos, építési vállalkozó "Rusticus" jeligéjű terve s ezzel 200 frt jutalmat;

a második díjat Bierbauer István, budapesti lakos, építész "Szent István" jeligéjű pályaművel s ezzel 100 frt jutalmat nyert, s végül ifj. Nagy Károly, budapesti lakos, építész, műegyetemi tanársegéd tervét dicsérő elismerésben részesítették.

A pályázat kihirdetése után a vármegye alispánja 1899. március 30-án Fröschl János, vállalkozóval szerződést kötött a Martonvásáron felépítendő árvaház tervére, tervrajzára és költségvetésére. A megbízott tartozott a szerződés megkötésétől számított hat hét alatt a munkaterveket és részletrajzokat elkészíteni. Az összes munkálat díját az építési költség 2,2 %-ában állapították meg. A szerződés kötő kikötötte, hogy amennyiben a munkálatok a jelzett határidőre nem vagy csak kifogással készülne el, úgy az építtetőnek jogában áll a munkálatokat mással elkészíttetni vagy a további megbízást visszavonni.

A belügyminiszter által jóváhagyott terv és költségvetés alapján történt meg az árvaház építkezésére vonatkozó "árlejtési hirdetmény" kiírása azzal a kikötéssel, hogy az építkezés végösszege nem haladhatja meg a 100.000 koronát. Az árlejtési hirdetményre három: Felföldy Dániel, Hegyi Ferenc, Bíró Károly és Gyula budapesti építésszek ajánlata érkezett be. Tekintettel arra, hogy utóbbiak ajánlata 99.401 koronás előirányzattal készült az árvaházat építtető bizottság a legolcsóbbnak és a legmegfelelőbbnek tartotta, s a vármegye alispánját bízta meg, hogy Bíró Károlylyal és Gyulával kössön szerződést, amelynek értelmében az árvaházat a fentjelzett összegért "1901. évi július hó elsejéig minden részleteiben terv szerint hány nélkül elhészitik és illetve azokat teljesen kész, szűz és lakható állapotban átadják." További kikötés volt, hogy az építtetőnek 1900. év folyamán tétő alá kell kerülőnek. Az építési vállalkozónak a vállalási összeg 10 %-át kellett biztosítékként letenni.

Az építkezési szerződés értelmében és az építési napló tanúsága szerint 1900. szeptember 24-én egy munkavezető irányításával tizenkét munkás elkezdte a földmunkákat. Az építkezési munkák ellenőrzésével Hübner Jenő műépítésszt bízták meg, aki az építési napló feljegyzései szerint a vállalkozónak több hasznos utasítást adott. Az 1900/1901. téli rendkívüli időjárás következtében az 1901. július 1-i határidő egy hónappal kitolódott, mivel az épület nagyfokú nedvessége miatt nem tudták kellő időben átadni. Az asztalos és padlózási munkákra Simon Lajos, asztalossal és Schlammadinger Alajos, vaskereskedővel 1902. május elsejei határidőre kötöttek szerződést a vállalt összeg 10 %-ának óvadék gyanánt történő letétbehelyezésével.

Az árvaház igazgatására igazgató-választmányt alakítottak, amelynek hivatalból kilenc és a vármegyei közgyűlés által tíz évre tíz választott tagja volt. Az igazgató-választmány első munkája az árvaházi "tisztviseelő" személyzet létszámának és fizetésének megállapítása volt. Az akkor "cseléd"-nek minősített személyzetet a gondnok fogadta fel, s bérüket is ő állapította meg. Az igazgató-választmány irányelveként a főzőnő részére havi 12-14 korona, a konyhalány részére havi 7-8 korona fizetést ajánlott.

Az árvaház gondnokának, valamint a nőtlen férfi és a hajadon vagy özvegy női családfőnek tanítói oklevéllel kellett rendelkezniük. A családfők egy szobát kaptak. A férfi családfőnek le-

hetőleg mezőgazdasági ismeretekben, míg a női családfőnek kézimunkázásban kellett jártasnak lenni. /1905-től még egyszerű ruhák szabását és varrását végezték/. A családfők kötelessége volt a reájuk bízott növendékek nevelése és oktatása, valamint azok gyakorlati oktatásánál a gazdaságban, a háztartásban és a háziiparban segídezni. A tisztviselők pályázati hirdetményében augusztus 20-át jelölték meg határidőként. Az igazgató-választmány a gondnoki állásra Deák Gerzson, kajászsószentpéteri tanítót évi 1.600 korona fizetéssel, lakás, fűtés és világítás természetbenivel, a férfi családfői állásra Tóth László, székesfehérvári tanítót évi 700 korona fizetéssel, lakással és teljes ellátással a női családfői állásra Csoknyai Lenke, keresztesi tanárnőt szintén évi 700 korona fizetéssel, lakással és teljes ellátással vette fel. Az intézeti orvosi állásra dr.Varga István, martonvásári körorvost alkalmazták, akinek hetente, betegség esetén naponta kellett az árvaházat felkeresni. Az állásokat - az orvos kivételével - 1902. október 1-ig tartoztak betölteni.

A vármegyei alispán a jarási főszolgabírák útján felhívta a megye községeinek előljáróságait, hogy az árvaházba felveendő árvákat írják össze. Az első határidőre mindössze 14 jelentkezés érkezett be, miértis újabb pályázatot kellett kiírni, hogy az árvaház a tervezett 40 fővel beindulhasson. 1902. december közepén az igazgató-választmány újabb 25 árva felvételéről döntött és így a felvett összes árvák száma 39-re emelkedett.

A tanfelügyelő előírta: "az árvaház tanköteles növendékeit nyilvános iskoláztatásban kell részesíteni, ezért a cél elérése végett a martonvásári községi iskola államosítása mielőbb minden nehézség nélkül keresztülvitetik." Továbbá "az árvaház költségvetéséből az állami iskola építkezési költségeihez való hozzájárulás címén évenként 200 koronát fizetnek, míg a felvett kölcsön le nem törlesztetik." Később az igazgató-választmány részéről felmerült a javaslat, hogy egyszersmindenkorra egy összegben Martonvásár községnek 2.000 koronát fizetnének. Előreláthatólag ez az "államosítás" hosszabb időt vesz igénybe, azért az igazgató-választmány a "beltanítás"-t mondta ki. Az egyik teremben a női családfő 1-2. osztályt, a másik teremben a férfi családfő 3-5. osztályt, míg az árvaház gondnoka mindkét csoportnál egy-egy tanítót tartott.

Az igazgató-választmány 1902. októberében megbízta a gondnokot, hogy 20 fiu és 20 leány árva részére szükséges ruházati cikkek szükségletét állítsa össze, hogy azután ennek alapján a versenytárgyalást megtarthassák. A martonvásári és a vidék kereskedők által bemutatott minták közül Preisach József, budapesti kereskedő mintáit fogadták el, s ennek kapcsán a szabókkal a fiu és leány ruhák elkészítésére megkötötték a szerződést azzal a feltétellel, hogy a ruhaanyagok kézhezvételétől számított 30 nap alatt tartoznak a ruhákat elkészíteni. A szállítási határidő be nem tartása minden mulasztott napra 20 K bírság fizetését helyezték ki-látásba. Az igazgató-választmányból alakított szűkkörű bizottság 1902. február végén a leszállított felszerelési tárgyakat és ruházati cikkeket a megbízott kereskedőtől és az iparosoktól átvette.

Az igazgató-választmány megbízta a gondnokot, hogy 600 K élelmezési díjból egy hónapra a szükséges élelmiszereket szerezze be. A továbbiakban egy gyermekre 3 dl tejet, 15 dkg húst /felét

délben, másik felét este/ és 50 db kenyert /nap 5 részletben/ számítsa. A nyári étrendben meglehetősen sok zöldséget kell szerepeltetni. A szolgák ugyazt kapták, mint az árvák csak nagyobb mennyiségben, és nagyobb ünnep alkalmával 3 dl bort, este kiegészítésként pörköltet vagy sültust kapnak. A tisztviselőknek reggelire kávét vagy teát 1 db süteménnyel, ebédre kiegészítésként még sültust vagy tésztát, vasár- és ünnapnap 3-3 dl bort adtak.

A ruházati és felszerelési cikkek, valamint az egy havi élelem beszerzése után az igazgató-választmány 1903. március végén kimondotta, hogy április 16-án az árvaház "benépesítése" kezdődjek meg. Az intézeti orvos tanácsára minden fiu és leány gyermek haját "apróra" nyírták s alapos fürdetés után új intézeti ruhába öltöztették.

Az árvaház megnyitására 1903. május 2-án került sor. A himnusz elénekzése után Huszár Ágoston, alispán nyitotta meg. Vasadi Balogh Lajos ünnepi beszéde után Deák Gerzson, gondnok ezen alkalomra írt versét egy árvalány szavalta el. Az árvaház gondnoka vette át az intézetet, majd az alispán egy fiu és egy leány árva kíséretében a többi árvát is bevezette az épületbe, s ezzel jelképesen átadta az intézetet.

E naptól az alábbi szigorú napi rend lépett életbe:

6 óra	felkelés, mosdás, ágyazás, takarítás
7- fél 8	iskolai feladat készítése, a hetes leányok a reggelihez terítettek. A fiuk a konyhára fát és szemet készítettek, a többiek az udvart takarították.
fél 8	reggeli;
8- 11	iskolai tanítás /10 órakor 10 perc szünet: egy db kenyérrel/;
11- 12	a nagyobb leányok a konyhában segédkeztek, a kisebbek leckéjüket tanulták. A fiuk kerti vagy házi munkában segítettek;
12	ebéd;
fél 1-2	a leányok a konyhán segítettek mosogatni, a fiukat az udvaron foglalkoztatták;
2 - 4	iskolai tanítás;
4	uzsonna;
4 - 5	játék a kertben vagy rossz időben a folyosón;
5 - fél 7	az iskolai feladatok elkészítése. A hetes leányok vacsorához készültek. A fiuk a konyhára fát, szemet és vizet hordtak;
fél 7	vacsora;
fél 7 - 8	csizma- és ruhatisztítás;
8	lefekvés.

A nyári napirendben 5 órakor keltek és 9 órakor feküdtek.

Vasárnap délelőtt az árvák vallási felekezetüknek megfelelően istentiszteletre mentek. Délután levélírás és 2-től 5-ig látogatók fogadása szerepelt a programban. Csütörtökön - a mai szabad szombathoz hasonlóan - iskolai szünnap volt, amit az árvák fürdésre és az intézet nagytakarítására használtak fel.

Az árvaházi igazgató-választmány ügyrendi szabályzata előírta, hogy kötelesek ellenőrzésre bizonyos kisebb számú bizottságot kiküldeni. A járási főszolgabíró elnöklelte alatt még 4 bizottsági tagot delegáltak, hogy negyedévenként ill. negyedéven belül többször meglátogatták az árvaházat, amelynek alapján annak külső és belső életéről, valamint az ellenőrzés tapasztalatairól az igazgató-választmánynak jelentést tegyenek.

Az árvaház megnyitásakor még nem gondoltak arra, hogy a gazdasági feladatok ellátására is megfelelő munkaerőt kell alkalmazni. A gondnok javaslatára a szűkebbkörű bizottság támogatásával az igazgató-választmány 1903. szeptemberében a gondnok feleségét egyelőre ideiglenes jelleggel alkalmazta.

A kezdeti nehézségekre jellemző, hogy 1903-ban a rendszeres beltartás csak november utolsó felében kezdődhetett meg, mivel eddig az ideig várták "a magas kormány által kiliátásba helyezett tankönyvek és tanszerek megérkezését". Az árvaház 1908-ban már 50 /28 fiú, 22 leány/ növendékről gondoskodott.

Az árvaház 4 kat. hold nagyságú kert közepén feküdt, amelynek csaknem felét konyhakertként használták. Először az utak mentén 200 szőlővesszőt ültettek lugasnak, majd 1907-ben 780 □ öl szőlőt telepítettek, s közben a gyümölcs telepítés is folyt. A kertben és a gyümölcsösben a szükséges munkát az árvák végezték el, ami évente 6-800 korona megtakarítást jelentett, sőt a felesleget el is adták. /Pl. 1909-ben olyan sok paradicsom termett, hogy a felesleg értékesítéséből 100 korona bevételük volt./. Az élelmezés változatossá tételét jelentette, hogy az élelmezési pénzből évente 6-8 db választási malacot vásároltak hizlalására. A konyhai moslékból meghizlalt sertések az intézetnek komoly segítséget jelentettek s ezzel a hentesek által történt nem megfelelő husszállításokat ki tudták kapcsolni.

Az első év tapasztalata alapján értesítőjükben a gondnok sajnálattal állapította meg, hogy "bizony terhes feladat vár még a nemes vármegye közönségére, mert bizony az árvaház jövője . anyagilag biztosítva nincs.". Az árvaházi költségvetés mellett jelentős segítséget jelentett a községek és a magánosok által küldött anyagi és természetbeni támogatás. A legkiemelkedőbb esemény volt az árvák életében az évente rendszeresen megrendezésre került karácsonyfa ünnepség. Ugyancsak ajándékok tették lehetővé, hogy az árvák a gondnok és a családfők kíséretében 1911- és 1912-ben Budapestre kirándultak.

Az igazgató-választmány csak azon 14. életévüket betöltött növendékek elbocsátásához járult hozzá, akiknek jövőbeni elhelyezésüket biztosítottak láttá. Minden az intézetből kilépett árva 3 db fehérneműt, 1 pár lábbelit, egy nyári és egy téli öltö-

zetet kapott térítésmentesen. A leányok nagy része szolgálni ment, az élelmesebb fiúk szakmát tanultak, de olyan is előfordult, hogy közép- vagy ipariskolában tanultak tovább. Az általunk vizsgált 1903. és 1915. között elbocsájtott árvák száma kereken 90 volt.

F o r r á s o k :

Fejér megyei Levéltár: Alispáni iratok: vármegyei árvaház

Fejér megyei Levéltár: a Fejér vármegyei Árvaház nyomtatott értesítői.

Vas megye lakóinak száma a két világháború között

A trianoni békeszerződés következtében Magyarország területi arányaiban, a népesség számában és megoszlásában nagy változásokon ment keresztül. Míg 1910-ban Magyarország lakosságának csak 48,1 %-a volt magyar, addig 1930-ban ez az arány 92,1 %-ra módosult /1/.

Az 1910-es népszámlálási adatok alapján 2.037.435 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, ez az összlakosság 9,8 %-a volt. Ennek a létszámnak a legnagyobb része a szomszéd államokhoz került; és pedig 534.427 fő Romániához, 450.687 fő Jugoszláviához, 150.206 fő Csehszlovákiához, s végül a nyugatmagyarországi németek 221.185 fő Ausztriához. Magyarország trianoni határai között 551.211 fő német maradt. A német lakosság 6,9 %-os részarányával messze felülmulta a többi nemzetiségi lakosság részarányát /2/.

Vas megye lakóinak létszáma az 1910-es népszámláláskor 435.793 fő volt, melyből 117.169 német, 228 szlovák, 48 rutén, 16.230 horvát, 23 szerb, 54.036 egyéb és 247.985 fő magyar anyanyelvűnek vallotta magát /3/.

Az 1920-as népszámlálás adatai szerint Vas megye 267.816 lakójából csupán 12.384 fő, az 1930-as népszámlálás során a 274.021 főnyi lakósból csak 8.062 volt a német anyanyelvűek száma /4/.

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy az Ausztriához került német anyanyelvűek 47,3 %-a Vas megyei volt. A megyében a német anyanyelvűek fentiek szerinti alakulásához még azt is számításba kell venni, hogy Ausztria és Magyarország közötti végleges határainak megállapításra az 1921. október 13-án Velencében aláírt egyezmény alapján megtartott népszavazás után került sor. A végleges döntés a népszavazást követően csak 1922. szeptember 17-én született meg. Ennek értelmében visszamaradt Rende, Rőtfalva, Kiszarda, Nagynarda, Felsőcsatár, Alsócsatár, Magyarkeresztes, Németkeresztes és Pornó község és a kőszegi erdő. A később köztölt csereegyezmény alapján Magyarország Rende és Rőtfalva községeket Ausztriának adta, amely lemondott Szentpéterfa és Kősmőd községekről. A Népszövetség határozata értelmében a hazánkban létező községek 1923. január 1-i hatállyal kerültek Magyarországhoz,

ugyanezen a napon csatoltak még Vas megyéhez Pinkamindszent, Felsőőrnök, Rábafüzes és Felsőszölnök határából 1.400 kataszteri hold területet /5/.

Vas megyében további csökkenést figyelhetünk meg a továbbiakban is a német anyanyelvűek számában. Az 1941-es népszámlálás szerint 7.666 főre csökkent a németek száma a megyében /6/.

Német anyanyelvűek száma Vas megyében /7/

Község-város	1920	1930	1941. évi népszámlálás	
	a	n	y	+ nemzetiség
	a	n	y	e
	e	l	v	
Kőszeg	3.314	1.691	1.555	406
Szombathely	1.707	815	584	199
Pornóapáti	560	452	476	135
Vaskeresztes	669	655	604	9
Alsóőrnök	703	613	644	630
Felsőőrnök	744	757	768	706
Jakabháza	224	235	219	203
Rábafüzes	1.185	1.134	1.070	990
Nemesmedves	387	347	344	330
Szentgotthárd	735	354	339	165
Alsószölnök	525	153	325	251
Egyéb községek	1.631	838	738	287
Vas megye összesen:	12.384	8.062	7.666	4.311

A németség mozgalmái és a német nyelvű oktatás
Vas megyében 1940-ig

Az 1920-as évek első felétől a németség volt az egyetlen nemzeti-ség Magyarországon, amely nem csupán tárgya, hanem időnként alanya is volt a magyar nemzetiségi politikának. Magyarországon a nemzetiségieknek az ellenforradalmi rendszer első éveiben nem volt jelentősebb szervezetük. Csak hosszabb tárgyalások után 1923. június 15-én alakult meg Budapesten a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület /MNNE/. A Bethlen-kormány 1924. szeptember 29-én hagyta jóvá a végleges alapszabályzatot, s csak ezt követően indulhatott meg a magyarországi németek legális szervezkedése. Az első szervezetek Tolna és Baranya megyében jöttek létre. Az 1926. augusztus 20-án megtartott évi közgyűlésen elhangzott tájékoztató szerint erre az időre 12.860 tagja volt a szervezetnek. A Bethlen-kormány bukása előtti időszakig 166 német szervezet működött, a tagok száma erre az időre még nem érte el a 20.000 főt. /8/. Vas megyében az MNNE 1926-ban kezdte meg a szervezési munkákat. Ettől függetlenül ezt követően a szervezkedés legcsekélyebb nyomára sem bukkantunk 1933-ig a megyében. Ez év szeptember 30-án alakult meg az MNNE Fiókja Rábafüzes községben. 76 taggal /9/

A Bethlen-kormány tíz éves fennállásának idején a szabad nyelvhasználatról, az iskolaügyek rendezéséről több látványos rendelet született, amelyekből a kormány 1923. június 21-én kiadta a 4.000/1923. ME. sz. rendeletet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról /10/.

A fenti rendelet iskoláztatás terén való végrehajtását a 110.478/1923. VIII.a. VKM. sz. utasítás szabályozta. Az országban az 1922/23-as tanévben az összes tanulólétszám 6,7 %-át kitevő 54.788 német gyermek közül csupán 944 tanuló juthatott az anyanyelvén való oktatáshoz. A rendelet alapján ezt követően A, B és C típusú nemzetiségi nyelven tanító iskolákat szerveztek. Vas megyében az iskoláztatás terén lényeges változtatásokat nem tapasztaltunk 1923-tól 1938-ig terjedő másfél évtizedben. Ebben az időszakban az alábbi helyeken működtek nemzetiségi nyelvet oktató iskolák /11/:

Község:	német nyelven	horvát és működő iskolák	vend száma:	Összesen
Alsóőrnök	2	-	-	2
Felsőőrnök	2	-	-	2
Jakabháza	1	-	-	1
Kőszeg-Kőszegfalva	4	-	-	4
Nemesmedves	1	-	-	1
Pornóapáti	1	-	-	1
Rábafüzes	2	-	-	2
Vaskeresztes	1	-	-	1
Apátistvánfalva	-	-	1	1
Felsőszőlőnk	-	-	1	1
Rábatótfalu	-	-	1	1
Szakonyfalu	-	-	1	1
Horvátlövő	-	1	-	1
Szentpéterfa	-	1	-	1
Narda	-	2	-	2
Felsőcsatár	-	1	-	1
Tömörd	-	2	-	2
	15	7	4	26

A 11.000/1935. ME. sz. rendelet alapján egységes kisebbségi iskolák létrehozására, illetve a korábbiakban létrehozott nemzetiségi iskolák /A, B és C típusú/ átszervezésére került sor. Ennek végrehajtására történtek már kísérletek 1936-ban a megyében, majd az 1938/39. tanév kezdetére az összes nemzetiségi iskolákat átszervezték. Ennek következtében 3 német, 5 horvát és 4 vend nemzetiségi nyelvű iskola megszüntetésére került sor. Az 1938/39. tanévben 10 német iskolában 645, a 2 horvát iskolában pedig 206 volt a tanulók száma.

A német nyelvet tanuló gyermekek számában lényeges változás nem mutatható ki a következő években sem. Bizonyításul Alsóőrnök, Felsőőrnök, Jakabháza és Rábafüzes községekben működő iskolák /a működő 10 német iskolából 7 iskola ezekben a községekben volt/ adatait vizsgáltuk meg. A felsorolt községekben az 1938/39. tanévben 448 tanuló járt iskolába, tanulta a német nyelvet. A háború utolsó évében, az 1944/45. tanévben ezeknek az iskoláknak 381 tanulója volt /13/.

A Volksbund Vas megyében

A Magyarországon élő nemzetiségek elnyomása fokozódott az 1930-as évektől kezdődően. A kormányzat csak a fasiszta németekkel tett kivételt. Bleyer halála után a Volksbildungsvereinen /MNE/ és ellentétek robbantak ki. A szervezet vezetősége a magyar kormány befolyása alatt állott, velük szemben 1936-ban létrejött a Volksdeutsche Kameradschaft, amely viszony szoros kapcsolatot tartott a harmadik birodalommal, ahonnan anyagi támogatást kapott. Ez a csoport volt az alapja a Volksbundnak, amely 1938. őszén jött létre. Az új, a kimondottan fasiszta szervezetnek működési engedélyezése összefüggésben volt a magyar kormányválsággal, amelynek során Imrédy miniszterelnök a birodalom segítségét kérte, s az biztosította is a támogatást a Volksbund engedélyezése fejében /14/.

A magyarországi németiség helyzetét Bécsben, 1940. augusztus 30-án a Belvedere palotában, a magyar és német kormányok között megkötött kisebbségi megállapodás szabályozta /15/.

Az első Volksbund szervezet 1939. április 30-án Cíkó községben alakult. Ez év decemberében már 150 helyi szervezettel rendelkezett a Volksbund és tagjainak a száma elérte a 40.000 főt. A németországi "Frankfurter Zeitung" szerint 1940. augusztusában a Volksbundnak 80.000 tagja, családtagokkal együtt 200.000 főre volt befolyása /16/.

A német határ közelsége már a bécsi döntést megelőzően is sok gondot okozott Vas megyében, a magyar hatóságoknak. Többen szöktek át Ausztriába 1938-tól kezdődően a jobb kereseti lehetőségek reményében. A szentgotthárdi járásból már 1937-ben 327 fő dolgozott Ausztriában. Az Anschluss után 450 fő lépte át a határt és ezzel egyidőben még 875 fő kérte kimenetelének az engedélyezését /17/.

A legális lehetőségek mellett sokan utlevél nélkül szöktek ki Ausztriába. Kondorfa községből 1938-ban 70-80 főre tehető a kiszökött munkásoknak a száma, akiket Müller János 36 éves felsőrönöki lakos szerződtetett le. A munkások az étkezésein és lakáson kívül 1 kh cukorrépa felszedéséért még 40 márka fizetést is kaptak. Ez az összeg az itthoni kereseti lehetőség kétszerese volt /18/.

A magyar hatóságok tehetetlensége állapítható meg a körmen-di-németujvári főszolgabíró jelentése alapján is "mert a szökösek megakadályozása az 1 napi kiszabható fogházbüntetéssel, az embereket nem félemlíti meg" /19/.

Vas megyében a Volksbund községi szervezetei a második bécsi döntés megkötése utáni közvetlen időszakban alakultak meg. Ez alól kivétel Kőszeg-Kőszegfalva és Szombathely szervezete, ahol az alakulás időpontja 1941. február 16-a, illetve 1942. november 15-e volt /20/.

A Volksbund községi szervezetei megalakulásuk időpontjai /21/

Község	Alakulás időpontja	Alapító tagok sz.	Vez.tag:	Választmány létszáma
Felsőrönök	1940. szept. 14.	27	5+5	14
Nemesmedves	1940. szept. 14.	63	5+5	14
Alsórönök	1940. szept. 15.	30	5+5	12
Jakabháza	1940. szept. 15.	27	5+5	16
Rábafüzes	1940. szept. 15.	90	5+5	16
Alsószőlőnk	1940. nov. 3.	28	5+5	14
Szentgotthárd	1940. nov. 4.	37	9+5	18
Pornóapáti	1940. szept. 15.	43	5+3	9
Vaskeresztes	nam alakult	33	4 -	-
Kőszeg és Kőszegfalva	későbbi adat: kb. 1941. febr. 16.	450 142	10+6 5+5	30 8
Szombathely	1942. nov. 15.	30	5.-	7
Összesen: kb.		1.000	68+49	158

Kőszeg és Kőszegfalva Volksbund szervezeteinek létszáma az alapításkor kevesebb volt. A kimutatásban szereplő adatokat egy későbbi újságcikkben szereplő beszámoló alapján számítottuk ki. Az itt közölt létszám, az 1944-1945-ös adatokra vonatkozhattak /22/.

A magyar németek által lakott községeiben egyre nagyobb teret hódítottak meg a Volksbund szervezetek. A taglétszám növekedése miatt Szentgotthárdon a Széchenyi u. 19. sz. alatti épületben kezdte meg működését 1942-től a Volksbund Nyugatmagyarországi Terület Rábavölgyi Járási Központja /Gebiet Westungarn, Kreisleitung Raabetal/ /23/.

A Volksbund pozíciójának erősítése az iskoláztatás terén is éreztette hatását. Már az 1940/41. tanévben több gyermek járt át Szentgotthárdról az osztrák területen működő iskolába. Ez az első ún. "Volksbund iskola" osztrák területen kezdte meg működését a magyar-osztrák államhatártól kb. 300-400 méterre lévő épületben /24/.

A következő tanévben a Volksbund engedélyt kapott arra, hogy saját társulati iskolát nyisson meg Szentgotthárdon. Ez az iskola a Széchenyi u. 2. sz. alatt kezdte meg működését az 1941/42. tanévben. Ebbe az iskolába olyan helyekről is jártak be gyermekek, ahol helyben is volt német nyelvű oktatás. Egy panasz kapcsán a VKM vizsgálatot rendelt el. A vizsgálat megállapította, hogy a "szülők megbánták hazaárulásukat" és a gyermekek visszatértek a községekben működő rk. német nyelvű kisebbségi iskolákba. A Volksbund újabb toborzásának eredményeképpen az 1941/42. tanévben 49, az 1942/43. tanévben már 51 tanulója volt a szentgotthárdi Volksbund iskolának. A miniszteri vizsgálat azt is megállapította, hogy 1941-ben 19 tanuló járt be, Szentgotthárdra Rábafüzes, Jakabháza, Felsőrönök és Alsórönök községekből. A további tanévekben emelkedett a Volksbund iskolába járó vidéki

tanulóknak a száma. Ebbe az iskolába jártak a Szentgotthárdon dolgozó német állampolgárok gyermekei is /25/. A volksbundosok mindent elkövettek a községekben, hogy a magyar érzelmű tanítókat lejárassák a felsőbb oktatásügyi hatóságok előtt. Molnár Lajos nemesmedvesi tanító ellen már 1940-ben megkezdtek a rágalmozásokat a helyi volksbundosok. A nemesmedvesi tanítót azonnal vádolták, "hogy nem tanít németül az iskolában, a leventéket pedig szigorúan megbüntette, mert beléptek a Volksbundba". A feljelentés tartalmazta még a tanítónak azt a kijelentését is, hogy a volksbundisták közé fog lővetni" /26/.

A volksbundisták panasza miatt eljárás indult Luka Ferenc rk. iskolai igazgató-tanító, Szalkai Ferenc ev.tanító és Ajkai Jenő takarékpénztári vezető, szentgotthárdi lakosok ellen is, mert a népszámlálás során a Volksbund ellen agitáltak /27/. A szentgotthárdi két tanító-kijelentéseit a későbbiek során is összegyűjtötték a volksbundosok és azt ismételték a Volksbund országos vezetőségén keresztül a VKM-hez küldték el. Luka Ferenc ellen a következő kijelentése miatt emeltek panaszt: "a német nép szegyelje magát a Hitlerével, mert ide akarnak bejönni. De nem sokáig dicsekedhetnek, mert én magam néhányat elteszek láb alól." Nem bocsájtották meg Szalkai Károlynak azt a kijelentését sem, "hogy volksbundisták mind hazaárulók!" A VKM a tanfelügyelőség jelentését tudomásul vette, egyben felhívta az illetékesek figyelmét a hasonló esetektől való tartózkodástól /28/.

Szentgotthárdon kívül Kőszegen és Kőszegfalván is működött még a Volksbundnak társulati iskolája. Közvetlen adatokkal ugyan nem rendelkezünk a kőszegi iskolára vonatkozóan, annyi azonban megállapítható a volksbundos névsorok, a későbbi igazolási eljárások jegyzőkönyvei alapján, hogy Zerthoffer Rezsőné Feigl Karola tanítónő Volksbund iskolát vezetett. Férje is komoly tisztséget töltött be Kőszegen, a Volksbund városi szervezetében /29/.

A Volksbund szervezetek Vas megyében is jelentős tevékenységet fejtettek ki az SS-be való toborzás érdekében. Pontos adatokkal nem rendelkezünk ugyan az 1942-től bevonult SS katonákra vonatkozóan. A németek által lakott községek igazoló bizottságainak jegyzőkönyvei alapján jelentős volt az önkéntes SS katonák száma Vas megyében. A bevonultak elvesztették állampolgárságukat. Az első SS toborzás során 51 fő vonult be a német hadseregbe /30/.

A Volksbund ellenes szervezkedésekről - a fentebb említett tanítókon kívül - nem maradtak fenn jelentések, jegyzőkönyvek a szentgotthárdi járás községeire vonatkozóan. Itt a németek által lakott községekben a Volksbundnak olyan erős volt a befolyása, hogy alig volt néhány család, aki a szervezeten kívül maradt volna /31/.

Ezzel szemben jelentősebb ellenállás és szervezkedés Kőszegen volt tapasztalható. A hűségmozgalom tagjai zsidókat rejtgettek. Az egyik hűségmozgalmistát megbilincselve Bécsbe szállították, mert nem akart beöltözni az SS egyenruhájába. Az egyik hűségmozgalmista 1945. március 28-án eltávolította a Gyöngyös-pa-

tak hidjára felszerelt robbanóanyagot, s a hid ennek következtében épségben maradt. Mások az orosz és az angol rádió híreit hallgatták és ezeket továbbították /32/.

A szombathelyi járásban Pornóapáti és Vaskeresztes községekben volt tapasztalható hasonló ellenállás a Volksbund tevékenysége ellen /33/.

A következőkben röviden bemutatjuk a németek által lakott községek Volksbund szervezeteit:

1. / Felsőrönök

A megyében az első Volksbund szervezet itt alakult meg 1940. szeptember 14-én. Az alapító tagok száma 27 fő volt. A felnőtt és az ifjúsági csoport vezetői olyanok voltak mint: Tackerer Károly elnök, Sánta János, Kiss Ferenc, Pummer József és Koller János tagok. Az ifjúsági csoport elnöke Klucsarits Ferenc lett, a fiatalok vezetői voltak továbbá: Sánta Gizella, Pummer Ferenc, Stern Aloisa és Stelzmann Károly. A 10 tagú vezetőségeken kívül még komoly szervezői tevékenységet fejtett ki 14 fős választmány is /34/.

2. / Alsórönök

A szomszédos Felsőrönök után 1 nappal 1940. szeptember 15-én alakult meg a Volksbund helyi szervezete. Itt is 5 tagú felnőtt és 5 tagú ifjúsági vezetőséget választottak. A felnőtt szervezet vezetője Burghardt Adolf, az ifjúsági elnök Unger Rudolf lett. 10 tagú vezetőségen kívül a 12 fős választmány fejtett még ki jelentős szervezői tevékenységet /35/.

A két községnek 1941-ben 1.520 lakója volt a népszámlálás során. Ebből 1.398 német anyanyelvűnek, egyben 1.336 német nemzetiséginek is vallotta magát. Az 1945-ös választások során a két községben 520 személyt fosztottak meg választójogától, mert a Volksbundnak tagja volt /36/.

A két községből 1946-ban 925 személy kitelepítésére került sor. A fentiek szerint feltehetőleg Volksbund tagok és családtagjaikból került ki ez a létszám /37/.

3. / Nemesmedves

Ebben a községben is 1940. szeptember 14-én alakult meg a Volksbund községi szervezete. A község lélekszámához képest itt volt a legtöbb az alapító tagok száma. Az alakuló gyűlésen Nemesmedvesen 63-an jelentek meg. Jelentős volt itt az ifjúsági szervezet, mert már az alakuláskor 43 főnyi létszámuk volt. A felnőtt csoportot Stangl Rudolf, az ifjúsági csoportot Marx János vezette /38/. A 10 tagú vezetőség mellett itt is még 14 főnyi választmány fejtett ki szervezői tevékenységet.

A volksbundosok száma a későbbiek során jelentősen emelkedett, mert az 1945-ös választások során csupán 34 főnek volt szavazati joga Nemesmedvesen. Az 1941-es népszámlálás során a község 367 lakójából 344 volt a német anyanyelvű. Ebből 330 fő

német nemzetiségűnek is vallotta magát. A kitelepítések során 210 fő hagyta el az országot, zömükben volksbundos tagságuk miatt /39/.

4./ Jakabháza

A Volksbund 1940. szeptember 15-én alakult meg. Az alakuló ülésen 27 fő volt a megjelentek száma. Az 5 tagú vezetőségen /Kroboth Gusztáv elnök, Simitz János, Schmidt Emil, Marx József, Santa Károly vezetőségi tagok/ kívül a 13 tagú ifjúsági csoportot is 5 tagú vezetőség irányította. Ennek tagjai Walles Ferenc, Simitz Anna, Madl Jenő, Gerges Ernő és Krenn Alajos voltak. A 10 tagú vezetőségen kívül még 16 választmányi tag nyújtott nagy segítséget a szervező munkában /40/.

Az 1945-ös választáskor a községben csak 31 főnek volt szavazati joga. Az 1941-es népszámláláskor a község 241 lakójából 22 magyar, 219 német anyanyelvű volt. A német anyanyelvűek közül 203 egyben német nemzetiséginek is vallotta magát. A kitelepítés során 190 fő hagyta el az országot, akik volksbundosok, illetve ezek családtagjai voltak /41/.

5./ Rábafüzes

Ebben a községben működött a Volksbildungsverein /MNNE/ egyetlen helyi szervezete a megyében 1933-tól. A Volksbund itt rendelkezett a legtöbb alapító taggal. Az 1940. szeptember 15-én megtartott ülésen 90 fő jelent meg. A szervezet elnöke Judt Károly lett. Az ifjúsági csoportnak az alakuláskor még 44 tagja volt. Itt is 5 tagú vezetőséget választottak. A szervezést nagyban segítette a 16 tagú választmány. A Volksbildungsvereinen és a Volksbund névsorának összehasonlításakor megállapítható, hogy a két szervezetben a tagok azonosak. Tehát itt is - mint országosan - az MNNE helyi csoportjában a tagság zöme Basch és társainak eszméit fogadta el /42/.

A községnek az 1941-es népszámlálás szerinti 1.213 lakójából 139 magyar, 1.070 német anyanyelvűnek, 990 fő egyben német nemzetiséginek is vallotta magát. Ebben a községben is - az előzőekhez hasonlóan - a volksbundosok nem szavazhattak az 1945-ös választások során. Ebben a községben 129 főnek volt csupán szavazati joga. A többi felnőttnek volksbundos tagsága miatt vették el szavazati jogát. A kitelepítés során 622 fő hagyta el az országot, mert volksbundosok és azoknak családtagjai voltak /43/.

6./ Alsószőlnök

A Volksbund itt 1940. november 3-án alakult meg. Az alakuló ülésen megjelentek száma 28 fő volt. A felnőtt és ifjúsági szervezet 7-5 tagú vezetőséget választott, továbbá 14 főnyi választmány segítette még a szervezést. A felnőttek vezetője Drekkar Károly, a fiataloké Kiverszki József lett. A vezetőségek további tagjai Breli János, Perlaky Oszkár, Grelics Mihály, Feitl Hugó, Sakar Antal, Bucker Antal, Feitl Lujza és Gáspár József lettek. Ez a szervezet olyan jelentős tevékenységet fejtett ki, hogy a szomszédos felsőszőlnök /97 %-ban szlovén anyanyelvűek/ községben a volks-

bundnak 156 taggal fiókegyesülete alakult meg /44/, Alsószőlőkre több nemzetiség által lakott község volt az 1941-es népszámlálás során is. A község 726 lakójából csak 325 /44,8 %/ volt a német anyanyelvű, s ebből csak 251 volt egyben német nemzetiségű is. Az 1945-ös választási névjegyzékek alapján megállapíthatjuk, hogy itt is a volksbundosokat fosztották meg a választási joguktól, mert Alsószőlőkről 103 fő kitelepítésére került sor. Felsőszőlőkről kitelepítés nem történt, mert a Volksbund tagjai itt szlovén anyanyelvűek voltak 98 %-ban /45/.

7./ Szentgotthárd

Szentgotthárdon már 1938-ban 68 német állampolgárságu személy élt és dolgozott /ebből 22 fő a kaszagyárban/. A német állampolgárokat Bujatti Egon a Magyar Selyemipar Rt. volt tulajdonosa, német állampolgár, a horogkeresztes párt tagja irányította már az Anschluss előtt is. Ezek a német birodalmi állampolgárok jelentős szerepet játszottak a Volksbund helyi szervezetének megalakítása előkészítésében. Az alakuló ülésen Hoffmann Ferenc lett a szervezet elnöke. Vezetőségi tagoknak Weber Gusztáv, Wágner István, Deutsch Ferenc, Schneider János, Port Vilmos, Sánta Gusztáv, Judt Ferenc és Harmath Imre került megválasztásra. Ugyancsak ezen az alakuló ülésen - 1940. november 4-én - került sor az ifjúsági csoport megalakítására is. Összesen 14 vezetőségi tag és 18 választmányi tag végezte a szervezést. Egy jó évvel később Szentgotthárdon kezdte meg működését a Volksbund járási központja is, feltehetően a helyi vezetőségből /46/.

Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Zsida helységgel együtt a község 4.964 lakójából 339 volt a német anyanyelvű, melyből 171 egyben német nemzetiséginek is vallotta magát. Ennek tudható be, hogy a községből összesen 80 fő lett kitelepítve /47/.

8./ Pornóapáti

Ezt a községet az előzőektől külön kell választanunk, mert a Pinka völgyében fekszik és Vaskeresztes községgel külön német szigetet alkottak Vas megyében. Itt a Volksbund 1940. szeptember 15-én alakult meg. A működési engedélyt a község német szervezete is megkapta, azonban az alakuló ülés jegyzőkönyve és az alapító tagok névsora hiányzik a levéltár egyesületi nyilvántartásaiból. A Vas megyei Földhivatal Telepítési Osztálya iratai viszont teljes egészében rendelkezésünkre állnak és ezek felhasználásával, továbbá az 1945-ös választások névjegyzékai alapján igyekszünk a Volksbund helyi szervezetéről pontos képet nyújtani. Annyi megállapítható, hogy szeptember 15-én 43 taggal alakulhatott meg a Volksbund. Szervező munka eredményeképpen 1945-re már 119 tagja volt a Volksbund helyi szervezetének. Egy nyilatkozat alapján kiderült, hogy Taschler József pénztáros és Szeidl István parasztvezető /Bauer-führer/ tisztséget töltötték be a vezetőségben belül /48/.

A község 632 lakójából 467 német anyanyelvűnek, ebből 135 fő egyben német nemzetiséginek is vallotta magát. A volksbund fentírt létszámát bizonyítja az is, hogy az 1945-ös választások során 87 főnek vették el a szavazati jogát a volksbundos tagság miatt. Itt kell azt is megemlítenünk, hogy a 111 főnyi kitelepített személy volksbundos volt /49/.

9./ Kőszeg-Kőszegfalva

A Volksbund Kőszeg városi szervezetének megalakulásával kapcsolatos jegyzőkönyv és névsor nem maradt fenn. Ettől függetlenül más jellegű dokumentumok alapján megközelíthető pontossággal megállapítható a német szervezet tagjainak és vezetőinek száma. Kőszegfalván 1941. február 12-án 23 fő vett részt a Volksbund alakuló ülésén. Feltehetően ekkor alakult meg a Kőszeg városi szervezet is.

Az 1945-ös választások névjegyzékei alapján megállapítható, hogy 1945. januárjában a Volksbundnak 441 tagja volt. Erre az időre Kőszegfalván a szervezetnek már 142 tagja lehetett. A két szervezetben a vezetőségek és a választmányok tagjainak a létszáma ebben az időben 42 fő volt /50/.

A felszabadulás után a németek kitelepítése pontosan megállapítható a város polgármesterének jelentése alapján. A jelentés szerint 685 fővel csökkent a város /Kőszeg és Kőszegfalva együtt/ lakóinak a száma, melyből 215 fő már korábban Németországban maradt, 16 fő megszökött a kitelepítés előtt és 454 a valóban kitelepítettek száma /51/.

10./ Szombathely-Vaskeresztes

A megye székhelyén a Volksbund 1942. november 15-én alakult meg. Az alakuló ülésen megjelentek száma 30 fő volt. A szervezet 5 tagu vezetőséget és 7 tagu választmányt bízott meg a munkák irányítására. A Volksbund elnöke Wukits Péter, a vezetőségi tagjai August János, Flech Károly, Wittman István és dr. Szokolay Ede lettek. Tisztséget kapott még Gruber József is. Itt a szervezet létszámában jelentősebb változások nem történtek /52/.

Vaskeresztes községben nem működött Volksbund szervezet. Itt a Szombathelyről kijáró Kirchnopf Ernő fejtett ki csupán szervező tevékenységet. A beszervezett tagok Szombathelyre jártak a városi Volksbund különböző rendezvényeire. Vaskeresztesről a szervezetnek 25 rendes és 8 pártoló tagja volt. Jegyzőkönyvek alapján megállapítható hogy a későbbiek során Vaskeresztesen Wéber János, Preisinger József, Gabriel Ferenc és Unger Miklós voltak a szervezők. Mivel a volksbundosok közül a felszabadulás után sokan ismeretlen helyen tartózkodtak, Vaskeresztesről csak 13 fő kitelepítésére került sor /53/.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Volksbund Vas megyében a második bécsi döntés utáni közvetlen időszakban kezdte meg működését a németek által lakott községekben. Az alapító tagok száma kb. 1.000 főre tehető, míg a vezetőségek és a szervezési munkákra alakult választmányoknak 275 tagja volt. A későbbiek során a Volksbund befolyása a családtagokkal együtt 2.600 főre tehető.

Az SS-be jelentkezettek, a községi és városi szervezetek vezetői, vezetőségi tagjai még a felszabadulás előtt kimenekültek az országból és a háború befejezése után többségük nem mert visszatérni Magyarországra. Ezeket a személyeket és az időközben elhunytakat leszámítva megállapíthatjuk, hogy a kb. 2.800 kitelepi-

tett személy valójában a kitelepítési rendelet előírásai-volksbundos tagságuk, SS-be történt jelentkezés szerint került ki az országból.

A kitelepítésekkel együtt kezdődött meg a környező községek-ből, más megyékből is a nincstelen szegények betelepítése az üresen maradt német házakba. A betelepítések 1948-ig húzódtak el, mert erre az időre befejeződött a magyar-csehszlovák egyezmény alapján a lakosságcsere, a két ország között.

Létszámában jelentéktelennek mondható, második telepítésre is sor került a németiség körében 1947 végén 1948 elején. Ezt követően sok német családot kényszerítettek arra, hogy lakóhelyét elhagyja és a mai "Hajdusági Állami Gazdaság" területére költözzön. Az áttelepülők csak 1957-től kerülhettek vissza szülőfalujukba, ahol kénytelenek voltak a korábban saját tulajdonukat képező /elkobzott/ családi házukat visszavásárolni.

Az előzőekben említett problémák együttesen játszottak közre abban, hogy a németiség száma 1980. január 1-én Vas megyében 635 fő /54/.

F o r r á s o k :

- /1/ A számításokat az 1910., 1920. és 1930. évi népszámlálás adatai alapján végeztük:
 - a./ Az 1910. évi népszámlálás, I. rész. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. kötet, Budapest, Atheneum, 1912.
 - b./ Az 1920. évi népszámlálás, I. rész. Magyar Statisztikai Közl. 69. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt. 1923.
 - c./ Az 1930. évi népszámlálás, I. rész. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1932.Továbbiakban: 1910. évi népszámlálás, vagy 1920. évi népszámlálás, stb.
- /2/ Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund. Kossuth Kiadó, 1978. 357. old.
- /3/ Az 1910. évi népszámlálás: I. rész, 70-71. old.
- /4/ Az 1920. évi népszámlálás: I. rész, 53-54. old.
Az 1930. évi népszámlálás: I. rész 126-127 old.
- /5/ Soós Katalin: Burgenland az európai politikában 1918-1921. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 164., 176. és 177. old.
- /6/ Az 1941. évi népszámlálás: Közp. Stat. Hivatal, Stephaneum Ny. Budapest, 1949. 278-287 old.
- /7/ Az 1920., 1930. és 1941. évi népszámlálás idézett oldalai.
- /8/ Fehér István: A birodalmi német szervezetek és a magyarországi németek kapcsoltságának alakulása 1924-1933. között. Pécs, 1979. Kézirat, 42. old.
- /9/ Vas megyei Levéltár Szombathely /továbbiakban: Vaml./: Alispáni elnöki iratok, 28/1926. eln.sz. és 108/1933. eln. sz.

- /10/ Budapesti Közlöny: 1923. június 22-i szám. Ld. továbbá: Magyarországi Rendeletek Tára, 1923. évf. 213-220. old.
- /11/ VamL: Vas megye Tanfelügyelője iratai, 15/1938. sz.
- /12/ Uo.: 29/1938. sz.
- /13/ Uo.: 15/1938. sz.
- /14/ Arató Endre: A Volksbund és a harmadik birodalom. Valóság, 1961/1. sz. 88-89. old.
- /15/ Külügyi Szemle, 1940.nov. XII. évf. 349. old.
- /16/ Kassai Géza: Magyar történelmi sorsfordulók és a nemzetiségi kérdés, Mészáros Könyvkiadó, Budapest, 1959. 119. és 131. old.
- /17/ VamL: Szentgotthárdi járás főszolgabírói elnöki iratok, 47/1938.. eln. sz.
- /18/ Uo.: 223/1938. eln. sz.
- /19/ Uo.: Alispáni elnöki iratok 3.009/1940. sz.
- /20/ Uo.: Egyesületi nyilvántartások, alakuló ülések jegyzőkönyvei, alapszabályok.
- /21/ Uo.: Az alakuló ülések jegyzőkönyveihez a megjelentekről névsort csatoltak. A jegyzőkönyvek rögzítik a vezetőségi és a választmányi tagok neveit.
- /22/ Kőszegi Városi Levéltár: Kőszeg város polgármesteri hivatal elnöki-igazoló bizottsági iratok. 28.836/1945. sz. alatt Volksbundos néveor Kőszegfalváról. 240/1945. sz. alatt 450 fő igazolása Kőszegről.
- /23/ VamL: Vas megye Tanfelügyelője iratai, 171/1942. sz.
- /24/ Uo.: Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 39/1940. sz.
- /25/ Uo.: 39.063/1942. VKM. sz. és 171/1942. sz.
- /26/ Uo.: 1940. október 29-én kelt 172.157/1940. sz. VKM utasítás,
- /27/ Uo.: 32.206/1941. VKM. sz.
- /28/ Uo.: 32.404/1941. VKM. sz.
- /29/ Kőszegi Városi Levéltár: i.m. XXII./ 2.a.
- /30/ Budapesti Közlöny, 1942. november 1-i szám,
- /31/ Weber Antal: rábafüzesi plébános közlése. 1937. november 1-től megszakitás nélkül a községben lakott.
- /32/ Fehér István: A bonyhádi hűségmozgalom története, Pécs, 1980. Kézirat, 52-53. old.
- /33/ Uo.: 38-40. old.
- /34/ VamL.: Alispáni hivatal iratai. Egyesületi nyilvántartások, 104/1941.
- /35/ Uo.: 156/1941. sz.
- /36/ Uo.: Az 1943-és választások iratai. Alsőrönök-Felsőőrönök közösségekből névjegyzék alapján.

- /37/ Uo.: Vas megyei Földhivatal Telepítési Osztály iratai, 3.638/1946. sz. Összesítő kimutatás a községekről.
- /38/ Uo.: Alispáni hivatal iratai. Egyesületi nyilvántartások 116/1941.
- /39/ Uo.: Vas megyei Földhivatal Telepítési Osztály iratai, 3.638/1946. sz.
- /40/ Uo.: Alispáni hivatal. Egyesületi nyilvántartások, 191/1941. sz.
- /41/ Uo. Vas megyei Földhivatal Telepítési Osztály iratai, 3.638/1946. sz. /továbbiakban: Telepítési iratok/
- /42/ Uo.: Alispáni hivatal iratai. Egyesületi nyilvántartások 293/1941. sz. /továbbiakban: Egyesületi nyilvántartások/
- /43/ Uo.: Telepítési iratok: 3.638/1946. sz.
- /44/ Uo.: Egyesületi nyilvántartások, 384/1941. sz.
- /45/ Uo.: Telepítési iratok, 3.638/1946. sz.
- /46/ Uo.: Egyesületi nyilvántartások, 15.048/1940. sz.
- /47/ Uo.: Telepítési iratok, 3.638/1946. sz.
- /48/ Uo.: 3.577/1947. sz.
- /49/ Uo.: 3.638/1936. sz.
- /50/ VamL.: 1945-os választások névjegyzékai. Egyesületi nyilvántartások, 7.447/1941. sz.
- /51/ Uo.: Telepítési iratoknál Kőszeg város polgármesterének 3.155-2/1947. sz. jelentése.
- /52/ Uo.: Egyesületi nyilvántartások, 1.293/1943. sz.
- /53/ Uo.: Telepítési iratok, 3.638/1936. sz.
- /54/ Központi Statisztikai Hivatal: A nemzetiségi községek előzetes adatai, 1980. KSH. Bp. 1980. 620-251-80. sz. 48. old.

VÖRÖS JÓZSEF A TÓTSZENTPÁLI „MAGYAR ALAP” LÉTREHOZÁSÁNAK
KÖRÜLMÉNYEI

Tótszentpál sokácok által lakott falu Somogy megyében. Az 1870. évi népszámlálás idején 1004 fő lakta, valamennyien a római katolikus vallást követték. A szomszédos Varjaskér községben ugyan csak sokácok éltek. Tótszentpál és Varjaskér között tartanak hat templomot, plébániát. Egyházi iskola működött külön-külön mindkét faluban. Varjaskéren 1870-ben 786 fő élt. 1929-ben a két falut közös közigazgatás alá vonták, és ma Somogyszentpál néven egy települést alkot.

A két falu ujratelepítése a török hódoltság után részben Mária-Bisztrice és környékéről, tehát Horvátországból történt. Ezt a vidéket akkoriban Tótorozságnak, a lakóit származási helyükre való utalással tótoknak nevezték. Az általuk megadott Szentpál község lakóiról kapta a tót nevet. A plébániát 1719-ben alapították, papjaik - különösen a 18. század egészében horvát anyanyelvűek és legtöbbször a zágrábi egyházmegyeből való. Az iskoláztatásról adatok már a 18. század második harmadától állnak rendelkezésre, de azt látjuk, hogy az oktatás nem folyamatos. Tanító hiányában nemegyszer a harangozó tanítja a gyermekeket egyházi énekekre. A szülők is inkább a szántóföldeken foglalkoztatják gyermekeiket, és nem szívesen küldik őket iskolába. A kedvezőtlen népoktatási viszonyok szinte 100 éven át tartanak, s nem vagy alig változtat ezen a ratio educationis kapcsán intézményesített népoktatási törekvés. A 19. század második harmadában a magyar nemzeti gondolat különösen a dunántúli falvakban lángolt fel, és támogatásra talált a falvak értelmiségi között. A falvak lelkeszei, papjai anyagi áldozatokkal is segítették a nemzetnévelési folyamatot.

Tótszentpálon Harmath János plébános tűnik ki nemzetnévelői tevékenységével, aki itt 1836-1866 között működött. 1837-ben azt jelenti a veszprémi püspöknek, hogy Tótszentpálon a népoktatás színvonala igen alacsony; melynek okát részben a lakosság szociális elcsúsztságában, másrészt a 30 esztendeje itt működő tanító tehetetlenségében látta. A következő évben új tanító, Szabady János került az iskolához, akit magyar tanítónak is neveztek. Ez a tanítót változás, és természetesen Harmath János működésének kezdő éve indította el a magyarrá válás dinamikusabb folyamatát Tótszentpálon is. A gyermekek csak magyarul tanulnak, a felnőttek pedig magyar éneket, a vesperást éneklik a templomban.

Azt természetesnek kell tartanunk, hogy Harmath plébános ter-
rekvései, - különösen működése első éveiben - a lakosság nagyobb
részének ellenállásával találkozott. El is nevezték "vén bugar-
nak", /azaz vén tótnak/, ami már egymaga is jelezte, hogy vele
szemben állt Tótszentpál és Varjaskér lakosságának többsége. Az
1840-es években azonban az ellene táplált indulatok feloldódtak.
Ennek okát elsősorban a korszellemben kell keresnünk. A magyar
nemzeti gondolat elterjedt a falvakban is, s a nem magyar
lakosság érezni kezdte annak előnyét. Az iskolai oktatásban egy-
szerre fellendülés tapasztalható. 1841-től a plébános beszerez-
te az iskolai oktatáshoz szükséges felszerelést, majd 1846-ban
megvalósította a vasárnapi iskolát is. A fiukat a mise előtt, a
lányokat délután, litánia után oktatta. A tanítás tárgyát maga
határozta meg. A vallás-erkölcsi jellegű tárgyak mellett földmive-
lésre és gyümölcstermesztésre oktatta őket, de politikai jellegű
előadásokat is tartott a fiatalság előtt. Harmath János a magya-
rosítási törekvéseket nem erőltette. A lakosság megtartotta a
horvát nyelvet, szokásait, viseletét, sőt még a babonákat is. A
magyar nyelvvel a gyermekek először az iskolában találkoztak. A-
nyanyelvük tehát a horvát maradt.

Harmath János utóda Erneyi József lett, aki elődje eredmé-
nyeit felhasználta pásztorálási tevékenységében. Erneyi 1866-tól
1909-ig élt Tótszentpálon. Igaz magyar hazafinak ismerték. Az a
hír járta, hogy Erneyi 1848-1849-ben huszártisztként szolgált Kos-
suth seregében. Tótszentpálra letelepedve érdekében nagyobb ré-
szét a gazdálkodásba vetette, így hívei körében nem szerzett kü-
lönösebb népszerűséget. Erneyi neve mégis történelmi jelentőséget
nyert. 1890. február 17-től május 19-ig Tótszentpálon tartózkod-
ott Herman Ottó, akit a 2. nemzetközi ornitológiai kongresszus
szervező bizottsága azzal a feladattal bízott meg, hogy a Bala-
ton mellékén a madarak vonulását figyelje és tapasztalatait fel-
jegyezze. A már ekkor híres ornitológus Erneyi Józsefnél lakott
feleségével együtt, s az ellátás fejében 97 forint és 50 krajcárt
fizetett a plébánosnak. Az összeget azonban kifizette az Eszterhá-
zy hercegi javak zárgondnoka is, így Erneyi az összeget Herman
Ottónak visszaszolgáltatta. Megjegyezzük, hogy Tótszentpál az
Eszterházy herceg birtoka volt. Herman Ottó a kérdéses összeget
100 forintra kiegészítette és azt "Magyar alap" elnevezéssel Tót-
szentpál falu iskolája javára letétbe helyezte. Az alapító le-
vél 1890. október 8-án kelt. Ebben Herman Ottó kifejtette, hogy
tótszentpáli tartózkodása idején alkalma volt meggyőződni arról,
hogy a falu sokác lakossága az "egyház és az iskola céltudatos
befolyása alatt határozottan magyarosodik, s hogy ezen a téven a
magyar állam eszméjének őszinte és öntudatos hívévé vált; kívá-
nom, hogy a magyar nemzet testébe való teljes beolvadást előmoz-
dítsam". Az alapítólevélben olvasható, hogy az összeg kamatait é-
vente két egyenlő részben kell kiosztani, mégpedig az iskolai év
záróvizsgáján. Jutalmazottaknak egy fiú és egy lánytanulót je-
lölt meg, mégpedig olyanokat, akik a népiskolát sikeresen elvé-
gezték, és tanulmányaik alatt jó erkölcsi magaviseletet tanusi-
tottak, és egyben a magyar nyelvben a legjobb előmenetelt érték
el. A díjak odaítélésére bizottságot kellett létrehozni, mely a
plébánosból, az igazgató-tanítóból, a községi bíróból és az elől-
járóság két idős tagjából alakuljon meg. - Az okmányt Herman Ottó
országgyűlési képviselőként írta, melyet még három képviselő: Ká-
rlyi Gábor, Káldi Gyula és Madarász József írtak alá. Az alapító

ványt 1891. január 6-án hagyta jóvá Hornig Károly veszprém püspök. Az összeg 1898. január 1-én került az alapítványi főpénztárba, amely azóta kamatozott. 1903. március 26-án a tótszentpáli plébános már 200 koronát vett át, melynek kezeléséről, kamatainak hovafordításáról évente számadást készített, majd jelentésben számolt be egyházi főhatóságának. /Szerk./

F o r r á s :

FmL. Adalékok Somogyszentpál történetéhez 1719-1903. Vörös József plébános összeállítása.

V. GENEALOGIAI SZERKCIÓ

KALLAY ISTVÁN A KÁROLYI NEMZETISÉG FEJÉR MEGYEI AGANAK
GENEALÓGIÁJA

A genealógia és a birtoklástörténet összefüggését kiváló előzünk már felfedezték, hiszen a leszármazás nyilvántartásának egyik legfontosabb oka éppen a birtokjogi problémák rendezése és gyors megoldása volt. Előző Éble Gábor kiváló birtoklástörténeti munkájára utalni /1/.

Tárgyalt témánknek két oldala van: egyrészt a Károlyi nemzetiség, másrészt Fehérvárcsurgó felől lehet megközelíteni. Először a Károlyi nemzetiséget vizsgálom meg addig az időpontig, amíg Fehérvárcsurgó bérilője - majd birtokosaként megjelent.

A Kaplony nemzetségtől származó Károlyi család a magyar nagybirtokos arisztokráciának ahhoz a csoportjához /Andrássy, Batthyány, Széchenyi stb./ tartozott, amelyet szorosabb szálak fűztek a magyar társadalomhoz /2/. A család két nagy acquisitort tart számon: gróf Károlyi Sándort és Károlyi Györgyöt.

Károlyi Sándor elődeitől hatalmas birtokot örökölt. Közük elsőfoglalás címén Nagykárolyt, amelyet jószágfőnek /caput honorum/ tekintettek, valamint ősi szerzeményként Nagy- és Rámszalnyt, Érkávást, Baktát, Matolcsot stb. 1686-ban donatióként kapta. Fűzért. 1698-ban Rákóczi Ferencről zálogba vette Nagymajtényt, 1708-ban ugyancsak tőle a szatmári fiscolistást és az erdőségi uradalmat. 1720-ban ezekre III. Károlytól donatiót kapott. 1722-ben 118.000 kat. holdat vett Schlícktól Csongrád megyében. 1723-ban vette Erdődy gróftól Bálteket; 1730-ban felesége jussán Örökösre Surányt. Ugyanebben az évben Kaunitz gróftól megvette hozzá Magyar is. Ha mindehhez hozzávesszük felesége, gróf Barkóczy Krisztina hozományát /Salánk, Kenderes, Kőka stb./, Károlyi Sándor hatalmas birtokot hagyott örökösére, fiára, Ferencre /3/.

Károlyi Ferenc szerezte Ecsedet, Fehérgyarmatot, Mátészalkát, Tunyócot, Töketerest, Máriapócsot, Nyíregyháza /felét/, Nyíradonyt stb. - Jelentősen gyarapította a családi vagyont /Károlyi Sándor unokája, Antal is. Az ő nevéhez fűződik többek között a pesti házak megszerzése. Felesége, báró Harruckern Jozefa hozománya pedig több megyére terjedt ki. Hozzá tartozott többek között Szentés, Orosháza, Szénás, Csaba, Komdörös, Csorvás, Kisapáca két bécsi ház stb. /4/.

Károlyi Antal fia, József 1794-ben megvette a nagykárolyi postát; 1798-ban donatiót nyert Farkasfalvára. Felesége hozta többek között Fótot, Palotát és Kismegyert. Főten József fia István, vbl Miklós tervei alapján építtette a híres templomot /5/.

Az első nagy birtokosztály 1827-ben volt. Ekkor Károlyi József három fia, István, Lajos és György osztozott a hatalmas birtokon. Ezt megelőzően - 1824-ben - a lányág kapta ki a maga részét. Az osztálykor Károlyi István kapta Fótot, Csongrádot, Szentest, Radványt, Királydarócot, Kécet stb. Ehhez 1862-ben - az addig közösen hagyott javakból - még megkapta Fehérgyarmatot, Tarpát, Salánkot stb. - Károlyi Lajosnak jutott Surány-Magyar és Erdőd, majd 1862-ben Misztótfalu és az alföldi jószágok egyik része. Károlyi György kapta Nagykárolyt, Nyírbátor, Erdőd egy részét. 1862-ben Salánk, Nagymuzsaly és Misztótfalu egy részét, az alföldi jószágokból: Rómeözvászárhelyt, Orosházát, Szentest, Kis-királyságot és Szénást /6/.

Az 1827. évi osztályban részt vett legjelentősebb személyiség Károlyi György /1802-1877/ volt. 18 éves korában belépett a hadseregbe; Széchenyi ezredéhez, a Hessen-Komburg huszárokhoz. Itt kezdődött gróf Széchenyi Istvánnal való barátsága és együttműködése. 1825-ben a főrendi táblán részt vett a reform országgyűlésen. 40.000 Ft-os felajánlásával egyik alapítója lett a Magyar Tudományos Akadémiának. 1836-ban nőül vette gróf Zichy Karolinát, Batthyány Lajos gróf sógornőjét. 1838-ban az árvizkárosultak egyik segítője. 1839-ben Csongrád vármegye főispáni helytartója; 1841-ben Békés vármegye főispánja. 1839-40-ben és 1843-44-ben részt vett a főrendi táblán az országgyűlésen, a mérsékelt ellenzéki csoport tagjaként. 1848-ban István nádor Szatmár vármegye főispánjává nevezte ki. 1849. június 6-án üdvözölte a Pestre bevonuló Kossuthot. 1849. augusztusában Haynau elfogatta és egy hónap múlva csak magas váltságdíj ellenében szabadult. 1867. után az egyik legnépszerűbb magnás; kiváló gazda, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja.

Prof Károlyi György a pozícióörző- és szerző arisztokrata nagyurak típusa, aki 1848-49 után nemcsak a majorsági állományt őrizte meg és kerekítette ki a birtokrendezés során, hanem az 1850-1860-as években vásárlással még tovább is gyarapította birtokát. Ezt a birtokgyarapítást még 1848. előtt készítette elő. És itt lép be Fehérvárcsurgó a Károlyi család történetébe.

Fehérvárcsurgó a móri Hochburg-Lamberg uradalom része volt. 1794-ben már a báró Perényiek kezén látjuk; Ők kérték határkiigazítást Kajmádpusztá és Bodajk felé /gróf Zichy Anna/. Az uradalmat Csapó Benjáminnal térképeztették. 1810-ben már fundális könyvet vezettek. 1812-ben került sor a báró Perényi Klárára örökségképpen jutott és általa 1763-ban Perényi Erzsébetnek zálogba adott Keresztes, Csurgó, Igar, Szentborbála birtokok becsé- nek összeírására, összehasonlítására a zálogbaadás előtti állá- gával. Ugyanebben az évben végrendelet végrehajtása során Perényi Imre nyerte el. A következő évben az ő és gróf Zichy István kérésére újabb határjárást tartottak. 1820-ban a fehérvári püspök a csur-

gói és a keresztesi papi tizedet három évre /évi 365 Ft-ért/ bérbe adta báró Péterényi Imrének. Ezt 1823-ban újabb három évre meghosszabbították /7/.

1823. október 17-én báró Perényi Imre Igart, Keresztest és Szentborbálát 32 évre gróf Károlyi Györgynek zálogosította el. Ezt Fejér vármegye közgyűlésén decemberben, az elővételre jogosultak megkínálása céljából, kihirdették /8/.

1834. június 14-én került sor Csurgó 32 évre 380.000 Rft-ért való elzálogosítására. Ezt 1834. augusztusában hirdették ki Fejér vármegye közgyűlésén, ahol a fehérvári káptalan és gróf Zichy Franciska ellentmondtak. A következő évben összeírták a csurgói javakat, külön a majorsági szőlőket, épületeket, állatokat, az állandó jövedelmeket és az urbéri szolgáltatásokat. Ugyanebben az évben az uradalmi alattvalók hódolatukat fejezték ki az új /zálog/ birtokosnak, gróf Károlyi Györgynek, a birtokbaiktatás alkalmából. Ugyanezt tették a csurgói föld nélküli nemesek is; kérték, hogy "a szokott szolgáltatások mellett az eddigi birt. földek használatát ezután is engedje meg." A csurgói uradalomhoz sok malom /Kősa, Csákvár, Igar, Kiss, Esztergályos, Dara, Fűzfás/ is tartozott /9/.

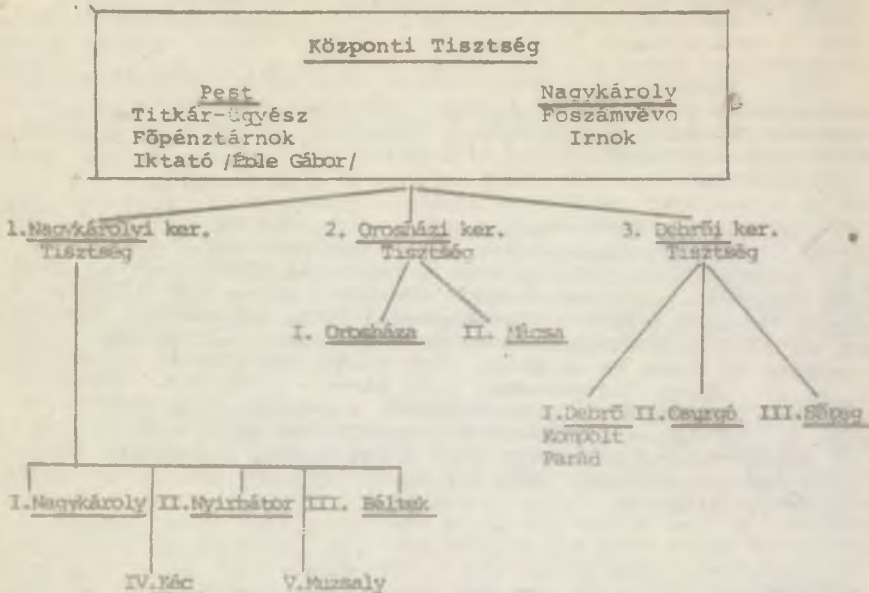
Perényi Imre a zálogbaadás után néhány házhelyet és majorsági házat, 2.175 Vft értékben eladott. Ezt Károlyi György megtudra, mire Perényi vállalta, hogy a felvett összeget Károlyinak kifizeti, vagyis az első kamatból levonja /10/.

A Perényi család 1834-ben a zálogbaadott csurgói uradalom visszaváltásáról összesen 184.900 Pft /zálogösszeg és a tulajdonjog elismeréséért kifizetett összeg/-ért lemondott. Erről az örök bevallást a megyei törvényszék előtt meg is tették /11/. Ugyanezt tették Keresztesttel is /25.100 ezüst Ft-ért/. Az uradalomhoz tartozott ekkor Igar, Borbála, Isztimér, Magyaralmás, Kajmád és Bodajk egy része is /12/.

Károlyi Györgynek nem ez volt az egyetlen birtokgyarapítása. 1840-ben zálogba, majd 1847-ben véglegesen megvette a debrői uradalmat, Tarnócéval, Verpeléttel együtt. 1859-ben a Pest megyei Széren 6.325 kat. holdat vett 525.000 Ft-ért gróf Keglevichtől. 1862-ben Csernovistól megvette 1,5 millióért a 10.909 kat. holdas mácsai /Arad megye/ és simándi uradalmat. 1857-ben kifizette testvérének, Lajosnak az orosházi és kiscsáki elszórt földeket így ezek az ő tulajdonába kerültek /13/.

Károlyi György a nagy kiterjedésű birtokait újjászervezte. Először a Központi Tiszttség /Pest-Nagykároly/ állott, titkárral, ügyésszel, főpénztárnokkal, főszámvevővel, irnokkal és iktatóval /Éble Gábor/. A birtokokat három - nagykárolyi, orosházi és debrői - kerületre osztotta, mindegyik élén egy-egy felügyelővel.

A birtokszervezetet az alábbi táblázat mutatja /14/:

A Károlyi család birtokviszonyaiban jelentős változást hozott 1877. november 9-én Károlyi György halála. Fiai - Gyula, Viktor, István, Tibor - november 18-án családülésre gyűltek össze a további teendők megbeszélésére. Az 1878. december 12-i családülésen pedig már a hagyatékok felosztása került napirendre. Az alföldi javakból 31.925 /4.156.628/Ft/, a felföldiekből 32.576 kat. hold szántó és 18.033 erdő /3.194.302 Ft/, valamint a budapesti házak 200.000 Ft értékben estek a divisio alá /15/.

Nem hívták meg a családülésre és nem örökölt a család feke- te báránya, Károlyi Gábor 1841-1895/, Kossuth híve, Türr és Klap- ka olaszországi magyar légiófiának tagja, 1887-től Székesfehérvár függetlenségi párti képviselője. Apjával először - adósságai mi- att - 1869-ben, majd polgári származású nővel kötött házassága miatt hasonlóan meg. Apja e két okból kifolyólag végrendeletében /1877/ kitagadta /16/.

A csurgói uradalmat, amely után az örökösök 1878-ban 80.000 Ft földhitelintézeti kölcsöntartozást fizettek ki, Károlyi Gyula kapta. Az uradalom élén tisztartó állt, tisztikara: ügyvéd, or- vos, ispán, irnok, erdősz, valamint a keresztesi ispán. Az ura- dalom fizette a csurgói tanitót, a bodajki postamestert és az ál- lomásfőnököket /17/.

Károlyi Gyula fia volt Károlyi József /1848-1934/, aki a XX. század első évtizedében függetlenségi politikusként tűnt fel. 1917-ben az Esterházy kormány nevezte ki Fejér vármegye és Szé-

kesfehérvár város főispánjává. Ezt a tisztséget 1918. november 22-ig viselte, amikor Károlyi Mihály javaslatára Batthyány Ti-vadar belügyminiszter felmentette. Ekkor Fehérvárcsurgóra ment, majd a proletárdiktatura idején külföldre menekült. Ezt megelőzően 1919. február 3-án ő indítványozta Fejér vármegye közgyűlésén, hogy a törvényhatósági bizottság szavazza le a Berinkey kormányt. 1919. szeptember 1-től 1921. decemberig legitimista álláspontot vallott a főispáni székben. Ezért a királypuccs után menesztették. 1922-1926. között több alkalommal huzamosabb időt töltött Zita királyné mellett. Ott volt Károly király halála alkalmával is.

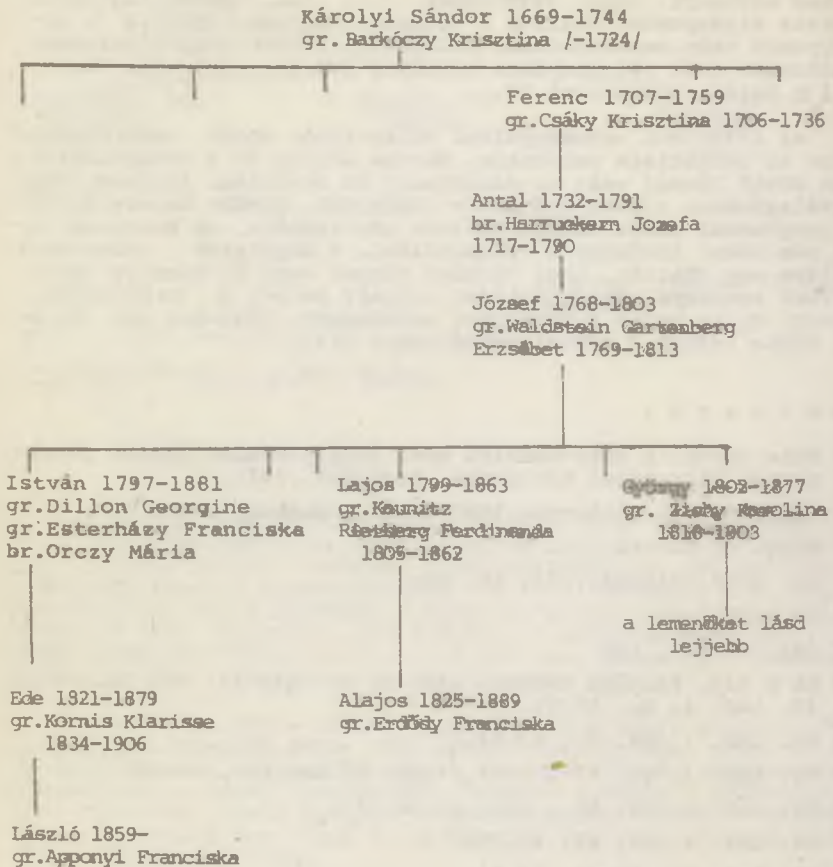
Az 1922. évi nemzetgyűlési választások során Székesfehérváron az októbrista politikus, Bartha Alfonz és a szociáldemokrata Süttő József volt az ellenfele. Ez utóbbival szemben csak pótválasztáson tudott győzni. - 1926-1931. között kereszténypárti programmal ismét Székesfehérvár képviselője, de betegsége miatt nem sokat törődött a választóival. A Károlyiak nemzeti gyűlése úgy döntött, hogy Károlyi József vegy át Károlyi Gyula /akinek kormányelnöki kilátásai voltak/ helyét a Felsőházban, Károlyi Gyula pedig a fehérvári mandátumot. 1931-ben már Károlyi Gyula indult a városi mandátumért /18/.

F o r r á s o k :

- /1/ Éble Gábor: A nagy-károlyi gróf Károly család összes jószágainak birtoklási története. Budapest, 1911.
- /2/ Magyarország története 1890-1918. Budapest, 1978. 427.
- /3/ Éble. I. IX-XII., 1.
- /4/ Uo. XVII, XIX-XX., II. 50. köv.
- /5/ Uo. XXI.
- /6/ Uo. II. 173. köv.
- /7/ OL P 414. Károlyi György. Lad. 3. No. 13, 18, 20, 21, 22, 26, 28, Lad. 4. No. 58-59.
- /8/ Uo. Lad. 3. No. 30, 43-44.
- /9/ Uo. Lad. 3. No. 47-49, 53., Lad. 4. No. 1-4, 28-30.
- /10/ Uo. Lad. 3. No. 50., Lad. 4. No. 42.
- /11/ Uo. Lad. 4. No. 45, 49, 50.
- /12/ Uo. Lad. No. 46-47, 53-54
- /13/ Magyarország története 1848-1890. Budapest, 1979. 581. OL. P. 414. Károlyi György. Ladula 5. No. 104, 106, 108,
- /14/ Uo. 150. k. 1877.
- /15/ Uo. 151. k. 1878. december 12. No. 2, 3, 7-8
- /16/ OL P. 395. 5. fiók Lad. IV. No. 32.
- /17/ OL P. 414. 151. k. Családülés 1878. máj. 10. Bo. 4.
- /18/ Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-1945. Budapest, 1980. 31, 36, 40-42, 44, 46-47, 50-53. köv.

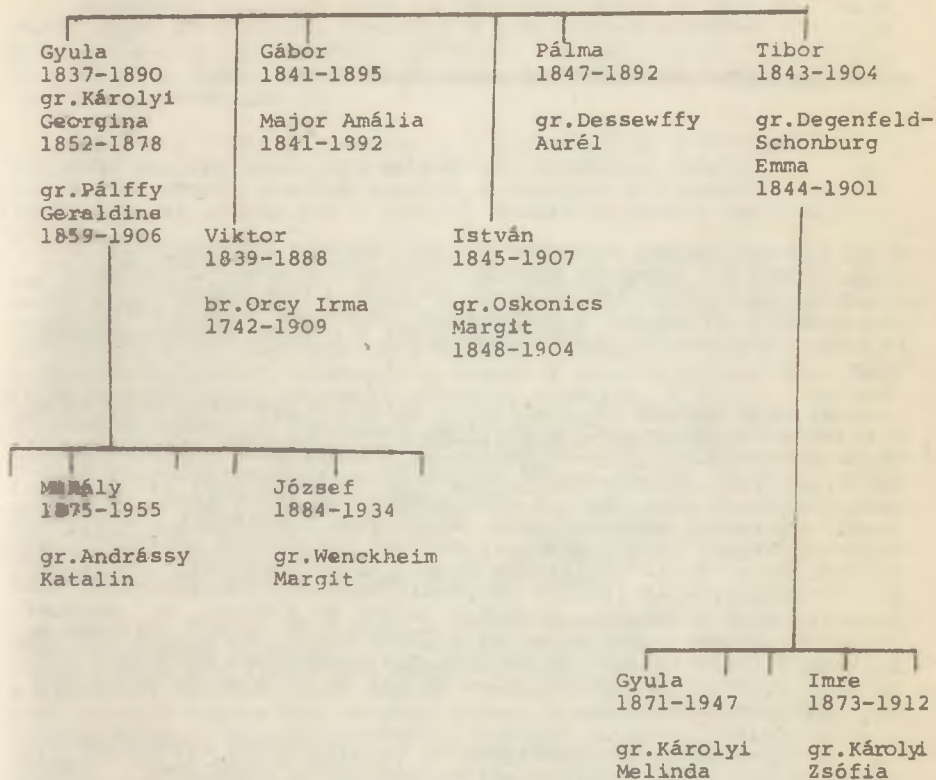
F ü g g e l é k

A gróf Károlyi nemzetség leszármazása

folytatás!

Károlyi György 1802-1877
gr. Zichy Karolina 1818-1903

A két háború közötti ellenforradalmi rendszer közjogi-politikai gondolkodásában jelentős szerepet játszott a szentkorona-tan. Az eredetét tekintve feudális rendi gondolat újraéledéséhez alkalmas talajt biztosított a forradalmak leverését követő politikai helyzet, amelynek egyik jellemző jegye a közjogi bizonytalanság volt.

Az ellenforradalom - külföldi tulerőre támaszkodó - győzelme után az uralkodó osztályok egységes nézeteket vallottak a forradalmi intézkedések elutasításában, de a kialakítandó állami, politikai, közjogi berendezkedés tekintetében ellentmondó elképzeléseik voltak. A régi rend, a tőke társadalom restaurációjához megfelelő politikai berendezkedést és közjogi ideológiát kerestek. Olyan nézetekre volt szükségük, amelyek alkalmasak lehettek a forradalmakat megelőző társadalmi-politikai rendszer megváltozott körülményekhez igazodó helyreállításának bizonyítására. Olyan eszméket kerestek, amelyek a jelent és a jövőt a múlttal legitimálják úgy, hogy egyuttal a forradalmak létét eltakarják. Az ilyenfajta politikai és közjogi restaurációhoz megfelelő ideológiát nyújtott a történelmileg bevált és célszerűen alakítható szentkorona-eszme.

A szentkorona-tan segítségével az államforma kérdésében viszonylag gyorsan egyértelmű válasz született. Általában hamar egyetértés mutatkozott az uralkodó osztályok körében a királyságot jelentő államforma tekintetében. Az állami főhatalom betöltése után is - az ideiglenesnek szánt kormányzói méltóság létesítése után is - azonban komoly ellentétek jelentkeztek. A forradalmak előtti uralkodó körök második vonala - elsősorban a dzsentrikatonatiszti-hivatalnoki réteg - heves pozíció-harcba kezdett nagyobb politikai és gazdasági szerepének biztosításáért. Magukat a történelmi középosztálynak, a nemzet képviselőinek tartották; a történelmi jogra, a szentkorona-tanára hivatkozva követelték a hatalomra való részesedésük növelését. Számukra a Habsburg-királyság visszaállítása a régi hatalmi viszonyok helyreállítását jelentette volna, ezért elleneztek ezt. A nemzet szentkorona-eszmében biztosított jogára hivatkozva a királyválasztás szabadságát hirdették.

A világháború felelősségét elsősorban viselő nagybirtokos, nagytőkés réteg az adott kül- és belpolitikai szituációban bizonyos mértékig defenzívába szorult. Számukra kedvező megoldás lett volna a Habsburg-restauráció. Törekvéseik során arra hívtak, hogy a szentkorona-tan megköveteli a "törvényes király" jogainak biztosítását.

Mindebből kitűnik, hogy az 1920-as években a legitim megoldás hívei és ellenzői egyaránt a szentkorona-eszmében találták meg a nézeteik igazolásához szükséges történeti-jogi ideológiát, és azok is e tanra hívatkoztak, akik a kérdés megoldásának halasztását javasolták /1/.

1921-ben - mint ismeretes - a legitimisták a közjogi politikai vita helyett puccszerű gyakorlati megoldásra szánták el magukat. IV. Károly mindkét akciója a Dunántul Körzetéből indult; támogatóit is elsősorban e terület arisztokratáiból verbuválta.

A királypuccok bukása meghiúsította a legitimisták közvetlen szándékait, de törekvéseiket nem szüntette meg. A későbbiek során ehhez szervezeti keretet biztosítottak a szent korona szövetségek, amelyek tagjai a szentkorona-tan jogelvi indítékaira hivatkozva a legitimizmus mérsékeltbb, békés megoldást igénylő, a kényszerhelyzetet elismerő, a fennálló hatalommal kapcsolatban lojális magatartást tanúsító szárnyát alkották. A szent korona szövetségek egyik alapítója és elnöke Károlyi József volt. Károlyi a királyi családdal állandó és szoros kapcsolatot tartott. IV. Károly halála idején a király mellett tartózkodott. 1924 elejétől 1926 nyaráig a királyi család mellett volt /2/. Ez a kapcsolat a legitimisták táborában tekintélyt biztosított számára. Felhasználta ezt arra, hogy - a realitással számolva - megbékélést hirdessen a kormányval, és tartózkodásra intse az elharmarkodott megoldásokat kereső legitimistákat.

Károlyi József és a vele azonosan gondolkodó legitimisták /Apponyi Albert és mások/ hitvallásuk propagálása számára a szent korona szövetségekben megfelelő szervezeti formát kerestek. A szövetség megalakulását Károlyi Székesfehérvárott, 1926. június 6-án tartott képviselői beszámolójában hirdette meg. "Nemcsak politikai téren - mondta beszédében Károlyi József -, hanem társadalmi téren is akarok működni a nemzet erőinek egyesítésére. E végből alakítottuk meg nemrégiben Budapesten a Szent Korona Szövetségét, amelynek én vagyok az elnöke. Ebben a szervezkedésben nem azt fogom nézni, hogy kinek mi volt a meggyőződése. Ha jó lélekkel a szent korona eszméje körül akar csoportosulni, és békéjéért jobbot nyújtok mindenkinek, és el akarom temetni a multnak minden keserűségét, az én ajkamról sohasem fogják hallani, hogy ez vagy a Budaörsnél jobbra vagy balra ment..." A felajánlott békejobb Bethlen Istvánnak és kormánynak is szólt. Hangsúlyozta ugyan Károlyi, hogy elválasztja őt a kormánytól közjogi meggyőződése, a törvényes örökösödésbe vetett hite, de nem kívánja felborítani a kialakult rendet, sőt azt is elismeri, hogy "annak a törvénynek az alapján kell állni, amely a külállamok nyomása alatt megfosztotta a királyi családot trónjától." "Azért jöttem haza Spanyolországból, a királyi család mellől - mondta - hogy olyan légkört teremtsenek Magyarországon, amely a békés együttműködés és

a testvéri szeretet jegyében a jogfolytonosság útján vezeti a magyar közéletet. Nem konkolyt hinteni, nem ellentéteket kiélezní. jöttem." A legitimista belső ellentétekre utalva kijelentette: "Kértem a jogfolytonosság hívei közé tartozó politikusokat, tartózkodjanak az agresszivitástól, mert ezzel nagy kárt okoznak a legitimista eszméknek."

Károlyi a legitimista eszmét, és a Szent Korona Szövetséget osztály- és pártérdeken felülállónak tüntette fel. Azt hirdette, hogy céljuk csupán a jogfolytonosság helyreállítása, ez pedig egyformán érdeke minden magyar embernek. Magyarország feltámadásához, a régi Magyarország területének helyreállításához, a régi magyar alkotmány felépítéséhez csak a jogfolytonosság útján lehet eljutni. A jogfolytonosság a szentkorona-eszme kiterjedését, a törvényes király jogainak helyreállítását jelenti. Csak ez esetben tudja Károlyi szerint a magyar nép azt a hivatását teljesíteni, hogy "világító fáklya legyen más alsóbb műveltségű népek között, de testvéri szeretettel tudjon egyesíteni minden népet, amely a szent korona jogara alatt egy államot, vagy birodalmi testet alkot." Károlyi e szavai szinte előképét adják a 30-as évek második felében kibontakozó szentistváni államesszmének, legitimista alkotmányvédelemnek.

A székesfehérvári nagygyűlésen a 80 esztendő Apponyi Albert is felszólalt. Mozgalmuk megalakulására - politikusi fogással - azzal hívta fel a figyelmet, hogy kijelentette: a korábbi ujsághirekkel szemben ne várjanak tőle most valamiféle zászlóbontást. Nincs erre szükség - mondta - hiszen mindig is az alatt a zászló alatt állt, ahol jelenleg is található. De nincs szükség zászlóbontásra azért sem, mivel nem akciót terveznek, csak felkészülnek arra; egyesítik erőiket a kedvező időre várva, amikor az ország érdekeinek veszélyeztetése nélkül cselekedhetnek. "Ez az értelme annak - mondta Apponyi - hogy társadalmi szervezkedés történik a jogfolytonosság hívei között, és még az is, hogy esetleg más irányu lehetőségnek, akciónak, esetleges kísérletnek útját állhassuk és megakadályozhassuk."

Apponyi is hangoztatta, hogy a legitimizmus nem pártügy, "hanem történelmi légkörre a magyar nemzetnek". Ebben a légkörben élhet csak a jogfolytonosság, amely a magyar alkotmány folytonossága, a magyar alkotmány pedig "a történelmileg a szent korona fonalában organikus egységgé nőtt" törvényes király és nemzet hatalma /3/.

Apponyi megpróbálta cáfolni beszédében a legitimista táboron belül jelentkező ellentéteket: "Azt a hirt terjesztik bizonyos oldalról, tendencia és szenzációkereséssel - mondta -, hogy a legitimisták nem értenek egyet." "A legitimizmus azonban nem egy párté, ez a nemzet atmoszférája. Ebben helyet foglal: konzervatív, liberális és minden irányzat és felfogás, lehetetlenség tehát, hogy az eszme minden tagja egy hitet valljon" /4/.

Ezzel a megítéléssel a diplomatikussal szemben Károlyi József világosan utalt arra, hogy a legutóbbi időkben is voltak, akik agresszíven léptek fel. Kijelentette, hogy nem ért egyet ezekkel: "A királyt - mondta - csak a magyar nép akaratából és nem államcsinnyel, vagy puccsal lehet visszahozni."

A meglévő ellentétekre utal Andrassy Gyula június 5-én adott fagyos nyilatkozata is a másnapi székesfehérvári nagygyűléssel kapcsolatban: "Károlyi József gróf vasárnapi beszámolójára leutaztam - mondta Andrassy - azonban mint hallgató leszek jelen. Apponyi Albert gróf zászlóbontására vonatkozóan pedig nyilatkozatom nincs" /5/.

A székesfehérvári bejelentés, "zászlóbontás" után 1926. június 12-én Budapesten tartotta a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége ünnepi megnyitó közgyűlést. A Nemzeti Ujság tudósítója szerint döntő sikerrel lépett a nyilvánosság elé a szövetség, amely "a szentkorona-gondolatában és a törvényes királyság hűségében párt, osztály és társadalmi különbség nélkül egyesíti magában az egész magyar nemzetet." Az ünnepi ülés szónoka Károlyi József és Apponyi Albert volt. Mondanivalójuk, a lényeget tekintve megegyezett a székesfehérvári beszédben elhangzottakkal. Hangsúlyozták, hogy a szent korona szövetségnek el kell fogadni az adott alkotmányos rendet, mert ez ma nemzeti szükségjog. Akcióra csak akkor kerülhet sor, ha meg kell akadályozni az olyan kezdeményezéseket, amelyek az ugynevezett királykérdést más módon kívánnák megoldani, mint a törvényes királyság helyreállítása útján /6/.

A Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége a zászlóbontás, az ünnepi megnyitó után megkezdte tevékenységét, hasonlóan a már korábban működő Magyar Nők Szent Korona Szövetségéhez. A szervezés az országos elnökség irányításával területi elv alapján a megyékben és a városokban folyt.

A Magyar Nők Szent Korona Szövetségének székesfehérvári szervezete 1926. június 13-án alakult meg. Az ülést Károlyi Józsefné nyitotta meg. Ünnepi beszédet Odessalchi Károlyné hercegné, az országos elnökség ügyvezető elnöke mondott. Vázolta a szövetség célját és ismertetette azokat a köteleességeket, amelyeket minden magyar embernek a nemzet érdekében színteljesen teljesíteni kell: ragaszkodni a jogfolytonossághoz és ősi alkotmányunkkal a törvényes királyság visszaállítását előmozdítani.

A közgyűlés megválasztotta a szervezet tisztikarát is: elnök Károlyi Józsefné, társelnök: Havranek Józsefné és Zavaros Aladárné lett. A 15 fős elnökség és a 80 fős választmány megalakítására is sor került /7/.

A tisztikar nevében Károlyi Józsefné mondott köszönetet a bizalomért és felhatalmazást kért, hogy hódoló-táviratot küldhessen II. Ottónak /8/.

1926. szeptember 12-én alakult meg a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének Vas-megyei csoportja. A szombathelyi ünnepi megnyitón Károlyi József vázolta a szövetség célját és programját. Ujból hangsúlyozta, hogy nem egyéni akciókra szervezkednek, hanem arra, hogy megfelelő erő álljon rendelkezésre majd akkor, ha céljaikat az ország érdekében veszélyeztetése nélkül megvalósíthatják. Ameddig az adott alkotmány ideiglenes, addig azt ők is tiszteletben tartják, de nem engedik elhomályosítani, hogy "törvény, alkotmány és jogfolytonosság csak a törvényes királyságban

van". Hirdetni kívánják - mondta Károlyi - hogy nincs királykérés, csak király van, akit akadályoznak uralkodási jogainak a gyakorlásában.

Az összezejövetelen Apponyi Albert is felszólalt. Kiemelte hogy szervezetük pártok és felekezetek fölött áll; a jogfolytonosság, a törvényes királyság eszmájében "megfér minden politikai nézet, mert a napi politikai kérdésekben való eltérések nem lehetnek akadályok" - mondta - Apponyi. A kormányt is megértéséről biztosította: kijelentette, hogy elfogadják azt, hogy a kormány a külföldi nyomás miatt nem vállalhat szint a királykérdésben, de biztató jelnek tartja, hogy engedik szervezkedésüket.

A szent korona szövetség Vas megyei csoportjának elnöke is kipróbált legitimista nagybirtokos: Cziráky György gróf lett /9/.

A szent korona szövetségek szervezése változó lendülettel folyt. Egész tevékenységükre is ez volt a jellemző. Az összezejöveleken, a teadélutánokon előadások, előadássorozatok, tanfolyamok, közgyűlések, műsoros estek, táncos összezejövelelek, kártyapartik váltották egymást. A javarészt arisztokrata családok társaséletének keretét adta a szent korona szövetség. A kormány számára - figyelembe véve a sokszor hangoztatott békés szándékot - nem jelentett különösebb problémát a szervezetek klubszerű tevékenysége. A kormányhoz való lojális viszonyra utal az is, hogy a szent korona szövetségek elsősorban a Keresztény Gazdasági és Szociális Párthoz kapcsolódtak - személyi kötöttségek és egybeesések révén - amely párt mint ismeretes, a kormány támogatói közé tartozott.

A kormány viszonyos elismerését bizonyította az is, hogy amikor 1926-ban Károlyi József grófot újból Székesfehérvár országgyűlési képviselőjévé jelölték, Klebelsberg Kunó - Károlyi érdemeit méltatva - visszalépett a jelöléstől.

Károlyi Józsefet és nemzetségét a Fejér megyei Hírlap - 1926. június 6-án tartott képviselői beszámolója alkalmából - mint az alkotmánytisztelőt és a szabadságszeretet gondolatának példaképet mutatta be. "Nagyapja kastélyában - írta a lap - még Haynau tanyázott, apja kastélyában a király - Ferenc József - tett látogatást egy tüneményesen fényes estélyen." Károlyi Józsefben "a nyakas magyar temperamentum harmoniába olvadt a hagyományos magyar király-hűséggel. Nem aulikus ember, de nem is Petur bán." "26 éves korában Károlyi már Nagykároly város képviselője volt. Bécs ellenében szókimondó, rendíthetetlen meggyőződésű függetlenségi, de egyuttal királyhű is. A katolikus Magyarország lándzshordozója, de ugyanakkor tisztelt minden vallást. Fejérvármegye főispánjaként megpróbált ellenállni - írta a lap - az "alkotmánnyal és a hagyománnyal ellenkező" forradalmi hullámnak. Mikor vissza-keült a vármegyeházra, ő volt az első dignitárius, aki nyíltan kimondta "hűséges alattvalója a megkoronázott magyar királynak". Vállalta a magyar király fiának magyaros szellemben való nevelését, nem törődve az anyagi áldozatokkal, támadásokkal..." - folytatja a Fejér-megyei Hírlap - "emelt fővel és tiszta lelkiismerettel állt Isten, a magyar nemzet és választói színe előtt, mert ő nem volt sem Szombathelyen, sem Tatán, sem Budaörsön, pedig ná maradt a koronás királyhoz" /10/.

A kurzus vezetői a békés legitimizmus hirdetőit szívesen fogadták. Károlyi József 1926-ban újból Székesfehérvár képviselője lett. Ezzel szemben Andrássy Gyula az örökös főrendi családok felsőházi választásán - a jelöltek közül egyedül - kibukott.

A szent korona szövetségeket, megalkakulásuktól kezdve Zichy János gróf a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt elnöke aktívan támogatta. Jelen volt a szövetség megalakításánál, és a rendszeres kapcsolatra utal, hogy 1931-ben a Magyar Nők Szent Korona Szövetségének pécsi alakuló ülésén ő tartotta az ünnepi beszédet. Ebben hangsúlyozta, hogy a "Magyar Szent Korona Szövetség célja ébrentartani és propagálni a legitimizmus gondolatát". A legitimizmust összekapcsolta a területi revízió elképzelésével: "aki a detronizáció törvényéről beszél - mondta - ugyanazt teszi, mint ha a revíziót ellenezné" /11/. A legitimistáknak általában kedvelt fogása volt arra hivatkozni, hogy Nagy Magyarország, a magyar birodalom helyreállítása, a trianoni béke revíziójának sikere a törvényes királyság helyreállításán mulik.

Az említett pécsi ülés másik előadója Gratz Gusztáv is arra hivatkozott, hogy "a legitim megoldás a leghasznosabb megoldás a a nemzetre. Először mert minden más megoldás pártharcot, tusát, polgárháborút eredményezhet, másodsorú mert keresni kell azokat az erőket, és támpontokat, amelyek az ország feldaraboltságában összekapcsolnak bennünket azokkal, akiktől el vagyunk szakítva. Ez az erő az uralkodó család, mert az elhunyt Károly király egyedül volt valamennyi nemzetiségnek édesapja" /12/.

A szent korona szövetségekben gyakran elhangzott, hogy nézeteikkel a pártok és a politika felett állnak. Ezt azonban csak az uralkodó osztályok - egymással vitatkozó, vetélkedő - pártjaira és politikájára érthetjük. Világosan kiderül ez Molnár Kálmának, a pécsi egyetem legitimista tanárának egyik tanulmányából, melyet a Magyar Nők Szent Korona Szövetsége pécsi szervezetének alakuló közgyűlése alkalmából írt. Molnár - aki a kurzus egyik legtekintélyesebb és legtehetségesebb közjogásza volt - említett cikkében üdvözlí az 1930. évi XXXIV. tc. 1. paragrafusát, amely kimondta, hogy "a bírói hatalmat az állami bíróságok a magyar szent korona nevében gyakorolják". Molnár Kálmán szerint a törvénycikkkel "Újból tettünk egy öröndetes lépést abba az irányban, hogy a magyar állam életnyilvánulásának formáit összhangba hozzuk ősi alkotmányunk szellemével." A későbbiekben kiderül miért van szükség az ősi alkotmányra, a szentkorona-eszmére. "Kelet-Európának ege a mai állami és társadalmi rend gyújtogatóinak tűzcsóváitól veres"- írta Molnár Kálmán, majd Klebelsberg Kunót idézve fogalmazta meg az uralkodó osztályok gondját: "Miként védhetik meg a kormányok a nemzeteket és az egyéneket a III. Internacionálénak azzal a forradalmi törekvésével szemben, hogy az - egyéntől vagy nálatól elválassa." Ebben a helyzetben szerinte a szentkoronatanának "bölcs utmutatása jelzi a helyes irányt, az óvhat meg a néprajalom tulkapásaival szemben" /13/.

Ezek a megállapítások is bizonyítják, hogy a szentkorona eszme csak az uralkodó osztályok pártjait és politikáját fogadta magába. A társadalmi osztályok közötti harmóniát hirdető ideológiája éppen a valóságos osztályellentéték leplezésére vagy feladására szolgált. A szent korona szövetségek nemzeti egységet igény-

lő társadalmi mozgalmának - a Habsburg királyság visszaállításának segítségével - éppen ez volt a célja.

A legitimista szent korona szövetségek szerepét, tetszetős történelmi ideológiájuk ellenére sem kívánjuk túlértékelni. Jelen-
tősebb, szélesebb körre kiterjedő politikai hatást nem gyakoroltak. A legitimista propagandának, közjogi, politikai gondolkodásnak azonban szervezeti keretet adtak, és ha meggondoljuk, hogy az egykoru politikai pártok is jórészt klubszerű életet éltek, akkor ezekre a szövetségekre is érdemes felfigyelni. Igaz, hogy közvetlen hatásuk meglehetősen szűk körre terjed ki, de tagjaik - jórészt arisztokraták, - földbirtokosok, vagy ilyen származású értelmiségiek - címük, vagyonuk, társadalmi pozíciójuk folytán befolyásos embereknek számítottak. Tevékenységük, mozgásuk hozzátartozik a két világháború közötti korszak társadalmi képéhez.

F o r r á s o k :

- /1/ Kardos József: A király nélküli királyság a szent korona jegyében. A magyarországi polgári államrendszerek. Szerk. Pölöskei Ferenc és Ránki György. Bp. 1981.
- /2/ Károlyi József szerepére fontos adalékok találhatók Farkas Gábor Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-1945. c. munkájában. Bp. 1980.
- /3/ Nemzeti Ujság, 1926. június 8.
- /4/ Fejérmegyei Napló, 1926. június 8.
- /5/ Fejérmegyei Napló, 1926. június 5.
- /6/ Nemzeti Ujság, 1926. június 13.
- /7/ A névsort a Fejérmegyei Napló 1926, június 15-i száma közölte.
- /8/ Nemzeti Ujság, 1926. június 15.
- /9/ Nemzeti Ujság, 1926. szeptember 14.
- /10/ Fejérmegyei Hírlap, 1926. június 3.
- /11/ Nemzeti Ujság, 1931. február 10.
- /12/ Nemzeti Ujság, 1931. február 10.
- /13/ Molnár Kálmán: A szent korona jegyében. Dunántul, 1931. február 1.

HETENYI ISTVÁN: GRÓF WIMPFEN CSALÁD ÉS ERCSI URADALMA

A Wimpffen család genealógiája változatos, sokszínű képet mutat. A Wimpffen /vagy Wümpffen/ nemzetség igen régi. A család multját okmányokkal a XI. század első feléig tudják visszavezetni. Wimpffen Dagobert 1300 ezüst márkáért adta el a hegyen, illetve a völgyben fekvő Wimpffen városkákat a vormsi kolostornak. Fivére, Arnold vormsi püspök volt /1044-1065/. Magas egyházi tisztséget viselt még János Albert, aki a würzburgi dómban kanonok.

A grófi család leszármazását ősi ágon az 1393-ban elhunyt Siegmund Hermann von Wimpffentől vezetik le.

A XIX. század végéig a családból 34-en választották a katonai pályát, 11-en voltak államférfiak, vezető állami tisztviselők. De találunk 10 író is a családtagok között, köztük Josephiennét, madame de Sartory-t. Képzőművész és művészetpártoló az 1862-ben meghalt Maria Anna Cecilia, valamint Viktor. A család három tagja neves utazó volt. Maximilian megkapta a "Goldene Blieses"-t /aranygyapjas rendet/ és a Mária Terézia rendet. Ez utóbbival még Franz Emil Lorenz grófot tüntették ki.

A család másik ágát az 1583-ban született Johann Dietrich alapította. Ebből az ágból származott az Ercsi község földesuraként és kegyuraként ismert Wimpffen család.

A családi cimert a következő ábrák alkották: vörös mezőben három zöld halmon át léptető ezüstszerű kos, amely mellső lábával ezüst keresztet tart. A pajzsra királyi koronával fedett, felhuzott lovagi sisak nyugszik. A kos a koronából lép elő, két vörös bivalyszarv közül, melynek két oldalán négy arany pálca, ezeken hét arany hársfalevél /1-1-2-3/ látható. A sisaktartók pirosak és ezüst alátéttel vannak ellátva.

A család azt követően került az ercsi uradalom birtokába, hogy báró Eötvös Dénes az eladósodott gazdaságot 1845-ben kénytelen volt Sina Györgynek eladni. A törökországból áttelepült, hatalmas pénzvagyonnal rendelkező Sina család az uralkodónak tett szolgálatokért a hódosi és kizdiai előnevet és a bárói címet kapta. Sina Györgytől a birtokot fia, Sina Simon György örökölte, majd három leányuk.

Közülük az 1838-ban született Anasztáziát vette feleségül gróf Wimpffen Viktor, s így házasság révén jutott a Wimpffen család az ercsi uradalom birtokába.

Utánuk három örökös maradt: Hedvig Anasztázia, Iphigenie, Sigfrid Simon Ferenc és Simon Alphons Viktor.

A birtokosztály során az örökséget egymás közt úgy osztották meg, hogy Ercsi az 1865. szeptember 6-án született gróf Wimpffen Siegfried tulajdonába került.

A család Ercsiben élt. Wimpffen Szigrid élete nem volt olyan mozgalmas, mint atyjáé, Viktoré. Wimpffen Viktor ugyanis a katonai pályát választotta. 1849-ben önkéntes, 1850-ben tengerészkadét, 1852-ben fregatt zászlós, 1855-ben hadnagy. A Caroline korvetten hajón 1857-1858-ban eljutott La Plataig. Uti élményeit Skizzen aus einem Tagebuch című naplójában írta meg.

1866-ban mint korvettkapitány a Stádium hadihajó parancsnoka a lissai csatában. 1880-ban elhagyta a katonai szolgálatot és Bécsben élt. Nem maradt hűtlen a hajózáshoz. Fontos tisztséget töltött be a Dunagőzhajózási Társaságnál /DDSG/.

A Donau-dampfschiffahrtsgesellschaft egy- és kétkéményes személyhajói, - ahogy a községben emlegették, a Carl Ludwig, a Babenberg, Josef Carl és Laudon "fehér hajók" naponta kétszer kötöttek ki Ercsiben. Nagy forgalmat bonyolítottak le a lapátkerekes teherhajók a Dunán, tíz-tizenkét uszályt is vontatva. Felszabadulás előtt az Ercsi Cukorgyárba érkező cukorrépa jelentős hányadát vízi úton szállították.

Viktor gróf nemcsak a hajókhoz értett. Az atyjától örökölt káinbergi birtokán jövedelmezően gazdálkodott. Ezt nagymértékben elősegítette a már korábban, 1860. január 11-én báró Sina Simon leányával, Anasztáziával megkötött házassága, akinek révén kisebb tisztségekhez is jutott a császári udvarban.

Mire Wimpffen Szigfrid és családja az ercsi kastélyba költözött, a család régi fénye elhalványult, megkopott. Vagyonuk nagyobb része Ausztriában volt.

Az ercsi grófi kastély a község központjában, szép környezetben épült, földszintes, oszlopos, részben félköríves ablaku folyosóval ellátott épület. Kívülről nem sokat mutatott. Belsőlről nemes faburkolata, butorzata, szőnyegek, festmények annál inkább feltűntek. A kastély zárt világ volt. A vendégeken és cselédségen kívül bejutni oda nem igen lehetett. Magas kőfal és kerítés választotta el a környéktől, gondozott, szép udvar és angolkert vette körül. Viszonylag közel volt az istálló, a gróf kedvenc lovaival, odébb gazdasági épületek, a belső cselédek uradalmi lakásai. Csodálatosan szép őspark, hatalmas fákkal, sűrű bokrokkal. Kanyargós sétautakkal, a völgyben elfutó patak felett kis hidakkal hangulatos környezetet biztosított a népes grófi családnak. Egy füves tisztáson, obeliszkszerű építményt állt, tetején kőből faragott török fejjel, a török kut. Alján a kútából tiszta forrásvíz folydogált. Mellette néhány nagy rozsdás, török korból származó ágyugolyó idézte a multat.

A kastélykert nagy ritkán nyílt meg a falusi nép számára, amikor valamilyen jótékony célra gyűjtöttek, afféle garden-partyt rendeztek.

Wimpffen Szigfridnek kilenc gyermeke született: hat fiú és három leány. A család zavartalan jólétben élt. Nemcsak Ercsiben, Pesten is, ahol a Stefánia uti korzón minden gyerek tudta, melyik Wimpffen Simon ötösfogata.

Az elsőszülött, György nem sokat törődött a gazdasággal. A második, - az említett Simon - főhadnagyként az első világháborúban, a piavei fronton esett el. Ferenc, Frigyes, Viktor és János következtek születési sorrendben. Utánuk született Mária /gróf Silva Tarouca Frigyesné/, Éva /gróf Zichy Rezsőné/ és Hedvig.

Wimpffen Szigfrid tulajdonát képezte csaknem az egész ercsi határ. A 22909 kh-as területből 21000 hold tartozott az uradalomhoz. Két magtár, használhatatlan állapotban álló szeszgyár, keményítőgyár, áramfejlesztő vízmű, fűrésztelep /gatter/, 12 ormlán cselédház, a község a Savanyugyőpnek nevezett részén, istállók, puszták tartoztak az uradalomhoz, melynek központja a jelenlegi Béke termelőszövetkezet irodaépületében működött.

A grófi család nem értett a gazdálkodáshoz. Az ügyeket a központban intézték: Raáb Károly számtartó, Udvarnok Kálmán főkönyvelő, Schlitter Pál könyvelő, a növénytermesztés és állattenyésztés Bejczy Jenő, Beőszé István, Szerdahelyi József és Gede Pál intézők, illetve segédtiszték vezetésével történt. A két magtárt Pölinger János kezelte.

A gazdálkodás színvonala és eredményessége sok kívánnivalót hagyott maga után. A vezetés nem volt egységes és átgondolt; a terméshozamok alatta maradtak más hasonló gazdaságokénak. /Különösen kiütközött ez akkor, amikor az ercsi uradalmat pl. a zirci apátság előszállási uradalmával hasonlították össze./ A harmincas évektől mind gyakoribbakká váltak a pénzügyi nehézségek, a nem rentábilis gazdálkodás következményei. A grófot és családját ez különösebben nem foglalkoztatta, hiszen az ercsi uradalmon kívül a családnak Ausztriában még 11000 holdas birtoka volt, amihez hozzá jött még a 18000 holdas Temes megyei birtok. A Wimpffen család Bécsben több bérházzal rendelkezett, továbbá két magyar és négy idegen érdekeltiségű banknál több ezer részvénnel. Érdekeltiségi voltak a családnak a Magyar Általános Közszénbánya /MAK/ Rt-nál, az Adria Tengerhajózási Rt-nál és a Nasica Szénbányánál. Mindezekhez képest eltörpült az az érdekeltiség, amely mint részvénytartó illette meg az ercsi cukorgyár tőkései körében a gróf Wimpffen családot.

Az ercsi uradalom a Duna partján Százhalombattától Adonyig, nyugati irányban Pusztaszabolcsig, több mint 28 km hosszúságban, 10-12 km szélességben terjedt ki. A birtok nagyságára jellemző, hogy területén 4 vasutállomás volt.

A századfordulótól kezdve a Wimpffen uradalomban a kilencvenes évek agrárszocialista mozgalmai után olyan törekvés volt tapasztalható, hogy igyekeztek az állandó urasági cselédek szá-

mát emeini. Ennek következményei hamarosan a tulzsufolt cselédházak formájában jelentkeztek. A cselédházak csak fokozták a nyomort, ami miatt 1898-tól agrárszocialista mozgalmak hontakoztak ki, Barcstól Ercsiig aratósztrájkok zajlottak, először csak kilenced részt követelve, majd a földosztást.

A XX. század első éveiben tovább romlott a helyzet. Inséges esztendők következtek. Különösen 1904-ben, amikor az aszály a termést ugyszólván teljesen tönkretette. Az agrárproletárokon kívül koldusbotra jutott a kisbirtokosok egy része is. Gondot okozott az állattenyésztésben, hogy a szárazság miatt alig termett takarmány.

Nyugtalanítólag hatott a grófi családra, hogy már az előző évben július 9-én és 11-én sztrájkba lépett 90 aratómunkás a Belmajorban.

1905. nyarán Alsóbesnyőn és ugyancsak a Belmajorban az aratók ismét beszüntették a munkát, azzal az indokkal, hogy a gabona erősen megdőlt. Valójában az a sztrájkra biztató politikai agitáció érvényesült, amely Pestről indult ki.

A földosztás jogos igény és követelés maradt. Ugyanakkor az ercsi grófi birtokhoz 1907. július 1-én hozzácsatolták a Kisdunában levő un. Gömbölyü szigetét, ahelyett, hogy a földmunkásoknak adták volna át.

Korabeli jelentések szerint Fejér megyében elsősorban Rácalmás, Dunapentele, Ercsi, Káloz, Szabadbattyán, Aba, Polgárdi képezték a sztrájkmozgalom főbb színhelyét. A Népszava külön cikket közölt Wimpffen Szigfrid ercsi uradalma pusztáin kitört sztrájk-ról tudósít, ahol az aratómunkások bátor és elszánt fellépése magával ragadta, szövetségesének nyerte meg az uradalmi cselédséget is. Velük a sztrájkban állók száma meghaladta az 1500-at. Ez a másfélezer ember 1905. július 13-án gazdasági követelésekkel lépett fel:

- a robotmunka teljes eltörlését követelték,
- az uradalom engedje el az előlegezett buza visszafizetését,
- ismerjék el a bizalmi rendszert: tisztességesen bánjanak a dolgozókkal, részükre alvósátrakat biztosítsanak és kötszerket az elsősegélynyújtáshoz.

Az 1907. év után az agrárszocialista mozgalmak megtorpantak, a falu szegényei örültek, ha bekerülhettek egy-egy arató-cséplő bandába, ahogy itt a brigádokat emlegették.

Az I. világháború végén a Wimpffen család megkísérelte ingó vagyonát Ausztriába menteni. A visszamaradt vagyont a községi direktórium leltározta föl.

A Tanácsköztársaság leverése után a grófi család visszaköltözött Ercsibe. Az uradalom gazdálkodását azonban ezután már az általános hanyatlás jellemezte.

A felvett hitelek visszafizetése késedelmesen történt meg. A pénzügyi nehézségek súlyát elsősorban az uradalmi cselédek érezték, akik számos alkalommal fordultak a legkülönbözőbb panaszokkal a megyétől a Földművelésügyi Minisztériumig, mert "a Wimpffen uraság nem akarja jogos ledolgozott bérüket kifizetni." Gyakran előfordult, hogy az uradalom 2500-3000 napszámmal tartozott. Minderről az öreg gróf jószerivel nem sokat tudott, családja nem érezte a gondokat. Wimpffen Szigfrid élete alkonyán csupán a lovakkal törődött, és kijárt az erdőbe vadászni.

Igy volt ez 1929. november 26-án is. Hegedüs nevű lovászával járták az erdőt, amikor a lovász látta, hogy az uraság leesett a lóról. Odament hozzá, aztán vágatott orvosért, de mire visszaértek, a gróf már halott volt. Nagy temetést rendeztek számára, a kárcsak nejének Stockau Franciskának 1933. december 7-én. Mindketten az ercsi templom kriptájában nyugszanak. Ezt követően a zárda épületében működő leányiskolát gróf Wimpffen Szigfridről nevezték el.

1930-tól az uradalom Frigyes gróf vezetése alá került. Ugyanabban az évben a grófi család kénytelen volt háromezer holdat bérbeadni Zerkovicz Oszkárnak, aki hamarosan 1714 holdat meg is vásárolt. A terézmajori gazdaságból Stern Henrik vett bérbe 600 khat. A harmincas évek végén a cukorgyár megvásárolta a Göböljárás és Nagyhalom pusztákat. Frigyes gróf akkor már nem élt, 1933. július 2-án Székesfehérvárról visszafelé jövet a cukorgyár közelében motorkerékpárjával egy kőrakásnak ütközött és meghalt.

A gazdaság vezetése Ferenc grófra maradt. Az uradalom egyre inkább eladósodott, szétesett, területe ekkor már alig haladta meg a hatezer kat. holdat. Ezt a gyerekek és unokák a következők szerint kapták meg: Ferencnek 753, Szigfridnek 614, Bernadettnek 472, Viktornak 792, Jánosnak 671, Évának 930, Hedvignek 930, Györgynek 304, Józsefnek 713 kat. hold jutott.

Ferenc grófot is inkább a politika érdekelte. Jelöltette magát az 1935-ös választáson, azonban elbukott a szélsőjobboldali politikai irányt képviselő Haám Arthurral szemben, és az ercsiek nagyobb része sem szavazott rá. Pénzügyi körökben forogva elvette Schiffer Miksa, dugdagdag utépitő és építési vállalkozó leányát, akinek apja olyan nagy létesítmények építésében vett részt, mint a Margithid, és akinek több palotája volt a Lipótvárosban, Budapesten.

A második világháború eseményei előtt a család Ausztriába menekült. Utolsóként Viktor gróf hagyta el a kastélyt.

János a felszabadulás után egy ideig a Fővárosi Taxi Vállalatnál dolgozott, és két alkalommal is kitüntetést kapott. Ferenc grófnak két lánya él, fia Bécs bombázásakor halt meg. György családjával /8 lányával és 2 fiával/ Kainbergben, János, aki műszaki egyetemet végzett mérnök, családjával Amerikában él. Viktor és Ferenc már nem élnek. A család egyik leszármazottja az NSZK-ban, a másik Svájcban lakik.

Az ercsi kastély a II. világháború során kisebb mértékben megrongálódott: részben kiégett, részben kifosztották. Voltak olyan elgondolások, hogy a kastélyban szociális és egészségügyi intézményt helyeznek el. Egy ideig a Művelődésügyi Minisztérium volt a gazdája. Valójában gazdátlanul állt, aztán többen önkényesen beköltözködve, nyomorúságos körülmények között éltek a hajdanvolt grófi kastélyban. Később 2 családot költöztetett be a tanács, akiknek nem kellett lakbért fizetni, de azt a feladatot kapták, hogy vigyázzanak a kastélyra. Az angolkert területét felparcellázták, házhelyeket alakítottak ki. Sok modern, tet-szetős, új családi ház alapvetően megváltoztatta az utca képét. Szemben, az egykori Ötvös kuriában emlékszobát rendeztek be, melyet 1981-ben átrendeztek, kibővítettek, muzeummá fejlesztettek.

P o r r á s o k :

A báró és gróf Wimpffenek. C. Wurzbach biográfiai Lexikon Osztrák Császárság LVI. köt. Bécs, Császári és Kir. Nyomda: 1888.

Hetényi István: Ercsi története, Kézirat FmL-ban.

Stammtafel der Freiherren und grafen von Wimpffen Jüngerer Hauptstat.

Károly János: Fejér vármegye története 1901. IV. 90-91.

Szolgaság helyén virágzó élet. Székesfehérvár, 1953. 13-14.

Atheneum Nagy Kípes Naptára 1901. Tiszti Cimtár 157. Pólinger Ferenc közlése, Ercsi, 1980.

Farkas Gábor: A munkásmozgalom Fejér megyei múltjából.

Földmunkások 1905. évi mozgalmáról. Fejér megyei Hírlap 1978. július 9.

FmL. Fejér megyei Törvényhatósági Biz. 6226/1907. sz. hat.

KISS MARIA VÁLTOZÁSOK AZ ERDÖDY CSALÁD KÖZÖTT ÉS SZABAD
BIRTOK ÖRÖKLÉSÉBEN

Egy korábban írt dolgozatunkban figyelemmel kísértük az Erdődy család birtokainak kialakítását, az egyes ágak, vonalak öröklését. Szóltunk a galgóci, valamint Vép-Bakófa és Vép-Pecőli hitbizományok alapításáról /1/.

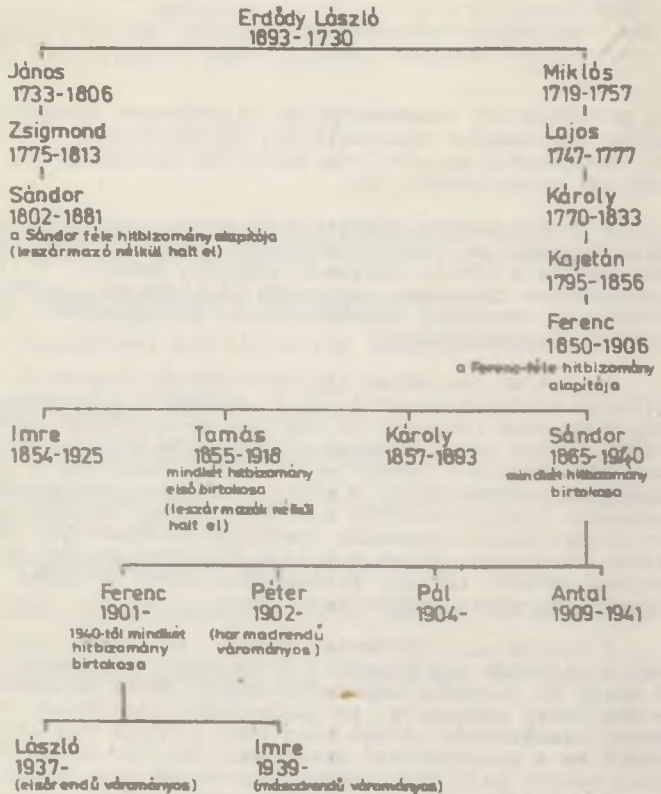
A hitbizományok alapítása bizonyos fokig már meghatározta az egyes birtokok sorsának alakulását. Az alapító okiratok pontosan rögzítették a kötött birtokok öröklési rendjét. A családtagok végrendeletében foglaltak, az egyes családtagok sorsának alakulása, a történelmi események következményei befolyásolták, módosították az eredeti elképzeléseket.

Az Erdődy családban 1720-ban György alapított hitbizományt. 1873-ban a László vonal 1. és 2. ágában Vas megyében két hitbizomány alapítása történt. Az egyik alapító Erdődy Sándor, a másik Erdődy Ferenc volt. A Ferenc által alapított hitbizomány másodszült fiát Tamást illette, mivel elsőszülött fia a galgóci hitbizomány várományosa volt. A másik alapítónak Sándornak nem volt gyermeke. Alapító okirata ugyancsak Tamás javára intézkedett. Mindkét hitbizományt ugyanazon személyek birtokolták, jogilag a kettő egynek számított. Mivel a fiágak kihalása esetén mindkét hitbizományban másként történt intézkedés, ezért az egyes hitbizományok állagát, tárgyait, külön kezelték.

A család u.n. vörösvári ágában /II. vonal/ Erdődy György végakarata ellenére nem sikerült hitbizomány alapítása. A végrendelező György és felesége Aspremont-Linden Mária házasságából négy fiu, és négy leány született. Az elsőszülött fiu István két fia közül László leszármazók nélkül halt meg. A másik fiu Gyula örökölte Vörösvárt és a hozzá tartozó uradalmat. Két fia Tamás és Lajos leszármazók nélkül halt meg. Érdekes egyéniség volt Tamás, aki még a mosonmagyaróvári gazdasági akadémia hallgatója volt szabályosan le szerződött Barcza Károly mosonmagyaróvári mészárosához, és kitanulta a szakmát. Derkovits Pál szombathelyi asztalosmesternél gimnazista korában "magántanulóként" asztalos mesterséget tanult /2/. Tamás IV. Károly mellett teljesített udvari szolgálatot. Közreműködött a király Szombathelyre történő visszatérésében is.

Erdődy Gyula halála után a két örökös, Lajos és Tamás osztott apjuk birtokán. Leszármazója egyiküknek sem volt. Lajos halála előtt örökbefogadta Széchényi Miklóst, aki felvette a Széchényi-Erdődy nevet /3/.

AZ 1873-BAN ALAPÍTOTT ERDŐDY HITBIZOMÁNYOK ÖRÖKLÉSI
RENDEJE /1873-1945/

Erdődy György harmadik fia, Lajos - kinek felesége Raymann Johanna - birtokolta Gyepüfüzest. /Ma: Kohfidisch Ausztriában/. Tőle fia György tulajdonába jutott a birtok. György két házasságából három leány született. Az első házasságból Karolina, a másodikból Johanna és Franciska /4/. A birtok a három leány között oszlott meg.

György negyedik fia Károly, Kollowrath Juliát vette feleségül, akitől három fia és egy leánya született. A legidősebb fiú Ferenc hatéves korában meghalt. A második fiú István, a horvátországi Jaska birtok ura, nem nősült meg. Károly harmadik fia, Rudolf, ugyancsak horvátországi birtokot mondhatott magáénak: Novimarovot. Az első világháború után Rudolf eladta Novimarovot, és fiával az ifjabb Rudolf-fal együtt Magyarországra költözött. Horvátországi birtoka helyett Dombón, Somogy megyében vásárolt birtokot. Örökös fia lett /5/.

A II. vonal - a vörösvári - férfi ágon kihalt. A család birtokainak egy része az I. vonal, 1. ágának tulajdonába került. Erdődy Ferenc 1904-ben megvásárolta a monyorókeréki kastély felét, amelyet 1728-ban az I. és II. vonal tagjai között végrehajtott osztály alkalmával fele-fele arányban osztottak meg. A kastélyon kívüli nagyobb kiterjedésű erdő, Kólos, Szent Katalin, a Beled melletti Buja major került vásárlás révén Ferenc tulajdonába /6/.

Az Erdődy család I. vonalának 2. ága férfiágon ugyancsak kihalt. János fiugyermekei közül Tamásnak született fia - Jenő -, aki utód nélkül hunyt el. A második fiúnak Kálmánnak csak leány utóda volt. János harmadik fiáról Leóról forrásaink mindössze születése dátumát közlik. A család negyedik gyermeke leány volt, Mária Terézia, aki közvetlenül apja, János halála után született.

A család birtoka szétaprózódott, egy része idegenek kezébe jutott.

Más volt a helyzet az I. vonal 1. ágában. A vagyon szétaprózódását a három hitbizomány megakadályozta. Az 1906-ban elhunyt Ferenc testamentuma két hitbizományról és jelentékeny magánvagyonról rendelkezett. Elsőszülött fia Imre kapta a galgóci hitbizományt, a galgóci várban, a püstyéni kastélyban lévő és a galgóci hitbizományi uradalomban található ingó tárgyakat, gazdasági felszereléseket. A hitbizományhoz tartozó ékszereket, kincseket, ereklyéket a hitbizomány tartosékaiként kellett megőrizni.

A vépi hitbizományt - ahogy erről az 1873. évi alapítólevél intézkedett - a másodszületett fiú Tamás kapta:

Az ingó vagyont a végrendelező három csoportra osztotta. 1. Cselekvő tőkekövetelések, értékpapírok, készpénz. Ebből a csoportból az elhalt leánya Khlevenhüller Alfrédné született Erdődy Melánia 50 ezer osztrák Forintot, vagyis 100 ezer Koronát kapott. A maradékból a többi testvér: Imre, Tamás, Sándor - egyenlően részesült. 2. A butorok, gazdasági felszerelések, hasznos állatok elosztásáról külön rendelkezés szólt. 3. Az arany, ezüst tárgyak és kincsek, ha nem a majorátushoz tartoztak, a fiú örökösöket illette meg.

A szabadrendelkezésű ingatlanok megosztása a következőképpen történt. Magyarországon Veszprém, Vas megyében fekvő birtokokat a somlói, jánosházi, gecsenyi, sági, monyorókeréki uradalmakat, a birtokhoz tartozó minden hozzávaló ingóságokkal butorokkal és felszerelésekkel, a legfiatalabb fiú, Sándor örökölte. A többi uradalmat és birtokot a Krassó-Szörény megyében lévő Zgribestyei, a horvátországi császárvári uradalmat, a Bécsben lévő két házat, és a tenger mellékén Görtz melletti Fiumicello és Szent Lorenci nevű birtokokat azok tartozékaival, Imre, Tamás, és Melánia kapta. Árva és Lietava nevű birtokrész és Nyitra megyei kis-örvistyeyi birtok, valamint a galgóczi uradalomban Erdődy Sándor nevére vásárolt kisebb földterületek Imrének jutottak. Az örökhagyó kikötötte, hogy Örvistyt a galgóczi uradalomhoz kell csatolni /7/.

A végrendeletből kitűnik, hogy az örökhagyó a többi örökösével szemben Sándort kívánta előnyben részesíteni. Imre és Tamással szemben Melániának kívánt némi előnyt juttatni. Imrét és Tamást osztályrészük megállapításával a köteles részre kívánta szorítani. Ennek magyarázata, hogy Imrét az örökhagyó életén a nagy kedvezményben részesítette. Imre által örökölt hitbizomány terheit majdnem teljesen tisztázta és ehhez privát vagyonából nagy összegekkel járult. Jelentős beruházás volt a vágvölgyi vasút, amelynek építéséhez Erdődy Sándor nagy összeget fektetett be. A vasutvonal a galgóczi uradalom értékét megnövelte /8/.

Tamás részének megszorítása azért történt, mert a végrendeletben, Tamás javára alapított hitbizományi uradalomhoz magánvagyonából járult hozzá.

Melánia adósságmentesen kapta örökségét, és az örökhagyó cselekvő követeléséből 50 ezer Forintot. Külön köteles részével tehát jóval többet kapott és így nem érte emiatt károsodás.

A végrendeletnek volt egy olyan kikötése, ha Tamást apja tulélné, a hitbizományt a várományos öröklő, a szabad vagyont Imre, Sándor és Melánia egyenlő részben kapja.

Erdődy Ferenc kérte, hogy elmebeteg fia, Tamás részére a hitbizományi jog megállapítást nyerjen. Erdődy Sándor várományos Tamás jogát elismerte és Imre sem emelt ellene kifogást /9/. Erdődy Tamást gyógyithatatlan betegsége miatt 1881-ben gondnokság alá helyezték /10/.

Az Erdődy Sándor által alapított hitbizomány 1881-ben szállt Tamásra. Tamás, így apja, Ferenc halála után nagy vagyon birtokosa lett /11/. Tamás két testvére, Melánia és Imre, Tamás gondnokának Erdődy Sándornak sok zavart okoztak a birtokon folyó építkezések, beruházások miatt. Kifogásolták, hogy a gondnok - aki a legközelebbi várományos - nem kéri ki a távolabbi várományosok javaslatát /12/.

Erdődy Ferenc halála után a három testvér között a szabad vagyon tárgyában egyezés történt. Erdődy Imre a köteles részre utalt örökös, apja szabad hagyatékából a végrendeleti osztályrészt nem ingatlanba, hanem pénzben vette ki. A császárvári, fiumicelloi uradalmak, soproni és bécsi házak és tartozékaik vala-

mint különböző ingóságok fejében 1.600.000 Koronát fizetett Erdődy Sándor. Sándor beleegyezett abba, hogy felvidéki birtokok Imre tulajdonába kerüljenek. Megegyezés jött létre a szabadvagyonba számító különféle ingatlanrészekről is /13/.

Egyezség született Sándor és nővére Melánia között is. Melánia megkapta a fiumicelloi uradalomból /Fiumicello, Gradoban, Aquileja részeket valamennyi tartozékával és bekebelezett terheivel. Övé lett Császárvár birtoka is /14/.

Imre apja halála után - 1906. február 1-től - közel husz évig volt a galgóci hitbizomány birtokosa. Galgóc a trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához került. A csehszlovák állam 1924. július 3-án kelt törvénye megszüntette a hitbizományok minden fajtáját. Az alapítólevelek hatályukat veszítették, új hitbizományt nem alapíthattak. A hitbizományok megszüntetéséről szóló törvény, amely 1924. november 24-én lépett hatályba, részletesen szabályozta a megszűnés módozatait: önkéntes, családi megegyezés, megegyezés létre nem jötté esetén stb. /15/.

Imre kötött birtoka szabad birtokká vált. Imre 1925-ben bekövetkezett halála után fia Vilmos kapta a galgóci uradalmat, a pöstyéni és aranyosmaróti birtokokat. Ilonáé - Vilmos leánytestvéréé - lett a pöstyéni Royal szálloda. Erdődy Imrének Vilmos fián és Ilona leányán kívül még két leánya volt, Mária és Gabriella. Mindketten szerzetesrendbe léptek /16/.

Erdődy Vilmos birtokából egy részt 1935-ben megvételre kínálta Erdődy Sándornak. A birtokrésztől kötelezettségeinek törlesztése miatt kellett megválnia. Szerette volna, ha a birtok a család kezén marad /17/.

Erdődy Tamás 1918-ban bekövetkezett halálával mindkét Vas megyei hitbizomány öccsére, Sándorra szállt. Az elsőrendű várományos a 17 éves Ferenc lett /18/. Tamás halálával öröklési joggal birt volna Erdődy Imre és Khavenhüllerné Erdődy Melánia, Sándor testvérei. Mindketten 1914-ben közjegyzőileg hitelesített nyilatkozatban lemondtak öröklési jogukról. Sem a szabad birtok, sem a hitbizományi vagyon leltározásába nem folytak bele. Az ő örökrészüket is Sándor kapta /19/.

Mindkét hitbizományt Erdődy Sándor birtokolta 1940. január 15-én bekövetkezett haláláig. Magánvagyonáról végrendeletében részletesen intézkedett. Elhatározásában az az elgondolás vezetett, hogy az Erdődy vagyon minél jelentékenyebb részét az Erdődy családban, annak fi ágában, fiu leszármazók tulajdonában való megtartását elősegítse. Nem felejtkezett meg leányairól sem. A leányok örökrészei talán kisebbeknek és kevesebb értékűeknek látszanak, mint a fiu utódoké. A fiuknál figyelembe vette, hogy családfejtársadalmi, egyházi, szociális és egyéb közérdekű terheket kell viselniük.

Az anyai vagyonból való öröklésnél az említett családi szempont nem érvényesült.

Az örökhagyó Erdődy Sándor a vagyont hat tömegre osztotta. Az első tömeg Ferencé lett: Cecseny, Szajk, Tacskánd birtokok és vagyon tárgyak. A második tömeg Pétert illette meg: Somlóvár, Doba, Somlóhegy, Nagykamond, Károlyháza, Alsóság, mesteri birtokokat és a sághegyi bazaltbányát foglalta magában. Pál kapta: Monyorókerék, Kólom, Pinkatótfalu, Szentpéterfa, Csencs, Kölked birtokokat, illetve gazdaságokat. Antalnak jutott a negyedik tömeg: Jánosháza, Körtélyes, Ódorfa, Duka, Kissomlyó, Vashosszúfal, Bögöte. Ide tartoztak a jánosházai házak, egyéb ingatlanok jogosítványok, vásárjog, stb. Mária - Eszterházy Lászlóné - Nemkeskeresztur, Balozsa, birtokot a bécsi Akadémia utcai ház felét, Budapesten a Kaplony u. 6. szám alatti házat kapta. A hatodik tömeg Ilonáé: a bécsi ház másik fele, Budapesten Bors utca 16. és 18. számú házak. Pinkaszentkirály, Taródfa, Besfa, Karácsfa birtokok jutottak tulajdonába. A vasaljai birtokból is kapott egy részt. A másik rész Pálé volt.

Az általános örökös Ferenc lett. Ő örökölt mindent a külön meg nem nevezett és egyes vagyontömegekhez nem tartozó, azokkal szervesen össze nem függő ingatlanokat, értékeket, valamint az összes családi iratokat és okmányokat /20/.

Erdődy Ferenc lett birtokosa az 1873-ban alapított két hitbizománynak. A jogutódlásban beállt változás folytán mindkét hitbizomány első várományosa az addig második várományos Erdődy László, a második várományos Erdődy Imre, a harmadik Erdődy Péter lett /21/.

Erdődy Sándor elhunytával felvett hitbizományi leltár szerint a Ferenc-féle hitbizomány területe 2287 kh 1054 nöl, becserkéke 1.656.039 P, a Sándor-féle hitbizomány területe 3417 kh 1084 nöl, becserkéke 2.703.074 P /22/.

Erdődy Sándor végrendeletének elkészítése előtt szabad birtokainak egy részét ajándékozási szerződéssel gyermekeinek juttatta. 1935-ben Ferenc a hosszuperesztegi birtokot kapta 340 ezer Pengő értékben. Ezzel egyidejűleg évi apanage folyósítását beszüntették. Mária, Budapesten a Kaplony utca 9. szám alatti házat kapta ajándékozás címén. Az addig élvezett életjáradéka megszűnt. Erdődy Sándor 1937-ben 170 ezer Pengő értékben Antalra ruházott vashosszúfalui, dukai és jánosházai birtokokból részeket olyan megkötéssel, hogy ezek a birtokrészek az apai örökségbe majd beszámítanak. Péternek 1938-ban juttatott nagykamondi ingatlan - melynek értéke 380 ezer Pengő tett ki - ugyancsak beszámított az apai örökségbe /23/. Pál 1934-ben Nagykölked, és Szentpéterfa, Kólom és Tótfalu, 1935-ben Vasalja birtokrészeket kapta. 1937-ben a szentpéterfai malom jutott tulajdonába /24/. Ilona 1935-ben a vasaljai birtokból kapott egy részt. Továbbá taródfai ingatlan vált tulajdonává, összesen 250 ezer Pengő értékben. Az ártart ingatlanokat az apai örökségbe beszámították /25/.

Erdődy Sándor örökösének szabad vagyona jelentős értéket képviselt. 1943-ban készített kimutatás szerint:

Ferencé	2.170.299 Pengő	Pálé	2.035.849 Pengő
Péteré	3.545.059 Pengő	Antalé	2.084.879 Pengő

A szabad birtok ingatlanainak nagysága: Ferenc 2300 kh erdő és 1700 kh mezőgazdasági ingatlan. Pálnak Magyarországon 4000 kh, Ausztriában 1500 kh erdő és mezőgazdasági ingatlana, Antalnak összesen 4000 kh ingatlana volt /27/.

Az anyai örökségből Erdődy Sándor fiu örökösei csak ingóságokat és készpénzt kaptak. Erdődy Sándorné született Draskovich Erzsébet után leányai Mária és Ilona Lajoskomáromban 962 kh örökséghez jutottak egyenlő arányban. A birtok értéke 539.000 Pengő volt /28/.

Az Erdődy család tulajdonában volt birtokok területe adás-vétel ki-sajátítás révén változott /29/. A hitbizományi birtokok nagysága is csökkent. Vasutvonal építés, városrendezés, házhelyjuttatás céljára kapott kötöttség alóli felmentést a hitbizomány tulajdonosa /30/.

A vizsgált időszakon belül 1941-től a birtokok tulajdonjogában változás nem történt. Erdődy Antal 1943-ban a keleti harctéren meghalt. Erdő és mezőgazdasági ingatlanait Erdődy Ferenc mint az árvaszéktől kinevezett gondnok kezelte.

A család birtokainak történetét azok öröklési rendjét 1945-ig kísértük figyelemmel a rendelkezésre álló források segítségével. A hitbizományok megszűnésével, a földreformról szóló 600/1945.évi rendelet a birtokok magyarországi történetében új fejezet kezdődött.

F o r r á s o k :

- /1/ Kiss Mária: Az Erdődy család öröklési rendje az 1873.évi hitbizomány alapítása előtt. PAB-VEAB Értesítő 1978. 320. 1.
- /2/ Vas megyei Hírlap. 1919. április 3.
- /3/ Erdődy Lajos 1890-1936. Az általa adoptált Széchenyi Miklós öngyilkos lett.
- /4/ Johanna Pálffy-Daum Józseffel 1918-ban kötött házasságát 1926-ban felbontották. Johanna 1960-ban örökbe fogadta Kottwitz Sándort, aki viseli az Erdődy-Kottwitz nevet. Genealogisches Handbuch. des Adels. Gräfliche Häuser. Band IX.1979. 199. 1.
- /5/ Vas megyei Levéltár /VamL/ dr.Horváth Jenő ügyvéd iratai /Horváth J. ir./ 4. cs. sz. n.
- /6/ Erdődy Pál szíves közlése.
- /7/ VamL. Erdődy család levéltára /Erdődy csl. lt./ 35. csomó. Végrendeletek. A végrendeletben felsorolt ingatlanok értéke.

Somlóvár	117.000 Ft	Zgrigbestye	300.000 Ft
Jánosháza	400.000 Ft	Császárvár	200.000 Ft
Gecsény	440.000 Ft	Fimmicello	400.000 Ft
Ság	300.000 Ft	B écsi házak	400.000 Ft
Monyókerék	470.000 Ft		

- /8/ VamL. Erdődy csl. lt. 35. cs. Végrendeletek. - A vasut építéséhez Erdődy Sándor a Vas- és Veszprém megyei uradalmaikat az Osztrák-Magyar Banknál 480 ezer Forinttal terhelte meg. A végrendelet készítésekor ebből az adósságból 418 ezer még fennállt. Ezért kapott Sándor többet, Imre csak a köteles részt.
- /9/ Erdődy Tamás 1855-1918. Gyermekekorában 1868-ban Somlóváron lovaglás közben súlyos baleset érte, melynek következményeit élete végéig nem tudta kiheverni. 1918-ban a Bécs melletti la-inzi elmeegógyintézetben halt meg, ahol élete nagyobb részét töltötte. Melene Erdődy: Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen /1831-1925/, Wien 1925. 156. l.
- /10/ VamL. Szombathelyi Törvényszék iratai. Hitbizományi iratok. Erdődy Sándor hitbizományi iratai /Erdődy Sándor hitbiz. ir./ Fejleményi Napló 22. sz.
- /11/ Erdődy Sándor Vépen készült végrendeletében hitbizományi utódját nevezte ki általános örökösnek azzal a feltétellel, hogy a hitbizományi okmányokban felsorolt ékszerek, ezüstneműek, szobrok, antik butorok, porcelánok, amelyek bécsi és pesti lakásán voltak a hitbizományi vagyonhoz csatoltassanak. Tamás örökölte az általános és szabadon örökölni tömegeket is. VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 2.cs. sz. n.
- /12/ VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 4. cs. III/1 és 1380/1904.
- /13/ VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 1. cs. 612/1909.
- /14/ A császárvári uradalomhoz tartozott Novidvor, Tomasavec, Tuhelj, Brezje, Cresujevec, Kriz, Razvor, Kraljevec, Prosinec, Dubravica, Radakovo, Pluska. VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 1. cs. 612/1909.
- /15/ A hitbizomány megszűnéséről szóló törvény lényeges pontokban az 1919. március 10. porosz törvényre támaszkodott. Ujlaky Miklós: A magyar magánjog módosulásai Csehszlovákiában. Bp. 1931. 115. l.
- /16/ Erdődy Ferenc szíves közlése. A galgóczi levéltár anyaga külföldön van és kutatási korlátozás alatt áll. Így Erdődy Imre végrendeletét nem állt módunkban forrásként felhasználni.
- /17/ VamL. Horváth J. ir. 3. cs. sz. n.
- /18/ VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 1. cs. I. 2819/1918.
- /19/ VamL. Erdődy Sándor hitbiz. ir. 1. cs. I. 2819/1918.
- /20/ VamL. Horváth J. ir. 1. cs. Erdődy Ferenc ir. Vegyes. A végrendelet a férfi örökösöknek juttatta a Dunántúli Erdőipar Rt. részvényeit. A részletesen intézkedett az ingóságokról, ékszerekről.

- /21/ Az együttesen kezelt két hitbizományt nem érintette az 1936. évi hitbizományi törvény, amely úgy rendelkezett, hogy két, vagy több hitbizomány egy kézben való egyesülését megakadályozza. Az Erdődy családnál egyszerre szállt át a két hitbizomány a várományosra, ugyanazon körülmény következtében. Az alapítók együttes hitbizományt akartak létrehozni, amelyben a család fiuágában a várományosi sorrend tekintetében teljesen egy véleményen voltak. Eltérő volt véleményük a fiág kihalása esetén. Ezért fogalalták az alapítást két különböző okiratba. VamL. Horváth J. ir. 4. cs. Hitbizományi utódlás.
- /22/ VamL. Horváth J. ir. 4. cs. Hitbizományi utódlás.
- /23/ VamL. Horváth J. ir. 4. cs. Átruházások.
- /24/ Erdődy Pál szíves közlése
- /25/ VamL. Horváth J. ir. 4. cs. Átruházások .
- /26/ VamL. Horváth J. ir. 4. cs. Hitbizományi utódlás
- /27/ VamL. Horváth J. ir. 3. cs. Hitbizományi utódlás.
- /27/ VamL. Horváth J. ir. 3. cs. és Erdődy Ferenc hitbz. ir. 3. cs. 362/1940.
- /28/ Erdődy Sándorné sz. Drakovich Erzsébet 1941. októbern 30-án halt meg. VamL. Horváth J. ir. 2. cs. Erdődy Sándorné végrendelete.
- /29/ Földingatlant vásárolt Erdődy Ferenc 1942-ben Táplánfán. VamL. Horváth J. ir. 1. cs. Nagycenki Cukorgyár.
- /30/ VamL. Erdődy Ferenc hitbiz. ir. 3. cs. 862/1940.

BALÁZS LÁSZLÓ-SÁRKÖZY KÁZMÉR, AZ UTOLSÓ ALNÁDOR

Ennek az előadásnak a főszereplője nádasdi Sárközy Kázmér, a XIX. századi magyar társadalom politikai életének egyik fő - vagy jobban mondva - jellegzetes képviselője. - Fényes pályát fut meg ez a jómódu középbirtokos /benne possessionatus/ réteghez tartozó nemes. - 1799. március 10-én született a Somogy megyei Nagybajomban, de korán anyai birtokára, a Fejér megyei Pettendre költözik, s itt lesz a Fejér megyei közéletnek a XIX. században egyik fő-szereplője, s országos viszonylatban a politikai változások során az utolsó alnádor.

Mi az ő pályafutásának az alapja, a háttér? Ezeket vizsgálva szóljunk

- 1./ családjáról, származásáról,
- 2./ kora társadalmi háttéréről,
- 3./ Sárközy Kázmér politikai viszonyulásáról,
- 4./ az alnádori tisztségéről,
- 5./ s élete végén szereplése kiértékeléséről.

1./ Ősrégi családból származik. Első ismert őse nádasdi Sárkewzy, másképpen Ercsy Albert, aki 1510. október 10-én kapott armálist II. Ulászló Királytól 5 testvérével: György, Lőrinc, Mihály zágrábi örkanonok, Márton és Gállal együtt. Sárközy Albert 1506-10 között Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda titkára, majd a királyi ügyek igazgatója, ítélőmester /1522-28./- 1511. november 10-et megelőző egyik napon királyi adományként megkapja a Szentgyörgyi és Bazini Ferenc és Farkasnak tett szolgálatokért a Pozsonyi megyei Nádasdot, - amit 1514. április 11-én II. Ulászló is megerősít, - ahonnan is nevezi magát ezután. Majd további birtokokat kap Zemplén, Trencsén, Bars, Szabolcs stb. megyékben. A Sárközy-család a XVI-XVII. sz. küzdalmai, harcai idején szét-szóródik, s a nagy birtok is szétmorzsolódik /1/.

A Sárközy-családból Albert ötödik izzigleni leszármazottjaként János emelkedik ki, aki 1629-90 között egy ideig Komáromban élt, de onnan elköltözött, amikor itt Száki István ref. ekeli lelkeszt és feleségét megégették, ill. lefejezték /2/, s a város vallás szabadságát először ekkor, majd az 1681. évi XXV.-ben biztosít

tott artikuláris hely jellege ellenére 1683-ban másodszor is megszűntették, s Győrben vett magának házat. Második feleségétől, Eölvédh Zsuzsannától egyetlen, szintén János fia született, 1678. augusztus 7-én /3/. A család nemességét azután Győr megyében kihirdették 1679. szeptember 11-én. Ezt az ifjabb János a török kiűzése után ott hagyta Győrt, ahonnan ez időben tömegesen iraj-zanak ki a nemzsek a felszabadított területekre, s a teljesen elpusztult Somogy megyébe költözik, ahol első felesége után birtokrásra is igényt tart Nagybaajomban /4/, ahol - talán a Festeticsekkel való rokonság segítségével - egyik nagyanyja Festetich Krisztina volt F.Kristóf testvére, - fiókharmincados is lesz 1699-ben /5/, majd Nagybaajom falut is kibérli a kamarai igazgatótól, azután további birtokot szerez. Festetich Kristóf 1623. január 26-án neki adja Magyaródot hálája jeleként /in signum gratitudinis /6/. Első felesége, Szent-Benedeky Zsuzsanna halála után felségül vaszi Ságfai Sándor Zsuzsannát, akivel szintén birtokokat kap /7/. 1723. augusztus 19-én nádori adományként megkapja Hötös, Kisasszond, Fenék, 1924. április 24-én Szent Iván pusztá és Nagybaajom birtokokat, mint amelyeket már előbb is birt /8/. Két házasságából való fiai után a család két ágra szakad, az idősebb kiskorpádi ágra, - amely a XIX. században kihal - s az ifjabb kisasszondi ágra. - Sárközy János a kamarai igazgatás és a megyei igazgatási helyre állítása után 1708-ban főszolgabíró /9/, majd 1717-22 között Somogy megye alispánja. 1735. október 21-én hal meg. A kisasszondi ágon Antal fiában folytatódik tovább a család, aki 1747. március 24-én Nagybaajomra, 1751. január 9-én Kisasszondra nyer újból királyi adománylevelet. - 1747-ben Torkos Jakab ref. püspök vizitációja alkalmával feljegyzik, hogy Kisasszondon a megszüntetett egyházban nincsen lelkész, s a falu fele a Kemessy-családé, a másik fele Sárközy Jánosé - János fiával együtt körösen /10/. Egy ideig Antal is itt él családjával, feleségétől Szánthó Ágostól itt születnek fiai: István 1759. április 22-én, Titus napján /1766. szeptember 18-én Gáspár és Károly 1771. augusztus 4-én /11/. Ez időben az ellenreformáció során a somogyi ref. egyházakat egymás után szűntetik meg. 1716-ban a kiskomáromi, szentgróthi, piriti egyházak anyakönyveit, urvacsorai edényeket Sárközy János gondnokság alá adják tértívénny ellenében, amit később az unoka /S. István/ ad vissza 1810-ben. /12/. Antal idejében a család érintkezési köre Somogyban a szomszédos birtokosok mellett szinte kizárólag a hol megmaradó, hol királyi rendelettel megszüntetett ref. egyházak lelkészeire korlátozódik, akikkel komaszágban vannak. Antal közéleti hivatalt nem viselhet az u.n. dekretális eskü miatt, amit a Carolina Resolutio előír a hivatalba lépés előtt, de amit a protestánsok hitbéli meggyőződésük miatt nem tehetnek le. - Így S.Antal a család multja felé fordul, s összegyűjti az őseihez vonatkozó okmányokat, adatokat /13/. S mivel Nagyváthy János szerint Somogyban "a tudomány olyan ritka dolog és éppen olyan mint a paradicsommadár, melynek a régiek szerint lába nincsen és így sohasem állapodik meg sehol, akik tanultabbak, mind idegen vármegyékből valók és csak kenyérkereset végett állapodnak meg. Somogy megyében mind az őrig a katolikusoknak sincsen csak gimnáziumcskájuk is, az evangélikus lutheranusoknak pedig csak grammatikális scholajuk nem volt soha..." /14/ - ezért Sárközy Antal fiait, Istvánt és Károlyt /Gáspár fiatal korában meghal/ Debrecenbe küldi iskolába, ahol a családból korábban már ott van Kiskorpádról Sárközy János is /1758-ban/. - Sár-

közy István itt a kollégium tanterve szerint tanul filozófiát, mathézist és teológiát is. Hogy a kollégium milyen széleskörű műveltséggel küldi haza, az meglátszik egész életén /15/. Képzettsége szerint lehetne lelkész is, de hazamenve, mint elődei is, lesz belőle hite egyházainak hűséges istápolója, s a megszüntetett gyülekezeteknek az átmeneti időre, míg reménységük szerint újra élhetnek, gondozója, később pedig vezetője. Ezeknek az egyházi dolgoknak a feltüntetése nyomán megkísérelhetjük magunkban megleveníteni, hogy a protestáns birtokos nemesség milyen gondolati, érzelmi, lelki világban élt, s hogy az elnyomott, lelki kisebbségben élő embert, - ha az ambíció megalkuvóvá és hitehagyottá nem tette, - mint tette a teher még buzgóbbá és sokszor acélkeménnyé.

Az 1759-ben született és a Debreceni kollégiumban felnőtt Sárközy István a II. Józseftől kiadott /1781/ türelmi rendelet után 1785-től kezdve társadalmi, hivatali tisztet is viselhet: 1794-től Somogyban főbíró, 1824-26. között alispán, 1837-ben consiliárius, - és hazájában, - a belsősomogyi egyházmegyében /esperességben/- amely az idők változandóságai között 60-70 egyházközséget is számlált, 1793-tól egészen haláláig /1845-ig/ egyházmegyei gondnok /16/. Gazdag lelkiségéről, tudomány szeretetéről, tanulmányt érdemlő könyvtáráról /17/, irodalom pártolói - Csokonait mind élete végéig, édesanyját azon túl is segítő, Borsenyivel Kázczyval, Pálóczi Horváth Ádámmal, Virágh Benedekkel kapcsolatot tartó, de minden szép iránti szeretetéről szép méltatást találunk az életéről írók sorai között.

Az ő egyházmegyei gondnoksága idején határozza el Festetich György gróf, hogy az ország gazdasági felemelésére megalapítja Keszthelyen a Georgikont, segít megépíteni a katolikusoknak a keszthelyi gimnáziumot, kultúrában nagyon elmaradt jobbágyai számára Csurgón a református gimnáziumot. Ez utóbbi lépésének lehet indító oka népével való együttérzése, Sárközy István kezdeményezése, vagy jószágkormányzójának, a nagyszerű gazda, buzgó református Nagyváthy Jánosnak a tanácsa, s talán ösanyja a református Szegedi Judit iránti kegyelet, - a csurgói gimnázium alapkövére ezt íratja: pius in aviam filius", vagy éppen Teleki Sámuel felé a köszönet, a hála, aki a magyar ezredek magyar nyelvi vezérléséért kapott fegyelmi bírósági tárgyalás során határozottan kiáll mellette /18/ - 1792. április 26-án 6.000.- forint alapítvánnyal lerakja a csurgói ref. gimnázium alapját, s azután is sokban segíti ennek a munkáját. Ebben a munkában a ref. egyházak részéről nagy segítője a szegről-végről atyja fia, Sárközy István, aki az egyházközségek híveinek a természetbeni munkáját irányítja, számon tartja az egyházpolitikai elintézendő dolgok mellett /19/. Festetich György nagy adománya mellett egy pár évvel később ott áll a kiskorpádi Sárközy János is, aki 4.000.- forint alapítvánnyal segiti elő a kezdő gimnázium megmaradását, további növekedését /20/.

Sárközy István a szintén ősrégi Chernelházi Chernel-családból származó Esztert veszi feleségül Pettendről. - Chernel Eszter méltó társa férjének műveltségében is. Csokonai a Dorottyában a karneválra siető Cserházy né személyében ír róla kedvesen, aki Rousseaut is olvasgatja, s tiszteletére 1798-ban pedig verset szerez /névnapja alkalmával/ /21/. Felnőtt gyermekeik: Judit /1788. július 28./ Albert /1790. január 1./ Erzsébet /1791. december 5./ Mária Krisztina /1794. április 18./ - s Kázmér /1799.

március 10./ - Közülük Albert Somogyban marad, s itt lesz atyja örökében később alispán, aki a szabadságharc után 1849-ben fog-ságot is szenved/ /22/.

Ilyen testi-lelki örökséggel megáldva indul az élet útjára Sárközy Kázmér. Ő az anyai örökséget kapja meg, s lesz a család fejérmegyei ágának a megalapítója. - Korán megyei tisztségviselő lesz /sógora, Judit testvére férje, Kotsi Horváth József itt alispán 1790-1802. között, majd rokona Kotsi Horváth István is 1803-5. években/. 1822-ben tiszteletbeli aljegyző, 1828-ban 2. aljegyző, még ugyanebben az évben szolgabíró, 1832-ben főbíró, 1836-ban /37 éves korában/ II. alispán, 1839-ben a megye országgyűlési követe, 1840-ben I. alispán, 1843-ban újból országgyűlési követ, 1845-ben kir. táblai ülnök, s alnádor. Politikai tisztségei mellett miként atyja is, a vértessaljai ref. egyházmegyében /23/. Baratskai Szűts Lajos főbíró, majd alispán mellett egyh. megyei segédgondnok, utána rendes gondnok /24/.

2./ Gyors, állandóan felfelé haladó pályafutásának a titkát részben személyi adottságaiban kell keresnünk. Hogy hol tanult, minden bizonnyal kezdeti csurgói évei után, Sopronban, Pesten, Debrecenben, vagy Pápan, nem tudtam megállapítani. Lehetséges, hogy Pozsonyban, ahol Szűts Lajos is volt egy ideig nemet szóra /25/. De mindenképpen jól képzett politikus és jogász, s emellett személyi megnyerő, emberekkel bánni tudó, hajlékony modora segítették előrehaladását.

De feltűnően gyors karrierjét társadalmi osztályának is köszönheti. Itt meg kell említeni széleskörű családi összeköttetését. Ez majdnem kizárólag a protestáns középbirtokos nemességből került ki, akik jórészt reformátusok, - mivel a türelmi rendelet előtt a vegyes házasságból származó gyermekeknek mindnek a katolikus vallást kellett követni, s a türelmi rendelet után is, csak fia követhette a református apát hitében, ezért saját hitűekkel házasodnak össze. Nagyon népesek ezek a családok: 6-9 gyermek van egy családban. Így a házasságok, komaságok révén mind tartják egymással az atyafiságot. A Sárközy-család rokonsága itt Fejér megyében a következőkből áll: rokonai a Cecéről származó Mátéffi-család leszármazói, a Kotsi Horváthok, a Madarászok; anyai részről a Kutas-család köre: a lányokat Magyarai-Kossa, Kennessey, Kazay, Chernel, Balassa-vők vették feleségül, de ide házasodtak be a Vechelius /Véghelyi/, Dabasi Halász, Vizsolyi, Bóné-család tagjai is, rokonok voltak a baratskai Szűts-család révén a Hollóssy Somogyiak, Töltéssyek, a Kandó-család, Sárbo-gárdról a Mészölyök, Dörögdyek, a Roboz-, a dercsikai Huszár-család. Rokonságban van a sághfai Sándorokkal, Pázmándyakkal, Pí-lóczi Horváth Ádámmal stb. Mindezek rokonnak tekintik az ide származó fiatal Sárközy Kázmért /26/.

De emellett szólnunk kell általában a vagyonos protestáns nemességről, mint társadalmi osztályról. Az ország társadalmi rétegződéséről, értékeléséről nagyon érdekes jelentést, fejtegetést tesz József nádor 1806. júniusában. - A főnemesség-ről azt írja, hogy a királytól kapta címét, rangját, vagyonát, s ezért az udvarral szemben lojálisak, de gyermekeik nevelését el-

hanyagolják stb. - A barokk főúri élet után most lép előtérbe a vagyonos, nagyrészt protestáns középnemesség. "Közöttük találja az ember a legképzettebb férfiakat, a legtöbb tehetséget... amelyik kiválik a katolikusok előtt úgy tanulmányai és alkalmazása, mint utazásai és azon szerzett ismeretei, tapasztalása által... A nemességnek ebből az osztályból választják majdnem kizárólag a vármegyéknek és az állami hivatalnokok nagy részét és az ország első méltóságainak több része ennek a tagjaival tölthetett be /27/. József nádor értékelése áll reformországgyűlések korszakára, s későbbre is, míg a szabadságharc utáni gazdasági átállás nehézségei, az udvari nyomás, a jobbágyfelszabadítási kártérítések részükre való kései kifizetése ezt az osztályt tönkre nem teszi.

Erről a vagyonos középnemességről Szekfű Gyula azt írja, hogy a magyar nemzetiségű vagyonos polgárság hiánya miatt ők lesznek a francia forradalom "tiers etat" szerepét magyarországi betöltői, mivel vagyonuk is van és kulturáltak, s igényük is volt az elismertetésre. Nálunk a polgárság jó része idegen, vagy falusi kulturájú, s magyar kereskedő, iparos és hivatalnok kevés van. A vagyonos középnemességből származók ennek a korszaknak a vezető emberei /28/. Közéjük tartozik Sárközy Kázmér is.

3./ De politikai érvényesüléséhez hozzájárul az is, hogy Fejér megyében, a világi és egyházi nagybirtokosok hazájában lakik. S míg Sárközy Kázmér egyrészt oda tartozik társadalmi osztálya szabadelvű, reformpárti részéhez vallásánál fogva is. Ugyanakkor itt nagybirtokos József nádor is, aki miután zálogba vette a vallásalaptól az egykori pálos acsai uradalmat, 1836-ban végleg megkapja a királytól a birtokot. /Beiktatása aránylag csendben történt meg az országgyűlési ifjak és Wesselényi Miklós bebörtönöztetése, ill. pere ellenére Alcsuton /29/. József nádort családi élete hozza közel a protestánsokhoz. Korán elvesztett első felesége, Pál orosz cár leánya, a görög keleti Alexandra Pavlovna után, József nádor második felesége, Hermina református majd 1819-től Mária Dorottya württembergi hercegnő határozottan evangélikus /30/. Hermina főhercegné tette le a pesti Kálvin-téri református templom alapkövét 1816-ban /31/. A budai evangélikus egyház és a budavári evangélikus templom pedig nagyban Mária Dorottyanak köszönheti létrejöttét, ill. felépítését. /A nádori család leginkább Budán tartózkodik, de elég sok időt tölt Alcsuton is, ahol József nádor megépíttette szép, azóta lerombolt kastélyát. S Mária Dorottya a csaknem egészen református alcsuti lakosok között is szívesen munkálkodik a maga hite szerint. Ilyenformán a nádornén keresztül az evangélikus, a református vallás is ha nem is "udvarképes", de "szalonképes" lett a társadalmi életben, és Sárközy Kázmér is közelebb kerül a politikában a hivatalos kormánypolitikához, a konzervatív párthoz. Mint ilyen politikát valló egyént küldi ki a megye 1839-ben követársával együtt az országgyűlésre, majd hasonlóképpen az 1843-44-ik évben is. A reformországgyűléseken az ellentétek mind inkább kifejlődnek, s amikor a bécsi kormány a reformpárt megfékezésére bevezeti az adminisztrátori rendszert 1845-ben, akkor a Fejér megyében kinevezendő személyek között a konzervatív elvéiről már jól ismert Sárközy Kázmér is előtérbe kerül a kancelláriánál, s csupán azért nem lesz Fejér megye adminisztrátora, mert előbb már kinevezik a királyi táblához ülnöknek /bírónak/. S amikor ezután ha-

marosan Ürményi József alnádort Tolna megye adminisztrátorának nevezi ki a kormány, akkor Sárközy Kázmér kerül be az alnádori tisztségbe /32/.

4./ Az alnádori hivatalról tudnunk kell azt, hogy nem tartozott a "nagy bárók" /nádor, országbíró, tárnokmester/ közé, hanem kezdettől fogva a nádornak a személyes megbízottja, hogy az ő nevében bíraskodjék; amint az országbíró mellett is ott van "familiárisa" az alorországbíró is. A "nagy bárók" mindegyikének megvolt ezenfelül a maga ítélőmestere /protónotarius/, a nádornak, s az országbíróknak egy-egy, a királyi személyeknek /aki szintén nem tartozott a "nagy bárók" közé ugyan, de nagyon fontos szerepet töltött be, a képviselte a királyi jelenléte az országgyűlésen, a "perszonális" / sok beendője miatt kettő, akiket szintén a "nagy bárók", ill. a perszonális választott ki magának. A főrendi ház elnöke a nádor volt /helyettese az országbíró, s utána a tárnokmester/, az alsó házban a királyi személynek elnökölt, távollétében az alnádor, s rangsorban utána az alorországbíró elnöklése alatt folyt a gyűlés /33/. A bíraskodásnál a kir. curia két részről állt: a hátszemélyes táblából és a királyi táblából. A királyi tábla elnöke a személynek, aki jelentős szerepet töltött be itt, mert a kir. tábla ítéleteit a hátszemélyes tábla ritkán változtatja meg. A perszonálisnak állandó helyettese nem volt, távolléte alatt vagy az alnádor, vagy az alorországbíró elnökölt. Őket megelőzte a két kir. táblai főpap, akik azonban a hátszék perak során - pap miveltek miatt - nem elnökölthettek, a két "tábla báró", s utánuk következett a két helyettes /az alnádor, alorországbíró/ az elnöklésben /34/. Ezek kinevezését, jogát a nádor is és az országbíró is a feudális korok végéig gyakorolták, űket sokszor fel is eskették, s a királyi kancelláriát csak a kinevezés után értesítették, s kérték fizetésük kintalását. Az alnádorság familiáris jellege a nádor halála esetén meghatározott meg a jogokban, amint a többi "nagy báró" esetében is. Ilyenkor ugyanis a király kinevezte a királyi táblával, hogy a viszeres állása megmaradjon, s őt az új nádor választásáig állandóan ideiglenesen megerősíti, vagy magasabb beosztásba léptette elő. Idővel az alnádori tisztség mind inkább állami jellegű lett, s az alnádorok nyugdíjat kaptak /35/. Így tehát Sárközy Kázmér valójában József nádor kiválasztottja volt, akit becses alispánosága ideje alatt megismerve alkalmasnak tartott az alnádorságra, - bár a kormány is ez időben mind inkább felfigyelt arra, hogy teljesen megbízható egyén, s lehetőségre - a társalmi rendelet, s az 1790/91. évi XIV-XXVI. tc.-ben biztosított részleges vallásszabadság ellenére - ne protestáns egyén legyen a "nagy báró" kiválasztottja. Így pl. amikor id. Majláth György 1813-ban perszonális Ottlik Dániel pestmegyei alispánt tette meg ítélőmesterévé, a király kérte Majláth-tól ennek megindoklását, hogy miért őt választotta, Majláth azt felelte, hogy neki az országgyűlési szereplésre alkalmas személyt kellett keresni; kérdi: az a baj, hogy Ottlik evangélikus? s megjegyezte, hogy 1782. óta, amikor II. József a protestánsokat alkalmazni kezdte a hírvé hivatalokra, kialakult az a rend, hogy mind a két táblának 2-2 református és 1-1 evangélikus tagja legyen; végül kéri, hogy a jelölést a régi rend szerint az előzetes jóváhagyás nélkül tesse meg, hogy utódai őt az eddigi rend feladása miatt meg ne vádolhassák, különben is Ottlik

felesége katolikus, fiai nincsenek, csak leányai, s azok katolikusok /36/. Ezeknek az ismeretében kell értékelnünk Sárközy jelöltetését az alnádori tisztre, jóllehet József nádorral szemben a kancellária kevésbé merészelt volna ilyen módon eljárni, mint Majláthtal szemben.

De Sárközynek volt még egy afférja kinevezésével kapcsolatban Fejér megye közgyűlésén, amikor 1845. október 6-án lemondásra készülő alispánként a közgyűlést megnyitotta, amikor bejelenti, hogy gr. Cziráky Antal leköszönt a főispánságról, s helyette a király gr. Zichy Ödönt nevezte ki adminisztrátornak, - Fiáth István mindjárt szót kért: közhir, sőt hírlapok útján tudták meg, hogy a király Sárközy Kázmért a királyi tábla ülnökévé kinevezte, s most mégis ő nyitja meg a gyűlést? kérdi, hogy Sárközy megkapta-e a király kinevezését, s ha igen, milyen módon elnököl a közgyűlésen? Sárközy válaszában kijelenti, hogy csak néhány napja kapta meg a kinevezést, s a kir. táblánál hivatali esküjét még nem tette le, s mivel az alispáni állásra bizalommal választották meg, ezt a bizalmat meg akarta köszönni. Madarász József pedig kérte a közgyűlést, hogy mivel Sárközy a királytól a bírói hivatalt elfogadta, ne használhassa a megye pecsétjét. Sárközy erre bejelentette, hogy ezt megelőzőleg már átadta a megye pecsétjét Kandó József alispán-társának /37/. Sárközy ezután megilletődötten vett bucsut a megyétől, s a közgyűléstől, ahol 23 évig szolgált mint aljegyző, szolgabíró, főbíró, s mint alispán. Még a konzervatív megye is szilárdan védte hatáskörét a kormánnyal szemben.

Sárközy Kázmér 3 évig volt alnádor még István főherceg idejében is, majd az ő lemondásával valójában megszűnt volna az alnádori tiszte. 1848-ban a felelős kormány idején a kir. tábla urbéri osztályának az élére került mint alnádor. S május 26-án jelentette a kir. tábla ülésén, hogy a helyterítőtanácstól az ott elintézetlenül maradt urbéri pereket az igazságügyi miniszter kiküldöttjének a jelenlétében átvette. Az osztály személyzetének a kinevezése júniusban történt meg. Ítéleteit ezután nem a megyékhez küldött leirat formájában, hanem a nagyobb ünnepélyesség, s a köznép, előtt szerzendő tekintély végett pecsétetes formában két példányban adta ki az osztály a földesur és a volt urbérek részére, - s a szedett díjakat is elengedte /38/. A curia nem menekült el 1849. január 1-én Debrecenbe, csak felfüggesztette üléseit. Pesten büntető perekkel foglalkozott, de rendes polgári perben is hozott ítéletet, s az ítéleteket ki is nyomtatták. A kir. tábla működött 1849. március 31-ig, sőt a hétszemélyes tábla április 10-ig, a váltótörvényszék pedig április 24-ig. Ezért Buda visszafoglalása után Irányi kormánybiztos a curia bíráskodását ideiglenesen felfüggesztette 1849. május 3-án, s két héttel később a minisztertanácsos elé vitte a dolgot, a minisztertanács május 26-án a régi kuriát megszüntette, s a hétszemélyes főtörvényszéket és országos törvényszéket állított fel, br. Perényi Zsigmond országbíró, ill. Nagy Károly miniszteriumi osztályfőnök elnöksége alatt. Így az urbéri osztály is megszűnt. A hétszemélyes főtörvényszék június 20-án kezdte volna el működését, de csak egy pár ítélettel foglalkozott. Majd az önkényuralom bíráskodása következett. A királyi tábla és a hétszemélyes bíróság jó része az új rendszerben elhelyezkedett /39/.

5./ Sárközy Kázmér átvészelte a nehéz idöket a bíróság közös magatartása következtében. 1897. április 20-án ott van Ferenc József látogatása alkalmával Székesfehérvárott a vétesaljai egyházmegye részéről Peremarton! Nagy Zsigmond esperessel együtt az üdvözlők között /40/. De ezután 1859-ben ott van az ellenállók között, amikor a Bach-rendszer az összbirodalmi kormányzás keretében a református és evangélikus egyházak alkotmányát meg akarja semmisíteni egy császári nyílt paranccsal. Ekkor történik meg a Bach-rendszerrel szemben az első nyílt, határozott ellenállás: Debrecenben a kiküldött királyi biztos be akarja tiltani a király nevében a tiszántuli egyházkerület közgyűlését, de az elnöklő superintendens /püspök/ helyettes - mellette ott van Tisza Kálmán is - a "királyok királya" nevében a gyűlést megnyitotta és a gyűlést meg is tartották. Dunamelléken ifj. Báthory Gábor h. superintendens az 1859. december 12-i gyűlés idején félénken visszahuzódott, - akit ezért a gyülekezetek utóbb nem is választottak meg püspöknek, - de a világi vezetők azt mégis megkezdték, s emiatt gr. Ráday Gedeonnal stb. együtt Sárközy Kázmért is törvényszék elé idézték /41/. S amikor a törvénelmi Magyarország 131 elökelö tagja egy hódoló feliratban bátran feltárta Scitovszky János esztergomi érsekkel az élen a király előtt az elnyomatás tényeit, ezek között ott vol Sárközy Kázmér is /42/.

A nádori tiszten - bár nem törölték el, csak szünteteltették - többé nem töltötték be. Így az alnádorság is megszűnt. Sárközy Kázmért az alkotmányos élet kora-kezdeti idejével 1860-ban kinevezik a hétszemélyes tábla bírájának /septemvirnek/, majd 1861-ben a csákvári kerület képviselőjének választják. 1869-ben a kiegyezés után megkapja a Szt. István rend kiskeresztjét. 1876-ban már meg 77 éves korában /43/. A vétesaljai ref. egyházmegye - amelynek gondnoka egész politikai pályafutása alatt megmaradt 34 /s a Szűts Lajos mellett töltött h. gondnoki éveket is beszámítva 44/ esztendeig akkor is, amikor világi dolgai miatt nagyon elfoglalt volt, s ekkor is a lemondás helyett megválasztja maga mellé helyettes gondnoknak Kandó Józsefet, aki az I. alispáni székben is követi őt, - szép gyászjelentéssel bucsuzik el tőle.

Összefoglalva Sárközy Kázmér életét, munkálkodását, - személyében, pályafutásában megláthatjuk azt a nagy változást, ami az ország életében történt a türelmi rendeletről fogva a kiegyezésig, : megszűnik a vallási megosztottság miatti háttérbe helyezése, a politikai, társadalmi életből való kizárása az ország nagysága 1/3-nak, amely magát másodosztályú állampolgárnak érezte annak minden hátrányával együtt. De láthatjuk a társadalmi átrendeződést is, hogy mint lesz a barokk kor után a magyar "harmadik rend" az ország vezető rétege, amely a szabadságharcban levertetése ellenére is - kivívja az ország teljes függetlenségét, s ezt követően elindítja a polgári korszakot. Sárközy munkálkodásában megláthatjuk, hogy mint ragaszkodik minden politikai előrehaladása mellett, s néha talán ellenére is, református egyházához, s lesz a régi "evangélikus status" után a társadalmi életben egy külön szín, a puritán kálvinista típus. Sárközy Kázmér nem tartozott a reformerekhez, de visszahuzódó, konzervatív egyé-

nisége mégis tiszteletet ébreszt bennünk, látva a Bach-korszak idején ellenállása miatti kockázatvállalását. Nemes családjja volt, tizenegy gyermeke, 6 fia, 5 leánya, akik közül 5 nem ért nagy kort. Fiai közül Kázmér katonai szolgálata után szolgabíró lesz, majd Fehér megye várnagya. Aurél, a legkisebb, aki atyja örökében 33 éves korában 1878-1885-ig csákvári, majd karcagi függetlenségi képviselő, 1835-94 között Fejér megye alispánja, s 1894-től pedig Komárom megye főispánja. Atyjukhoz hasonlóan mind a ketten évtizedeken át a vértessaljai ref. egyházmegye vezető világi egyéniségei, tanácsbírái. De nemcsak fia Aurél, hanem Zsófia leányának a férje, baratskai Szűts Adolf is alispán lesz 1868-ban II., 1869-71 között pedig I. alispán/. Sárközy Kázmér családjja így majdnem az egész XIX. századon át megszoktatásokkal-ott van Fejér megye előkelő tisztségviselői között.

Sárközy Kázmér politikailag nem vitte előbbre a reformok terén az országot, de élete egész munkáját tekintve mégis pozitív kiemelkedő munkása, színes egyénisége volt a XIX. századi magyar életnek, - az utolsó alnádor.

F o r r á s o k :

- /1/ A nádasdi Sárközy-cs. genealógiájára: Károly János: Fejér vm. I-V. Székesfehérvár, 1896-1904. - V. 105-110. - Nagy Iván: Magyarország nemes családjai, 1-12 + pótkötet, Pest, 1857-1868. - X. 59-61. - Kempelen Béla: Magyar nemes családok Bpes, 1913. - IX. 250-51. - Sárközy Imre: Nádasdi Sárközy család, Bp. 1906. /klny. Turul 1906. évf. - rövid. Sárközy/.
- /2/ Fr. Lampe - Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae..... Trajecti ad Rhenum MDCCXXVIII. - pag. 749. - Thury Etele: A Révkomáromi ev. ref. egyház tört. Bpest, 1889. - 31.
- /3/ Sárközy I. i.m. - 45. - Sárközy Jánost egy jezsuita keresztelte meg 1678. aug. 7-én, mert Komáromban ekkor nem volt ref. vallásgyakorlat.
- /4/ Solymosi László: Nagybajom és pusztáinak története. Kapos. 1979. 107-109. Sárközy I. im. ld. 3. sz. jegyz.
- /5/ Uo.
- /6/ Uo. 54-55
- /7/ Kempelen B. i.m. IX. 220. - Solymosi L. i.m. 118.
- /8/ Solymosi i.m. 118.
- /9/ U.o. - Kanyar József: Harminc évtized vallomásai Somogyról, Kaposvár, 1967. - 65. - Somogy m. önállóságának megszűnése 1596. VII. dec. 4. cikkely, - amit csak 1715. I. decr. 86. cikkely állított vissza. U.o. 95.
- /10/ Beck Gergely: A belső somogyi ref.egyh. m. tört. /Csurgói Kvt. 2./ - Kaposvár, 1935. - 97.

- /11/ Kisasszondi ref. egyh. ker. akv. - O.L. Filmtár, anyakönyvek A 1612. "1766. 18^{bris}, id est Titus Ettszakájának utolsó szakaszán circiter 3-kor született a világra Gáspár urfi Tekintetes Sárközy Antal ur fiatskája Tekintetes Szántó Ág-nestul..."
- /12/ Sárközy I. i.m. 56-57.
- /13/ U.o. /66. Sárközy Imre említi, hogy adatai jó részét S. Antal gyűjtötte össze. De ugyanugy a kiskorpádi ref. egyház ideiglenes megszűnése alkalmával 1819-ben a család egy má-sik tagja vette gondozásba az anyagkönyveket és a kegszereket. OL. Filmtár, Anyakönyvek. A 1612 filmtékercs.
- /14/ Csire István: Vázlat Csurgó multjából, különös tekintettel az ottani ref. gimnázium és egyház megalapítására, Csurgó, 1907. - 24-25. - Diákalbum szerk. Écsy Ö. István, Csurgó, 1931. - 11.
- /15/ Thury Etele: Iskolatörténeti adattár, I-II. Pápa, 1908. - "Joannes Sárközy, nobilis in Comitatu Simigensi, patria Korpád, "1758. jan. 21-én iratkozik be és ir alá az iskola tör-vényeinek. - De mellette mindjárt következik a névsorban "Jobus Chernel, nobilis ex Comitatu Soproniensi, Chernelhá-za, akinek a leányát veszi feleségül majd unokaöccse: "Ste-phanus Sárközy patria Kisasszond, nobilis, philosophiae, matheseos, sacrosanotae theologiae cultor..." 1775. jan. 11. - II/2.455, ill. 460. - Utána ott tanul S. István öccse, Ká-roly is. - Uo. II/2. 422. - Mint nemesek nem laknak bent a kollégiumban.
- /16/ Károly J.i.m. V. 107.
- /17/ Solymosi L. i.m. 214-23. - Mózsai Ernő: A Sárközyek biblio-thékája. /Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve, 1959-9, Ka-posvár, 1960. 36-49.
- /18/ Csire I. fentebb említett munkája mellett Id. Bódi Ferenc: A csurgói Csokonai V.M. ref. gimn. másfél-évszázados törté-nete. 1. Történeti rész, 2. Okmánytár, Csurgó, 1943. - Héj-jass Pál: A csurgói ref. főgimn. története, /1894-95 évi isk. értesítő/. - Festetich György "Ösanyja" iránti kegye-letét említi Écsy Ö.I. említett művében - 11. - az alapító levél, - u.i. 10.
- /19/ S. István sok munkáját Csire I. munkájában.
- /20/ S. János alapítványát Écsy Ö. István i.m. 13.
- /21/ Sárközyné Chernel Eszter alakjára, műveltségére: Solymosi L. i.m. 219-20. Chernel-cs. Geneológiáját röviden: Károly J.i. m. V. 117. - Kempelen B. i.m. III. 13-14. - A Chernel-cs. többszörös házassági kapcsolatban van később a Sárközy-csa-láddal.

- /22/ S.István családjára ld. táblázatot. - Csokonaival való kapcsolatot Károly J. i.m. V. 107-8. kevésre értékelí adatai hiján, de kettejük viszonyát jóval többnek mutatja Solymosi L.i.m. 214-23.
- /23/ S.Kázmér pályafutására ld.Károly J.i.m. V. 110. Egyházi tisztségeire ld. a vértessaljai ref. egyh. megye kéziratosa /sérült/ 1796-1845., - valamint későbbi nyomtatott jegyzőkönyveit.
- /24/ Szűts Lajos életére: Károly J.i.m. I. 321. 1./tb.aljegyző/, 327.1. /alispán 1832-35. között/. Szül. 1777-ben Baracskán, tanul Pesten, Pozsonyban, Sárospatakon; 1829-ben többet magával lefordítja Zschokke: Stundern der Andacht c. munkát majd A. Jonestől: Idvességre vezető utmutatást. 1833-42-ig a vértessaljai ref. egyh. m. gondnoka haláláig. Új Magyar Athenas. Szerk. Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas, Bierbrunner Gusztáv, Bpest, 1882-87. - 431-32.
- /25/ Uj. M. Athenas i.m. 431.
- /26/ Károly J. i.m. V. 111., sköv. - Geneológiai tábla.
- /27/ Domanovszky Sándor: József nádor iratai, I-II. Bp. 1925. - II. 92. sz. irat.
- /28/ Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik, Bp, 1934. - 64 sköv. 71. sköv.
- /29/ Károly J. i.m. III. 111. sköv. 137 sköv.
- /30/ Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony. Prot. Szemle 1908. évf.
- /31/ Zoványi J.: Egyháztört. lexikon, 3. kiad. Bp. 1977. - 111. - Farkas József: A pesti ref. egyház 101 éves tört. Bp. 1907.
- /32/ Károly J. i.m. V. 110. - Csizmadia Andor: Az adminisztrátorság Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság. /Fejér megyei tört., évkönyv. 8. köt. Székhérvár/ 1974. - 247-48. U.ő. Zichy Ödön adminisztrátor működése. PAB-VEAB. Dunántul településtörténete. III.1848-67. Székesféhérvár 1978.-37.
- /33/ Kéréssy Zoltán: országgyűléseink tanácskozásmódja. Kassa, 1906. - 18.
- /34/ Varga Endre: A kir. curia. 1780-1850. Bp. 1974. - 156-58
- /35/ U.o. 160. aköv. - OL. N. 24. József nádor lt. Septemviralia 1844- 46. 685. cs. pl. 167/1846 fiz.jegyzék 1844.dec.31.1845.dec.31.
- /36/ Varga E.: i.m. 162-63-65. - OL. O. 71. Személynöki lt. Acta praesidialia 116, 139. - az ítélőmester kinvezési jogra U.o. 141, 144, 169, 238, 603, 604.
- /37/ Fejér m. lt. Közgy. jkv. 1845. okt. 6-7 gyűléséről, -809-812.
- /38/ Varga E.i.m. 136-37.
- /39/ U.o. 151.
- /40/ Bicskei ref. egyh. I. sz. jkve. 1738-tól - az 1840-73.évi feljegyzések közt.

- 21 -
- /41/ Zoványi J. i.m. 461. - Révész Imre munkái a pátenz korából kiadvány. -
- /42/ Hóman B. - Szekfü Gy.: Magyar történet. 2. kiad. I-V. Ép. 1936. V. 452 - Károly J.i.m. V. 110.
- /43/ Vértessaljai ref. egyh. m. kéziratos jkv. 1796-tól /sérült, Ráday-lt./ és nyomtatott jkvek. - Gyászjelentés 1876. máj. 3-i gyűlés jkv. 6.1. - megh. 1876. február 16-án Póttender.

Széchenyi Viktor gróf Pozsonyban 1871-ben született. Apja Széchényi Dénes, anyja Hoyos Marietta.

A Széchényi család birtokosként Fejér megyébe 1825-ben került, amikor Széchényi Lajos /Viktor nagypapa/ megvásárolta a sárpentelei 2.400 kat. hold területű gazdaságot a Fazádi Vörös családtól. Ekkor azonban még nem telepedtek meg ezen a posztán, erre 65 esztendő múlva került sor. Széchényi Dénes, - aki a sárpentelei gazdaságot atyjától örökölte -, 1890-ben Somogyvárról ide tette át székhelyét. A másik Széchényi család Kálcsra tűnik fel. Széchényi György feleségül vette Zichy Ágost lányát, Asztát, akinek a község határában 2760 kat. holdas gazdasága volt Bal, Ágost- és Csiribmajor területén. A kálói Széchényiek azonban a megyei politikában 1918. előtt nem játszottak vezető szerepet.

Széchenyi Viktor a magyar arisztokrácia fiainak pályakendő útján indult el. Középiskoláit a pesti piaristáknál végezte, majd a morvaországi Fehértemplomban járt hadapródiskolába. Katonai szolgálatát 1890-ben, 19 évesen kezdte a Vilmos császárról elnevezett 7. számú huszárezredben. Rövidesen a bécsi lovastestőrészhez vezényelték, majd Ottó főherceg kamarásaként tevékenykedett. A bécsi udvari szolgálatban eltöltött évek az egyébként fogékony és kiváló képességekkel rendelkező férfit a politikai élet számos tapasztalatával felvértezték. Házassága révén a Monarchia legmagasabb kormányköreibe is bejutott; 1897-ben Bécsben feleségül vette az osztrák földművelésügyi miniszter lányát, gróf Ledebur Wicheln Karolinát. /Rokonságba került Czernin külügyminiszterrel/. Házasságából négy gyermek született: Irma /az ismert urlóvas/, Márta /egy cseh arisztokrata felesége lett, és Csehszlovákiában élt/ Zsigmond /az ismert vadász/, és Sára, aki az Eszterházy László sárosdi nagybirtokoshoz ment feleségül.

31 esztendő, amikor felhagyott a katonai élettel, és 1902-ben Sárpenteleire vonult. Életét a gazdaságnak kívánta szentelni; apja ekkor már nem élt. A vármegyei és az országos politika fordulatai azonban nem hagyták nyugton. Hamarosan a politikai élet élvonalába került. 1904-ben a Szabadelvű Párt programjával a bodajki országgyűlési választói kerület képviselője lett. Hamarosan szakított a kormánypárttal, ellenzéki politikai tevékenysége

az Andrássy Gyula által vezetett Alkotmánypárthoz vetette. Az 1905-1906. évi nemzeti mozgalmak egyik megyei mozgatója. 1906-ban a koalíció pártok kormányzásának kezdetén a nemzeti ellenállásban eléggé kompromittált Fiáth Pál főispán leváltására került sor, s helyébe a kormány belügyminiszteréhez politikailag is közelálló Széchényi Viktort nevezték ki. Beiktatására 1906. április 21-én került sor. A főispáni székből 1917. július 12-ig maradt. Széchényi Viktor 11 esztendő főispáni működésére a politikai kiegyensúlyozottság, a harmonikus közélet megteremtése volt jellemző. Széchényi nem volt közigazgatási szakember; katonás egyéniség maradt a főispáni székben is. Eréllyel számolta fel az 1905-1906. évi nemzeti ellenállás idején keletkezett anomáliákat, vezette le az ekkor felgyült indulatokat. Célja a koalíció hatalmának megszilárdítása, a kormány helyzetének erősítése mindkét törvényhatóságban. /Fejér megyében és Székesfehérvár városban/. A főispán egyéniségének, rugalmas politikájának tulajdonítható, hogy a koalíció bukása után /1910/ is fenntartotta azt az egyensúlyi politikát, melyet társadalmi értelemben 1906-ban, illetve a következő években megteremtett. Széchényi ugyanis 1910. után munkapárti lett, így az ellenzéki, azaz függetlenségi politikát valló vármegyei tisztviselők, azután törvényhatósági bizottság támadásainak gyakori keresztútjában állott. Ebben a helyzetben kellett képviselnie a kormánypolitikát egy olyan törvényhatóságban, melyet országszerte "kuruc vármegye"-nek ismertek. Az ellenzéki és a kormánypolitika összhangjának megteremtése pedig Széchényi Viktor taktikai érzékére, diplomáciai ügyeskedéseire vezethető vissza. A törvényhatósági bizottság közgyűlései, - különösen az első világháborút megelőző években, - kitörni készülő politikai feszültségeknek, majd heves csatározásoknak voltak színhelyei. Széchényi Viktor azonban minden alkalommal megtalálta azt a közös érdeket, mellyel át tudta hidalni az ellentétet az ellenzék és a kormányálláspont között. Távozása 1917. nyarán a Tisza kormány bukásával magyarázható, hisz feltétlen hiva volt a miniszterelnöknek, akinek politikáját energikusan képviselte a reá bízott törvényhatóságokban.

A háború első évében katonai szolgálatot teljesített: a szerb és orosz harctereken küzdött egységével. Katonai szolgálata alatt a veszprémi főispán helyettesítette. Leszerelésekor több katonai kitüntetést kapott, közte a Károly csapatkeresztet, a porosz vaskeresztet, s kapitánnyá léptették elő.

A főispáni tisztségből történt távozása után sárpentelei birtokán tartózkodott. A Tanácsköztársaság létrejöttékor egy ideig a szocializált gazdaság intézője lett, majd később kérésreként dolgozott egy szocializált mezőgazdasági nagyüzemben. A Tanácsköztársaság leverését követő években ismét aktív politizálásba kezdett és az 1920. évi nemzetgyűlési választásokon törtenő indulásával országos porondra lépett. Ismét azt a kerületet választotta tevékenysége színteréül, ahol 1905-ben már képviselőként működött. A választói kerület székhelye ekkor Mór volt. Itt a Keresztény Kisgazda és Földmives Párt programját képviselte. Ellenfele, a fehérvárcsurgói kisbirtokosnak ügyvéddé lett fia, Simon András legyőzése azonban sok nehézséget jelentett neki, és csak pótválasztással lehetett eldönteni, hogy a móri

mandátum Széchenyi Viktort illette meg. Széchenyi azonban 1921. november 13-án kilépett a Kisgazdapártból, mivel annak parlamenti vezérei a második királypuccs után a detronizációt "lelkiismeretfurdalás" nélkül szavazták meg. Széchenyi Viktor bár "legitimista meggyőződésű", de a realpolitika embere is. Tudatában volt annak, hogy a királypuccs sikere a szomszédos államok támogatását hozhatja az országra. Elvárta volna tehát a pártvezérektől, hogy a trónfosztás feletti parlamenti vitában olyan értelmű nyilatkozatot tegyenek, miszerint ők a detronizációt csakis a nemzetközi politikai helyzet miatt, az utódállamok fenyegető és a magyar nemzetet halálos veszedelembé sodorható körülmények elhárítása következtében voltak kénytelenek megszavazni. Ehelyett Sokorópátkai Szabó István és a többi vezér egyszerűen kijelentette, hogy elvből is a Habsburg dinasztia ellen foglalnak állást és a királyi családnak az országból történő távozásával egyetértenek. A pártból történő távozását Széchenyi egybekötötte a nemzetgyűlési képviselői mandátumról való lemondással. Erről értesítette is a Kisgazdapárt más vezéreit, de azok a mandátum visszazárását nem vették tudomásul. Javasolták, hogy a képviselő pártonkívüliként tartsa meg a kerület mandátumát. Széchenyi Viktor tehát továbbra is képviselő maradt, és 1922-ben, igaz most már mint az Egységes Párt tagja, sikerült ismét megszereznie a mandátumot, melyet 1926-ig, a következő választásokig meg is tartott. Ebben az évben azonban a kormányzó megbízta Fejér megye és Székesfehérvár szabad királyi város főispáni teendőinek ellátásával. Széchenyi Viktor újra nagy energiával kezdett - életében második alkalommal - e tisztséggel járó feladatok elvégzéséhez. E helyütt nincs mód és tér arra, hogy az 1939. év tavaszáig tartó időszakot részletesen elemezzük, de el kell mondanunk, hogy az 1919-től 1926-ig eltelt években a legitimizmusáról ismert Fejér vármegye a kormánynak több kellemetlenséget okozott a törvényhatósági bizottságban elhangzott állásfoglalásaival. Széchenyi Viktor személyében ismét olyan egyént sikerült a törvényhatóságok élére állítani, aki leszerelte a legitimisták nyílt renitenskedését, közelítette őket a horthysta politikához. Feltétlen híve volt Bethlen István miniszterelnöknek, akinek konzervatív nézeteit és politikáját támogatta, munkatársait is azokból a középbirtokosokból választotta ki, akik bethlenistáknak számítottak. Ezt az elvet igyekezett érvényesíteni az országgyűlési választások során is. A Fejér megyei választói kerületekben 1926-ban és 1931-ben a Bethlen hívőket sikerült is neki mandátumhoz juttatnia, de 1935-ben már vereséget szenvedett ezzel a törekvéssel. A Gömbös-éra alatt végbement választáson Fejér megyében, a konzervatív-agrárius politikusok vereséget szenvedtek, és valamennyi kerületben a kormánypárt szélsőjobb szárnyán helyet foglalók győztek: Jurcsák Béla, Haám Artur, Pálffy Daun József, Hadnagy Domokos és Székesfehérváron Hóman Bálint. 1935-től lemondásáig tartó négy esztendő a főispáni tevékenység 24 évéből a legnehezebb időszak volt. A harmincas évek közepétől a társadalomban egyre feszítőbb kérdések jelentkeztek. Legtöbb gondot a nyilaskeresztes pártok szervezkedése jelentette, akik élvezték a kormánypárt szélsőséges elemeinek a támogatását. Amikor 1938. márciusában a lovasberényi pótválasztáson Hubay Kálmán lett a képviselő és a győzelem után bejelentette, hogy nyilaskeresztes képviselőnek tekinti magát, erre két Fejér megyei képviselő csatlakozott hozzá, akkor Széché-

nyi Viktor úgy érezte, hogy a politikai számítás kicsuszott keze közül. Ekkor lemondással foglalkozott, de most a kormányzat nem engedte el, holott a korábbi években a belügyi kormányzat részéről történtek lépések eltávolítására. A fehérvári jubileumi ünnepségeket Széchényi Viktorral kívánták lebonyolítani, hiszen az ünnepségek szervező bizottságának 1934. óta tagja volt. Az ünnepségek lezajlása után a politikai küzdelmek újra fellángoltak. A 68. évében levő főispán fáradtnak látszott. Ugyanakkor nem volt hajlandó vállalni azokat a nemzeti szocialisták által sugalmazott kezdeményezéseket, melyek az állami és a társadalmi rendszer fasizálódását voltak hivatva gyorsítani. Ugyanakkor ellenállt a kormánypárt átszervezése tervének is. A Magyar Élet Pártja Fejér megyei megszervezése napjaiban, 1939. március derekán mondott le főispáni tiszttségéről. A kormányzat, különösen Teleki Pál miniszterelnök azonban számított Széchényi Viktor további tevékenységére. Az egymást váltó háborús kormányok minden alkalommal megbízták a birtokán tartózkodó Széchényit, hogy jelenlétével vagy felszólalásaival támogassa a megoldandó feladatokat. Így vett részt Széchényi Viktor 1944. május havában a Fejér vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlésén, ahol a szélsőjobboldali csoportosulás egyik emberét, Toldy Árpád csendőrezredest a vármegye főispánjává iktatták. Széchényi Viktor jelenléte olyan színezetet adott a közgyűlésnek, mintha a konzervatív politikai irányzat is egyetértene a német háborús érdekeket feltétlenül támogató kormányzat politikájával.

A későbbi hónapokban már nem vett részt politikai megmozdulásokban. A nyilas puccs után letartóztatták, hiszen a Horthy rendszer egyik erős politikai egyéniségét látta benne a szélsőjobboldal.

Széchényi Viktor a felszabadulást a Budai várban, az Őri utca 52. sz. alatti házukban érte meg. A hosszú ostrom alatt az idős szervezet erősen leromlott. A szovjet katonai egészségügyi részleg kórházba szállította, ahol megműtötték. Hamarosan el is bocsájtották a kórházból, de útközben, a Rókus kápolna előtt összeesett és meghalt. Sárpentelén temették el. Felesége, aki 1945-től Balatongyörökre élt, 1956-ban halt meg.

F o r r á s o k :

Fejér megyei Levéltár: Főispáni iratok 1906-1939.

Széchényi Viktor: Türedékek a sárvár- és felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történetéből. Székesfehérvár, Pannónia Nyomda, 1933. 253. o.

A család mozgásterülete 200 éven keresztül Pápa és környék volt /1/. Mégis a századforduló idején az egyéni tragédiákkal és szefonódott társadalmi mozgás szétszakította ezt a keretet. A város vonzóereje magához vonzotta a Lázár családot is. Mégse váltak gyökértelenné. A régi környezettel állandó kapcsolat tartottak. Nem véletlen, hogy az új, pesti barátok a Pápa és környékéről a fővárosba került családok közül kerültek ki /2/.

Lázár Andor apja, Lázár Benjámín ügyvédi irodát vezetett, csakugy mint mostohatestvére, Lázár Lajos. Az apa korai halála komoly anyagi gondokat okozott. Felesége 28 évesen özvegyen maradt négy gyermekkel: Andor, Ferenc, Vilma, Lajos. Férje munkájával szerzett ugyan némi vagyont, de ez nem nyújtott biztos anyagi alapot a megélhetéshez /3/.

Kezdetben kisebb lakásba költöztek, majd lassanként felszámolták a meglévő vagyont. Eladni kényszerültek a Deák Ferenc utcai házat, a somlói 2 holdas szőlőt a kuriával és a kishegyi nyaralót. A két fiú, Andor és Ferenc a pápai református kollégiumba járt. Taníttatásukhoz Lajos nagybátyjuk nyújtott segítséget. Andor tanítványokat vállalt. Ezzel könnyítette családjának helyzetét.

Budapestre 1899. augusztus 2-án költöztek, a Baross u.48.sz. alatti háromszobás, víz- és villany nélküli lakásba. Ettől kezdve kisértetjük végig a család legidősebb fiának, Andornak életét, aminek alakításában sokat jelentettek a dunántúli gyökök, azonban belül a család polgári hagyományai, és lassanként az új kapcsolatok. Andor nagybátyjának régi ismerőséhez került írónak, Fittler Dezső ügyvédi irodájába. E munka mellett megkezdte jogi tanulmányait. "Kezdetben igen keveset jártunk társaságba" - írja Lázár Andor -. "Inkább olyan családokhoz, akikkel a kapcsolat még Pápáról, vagy atyafiságos viszonyból származott" /4/.

E kezdeti elszigetelődést munkája és az egyetemen kialakult baráti társasága lassanként megszüntette.

1909-től meg kellett válnia korábbi munkahelyétől. Ügyvédeskedése indulását nagymértékben elősegítette és felgyorsította mozgólódása a társadalmi életben. Tagja lett a Protestáns Patronázs Egyesületnek. Később főtitkára, majd gróf Ráday Gedeon halála

után elnöke. Ennek révén került a Fiatalkorúak Felügyelő hatóságába. E tisztsége magával hozta, hogy 1914-ben a Hadsegélyező Bizottságban működhetett /többek között gróf Tisza Istvánnal/.

E megbízások egyenlőre anyagilag nem vitták előre, mégis ahogyan visszaemlékezik: "... meglehetősen tekintélyt és a szociális munkával foglalkozók között nagy ismeretségi kört jelentett" számára /5/. 1915-ben beválasztották az Országos Kaszinóba és megkapta Pest vármegye tiszteletbeli ügyészi címét.

Forgolódásai a polgári társadalomban anyagilag ugyan nem gyarapították a családot, mégis alapot adtak néhány olyan gazdasági ténykedésre, amelyekkel jövőjét megalapozhatta, s családja számára visszaszerezhetette a biztos egzisztenciát.

Kapcsolatba került Bánky Donáttal és fiával, akikkel megalapították a "Gazdaságberendező és Motoreke Részvénytársaságot", ami a német Stock-rendszerű motorekék bázisátalával és karbantartásával foglalkozott. E helyzetből adódó kapcsolatrendszeren át néhány barátjával létrehozták az "Otthon" Ingatlan és Építő Rt-t. Ezekén kívül még két részvénytársaságnál jegyzett jelentős részvényeket. Később gazdasági akciókból származó jövedelmei jelentős forrása lesz családja megélhetésének. E társaságban ismerkedik meg első feleségével, a nagytekintélyű bányatanácsosnak, Telegdi Róth Lajosnak, a Földtani Intézet főgeológusának leányával, Máriával.

Közben Andor öccse, Ferenc is tekintélyt szerzett az ügyvédi szakmában. Közjegyzőhelyettes lett és a Közjegyzőhelyettesek Országos Egyesületének elnökévé választották. 1918-ban pedig Budapest V. kerületének közjegyzőjévé nevezték ki. Ferenc nagy társaságot tartott, kiterjedt baráti kapcsolata. Andor itt ismerkedett meg az un. "alsó-partikon" Hóman Bálinttal és más szakmabeli tekintéllyel.

Az első világháború végére a család megtalálta önmagát Budapest társadalmában. A két fiú foglalkozása, széleskörű kapcsolataik a társadalmi életben és házasságuk biztosították - a pár évtizeddel ezelőtt még elszegényedett - familia középosztálybeli egzisztenciáját.

Nyomon kísérhetjük, hogy ez idő alatt nem szakadtak el Dunántúltól, a szűkebb hazától, Pápától sem. Természetesen érzelmileg kötődtek a szűkebb pátriához. Ez a gondolatvilág munkájuk során megnyilvánult tetteikben. Andor örömmel vállalta el a Dunántúli Református Egyházkerület ügyészi tisztét. Boldog, amikor a két évtized előtti pápai polgár, kis diák a pápai új református templomban tehetette le esküjét. Tekintélyes alapítvánnyal fejezte ki Pápa és a Kollégium iránt érzett szeretetét, ahol, mint írja "édesatyám halála után éreztem, milyen nehéz egy elszegényedett középosztályú család gyermekeinek illő felnevelése." Nagyon szerette volna, ha szülővárosa megválasztja képviselőjének. Ez azonban különböző politikai okok miatt nem sikerült. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége és a Magyar Nemzeti Szövetség vidéki összejövetelei közül mindig a dunántúli gyűlésekre ment el, illet-

ve itt fejtett ki aktívabb munkát. Feltételezhető, hogy a fent említett okokból Balatonföldváron bérelt lakást édesanyja és kisfia részére.

Közben első felesége meghalt, újra nősült. Második felesége, Faragó Lillie lett. Faragó Lillie édesapja korábban a Kina tengeri vájait igazgató Nemzetközi Bizottság tagja és a kínai alkirály, Li-Hung-Csang bizalmi embere volt.

Lázár Andor családi életének rendezése után most már biztos anyagi és erkölcsi háttérrel kapcsolódott be az első világháború utáni politikai életbe. Az itt kötött barátságok, kapcsolatok újabb és újabb lehetőségeket nyitottak családjá és saját karrierje számára. Jellemző, hogy még 1918-ban elzárkózott a Szabadkőműves Páholy és az Etelközi Szövetség tagsága elől. Később tagja lett a Magyar Nemzeti Szövetségnek és a Társadalmi Egyesületek Szövetségének. Bábáskodott a MANSZ "Szózat" című lapjának megalapításában, résztvett az 1927. évi New-York-i Kossuth szobor leleplezésében. Politikai magatartása lemérhető a pártjában végzett munkáján. Együtt indult Gömbös Gyulával, Bethlen István-nal, stb., később azonban egyre inkább eltávolodott a pártja által képviselt politikától.

Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter révén, állandó megfigyelője lett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Gyáriparosok Országos Szövetsége és egyéb gazdasági szervek összevont ülésének. Jelentős ügyvédi munkát fejtett ki az MTI és a Magyar Rádióval kapcsolatban. "Az egyesületek kapcsolataiból személyes kapcsolatok lesznek, s ezek adtak alkalmat nekem is arra, hogy az egyesület vezetőivel, így elsősorban Bethlen István-nal, Gömbös Gyulával, Herczeg Ferenc-cel közelebbről megismerkedhessem," írja visszaemlékezéseiben /5/. Ekkorra öccse is pályája csúcsán van. 1925-ben a budapesti törvényhatóság részéről állandó kiküldetést nyert a felsőházba.

Lázár Andor immár huszéves gyakorlattal rendelkezett. Ügyvédi munkájában egyre inkább elismert szakemberré vált, egyre több ügyfele lett. Mégis, további előrehaladásához mindes kevés. Továbblépéséhez a különböző társadalmi szervezetben szerzett ismerete segítette. Különösen Gömbös Gyulával, a MANSZ-ban kötött barátsága lendítette ügyvédi pályája csúcsa felé.

1929-ben Gömbös Gyula hadügyminiszter felismerte Lázár Andor kitűnő ügyvédi és üzleti képességeit. Meghívta a Honvédelmi Minisztérium jogi és gazdasági tanácsadójává. Lázár beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Mint külső munkatárs - honorárium nélkül - intézte a minisztérium által alapítandó vállalatok ügyeit: a péti Nitrogén- és Műtrágyagyár és a Magyar Optikai Művek megalapításában jelentős szerepet vállalt.

Gömbös látta Lázár sikeres ügyvédi munkásságát a gazdasági életben is. 1931-ben felajánlotta - most már teljes állásban - a honvédelmi államtitkári posztot. Lázár hosszas töprengés után engedett Gömbös határozott kérésének. Feladta ügyvédi foglalkozását, elvállalta a tisztséget /6/. Még ez évben képviselő jelölt-

séget vállalt partja kérésére. Lázár Pápan szeretett volna fellépni, de Szentesen választották meg, ahol felesége rokonsága és Gombos korteskedése segítette előre.

Bethlen lemondása után Gombos bizalmasan megkereste, hogy ha őt jelölnék miniszterelnöknek, akkor Lázár vállalja el a pénzügyminiszeri tárcát. Ugy alakult azonban, hogy Károlyi első intézkedéseinek egyike: a politikai államtitkári állások megszüntetése volt. Így Lázár 3 hónap után állás és ügyvédi iroda nélkül maradt.

Mégsem élt tennivaló nélkül. A már széleskörű ismeretség folytán az Országos Testnevelési Tanács elnökségi tisztét ajánlotta fel számára Karafiáth Jenő miniszter 1931 karácsonyán. Működéséhez tartozik, hogy ő szervezte meg a magyar válogatottat és teremtette elő számára a 400.000 P-t a Los Angeles-i olimpiára. Segítette Endresz György és Magyar Sándor óceánrepülését is.

Politikai karrierje akkor teljesedett be, amikor pártfogója Gombos Gyula kormányt alakított. Ebben a kabinetben mint az igazságügyi tárca birtokosa kibontakoztathatja jogászai és szervezői készségét /7/. Minisztersége kezdeti szakaszáról, évtizedekkel később így emlékezett: "hittem és bíztam benne, hogy igazságügyminiszeri működésemmel hozzájárulhatok ahhoz, hogy megtartsam a magyar igazságszolgáltatás és a magyar igazságügyi adminisztráció részére azt a tiszteletreméltó pozíciót, amelyet 1867. óta a magyar bíraskodás kivívott magának."

Többször került ellentétbe a miniszterelnökkel, aki Hitler mintájára totális kormányzatot kívánt bevezetni. Kettőjük küzdelmeiben Lázár a parlamentarizmus híveként, a polgári szabadságjogok szószólójaként nyert csatát. A két jellegzetes kortási politikusról véleményét megfogalmazta. Hitlerről: "Sohasem hittem tehát, az ő később velünk szemben hangoztatott barátságának, s ennek a véleményemnek a minisztertanácsokon is, egyébként is gyakran kifejezést adtam" /8/. Szálasiról: "Megdöbbenve kérdeztem magamtól, hogyan lehet ilyen zagyva gondolatokkal valaki képes magának híveket toborozni" /9/.

Polgári jogi felfogása nem engedte, hogy tevékenyen részt vegyen a nyíltan fasizálódó folyamatban. Bár bekerült a Darányi kormányba, nem tudta megakadályozni az első zsidótörvényt, lemondott. Darányi így nyilatkozott Kelemen Kornélnek Lázár lemondásáról: "Hát tudod, kérlek, felelte Darányi Kálmán, most olyan disznóságok jönnek, melyeket nem lehetne Andorral, mint igazságügyminiszterrel együtt megcsinálni" /10/!

Lemondása után anyagilag nehezebb helyzetbe került. Miután "németellenes" nézeteit több lapban kifejtette, Imrédy és saját pártja megakadályozza publicisztikai tevékenységét. "Megpróbáltam nemzetemet a bukás felé haladó lejtőn megállítani" - írta újságírói tevékenységéről. Politikai magatartása mentes minden túlzó irányzattól. Még 1932-ben Gombóshoz közel állt. Később viszont Gombos és Darányi fasizálódó politikájával nem értett egyet. 1939. őszén egy nemzetközi fórumon nyíltan szembeszállt a hitleri Németország politikájával.

1938-ban kapcsolatai révén és megbecsült munkája után a Gyufaipari Rt-nek elnöki tisztét tölti be, 1939-ben a Weiss Manfréd konzern vállalatainak jogtanácsosi posztóját - talán éppen politikai magatartása miatt - kinevezték fel, amit elfogadott.

1945-ben hazájához hű maradt, bár mint "komagremittált" személy nehéz időket élt át. Családjá, /két fia és lánya/ a felszabadulás utáni években szétverte Európában /11/.

F o r r á s o k :

- /1/ Itt mondok köszönetet Benda Kálmánnak, aki felhívta a figyelmet a Lázár családra és a témában segítségemre volt.
- /2/ Lázár Andor visszaemlékezései megtalálhatók a Ráday Levéltárban /továbbiakban: Ráday Lt. Bp./ Lázár Andor emlékiratai, 764 gépelt oldal
- /3/ Lázár Andor emlékiratai, Ráday Lt. Bp.
- /4/ U.o.
- /5/ U.o.
- /6/ Böllönyi József: Magyarország Kormányai 1848-1975. Bp. 257. p. Hadügyminisztériumi államtitkár: 1931. V. 30-1931. VIII. 24.
- /7/ U.o. és 67-68. p. Igazságügyi miniszter 1932. X. 1-101 1938. III. 8-ig.
- /8/ Lázár Andor emlékiratai
- /9/ U.O.
- /10/ U.O.
- /11/ Lázár Andor iratai. Ráday Lt. Bp. Lázár Ödön levelei. 1981. február 21. és február 23. Itt köszönöm meg Lázár György szíves adatközlését és segítségét, hogy betekintést nyerhettem a család irataiba.

UNGER EML. EGY NYUGAT-DUNÁNTÚLI EREDETŰ BUDAPESTI POLGÁRCSALÁD
TÖRTÉNETE

A Nyugat-Dunántulról származó budapesti Unger család a múlt században a pesti Belváros jelentős polgárcsaládjai közé tartozott.

A család őse, Unger Benedek kovácsmester a XVIII. század elején született a Vas megyei Pinkafő környékén. A Pinka völgyében már a honfoglalás korától kezdve voltak települései valószínűleg székely származásu lovas íjász határőröknek, akik azonban a XVI. század első felének török dúlása során nagyrészt kipusztultak. Maradékaikat a betelepülő németek Ungernek vagyis magyaroknak nevezték. Valószínűleg ez a családnév eredete. Ezek az Unger-ek aztán környezetük hatására elnémetesedtek.

Az említett Unger Benedek nyilván mesterlegényi vándorlása közben került Pestre. 1736-ban már házasodót fizetett az "Új világ"-ban, a városfalak mentén fekvő, addig alig beépített területen. 1740-ban feleségül vett egy magánál idősebb, feltehetően jónódu örvéggyászost, majd már mint kovácsmester még ugyanebben az évben megkapta a pesti polgárjogot. Néhány év múlva a mai Semmelweis utcában fekvő házát elcserélte egy forgalmasabb helyen levőért, a Hatvani utca és a mai Magyar utca sarkán, és itt nyitotta meg kovácsműhelyét. A műhely jól jövedelmezett, mert a nagy forgalmu pesti vásárookra érkező szekeresek itt, rögtön a Hatvani kapu után, de a mellékutcán át a Kecskeméti kapu felől is könnyen elérhetően megtalálták a kovácsműhelyt, amelyre szükségük volt. A mellékutca az 1750-es években éppen ennek a műhelynek a tulajdonosáról kapta végleges nevét: Unger-Gassénak kezdték hívni. A mai Magyar utca elnevezés ennek fordítása, amely a múlt században rögződött véglegesen. Benedek műhelyét később még kedvezőbb helyre tette át, az Országutra, a mai Múzeum körútra, a két városkapu közé, tehát a vásárok színhelyére. Unger Benedek társadalmi megbecsülése is emelkedett, számtalanszor kérték fel keresztapaságra, 1755-ben pedig tagja lett a választópolgárok százas testületének. Gyermekei második házasságából, már idős korában születtek. A városi vezetéssel való jó kapcsolatát bizonyítja, hogy mindegyiknek Mosel József városbíró, később polgármester volt a keresztapjuk.

Az 1781-ben meghalt Benedeknek három leánya és két fia nőtt fel. Az egyik leány, a durgazdag Wurm, a későbbi Almay Józsefhez ment férjhez, és egyik unokája a legnagyobb magyar fiának, Széchenyi Ödönnek lett a felesége.

Unger Benedek két fiától, Antaltól és Ferenctől származik a család két főága. Mindketten apjuk mesterségét folytatták, és ezért Schmied-Ungereknek nevezték őket. Az indulás egyenlő esélyei ellenére az idősebbik, Antal-főág /vagy Unger-főág/ gazdagabb és tekintélyesebb lett, mint a kézműves hagyományoknál megrekedt Unger Ferenc ága /Unger-Magyar főág/.

Unger Antal /1771-1835/ örökölt vagyonának jelentős növelésével megvetette a főág későbbi jólétének alapját. Kovácsmesterségét apja országuti műhelyében folytatta. A napóleoni háborúk konjunktúráját kihasználva 15 éven keresztül jóformán évente vásárolt egy-egy ingatlant. Telkein jönevű építésekkel építettet bérházakat. Családi háza az Aranykéz utcában épült, a város előkelőbb, belső részén. Az apai sarokház viszont öccsére, Ferencé lett, akivel a családban később is elég gyakori testvérviszály következteben /kapcsolata élete végére teljesen megszakadt. Unger Antal jövedelme házai után a családi hagyomány szerint óránként egy arany dukátot tett ki.

Két leánya és két fia nőtt fel, életük alakulása jól mutatja a család fölfelé-törekvését a pesti polgárságnak ebben az öntudatosodó fellendülő korszakában. Az egyik lány Hupf városi szenátor, a másik Aigner vaskereskedő felesége lett. Az idősebbik fiú, a család továbbvivője, /II./ Antal /1801-1868/ a jómódu Pollack Mihálynak, a kor legnagyobb magyar építészeinek Magdolna leányát vette feleségül, és felismerve a megmerevedő, hanyatló cses kisipar kilátástalanságát, a sokkal korszerűbb kereskedelem felé tájékozódott. Megalapította az Arany Kaszához cinzett vaskereskedést az Aldunatoron, amely rövidesen az ország második legnagyobb ilyen jellegű cégévé fejlődött. Üzleti nyereségének jelentős részét ő is ingatlanokba fektette. Öccse, Henrik /1809-1877/ városi képviselő agglagény maradt. Egész életében házai jövedelméből élt mint magángzó. Emellett pénzével ügyesen bekapcsolódott a kor ipari vállalkozásaiba, és ennek eredményeként milliomos lett. Idős korában Budapest ötödik legnagyobb házadófizetője volt. Az egykori Kovácsműhely helyén, a Múzeum köruton 1852-ben Ybl Miklóssal szép kis romantikus stílusú palotát építtetett, amely ma műemlék. Vagyna halála után részben az Unger család újabb generációját gazdagította.

/II./ Antal és Henrik nemzedéke már elindult a művelődés útján is. Ezt mutatja Henrik szép könyvtára, és erre vall Antal személyes kapcsolata Vörösmarty Mihállyal, aki nemegyszer megfordult házában. Ez az ismeretség, továbbá a Kerepesi temető főbejárata melletti családi sirbort kezdettől fogva magyar nyelvű feliratai arra mutatnak, hogy az Antal-főág a század közepére ismét magyarrá vált. A család polgári öntudatát pedig az bizonyítja, hogy Antal is, Henrik is visszautasították a felkínált nemességet.

A következő nemzedékben, tehát /II./ Antal gyermekei közt egy leány mellett négy fiú volt. A leány saját nagybátyjához Pollack Sándorhoz ment férjhez, aki később tábornaggy lett és Ferenc József szárnysegéde. A második fiú, Emil szakítva az iparos és kereskedő hagyományokkal, Pollack nagypapja pályájára kívánt lépni, mint Ybl Miklós tanítványa tehetséges építész lett, de fiatalon, nőtlenül meghalt. A legidősebb fiú /III./ Antal és a harmadik, Leó örökölték a vaskereskedést, amely egy ideig még köny-

nyúl jövedelmet biztosított számukra. Az ő életük már arra az időszakra esett, amikor a régi polgárcsaládok üzleti tevékenysége stagnálni kezdett, és a nyereség és a jutalékok élvezetére rendezkedtek be, és lemaradtak a versenyben az újabb, aktívabb erőkkel szemben. /III./ Antal és Leó szórakozni, élni vágyó emberek voltak, szórakáltak a pénzt, amely végül el is fogyott. Antal a Pestnél olcsóbb Pozsonyba költözött szerény körülmények közé, ott is halt meg gyermektelenül 1907-ben. Leó öccse viszont már jóval korábban öngyilkos lett. Az Arany Kasza hamarosan eladásra került. Leó, Emil fia már csak szerény minisztériumi tisztviselő volt. Agglegény maradt, így vele ez az oldalág kihalt.

Az Antal-főág egyetlen továbbvivője a legfiatalabb testvér, Unger Béla volt /1843-1920/. Hallában végzett egyetemet, gazdasz lett, de csak rövid ideig működött jószágigazgatóként Albrecht főhercegnél. Házassága után magánzóként élt házai jövedelméből. Neki sikerült megtartania öröklött vagyonát, és első házassága révén - unokatestvérét, Pfeiffer Adeline-t vette feleségül - további komoly vagyonhoz jutott, elsősorban a Tahiban levő Pollack-eredetű birtokhoz, amely azután családi székhely lett. Egyébként távortartotta magát a gazdasági élettől, emberkerülő volt, puritán és jótékonykodó. Öregkorában, 1918-ban nemességet szerzett tahi előnévvel.

Két házasságából született három fiának és két leányának élete már nagyjából részét a XX. századra esik. A legidősebb, Pfeiffer Adelinétől született fiú, Richárd jogi egyetemet végzett, de rövid bécsi külügyminisztériumi szolgálat után nem dolgozott tovább. Gazdag anyai öröksége lehetővé tette számára, hogy a század elején 11 bérpalotát építtessen Budapesten, és így megduplázza vagyonát. Ő alapította meg és építtette fel az Astoria szállót is. Egyébként finom ízlésű műgyűjtő volt.

Béla második házasságából született két fia, /II./ Béla és Ervin csak az apai örökségből részesült, és mivel ebben az időben a házbérjövedelem jelentősége már amúgy is csökkenőben volt, kereső foglalkozást kellett választaniuk. /II./ Béla mérnök lett, bár hivatása gyakorlásában az első világháborúban szerzett rokantsága gátolta.

Öccse, Ervin - kedve ellenére - huszártiszt lett.

Mielőtt a három fiú utódaival foglalkoznánk, át kell tekinteni a másik, Ferenc-főág /Unger-Magyar főág/ korábbi történetét hogy aztán együtt vehessük szemügyre a különböző ágak XX. századi sorsának alakulását.

Ahogy már említettem, a másik főág Unger Benedek kisebbik fiától, Ferencről /1778-1861/ származik. Ő időseddé koráig kovács mesterségét folytatta egy ugyancsak az Országuton nyitott új műhelyben, de később azt felszámolva, házai lakbérjövdelméből élt. Nyolc ház, továbbá szőlők, kőbánya és szántóföld tulajdonosa volt. Legfontosabb tulajdona az öröklött hatvani utcai sarokház maradt, ezt a benne működő fűszerkereskedés cégére után Elefántnak nevezték. Unger Ferenc óvatos biedermeier polgár volt, és az Antal-főágban sokáig megnyilvánuló vállalkozó üzleti szellem utódaiból is hiányzott. Az volt a célja, hogy fiaiból uriembert ne-

veljen, leányait uriemberekhez adja férjhez. Két leánya Erkel Ferenc, a család barátja két öccséhez, az orvos Rezsőhöz, illetve a jogász Jánoshoz ment feleségül. Idősebbik fia, /II./ Ferenc /1814-1858/ jogot végzett, majd a császári hadsereg szolgálatába állt mint hadnagykapitány. A szabadságharc idején is megmaradt a császári oldalon, de a függetlenségi harc bukása után nem akart résztvenni a megtorlásban, és lelkiismereti válságba került. Jóval fiatalabb öccse, Gyula /1830-1908/ ezzel szemben honvéd volt, később Münchenben a művészeti akadémián építészetet tanult. Hazatérése után házassága révén Pestről Budára került és a Tabánban élt. Szakmájának kevés hasznát vette, inkább telekspekulációval foglalkozott változó sikerrel. Egy időre mindenesetre a legfelső, virilista adófizető rétegbe emelkedett. Az /I./ Unger Ferenc örökségével kapcsolatos hosszas pereskedés után minden kapcsolata megszakadt bátyja családjával. 1861-ben családi nevét Magyarra változtatta, ezzel is hangsúlyozva teljes viseze-magyarosodását. /II./ Unger Ferenc családjában ez a magyarosodási folyamat egy nemzedékkel később ment végbe.

A fiatalon meghalt /II./ Ferencnek két lányán kívül csak egy fia maradt. Özvegye az /I./ Ferenc örökségéből kapott pénzen még fel tudott építeni egy bérházat az Ujvilág utcában. Emil fiára ennek már csak a harmadrésze maradt, amiből nem élhetett meg. Műegyetemet végzett, és mint mérnök az államasvasutak szolgálatában töltötte el életét. Az ő egyetlen fia, ugyancsak Emil szintén technikai pályát választott, mint gépészmérnök a villamos erőművek problémái irányában specializálódott.

A főág másik ágára, Unger 1861-től Magyar Gyula utódaira átérve, hamarosan messze kerülünk Budapesttől. Magyar Gyulának két leánya mellett - egyikük Máriássy báróné lett - egyetlen fia volt, Antal. Ő előbb jogot végzett, majd mint hivatásos huszárszászados keresett társadalmi emelkedést, de csakhamar megbetegedett, és egészsége helyreállításának céljából 1894-ben Magyarországot elhagyva Dél-Dalmáciában, a Kotori öbölben levő Zelenika helységben telepedett le. Itt 1902-ben virágzó tengerparti penziót, majd hotelt alapított, ezzel megvetette alapját a mai Montenegro tartomány legjelentősebb iparágának, az idegenforgalomnak. A hotel fia, Adorján is tovább vezette a második világháború utáni államosításig. Magyar Adorján, anyai részről a neves festő, Madarász Viktor rokona, egyébként mint képzőművész is kitűnt magyaros stílusu festményeivel, néprajzi kutatásai alapján pedig sajátos elméletet fejtett ki a magyarság Kárpát-medencei eredetéről. Ezzel kapcsolatos hungarológiai tanulmányait késő öregségéig folytatta.

Az Unger család különböző ágainak XX. századi sorsát vizsgálva azt látjuk, hogy a család már a század első felében tuljuttott gazdaságának és tekintélyének csúcspontján. Ez a tény megfelel az általános fejlődés menetének: a hanyatló feudalizmus korában emelkedő iv a tetőpont után a hanyatló kapitalizmus korának leszálló ívébe megy át. Már a két világháború közt is csak az elért nívó tartására törekedhettek az Antal-főágból /II./ Unger Béla és Unger Ervin, de Jugoszláviában a Ferenc-főágból származó Magyar Adorján is. A korábbi polgári jólét legtovább Unger Richárd, családijában maradt meg, és érdekes módon ebben az időszakban, a két világháború közt átmeneti fellelkesülés észlelhető a Ferenc-főág Unger ágában a már említett villamos mérnök /II./ Unger Emilnél. Ő, apjához hasonlóan, MÁV mérnökként kezdte, de később mint egy vil-

lamossági részvénytársaság műszaki igazgatója jómódu lett, megvásárolta a családi ház másik felét is, majd villát építtetett Budán, a Pasaráten, autót tartott. Ez a jólét azonban nem volt hosszú életű.

A kapitalista, polgári társadalom összeomlása és az azt kísérő események, elsősorban az államosítás szűkös viszonyok közé kényszerítették ennek a régi polgárcsaládnak a leszármazottait is, a többségüket kiszakították talajából.

Vegyük röviden sorra az egyes ágak ma élő tagjait. Lássuk először az Antal-főágot. Unger Richárdnak csak két adoptált - de valószínűleg vér szerinti - fia maradt, közülük István fiatalon meghalt, a másik Unger Ödön viszont jogot végzett, és a fordulat után Angliába vándorolt ki. Ott ügyvéd lett, hosszú évekig a ghánai kormány jogtanácsosa és igen jómódu ember, számos londoni bérház tulajdonosa. Ő az egyetlen, aki még ma is régi értelemben vett nagypolgári életet él. Nagy műveltségű műgyűjtő, az iszlám művészet nemzetközileg elismert szakértője. Két fia már nem tud magyarul. - /II./ Unger Béla egyetlen fia, Mihály itthon maradt, és beilleszkedett a szocialista társadalomba. Ma az egyik nagy budapesti lakótelep főépítésvezetője. Leánya és fia is él Budapesten. Unger Ervin sorsa alakult a legszomorúbban. Mint volt katonatiszt az ötvenes években kitelepítették, később a részben még mindig a családtagok tulajdonában lévő régi tahi családi házban tengette öreg napjait. Idősebbik fia, Béla még 1945-ben nyugatra távozott, ma plébános egy kis bajor faluban. Leánya itthon maradt, kisebbik fia, Kristóf viszont 1956-ban disszidált és Nyugat-Németországban vegyésztechnikussá képezte magát. Ma Ulm közelében egy gyógyszergyár osztályvezetője. Az ő két fia sem beszél magyarul.

A Ferenc-főág Unger ágában /II./ Unger Emilnek a fordulat után csak a budai villa fele maradt meg. Késő öregségéig dolgozott mint erőmű tervező mérnök. Leányán kívül egy fia maradt. /III./ Emil, kutató orvos, tudományos csoportvezető főorvos, kandidátus. Gyermeke nincs, így ez az Unger ág vele kihal. A jugoszláviai Magyar ágban a zelenikai szálloda államosítása után Magyar Adorján és négy gyermeke - három fiú, egy lány - igen szűkös viszonyok közé kerültek. A fiúk mégis közepes életszínvonalra küzdöttek fel magukat, különösen a legidősebb Zoltán, építészmérnök, aki 1970-ben kivándorolt Nyugat-Németországba, Rastattban él, és most már egy spanyolországi tengerparti villa építését is megengedhette magának. Egyik testvére, Csaba építésztechnikus, és a megmaradt zelenikai birtokrészen jól menő autócampinget alapított, így folytatva a család idegenforgalmi hagyományát. A harmadik fiutestvér, Ákos elektrotechnikus, szintén Jugoszláviában maradt, de másodszor Budapestről nősült. Mindhárom fiutestvérnek - leányok mellett - van egy-egy fia, úgyhogy a Magyar-ág fennmaradása biztosítottnak látszik.

Budapesten az Unger család egyetlen sarja ígérheti csak ennek a régi pesti familiának a továbbélését, Unger Mihály, György fia.

Befejezésül meg kell említenem, hogy az ismertetett családtörténeti adatok felkutatásában és rendszerezésében a család több, ma élő tagja részt vett. Külön ki kell emelni Magyar Zoltán építésmérnök szerepét, nélküle ez a munka nem jöhetett volna létre.

Ez a címe annak a család- és üzemtörténeti, valamint gyártástechnológiai kiadványnak, amelyet a család a budai Karl Ecetgyár alapítójának, Karl György születésének 150 éves és a székesfehérvári Karl József és fia cég alapításának 75 éves jubileuma alkalmával készítettetett dr. Bánrévy György székesfővárosi levéltáros közreműködésével. A negyedik nemzedék Székesfehérváron élő tagjai voltak szívesek ezt a munkát a többi családi irattal együtt rendelkezésemre bocsátani, amelyért ezúton mondok köszönetet.

A polgári genealógiák különösen a kései feudalizmustól kezdve regionális- és helytörténetírásunknak hasznos forrásai: egy-egy család sorsa, tevékenysége, szakmája, anyagi gyarapodása vagy hanyatlása egy korszak társadalmi-gazdasági struktúrájának változásait, jellemző sajátosságait reprezentálhatja.

A hosszú multra visszatekintő nemesi genealógiák szolgáltattak mintául később a polgári genealógiáknak. A polgárság Gothai Almanachja ugyan nem készült el, de a polgári osztálytudat erősödésével több család próbálkozott saját erejéből és igényéből család- és cégtörténeti munkák összeállításával.

A családi hagyomány szerint Franciscus Carl és Catharina fia, Carl János György /1760. január 3. - ?/ a 18. század második felében költözött valahonnan Bajorországból Budára, s telepedett meg feleségével, Ulrich Teréziával ebben a városban. Fia, Karl György /1788-1839 Buda/ az ecetgyártó üzem alapítója, aki 1810-ben kötött házasságot Weichinger Teréziával. Már szakképzett mester, amikor Puchner Sebestyénnek a budai Háromkapás utca 357. számú házában megnyitja önálló ecetgyártó üzemét.

A következő két évtized alatt a család szakmai, anyagi és létszám szerinti gyarapodásából egy tipikus középpolgári iparos karrier felfelé ívelő szakaszát ismerhetjük meg. 1815-ben született az első gyermek, György /1815. február 2. Buda- 1891. december 24. Székesfehérvár/, a későbbi építész, akinek révén a második generáció Székesfehérvárra telepedett. Ugyanebben az évben vásárolt a cégalapító György a Polgárhegyen /3210. számmal jelölt/, majd pár évvel később az Orbánhegyen /2362. számmal jelölt/ szőlőt. Üzeme fejlődött, házat vett a Víziváros 17. szám alatt /1938-ban Fő utca 59. számú ház/. 1826-ban a Hafnergasse 488. sz. házban /a budai Fazekas utca/ rendezte be ecetgyárát.

Az ecetkészítők, gyártók és forgalmazók voltak, egyszerűen termelő munkájuk mind az iparral, mind a kereskedelemmel kapcsolatban állt. Meg kellett küzdeniük a házalók, a zugárosok és a csempészek konkurrenciájával. Sérelmük orvoslását 1834-ben és 1835-ben kérték a budai magisztrátustól. A helytartótanács már 1808-ban és 1811-ben sürgette a magisztrátust az ecet gyártására és forgalomba hozására vonatkozó adatok megküldésére. Végül 1838-ban kapták meg a budai ecet- és pálinkafőzők a Magyar Királyi Udvari Kancelláriától privilégiumukat. A helytartótanács pedig értesítette a magisztrátust a céh megalapításának engedélyezéséről. Karl György az alapító tagok közé tartozott.

1839-ben bekövetkezett halálakor virágzó céget és hat gyermeket hagyott özvegyére: a már említett Györgyöt, Franciscus Seraficust /1817. Buda - 1880. Buda/, Terézt /Később Hell Ferencné/, egy ismeretlen nevű lányt /férjezett Naeff Ferencné/, Eleonorát /Később Lilienfeldi Friedrich felesége/, és Józsefet /1834. szeptember 2. Buda - 1906. július 29. Székesfehérvár/, a majdani székesfehérvári cégalapítót. Az üzemet öt évig özv. Karl Gyögné Weichinger Terézia vezette, 1844-ben vette át tőle a másodszülött Ferenc [= Franciscus Seraficus] az irányítást. Henszler Magdolnával kötött házassága gyermektelen maradt. A továbbfejlődést ebben a szakaszban az a bővítés bizonyítja, hogy Ferenc a gyárat áthelyezte 1866-ban a Botti Libera Cyprianától vett Fazekas utca [= Hafnergasse/ 454. sz. ikerháza. 1880-ban meghalt, az üzemet Özvegye vitte, de gyermek nem lévén, a budai Karl család az ecetgyártást beszüntette.

A székesfehérvári letelepedés a második generációból az elsőszülött György nevéhez fűződik. 1832-ben kezdte meg vándorlását, budai és bécsi mestereknél tanulta az építész szakmát /1/. 1843-ban nyert polgárjogot Székesfehérváron /2/. Az építésmester a század második felében meginduló vasutépítés során alapozta meg vállalkozói pályafutását. Téglagyárat alapított Budán és Székesfehérváron, s 1858-tól nagyszabásu megbízásokat kapott folyamatosan a Déli Vasut építésénél. A Budától Fiuméig terjedő szakaszhoz 8 téglagyárban kb. évi 8 millió téglát termelt /3/.

Legifjabb testvére, József kereskedő szakmát tanult. Pályája bátyja támogatásával indult: először egyik budai téglagyárban volt alkalmazott, 1858-tól pedig József vezette székesfehérvári irodáját, könyvelő, majd társ lett a vállalkozásban /4/.

A család iparos, vállalkozó és kereskedői tevékenységét a két városban az építő szakma, a tégl- és ecetgyártás területén folytatta. Az újabb gyarapodást az 1863-as székesfehérvári cégalapítás jelentette. Ekkor nyitotta meg József a Kék Csillaghoz tartozott detail fűszerkereskedést a Nádor utcában levő egyemeletes házban /ma Március 15. utca/. 1865-ben a fehérvári Kereskedelmi Társulat értesítette a városi tanácsot, hogy Karl József fűszerkereskedőt felvette tagjai közé és engedélyezi számára az üzlet megnyitását /5/. Ezt a cégtulajdonos rövidesen fűszer- és gyártáru nagykereskedéssé fejlesztette. 1865. február 12-én házasságot kötött Székesfehérváron Felmayer Emiliával /1846. március 15., Székesfehérvár, - 1920. I. 29. Székesfehérvár/, a székesfehérvári Felmayer Kékfestő Gyár tulajdonosának, Felmayer Istvánnak a leányával.

Karl József és Felmayer Emilia házasságából három gyermek született: István /1866. január 10. Székesfehérvár - 1952. március 16. Székesfehérvár/, Kálmán /1866. december 19. Székesfehérvár - 1867. május 9. Székesfehérvár/ és Emilia /1868. augusztus 31. Székesfehérvár - 1936. január 5. Székesfehérvár, férjezett Tóth Edéné/.

A cég fejlődésének következő állomása az volt, hogy Karl József megvásárolta a Kigyó u. 29. szám alatt az egykori Fehér Bárány fogadó mellett levő Hoffmann Mór tulajdonát képező ecetgyárat /6/, amelyet pálinka és likőr előállításával bővített. 1880-ban átépítették a gyárat. Ekkor tértek át a Schützenbach-rendszerű ecetgyártásra. Az új technológia az ecetképződés időtartamát jelentősen lerövidítette, tehát meggyorsult a gyártási folyamat, s nőtt a kereskedelmi forgalom /7/. A cég üzletköre a század végére Fejér, Veszprém, Tolna, Komárom és Somogy megyére terjedt ki.

1890-ben bécsi és gráci tanulmányutjai után lett István, Józsefnek elsőszülött fia, apjának a cégtársa. Az üzlet és a gyár neve "Karl József és fia" névre változott. Ebből az elnevezésből származik a cég gyártmányainak, elsősorban a likörkülönlegességeknek választott "KAJOFI" védjegy /8/. István 1893. október 24-én lépett házasságra Székesfehérváron Flits Máriával /1874. július 13. Székesfehérvár - 1904. március 24. Székesfehérvár/ /9/. Őt gyermekük született, mind Fehérváron: György /1895. április 10. meghalt gyermekkorában/, József /1897. február 16. - 1962. július 13. Buenos Aires/, Emilia /1899. június 7. - 1974. július 18. Székesfehérvár, férjezett dr. Csitáry Emilné/, Ernő /1900. december 24. Székesfehérvár -/ és Tibor /1904. március 23. - /.

Karl József 1895-ben visszavonult az üzleti élettől, a cég egyedüli tulajdonosa István lett. 1906-ban bekövetkezett haláláig a Kereskedelmi Társulat és a Kereskedelmi Bank elnöke és az Osztrák-Magyar Bank váltóbirálója volt. A Karl család a 20. század elejére a város ipari, kereskedelmi, pénz- és hiteléletének egyik legtekintélyesebb képviselője lett.

A családban hagyományos és a kor igényei által megkövetelt szakmai képzést Karl István is biztosította a céget tovább vivő negyedik generációbeli Ernőnek és Tibornak. Ernő 1920-ban Berlinben az Institut für Gärungsgewerben tanulta a gyártástechnológiát, majd mannheimi ecet- és konzervgyárakban szerzett gyakorlati ismereteket. Tibor a gráci kereskedelmi akadémián tanult.

A cég anyagi stabilitását jellemzi, hogy István irányítása alatt 1910-re az ecetgyár az 1895. évinek a négyeszeresét termelte. A nagykereskedésnek és a gyárnak kb. 20 munkása és alkalmazottja volt. Városi viszonylatban tehát nagy, országos méretekben kis üzemnek számított. Termelése az első világháború alatt és után stagnált, a világgazdasági válság után újra fejlődött /10/.

Ernő és Tibor 1924-ben kezdtek dolgozni a cégben, 1932-pedig apjuk, István cégtársal lettek. Ernő a gyár vezetését, Tibor a cég kereskedelmi irányítását végezte. Ebben a negyedik korszakban az állandó foglalkoztatottak száma mintegy ötvenre nőtt.

A 30-as években az ecet- és likőrkészítmények mellett konzervgyártással és gyümölcszörp készítéssel is foglalkoztak. A család vásárlás és örökség útján jutott Székesfehérváron szőlők tulajdonába /Öreghegy, Máriavölgy, Fiskális ut, Pestispincék/, az alapanyagokat, illetve a konzervgyártáshoz szükséges terményeket a negyedik generációbeli másodszülött Józseftől szerezték be, aki a Pápa melletti Kéttornyulakon élt, bérleti földeken gazdálkodott, időben és mindig friss árut szállított a fehérvári gyárnak. Ez magyarázza, hogy a termék minősége érdekében a gyár tulajdonosai vállalták a messzebbre való szállítás többletköltségeit. József 1944-ig a mai Pápai Huszém jogelődjének vezetője volt. A 2-4 hónapig tartó idénymunkák idején a gyár 100 főt is foglalkoztatott /11/.

Az ecet és likőrgyár berendezést ebben az időben újra modernizálták. A régi Schützenbach rendszerű kézi üzemi gyártást felváltotta a német Frings-féle óriás képrős rendszer /12/. A cég fejlődésével együtt emelkedett a család városi - közéleti tekintélye. Karl István /harmadik generáció, 1942-ig fiaival együtt cégtulajdonos és társ/ a Kereskedelmi Társulat alelnöke, majd elnöke, a Székesfehérvári Takarékpénztár, a Kereskedelmi Bank elnöke, az Osztrák-Magyar Bank váltóbirálója, az Ecetgyárosok Országos Egyesületének alelnöke, virilista és így a városi törvényhatósági bizottság tagja /13/.

Az elsőnek Fehérvárra települt Karl György építésmester Klósz Erzsébettől /1821. március 18. - 1872. augusztus 18. Székesfehérvár/ kötött házasságából nem született gyermek. Az 1860-70-es években több házat épített, amelyek halála után testvérének, a fehérvári ecetgyáros Józsefnek a családjára, tehát a harmadik és negyedik generációra a tagjaira szálltak /14/.

Ennek a kézművesiparból kinőtt kisüzemnek tulajdonosai mindig a kor színvonalának megfelelő szakképzettséggel rendelkeztek, s míg a cég fennállt, nemcsak a vezető és irányító munkát végezték, hanem maguk is beálltak a pult mögé kiszolgálni. Készítményeik a 20. századi polgári étkezési kultúrába engednek bepillantást: specialitásuk volt a Kräuteressig/ tárkony vagy fűszerezett ecet /pl. saláták, búranyhus ízesítésére, a Kajófi Hókobol /védjegyes Zsolnai porcelánkulacsban hozták forgalomba/, a Kék Csillag borpárlat, a rum, a konyak, a cigánymeggy-likőr és a vermutos diópálinka.

A cég tulajdonosai a 30-as évek második felében külföldi kereskedelmi kapcsolatok kiépítését kezdték meg, ezt azonban a második világháború kitörése megakadályozta.

F o r r á s o k :

- /1/ Karl György vándorkönyve 1832.
- /2/ Bonomi Eugen: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg 1688-1848. Kézirat a Fejér megyei Levéltárban, 1943. 93. l.
- /3/ Karl Ernő és Tibor szóbeli közlése.
- /4/ Vértess József: Kétszáz esztendő. Székesfehérvár, 1910. 296. l.
/továbbiakban: Vértess/
- /5/ Székesfehérvár város Tanácsának iratai 2581/1863. sz.
- /6/ A család közlése szerint 1866-ban, Vértess szerint 1875-ben.
- /7/ A 19. század 20-as éveinek végén Schützenbach József Sebestyén német ecetgyáros konstruálta a magas, henger alakú képzőket, amelyeket töltőanyaggal láttak el abból a célból, hogy az alkoholos folyadékot felöntve, lassú és egyenletes beszüremlési folyamatnak vessék alá. Ezzel tudták biztosítani az ecetképződéshez szükséges oxigénnel való bő érintkezést, így a korábbi kb. 4 hetes gyártási időtartam néhány napra csökkent. - Négy nemzedék az ecetgyártás szolgálatában 1788-1938. Székesfehérvár 1938. /A továbbiakban: Négy nemzedék/.
- /8/ Négy nemzedék.
- /9/ Flits Mária a 18. században Fehérvárra betelepedett Flitsch Pál kereskedő családjának negyedik generációjából származik. A Flitsch-ház a mai Március 15. utcában áll, ma a játékbolt és a Vajda János könyvesbolt épülete.
- /10/ Négy nemzedék és Vértess 297. l.
- /11/ Karl Ernő és Tibor szóbeli közlése.
- /12/ A Schützenbach képzők átlag 18-20 hektóliteres oxidációs köbtartalmúak voltak. A német Frings Henrik által rendszeresített, s most itt is alkalmazott teljesen zárt egységű, emelet magasságú 300-450 hektóliteres generátorok biztosították a savvesztés nélküli feldolgozást, a villamos erő meghajtás egyenletessé tette a gyártási folyamatot és növelte a gyártáshigiéniát. Ezek a berendezések lehetővé tették az áru minőségének a tökéletesítését. A Schützenbach-képzők 11 %-os savkoncentrációját a Frings-generátorok 12 %-ra emelték, az oxidációs köbméterenkénti napi alkoholfeldolgozás a kétszeresére nőtt. - Négy nemzedék. -
- /13/ Vértess 297 l.
- /14/ A mai Kossuth utcában a cipőbolt és a Herbária-szaküzlet épülete, az 5. sz. ház, a Dózsa György tér északnyugati oldalán álló 4. sz. ház, amelyben a negyedik generáció tagjai élnek.

* * *

A genealógiai táblázatok adatait a negyedik generáció tagjaitól kapott iratokból gyűjtöttem össze. A dolgozatban említett pénzintézetek és egyesületek mind Székesfehérváron működtek.

A Karl család genealógiája I.

Franciscus Carl ♂ Catharina

Carl János György Ulrich Terézia
1760. I. 3 -?

Karl György ① Weichinger Terézia
1788-1839 Buda
az első budai
ecetgyártó

Karl György	@ Klász	Ferenc	@ Henszler	@ Hall István	@ Naeff	Eleonóra	@ Lilienfeldt Friedrich	Karl József
1815. II. 2.	Brazsabet	1817-	Tartézia	Perec				1834. IX. 2.
Buda -	1821. VIII.	1880	Magdolina					Buda - 1906.
1891. X. 24.	18. 1872.	Buda a					VII. 29.	Székesfehérvár
Székesfehérvár építész- mester	XVIII. 18.	budai ecetgyár- tulajdo- nos						s fehérvári cég alapítója

A Karl család genealógiája II.

Karl József 1834.IX. 2. Buda - 1906.VII. 29. Székesfehérvár a fehérvári cégala- pító ecetgyáros		Karl István 1866.I.10.Székesfehérvár 1952.III.16.Székesfár a fehérvári cég má- sodik tulajdonosa, a harmadik ecetgyáros		Flits Márta 1874.VII.13. Székesfár 1904.III.24. Székesfár		Kálmán 1866.XII.19. Székesfár 1867.V.9. Székesfár		Emília 1868.VIII.31. 1886 Székesfár 1936. I. 5. Székesfár		Felmayer Emília 1846.III.26. Székesfehérvár 1920.I.29. Székesfehérvár	
György 1895.IV.19. Székesfár - ?		Sny Klára 1899.VI.7. Székesfár 1974.VII.19. Székesfár		Emília 1899.VI.7. Székesfár 1974.VII.19. Székesfár		Dr. Csillag Karl Ernő 1900.XII.24. Székesfár a fehérvári cég harmadik tulajdonosa, a negyedik ecetgyáros		Andráskay Miller Mariann 1904.VII.15. Székesfár		Karl Tibor 1904.III.23. Székesfár a fehérvári cég harmadik tulajdonosa, a negyedik ecetgyáros	

GYENGŐ LÁSZLÓ: BARTHELDY CSALÁD GENEALÓGIÁJA

I. iz:

Bartheldy I. Mátyás és Joanna

Bapt.:	1. II.Mátyás	Schlesien bey Neus	cc. 1722. /1/.
	2. Lipót	Buda-Vár	1724. VIII.15.

II. iz:

Bartheldy II. Mátyás	Bapt.:	Schlesien bey Neus	cc. 1722.
/Partl/	Def.:	Pozsony	1908.XI.8. 86.é.
Mária-Anna	Bapt.:	Schlesien/Neus	cc. 1736.
	Def.:	Pozsony	1802. I.25.66.é.

1759-ben már bizonyíthatóan: "Stabulorum Praefectus apud
Excellentissimum Dominum Commandantem" /2/

1764-ben: "Stabuli Praefectus Principis Saxooniae Alberty" /3/
1766. IX. 25. Budán polgárjogot nyer /4/.

Ezt megelőzőleg Albert herceg Magyarország helytartója az udvar-
tartással együtt Pozsonyba helyezi át. Ikerfiai már 1766. IV.21-
én Pozsonyban születnek.

1767. III. 23-án mint "Stabuli nostri Magister"-t lovak vásárlá-
sára "Valachia"-ba utba indítják /5/.

Halotti anyakönyve szerint:

"Emeritus stabuli praefectus apud Archiducem
Albertum Proto-Regis Hungariae" /6/.

Bapt.:	1. Maria-Anna-Ernestin	Buda-Vár	1759. I.10.
	2. Josepha-Victoria-Gerikata	Buda-Vár	1759.XII.23.
	3. Marta-Barbara	Buda-Vár	1761.XII. 6.
	4. Vincentius-Ferrarius- Jacobus-Joan.Nepom.	Buda-Vár	1763.III. 3'
	5. Michael-Jacobus- Vincentius	Buda-Vár	1764.IX. 28./7/
	6. Albert-Mária-Mátyás	Pozsony	1766.IV.21. Iker

Patrini: Celsissimus Princeps Albertus. Archidus Saxoniae
von Sachsen Deschn.und dessen Frau Gemahlin Ma-
ria-Christine Ertzhertzogin von Österreich

7. Clemens Mária-Lipót Pozsony 1766. IV.21. Iker
Patrini: Serenissimus Princeps Saxoniae Clemens archi-
episcopus von Freysen und Regenspurg, et Maria-
Christina Ertzhertzogin von Österreich, Mária-Teré-
zia leánya.

8. Theresia-Mária Josepha Pozsony 1768.
Hochedelgeborene Fräuln. Theresia-Maria,königl.
Neapolitanische /Mária-Karolina, Nápolyi Királyné,
Mária-Terézia leánya/ erste Kammerfräulein /8/
Geb. von Pressburg, beym golden Becher.
Verst. Wien No. 930. am Stockmeisen-platz an der
Lungen-Schwindsucht, verschieden 28 Jahre alt.29.
III. 1796. /9/.

9. Amadeus Pozsony 1776. II. 3.
Def.: Wien 1840.VIII.19./10/

1790.II.1.-X.23. K.u.K.Ingenieur-Akademie in Wien auf der Laim-
grube /11/

1793. Curassiers Rg. 29. Erzherzog Franz Joseph in Mayl.

Felállitva: 1788., 1790: Stab: Gyöngyös

1799. Rg. 2., 1808-tól Franz Jos. d'Este, Erzherzog

1816. Rittmeister I.Klasse im Husarenregiment Nr. 2.

Palatin von Ungarn. Felállitva: 1800 /12/.

Cop.: 1815. mit Anna von Brandtner - verwitwete von Ros-
taházy

Def.: 1840. VIII. 19. in Wien, feleségétől elválva.

Fia: Bartheldy Ferenc 1834-ben kadét az I.R.2.-ben, Po-
zsonyban /13/.

1840. Amtschreiber der vereinigten Herrschaften
Markenstein u. Kottlingbrunn in der Nähe von Baden
bei Wien.

Felesége Anna v. Karl.

Bécsben, Laimgrube Nr. 162. alatt laktak.

Felesége meghalt Prag, St. Trinitas 1876. XII. 7.
Özv. 62. éves

III. iz:

Bartheldy Vincentius-Ferrarius- Jacobus-Joan Nepomuc

Bapt.: Buda-Vár 1763. III. 3.

Def.: Nagyszombat 1829. XII. 19.

Maria-Antonia Walburga de Molo

Bapt.: Günsburg/Bayern 1773. II. 19.

Def.: Nagyszombat 1819. V. 5.

Cop.: Günsburg/Bayern 1797. V. 13. /14/.

1781. VI.8. - 1783. VIII. 8. K.u.K. Ingenieur-Akademie in Wien
auf der Laimgrube /11/

1783. VIII. 21. Curassiers Rg. 10. Caspar Wolfgang Freiherr von
Zeschwitz 2. szd.

1790. Stab: in Balassa-Gyarmat /12/

1794. VII. 16. Rittmeister in der Niederlanden stehenden
Freicorps des Obersten Graf O'Donell. Század
pk.
1797. Wegen aufhabender Blessuren in Pension. In den
folgenden Jahren war er als Directeur der
Fleisch-, Regie bei der Rheinarmee eingestellt.
1802-1805. Mezőhegyesi ménesnél alkalmazásban
1805. Végleg nyugdíjban /14/
1808-1830 Nagyszombat postamester. Erbpost /15/
Feleségével együtt Nagyszombatban a Dom kriptá-
jában eltemetve.
Bapt.: 1. I. Antal Pozsony 1798.XII.27.

IV. iz:

Bartheldy I. Antal Bapt.: Pozsony 1798.XII.27.
Def.: Nagyszombat 1833. V. 6.
Hölz Katalin Cop.: Nagyszombat 1825. I.
Jogot végzett
1823. VI. 4. Királyi táblának hites jegyzője Tinnyén /16/.
1832-1833. Nagyszombaton postamester /17/
1833. V. 5. Vadászserencsétlenség áldozata lett
1835-1838. Özvegye, mint D.Catharina Bartheldy Vidua Posta
Magister
1838-ban férjhez megy Siebenfreud nagyszombati gyógyszer-
tároshoz.
1839-től mint D.Catharina Siebenfreud Posta Magister még
1847-ben is
1848-ról már nincs nyilvántartás /18/.
Bapt.: 1. II. Antal Nagyszombat 1826.VII.26.
2. Leopoldine Nagyszombat 1832.IX. 24.
Cop.: Nagyszombat 1853.XI. 3.
Franski Hugó-Friedrich-Wilhelm
58. Galíciai Gyalogezred
1844-1848 Alhadnagy
1851-1853 Főhadnagy
1854-1856 II.o. százados
1856-1868 Nagyszombat Postamester /19/
1888.erhielt Leopoldine Franksy die
Richtigstellung auf Fransecky
3. Sylvia Nagyszombat 1833
Cop.: Orkonyi I. Ede
1856. K.K. Landesgericht in Ofen.Gerichts-Adjunkt.Prov.
1859. K.K. Landesgericht in Pressburg.Gerichts-Adjunkt
1866-1884 Advokat in Tyrnau
1879. Nagyszombat, állomás postamester
1883. Nagyszombat, szállító postamester
1889. Nagyszombat psz. özv. Orkonyi Edéné /20/.

V. iz:

Bartheldy II. Antal Bapt.: Nagyszombat 1826. VII. 26.
 Def.: Győrújváros 1893. VIII.17.
 Rostaházy Mária Bapt.: Tata 1827. IX. 8.
 Def.:
 Cop.: Tata 1851. V. 5.
 Jogot végzett
 1854-1860 Zsarnóczán, Szolgabírószágon Actuar-Tollnok
 1873-1875 Nagyszombat kir. törvényszéken Jegyző
 1879. Gyöngyös kir. Járásbírószágon Albíró
 1884-1886 Nagyszombat ügyvéd /21/
 Bapt.: 1. István Zsarnócza 1854. VIII.19.
 2. Lajos Zsarnócza 1857. XII. 12.
 1877.XI.1. Kadét Gyöngyös 12. hu. ezred
 1878. V.1. Hdgy. Kronstadt 2. hu. ezred
 1882. Wartegabühr Kronstadt 2. hu. ezred
 1883. V. 1. Fhdgy. Gyöngyös 12. hu. ezred
 1887. Fhdgy. Gyöngyös 12. hu. ezred
 Def.: 1887. Kál-Kápolnán lovasbaleset követ-
 kéztében /22/.

3. Géza

VI. iz:

Bartheldy István Bapt.: Zsarnócza 1854. VIII. 19.
 Def.: Budapest 1929. V. 18.
 V.Alkotmány u. 4.
 Demeter Jolán Bapt.: Kassa 1862.
 Def.: Budapest 1939. V. 5.
 V.Arany János u. 1.
 Cop.: Kassa 188.
 1877.IX. 1. Hadnagy. Komárom 3. tábori tüzérezred
 1880. Tüzér osztály segédtsízt
 1881. Wien, Höherer Artillerie Curs I. Jahrgang
 1882. Wien, Höherer Artillerie Curs II. Jahrgang
 1883. I. 1. Főhadnagy
 1884. Wiener Neustadt 10. tábori tüzérezred.
 Lehrer an der Mil. Unter-Realschule in Güns,
 Lehrt ungarische Sprache und Arithmetik.
 1885. und Exercieren
 1886. Ung. Corp. Art. Req. 6 Kaschau
 1889. Kriegsschule in Wien,
 Ausserordentlicher Hörer I. Jahrgang. K. ung.
 Landwehr
 1889.IX.1. Hauptmann II. Classe
 1890. Kriegsschule in Wien.
 Ausserordentlicher Hörer II. Jahrgang.K.ung.
 Landwehr /23/.
 1883. I.1. Gyság főhadnagy
 13. honvéd gyalog féldandár Pozsony.
 Cs. és kir hadiiskolában
 1889.IX.1. II. o. százados
 1891. I. o. százados, 1. honvéd gyalogezred. Bu-
 dapest

1892. Ludovika Akadémia tanár
 1891-1895. L.A. Harcászati, hadtörténelem /24/
 1895.XI.1. Örnagy
 1896. 10. gy. e. Miskolc, II. zlj. pk.
 1897. M.kir. Bp-i honv.ker.próság, Sgt.
 1898.V.1. Alezredes
 1899. Vezérkari minősültségű
 1901. Vk.alez.M.kir.honv. Lovassági felügyelő vezérkari főnöke
 1901.XI.24. Ezredes
 1902. 24.honv.gy.e.pk. Brassó
 1906. 39.gy.dd.Bp., pság, ideiglenes vezetésével megbízva
 1907-1908. Vk.ezredes. Ludovika Akadémia Parancsnoka /24/.
 1908.V.10. Vezérőrnagy
 1909. 75.gy.dd.pk. Kolozsvár
 1911.XI.12. Altábornagy
 1912. III. honv. kerületi pk. Kassa
 1915-1917. Háboru tartamára ténylegesenített /25/
 1914- 1915. Mint hadseregcsoport és gyaloghadosztály parancsnok résztvevett Oroszország ellen az uzsoki, a Bréjda, Stryj és a Dnyeszter folyó menti összes harcokban és a 38. honvéd gyalog hadosztálynak kiváló és sikeres vezetéséért legfelsőbb kitüntetésben részesült /26/
 1916.IV. 6. Nemesség "Zsarnóczai" előnévvel /27/
 1917. V. 1. Tábornaszernagyi cím és jelleg.
 Beszámítható összes szolgálati idő: 38 év, 4 hónap.
 Kitüntetések békében: Katonai érdemérem piros szalagon 3. oszt. Vaskoronarend
 háboruban: Hadidiszitményes 2. oszt. Katonai érdemkereszt a kardokkal
 külföldi: Eiserner Kreuz II. und I.Klasse Rote Adlerorden II. Klasse mit Schwertern, Kön. Bay.Militärverdienstorden I.Klasse mit Schwertern und Schulterband /Pour le merit/
 1961.IV. 21. Kerepesi temetőből a Rákospalotai temetőbe áthelyezve. 37/I./118-119.
 Bapt.: 1. Márta Kassa 1888. VI. 3.
 2. Tibor dr. Budapest 1894. VII. 9.
 Def.: Lissabon 1969. X. 14.
 Magyarország követe Lissabonban.
 Eltemetve: XV. Rákospalotai Temetőben, szülei sírjában.
 Szabó Julia
 Def.: Budapest 1978. III.27./IV.5
 XV. Rákospalotai temetőben a család sírjában
 VII. iz:
 Bartheldy Márta
 Bapt: Kassa 1888. VI. 3.
 A II. világháboru után: Bad Tölz.Am Hocheneck l. 'Oberfischbach l. D-8170 lakott
 Def.: 1976. V. után
 Utolsó képeslapja: Baden bei Wien kelt: 1976.V. 26.

Martin Ivan	Bapt.:	Miskolc	1873. IX. 25.
	Def.:	Miskolc	1920. XI. 2.
Ezredes	I. világháborús	szabesülés	következtében.
	I. Cop.:		1907. IX.

VIII. iz:

Gyermekeik:

1. Eleonora	Szül.:	Budapest	1908. VII. 27.
	Cop.:	Budapest	1929. IV. 6.
csikpálfalvi dr. Biró József			
2. Iván főmérnök	Szül.:	Budapest	1910. III. 25.
	Def.:	London	1971. XI. 30.
Anne d'Atwood	Cop.:	London	1949. VI. 4.
3. Károly	Szül.:	Miskolc	1912. III.
	Def.:	Budapest	1945.

IX. iz:

Unokáik:

1.a. Biró Albert	Szül.:	Budapest	1931. IV. 24.
1.b. Biró Eleonora	Szül.:	Eger	1935. IV. 27.
	II. Cop.		
	Szül.:	Budapest	1960. III. 18.
Bayer Frigyes mérnök	Szül.:	Wien	1922. IV. 22.

X. iz:

Dédunokáik:

1.aa. Biró Zoltán	Szül.:	Köln	1965.	Laknak
1.ab. Biró Ildikó	Szül.:	Köln	1967	London
1.ba. Bayer Andrea	Szül.:	Wien	1965.VI. 4.	Wien
1.bb. Bayer Norbert	Szül.:	Wien	1968.VI.12.	Wien

Bartheldy Márta Cop.II.: Ludvig György gyalogsági tábornok
Honvédség főparancsnokának helyette-
se /28/

F o r r á s o k :

- /1/ Főv. Levéltár: Fond. 1002/a.IV. Budai Tanácsulési jegyzőkönyv, 1766. Sessio Die 25. September 1766.
- /2/ Buda-Vár: Keresztelési anyakönyv 1/2 Page: 135
- /3/ Buda-Vár: Keresztelési anyakönyv 1/2 Page: 192
- /4/ Főv. Levéltár: Matricula Civium Budensium - Buda Polgárai
- /5/ Országos levéltár: N-13./59. kötet/117. és 866. p. Lad 71. és N-13./94. kötet/407. p. Lad. 76. No. 39.
- /6/ Pozsony, Szt. Márton plébánia halotti anyakönyvéből
- /7/ Buda-Vár: Keresztelési akv. 1/1. Page 189 és 1/2. Page 135-192.
- /8/ Archiv der Stadt und des Landes Wien, Rathaus A. 1082. Wien Zu Ma 67-241.70 Dr. CS/He Wien am 30. März 1973. és Österreichisches Staatsarchiv Abteilung: Allgemeines Verwaltungsmarchiv Wien I., Wallnerstrasse 6.a. Zl. 13.181/1963. X. 17.
- /9/ Wiener Zeitung 1796. Seite 990.
- /10/ Pozsony, Szt. Márton plébánia nagy db akv. kivonat
- /11/ Friedrich Gatti: Geschichte der K.u.K. Technischen Militär-Akademie Wien 1901-1905. I. Band. Die k.k. Ingenieur- und die k.k. Genie-Akademie 1717-1869. 373.p.
- /12/ Portheim Familienkatalog. Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv A-1070, Wien, Stiftgasse 2. Zl. 52.497/1963. Militär Almanach 1790-1819.
- /13/ Militär Schematismus 1834./100 p.
- /14/ Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv A-1070 Wien, Stiftgasse 2. Zl. 53.254/1965. Hauptstaatsarchiv München: Der in Bayern immatr. Adel Bd. VIII. Seite 317.
- /15/ Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae Exhibens Budae 1808-1830.
- /16/ Pestmegyei Levéltár. Polg. Perek 1831. Köt. 191. No. 60.
- /17/ Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae Exhibens Budae 1832./280.p. és 1833./293. p.
- /18/ Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae Exhibens Budae 1835-1847.
- /19/ Militär Schematismus 1844-1856. Hof- u. Staats Handbuch 1856-1868.
- /20/ Hof- u. Stats Handbuch 1856./IV./ 23. p., 1859. /IV./ 103.p. 1866-1884. Mo. Tiszti Czím és Névtár 1879./ 256. p. Jancsó Dezső: Magyar posta évkönyv 1883./ 97. p. Székely István: Posta és Távirat Naptár 1889./ LXVI. p.
- /21/ Vas Gereben: Nagy Naptára 1855./ 223 p. Vahót Imre: Nagy Képes Naptár 1855./359. p. Hof- u. Staats Handbuch 1856./IV./124. p. + 1859./IV./90.p. Délibáb Naptár 1857./237. p., 1858./184. p. 1859./178. p. Emich Gusztáv Magyar- és Erdélyországi, Nagy Képes Naptár 1860./215. p. Mo. Tiszti Czím és Névtár 1873/251. p., 1875./214.p., 1879./181.p. és 1886./477.p. Hof- und Staats Handbuch 1884-1886.

- /22/ Militär Schematizmus 1877-1887
- /23/ Militär Schematizmus 1877-1889.
- /24/ Ludovika Akadémia Története Budapest 1930./608. és 962. p.
- /25/ M.kir honvéd tiszti és tisztviselői névköny 1883.-1917.
- /26/ Országos Levéltár: K-19./493. és 607./eln. 1916. IV. 6. Sze-
mélyem körüli magyar miniszter, I. Ferenc József s.k. aláí-
rással
- /27/ Liber Regius LXXIII./296. p.
- /28/ A Bartheldy család külön meg nem jelölt adatai, nagynéném
Ludvig György gyalogsági tábornok, a honvédség főparancsno-
ka helyettesének özvegye, Bartheldy Mártának, Bartheldy Ist-
ván tábornokszernagy leányának a különböző levéltárakkal foly-
tatott bő levelezéséből és saját adataiból származnak. Ezut-
tal is köszönöm.

A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának többirányú, sokszor egymással ellentétes megítélései abban mind megegyeznek, hogy spontán módon, saját erejéből jött létre. Ehhez adva volt a sorsával elégedetlen tömeg és a feladatot helyesen látó és vállaló forradalmi vezetők, akik nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is tudták, mi a teendő. Ezek közé a vidéki munkásvezetők közé tartozott a székesfehérvári Kőszegi Ferenc is.

Székesfehérvárott 1880. január 27-én született egy alszegényedett nemesi családban. Apja, Kőszegi András a család származását még hivaikodva emlegette, de a régi vagyonnak már csak a hira maradt meg. Az anya, csákyberényi Nagy Anna szintén jómódu családból származott, de meglelt korában már kénytelen volt mosónőként dolgozni, hogy a család sorsán segíteni tudjon. Öt gyermekük volt: Imre, János, Ferenc, József és Anna. A szegénység korán munkára szorította a gyerekeket. Imre, a legidősebb a mezőgazdasági munkában úgy megerőltette magát, hogy 17 éves korában meghalt. Ennek tudható be, hogy a többi fiu mind ipart tanult. Valamennyien az ács szakmát választották.

Abban az időben az építőipar a városban fellendülőben volt. Kőszegi Ferenc az elemi iskola kötelező hat osztályának elvégzése után Lánczky István ácsmesterhez szegődött inasnak három évre. Jellemző, hogy a szerződésben és az ipariskolai felvételnél egy évvel idősebbnek mondták, mert az akkori ipartörvény (1884: XVII. tc.) szerint az igazi életkora miatt, még nem lehetett volna inas. Az ipariskolai anyakönyvek tanúsága szerint a számtan mértan és a szakrajz tantárgyakban jeles eredményeket mutatott fel. 1896. augusztus 25-én szabadult fel, azaz nyerte el a segédlevelét. Egy ideig Lánczky Istvánnál maradt segéd korában is mivel jó szaktudása miatt mestere kedvelte. Később azonban más mesterekhez is elkerült. Ezek közül jelentősebb a "Berstein, Becsei és Káldor" nevű cég volt.

Az 1900. év elején Budapestre került a Palatinus Építkezési Trösztthöz, ahol felfigyeltek képességeire, és hamarosan az egyik ácsrésztleg vezetésével bízták meg. Negyvenfős csoportja a jó minőség és szervezés következtében rövid időn belül a tröszt legjobb résztlegei közé került. Később a főmérnöke maga mellé vette kivitelezési tanácsadónak. A budapesti tartózkodás több vonatko-

zásban fordulatot jelentett életében. Itt került először közlelbbi kapcsolatba a munkásmozgalommal, a Szociáldemokrata Párttal, és a szakszervezet akkori elődjével, a szakegylettel. A kezdeti időben munkás-önképzőkori munkában vett részt. Az ácsoktéli tanfolyamain előadóként szerepelt, építészeti szakrajzot és számtant tanított. A szakismeretek átadása mellett politikai nézetek továbbadására is sor került. Ebben a környezetben vált munkásvezetővé.

A mozgalmi munkát egy időre megszakította a katonai szolgálat. A székesfehérvári 17-es honvéd gyalogezredhez vonult be 1902-ben. Kapcsolata a munkásmozgalommal a katonai szolgálat idején gyengült, de nem szűnt meg, és az önképzésre is gondot fordított.

Leszerelése után újabb lendülettel fogott a munkához. Kiváló szónoki képességével is magára vonta az érdeklődést, és a rendőrség figyelmét sem kerülte el. Az 1904. évi tavaszi székesfehérvári sztrájk idején több társával együtt le is tartóztatták. Reé István rendőrfőkapitány részletes tájékoztatást adott róluk Havranek polgármesternek 1905. január 7-én. Ebből a jelentésből kitűnik, hogy 1904-ben nagyobb szabású és lényeges sztrájk Székesfehérváron csak az ácsoké volt annak ellenére, hogy Kőszegi Ferencet és társait előzetes letartóztatásba helyezték. A mozgalmat a hatóság nem tudta letörni. A megmozdulások szaporodtak. Nagy jelentőségű volt az 1907. évi székesfehérvári általános sztrájk. Ennek előharcosai ugyancsak az ácsok voltak.

A székesfehérvári szervezett ácssegédek hatos bizottsága 1907. június 9-én bejelentette a rendőrfőkapitánynak, hogy bérharcba lépnek, és ezalatt tartózkodási helyük a Rózsakert-féle vendéglő. A hatos bizottság tagjai: Kovács Károly, Kőszegi Ferenc, Beiner Friqyes, Kósa István, Král István és Lerner Kálmán voltak. A sztrájkra azért került sor, mert az 1905. június 24-én a munkabér- és munkaidőre kötött szerződés lejártá előtt három hónappal 1907. február 2-án az új megállapodás tervezetét a hatos bizottság ugyan megküldte a munkaadóknak, de ők azt nem fogadták el, és a korábbi sem újították meg. A szakma sztrájkja augusztus végén általános sztrájkká szélesedett. Erre közvetlen okot a Szociáldemokrata párt megyei titkárának Handler Gyulának és a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége kerületi titkárának, Forgách Dezsőnek a városból való kitoloncolása adott. Az általános sztrájk mintegy 1200 embert mozgósított. Ez tüntetésekkel párosult, amelynek elnyomására a katonaságot is bevonták. Az általános sztrájk célját nem érte el, azonban figyelemreméltó demonstráció volt. Az ácsok még néhány szakmával együtt továbbra is folytatták a bérharcot annak ellenére, hogy a továbbiakban a rendőrség a rózsáskerti sztrájkanyagát megszüntette. Kőszegi Ferenc és társai a politikai és bérharcot széleskörűen értelmezték és ezért a földmunkás szervezetek megerősítésén is fáradoztak: a mezőgazdasági dolgozókat érintő úgynevezett "derestörvény" ellen a megyében 39 gyűlést tartottak.

Közelebbi barátai Ferschlich /Falvai/ Ferenc, Vintz Ferenc Lerner Kálmán, Vég József, Pápai József szintén a mozgalom tevékeny emberei és az utóbbi kivételével mind ácsok voltak. A mozgalmi élet az 1908. évet követően ellanyhult, de Kőszegi Ferenc tevékenysége nem csökkent, és ezen nem változtatott 1909. októ-

ber 31-én kötött házassága sem. Felesége, Lendvay Julianna szülei az iszkaszentgyörgyi gróf Pappenheim uradalom cselédei voltak, ő maga a városba jött dolgozni, a házasságkötés idején a Szüts-gőzmosodában.

Az 1910. évi megyei Pártértékezetlen Kőszegi Ferenc földmunkás szervezetek megerősítésének szükségességét hangsúlyozta, mert a mozgalom itt gyengült meg legnagyobb mértékben. Később tevékeny részt vállalt a munkásszövetkezetek / fogyasztási szövetkezetek / szervezésében és a munkások küldötteként a Munkásbiztosító Intézet Fejér megyei Igazgatóságának tisztviselője lett. 1914-ben a Szociáldemokrata Párt megyei és városi szervezetének vezetői tagjává és elnökévé választották. Ugyanezen év május 10-én az ácsok gyűlésén felhívta a figyelmet a Tisza-István-féle választó törvény megszorításaira, és ezzel kapcsolatban az írás-vizsga lehetőségének a kihasználására. A szavazati jog ugyanis az írás-olvasás tudásához volt kötve.

Az első világháború kitörésekor be kellett vonulnia. Először a szerb frontra került, a szerbek leverése után az orosz harctérre irányították. A katonai szolgálat alatt többször tiltakozott az önkényeskedés ellen, ezért egy időre lefokozták. Később visszakapta szakaszvezetői rendfokozatát. 1916. júniusában a Brusilov-támadás idején hadifogságba került a bukovinai Kirlibabánál. A Jekatyerinoszláv kormányzóságban levő Nyikítovka bányatelep mellett felállított hadifogolytáborba került, ahol élénk mozgalmi tevékenységet fejtett ki. Erről az időszokról részletesen beszámolt a II. világháború alatt elvesztett naplójában. Innen tudjuk, hogy agitációs tevékenysége során tettelegességgel fajúló összeütközése volt az egyik munkavezetővel, s ezért barátai tanácsára a műszak végén nem jött fel a bányából. Így a felszíni ellenőrzésnél nem tudták azonosítani. Ezután több napon keresztül éjszaka is a bányában maradt. Társai látták el élelemmel. Nem sokkalig kellett így élnie. Az 1917-es oroszországi forradalmi események az ő helyzetét is alapvetően megváltoztatták. Csatlakozott a forradalmár felkelőkhöz. Több fegyveres harcban is részt vett a kozákok ellen. A Breszt-Litovszkban folyó békekötés előtt egy frontra irányított egységgel kikerült a fegyverszüneti vonalra. Itt elvált az egységétől, és sok viszontagság után hazaérkezett.

Családjában nagy volt az öröm és a meglepetés, mert a katonai hatóság halottnak jelentette. Felesége az értesítés ellenére bizott hazatérésében. Azonban alig egy hónapig maradhatott otthon. Az olasz harctérre küldték, ahonnan 1918. októberében betegesen jött haza.

A Károlyi-forradalom kitörése Budapesten érte. Másnap már Székesfehérváron volt és 1918. november 4-én a Városháza előtt tartott népgyűlésen résztvett. A következő napon megalakított székesfehérvári munkástanács elnökévé választották. Ebben a tisztségében sok mindennel kellett foglalkoznia. A közellátást ellenőrző bizottságba is beválasztották, s nem egyszer ellenőrzései alkalmával elrejtett élelmiszerkészleteket derített fel. A dolgozók körében népszerű ember volt, így eredményesen tudta mozgósítani őket. A politikai hatalomért vívott harc nehéz feladatok megoldása elé állította.

Székesfehérváron tömeges megmozdulásokra is sor került. Nevezetes esemény volt 1919. január 15-én, amikor több ezres tömeg jelent meg a Megyeháza előtt. A kormánybiztos lemondását követelték, a kapu ablakát is betörték. Az akcióban Kőszegi Ferenc kezdeményező aktivitással vett részt. 1919. február 4-én a tüzoltóság épületében összehívott vezetőségi ülést tartott. Itt a Munkástanács, a Katonatanács, a szabad szervezetek bizalmi férfiai, valamint a radikális és a szociáldemokrata párt vezetőségi tagjai vettek részt. Steiner Jákó és Pajzs Pál beszámolóí közben izzó lett a hangulat, és "Kőszegi elnök egész erélye is alig tudta fékezni az indulatokat" - írta a helyi Népszava 1919. február 6-i számában. A jelenlevők úgy érezték, hogy a február 3-i ellenforradalmi akcióra - az úgynevezett "mágnás puccsra" - keményen kell visszavágni. Kőszegi Ferenc tisztán látta a helyzetet, felül tudott emelkedni az egyébként nem alaptalan szenvedélyes indulatokon, de neki is a bizalmi kérdést kellett személye iránt felvetnie, hogy társait meggyőzze a fegyveres felkelés időszerűtlenségéről. Kijelentette, hogy addig, amíg a jelenlevők bizalmát bírja és a munkástanács elnöke, fegyveres megtorlás nem lesz, és az ülést berekesztette.

A körültekintés egyéb intézkedéseiben is jellemző volt. A kormánybiztos lemondatása napján a Munkástanács elrendelte, hogy a polgárőrség fegyvereit szolgáltatassa be a Vármegyeházára. Az adott labilis politikai helyzetben szintén ésszerű és indokolt intézkedés volt. A Munkástanács tekintélye és befolyása jelentősen növekedett. Az új kormánybiztos Horváth János a városi tisztikar előtt ki is jelentette, hogy ő mindenben a Munkástanács és a Katonatanács határozatai szerint cselekszik. A későbbiek során szoros személyi kapcsolat alakult ki a kormánybiztos és a Munkástanács elnöke között.

A február 23-án tartott Fejér megyei Szociáldemokrata párt-szervezet kongresszusán Kőszegi Ferenc ismét a pártvezetőség tagja lett, kinevezték a városi törvényhatósági bizottság helyébe szervezett néptanács tagjává is.

Az események gyorsan következtek egymás után. 1919. március 21-én megalakult a Magyar Tanácsköztársaság. Székesfehérvárott és az egész megyében a Munkás- és a Katonatanács deklaráta a proletárdiktatúrát. Közben Kőszegi Ferenc megbízásai is szaporodtak. A tanácskormány megalakulása után Horváth János kormánybiztos "forradalmi tanácsot" állított fel, amelyben a munkügyi megbízott Kőszegi Ferenc lett. Ebben a beosztásban az ipari üzemek termelésének az ellenőrzése lett a feladata. A közigazgatási szervezet munkájának ellenőrzésére a proletárdiktatura szempontjából megbízható személyekből külön bizottságot, úgynevezett 80-as bizottságot választottak, amelynek tagjai között ugyancsak szerepelt. Április 12-én a 80-as bizottság Városi Munkás-, Katona-, Földműves- és Szegény Tanács nevet vette fel. Tagjaiból a városi, járási és megyei intézőbizottságokba tagokat delegáltak. Kőszegi Ferenc a városi intéző bizottsághoz került. Május 1-re nagyszabású felvonulást és ünnepséget szerveztek, melynek lebonyolításával ugyancsak őt bízták meg, és ő volt az ünnepség egyik szónoka is.

A cseh és román hadsereg támadása miatt meg kellett szervezni a Vörös Hadsereget. A mozgósítás Fejér megyei sikerének e-

lősegítésére alakított toborzó bizottság tagjának delegálták Kőszegi Ferencet, Kövér Dezsőt és Pálkás Sebőt. Kőszegi Ferenc ugyanakkor tagja volt a mozgósítási bizottságnak is. Nem rajtuk mulott, hogy a magyar Vörös Hadsereg nem tudta legyőzni az antant hatalmak által támogatott idegen katonai intervenciót. A megyei Intéző Bizottság a Kommun bukása után augusztus 3-án még ülést tartott, amelyen Kőszegi Ferenc budapesti küldetése miatt nem jelent meg. A kiküldetés célja a helyzetről való tájékozódás volt.

A fővárosban már a fehérek kezében volt a hatalom. Kőszegi Ferenc a helyzetet felmérve aggodalommal tért vissza társával együtt, bár a körülmények ismeretében az események alakulása nem érte váratlanul. Horváth János a megyei direktórium elnöke lehetőséget biztosított számára, hogy együtt meneküljenek. Ő azonban maradt. Számított a fehérek megtorlására is. Az elsőők között tartóztatták le. Éjjel vitték el a lakásáról a tiszti különítményesek. Szerencséjére a rendőrségi fogdában vették őrizetbe, és nem az ügyészségen. A város román megszállás alatt volt, s a rendőrök igyekeztek megőrizni a "törvényesség látszatát". A fehér különítményesek ugyanis éjszakánként hullaszállító kocsiban csempészték ki az ügyészségi letartóztatottak egy részét, akiket azután Siófokon "különleges elbánásban" részesítettek. Kőszegi Ferenc tehát rendőrségi fogvatartásának köszönhetette életbenmaradását. A terror csillapultával azonban ő is átkerült az ügyészségre, ahol közönséges bűncselekmények miatt igyekeztek vádat emelni ellene. Ez azonban nem sikerült, így az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló bűncselekmény miatt tudták csak elítélni.

A vádiratban az első székesfehérvári szabad május elseje megünneplésének megszervezése és az ott elmondott beszéd kiemelt pontként szerepelt. Az ügyész a tárgyalás során feleségét is le akarta tartóztatni a vád tanuinak és a bíróságnak a sértegetése miatt. Terhessége előrehaladottságának köszönhetette, hogy a tárgyalásról csak kivezették és kitiltották. Kőszegi Ferencet két évi börtönre ítélték, amit kezdetben Székesfehérváron, majd Vácon töltött le. Szabadulása előtt újabb vádat emeltek ellene és társai ellen. A vád az volt, hogy a Szovjetunió részére a börtön nyomdai berendezésével térképeket készítettek. Minden valószínűség szerint koholt vádról volt szó annak érdekében, hogy ne kerüljenek szabadlábba. Ezzel az indokkal még egy évig vizsgálati fogságban tartották Kőszegi Ferencet Budapesten a Margit köruti fogházban. A vád egy év elteltével sem bizonyosodott be, így 1923-ban szabadlábba került.

Szabadulása után rendőri felügyelet alá helyezték. Munkavállalását, ahol csak tudták, megnehezítették. Gyermekkori barátja, Süveges János segítette először munkához.

A szociáldemokrata pártban és a szakszervezetben ismét vezető szerepet kapott annak ellenére, hogy a mozgalmon belül a baloldali - taktikai okokból is - háttérbe szorult. A rendőrség éberén figyelte a szocialisták minden lépését. A rendőri felügyelet mellett házkutatásra is gyakran sor került. Ilyenkor könyveket foglaltak le nála. Kőszegi Ferencnek több száz kötetes könyv-

tára volt. A politikai művek mellett megtalálhatók voltak közismereti könyvek: lexikonok, történelemkönyvek és szépirodalmi munkák. Az egyik alkalommal az eljáró rendőrtisztben a tartalmas könyvtár nehezen leplezett tiszteletet is ébresztett. Általában azonban a házkutatást végzők nagyfoku tájékozatlanságot árultak el a könyvekkel kapcsolatban.

1925-ben megalakult a "Székesfehérvári Építőmunkások Szövetsége". A rákövetkező évben a német Spartacus Szövetség anyagi segítségével székházat is tudtak venni a Kigyó utca 9. szám alatt. A székház első gondnoka Kőszegi Ferenc lett, aki az udvari épületben kapott lakást. A gondnokság szerény anyagi támogatást is jelentett számára. A székház kedvező feltételeket teremtett a mozgalmi életnek. Vasárnaponként klubszerű élet folyt benne. Különösen a téli időben látogatták sokan. Volt olvasóterem könyvtárral, ujságokkal, nagyterem a gyűlések és előadások számára, amelyek a rendőrség gyakran ellenőrzött.

Az idő közben mulott. Kőszegi Ferencet a viszontagságos élet megviselte. Körülményei is romlottak. A fasizmus hazánkban is döntő szerephez jutott. Kitört a második világháború. A Szovjetunió belépését és hősies küzdelmét aggodalommal vegyes bizalommal figyelték az egyszerű emberek, és velük együtt Kőszegi Ferenc is. Környezetében töretlenül erősítette a jövőbe vetett hitet. Pedig rá is nehéz idők jártak. Alkalmi munkákból tudta fenntartani magát. A halál munkáközben érte. 1942. június 13-án egy kerítés javításánál szegért hajolt le, agyvérzést kapott, és ez pillanatok alatt végzett vele.

A halálra előre készült. 1910. óta tagja volt a Székesfehérvári Ácsok Temetkezési Biztosító Egyletének. Ennek járulékait a legszűkösebb anyagi körülmények között is fizette. Temetésén hozzártozói és néhány barátja vett részt.

Kőszegi Ferencet elvtársai szerették, becsülték. Ellenfeleiben is tiszteletet tudott ébreszteni. A mozgalom érdekeinek megfelelően szenvedélyesen vitatkozott, de tudott nyugodt és körültekintő is lenni. Élete utolsó percéig bizott a munkásosztály győzelmében, az igazságos társadalmi rendszer megvalósulásában. A felszabadulás után a helyi sajtó első számainak egyikében úgy emlékeztek meg róla, mint aki sokat tett a fehérvári munkásmozgalom érdekében, és aki nagyon várta a felszabadulást, de nem érthette meg.

A Székesfehérvári Városi Tanács Kőszegi Ferenc emlékének megőrzésére utcát nevezett el róla, nem messze attól a városrészről, ahol született és felnevelkedett.

F o r r á s o k :

Juhász Viktor: A proletárdiktatura és előzményei Székesfehérvárott FmL. Székesfehérvári Ipariskola. Az építőiparos tanulók III. osztályának anyakönyve 1895/96. tanév.

FmL. Székesfehérvár szab. kir. város rendőrkapitányságának iratai 1907-- 4206 sz.

GÁL SZILVESZTERNÉ VADAL MÁRIA: LITYÁN VIKTORIA SZÉKESFEHÉRVÁRI
TEVÉKENYSÉGE

"A forradalmak idején Fejérvár egyik legfeltűnőbb alakja volt Lityán Viktória, a leánygimnázium tanárnője. 13 éves székesfehérvári működése alatt valóságos szaltó, mortálékat csinált a különben tehetséges és képzett... tanárnő" - írja róla a Fejérmegyei Napló 1920. március 10-én, amikor tudomást szerez arról, hogy a Válás- és Közoktatási Minisztérium hat évre eltiltotta a pedagógusi pályától.

Ki volt ez a Lityán Viktória, aki szerény külsejével, nyugodt modorával lett a város egyik "legfeltűnőbb alakja", s mik voltak a "szaltó mortalék" pályafutásában?

Az 1906/07 tanévben került Fehérvárra a mai Teleki Blanka Gimnázium elődjébe, ami akkor felsőbb leányiskola, mennyiségtan-termesztetrajz szakosként. Mivel az intézet Prohászka püspök védnöksége alatt állt, papi jóakarattal juthatott csak állásba, s amikor az erősen keresztény irányú leányklubnak is elnöke lett, nyilvánosan is megígérte, hogy a püspök szellemében fog dolgozni. Az 1907. évi Felsőbb leányiskolai Értesítőben "A fizikai törvényszerűség viszonya a vallási szükségérzethez nevelői szempontból" című munkájában hangsúlyozza, hogy csak vallásérkölcsei alapján álló személyiség tudja felismerni, hogy "a nevelendő mire született, mi iránt mutat vonzalmat, érdeklődést, csak az tudja kibontani belőle az értékeket, melyeket a természet helyezett oda."

Pár évig tartó csendes működése idején azonban megismerkedett az egyre inkább kibontakozó feminista mozgalommal. Ezt bizonyítja, hogy 1908-ban tagja lett a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek. Az Egyesület a Társadalomtudományi Társaságból alakult, melynek vezetősége a kormánypárti képviselőktől s a régi vágású liberálisoktól a szocializmussal rokonszenvező radikálisokig terjedt. Körükben szociáldemokraták is voltak. A radikális szerveződési centrum egyrészt az emelkedő, művelt polgári rétegekből - főleg a baloldali értelmiségből -, másrészt a lesüllyedt rétegek radikalizálódó elemeiből jött létre. A különböző csoportokat a liberális hagyomány ápolása, a felvilágosodás örökségét való pozitívista gondolat tartotta össze. A szellemi megújulás vonzást gyakorolt a fiatal értelmiségre, hisz új eszmék, elvek gyakorlati megvalósítása került előtérbe. A fehérvári függetlenségi

párt is foglalkozott a feminizmus kérdéseivel. 1905. márciusában Schlamadinger Jenő a Vörösmarty-körben "A nőmozgalom" címen tartott előadásán már az antifeministák támadásait védi ki.

Mi a lényege a feminista mozgalomnak, amelynek Lityán Viktória 1908. után olyan lelkes híve lesz? A Feministák Egyesülete 1904-ben jött létre a polgárság rétegének vezetésével. Gyökerei a századvégre nyulnak vissza, az 1896-ban az irodában dolgozó nők gazdasági és társadalmi érdekeinek védelmére alakult Nőtisztviselők Országos Egyesületéig. A század elejére azonban a nőmozgalom határai kitolódtak, így a nőtisztviselők egyesületénél tágabb körű mozgalom keretei is lehetővé váltak. A Feministák Egyesülete a kapitalista államrendszer keretein belül reformokkal kívánt a nők helyzetén segíteni. Ezért a polgári radikális mozgalomhoz való kapcsolatát a közös eszmei kötöttség is jellemezte. Így célkitűzéseiben magába foglalta az egész nőtársadalom művelődési, munka- és politikai jogáért folytatott harcot. A közös célok közül azonban elsősorban a nők művelődési helyzetére koncentrált, a férfiakkal egyenlő iskoláztatási lehetőségekért. 1905 után célkitűzései között egyre nagyobb súlyt kap a nők választójogáért folytatott harc. Ennek érdekében az Országos Választójogi Liga munkájában is bekapcsolódik. Lapjait, A Nő és a Társadalom és a Nő című hetilapot is e választójog érdekébe állította.

Lityán Viktória a mozgalom eszméit magáévá tette. Ezt bizonyítja Matskássy Rózsa felsőbb leányiskolai igazgatónő halálakor /1911/ az évkönyvbe írt megemlékezése: "Élete ékesszólóan hirdette, hogy a nőnek óriási kulturhivatása van a szűk családi körön túl is: a nagy család, a társadalom kebelében. S az annyi önfeláldozással, annyi tudással, s annyi szent lelkesedéssel betöltött hivatás elvitathatatlan bizonyosságot tesz arról, hogy a nagy nemzetnevelő munkában a nő nemcsak közkatona, hanem vezér is tud lenni." Matskássy igazgatónő állhatatos, kitartó akaratával harcolta ki a város vezetőinél 1905-re a polgári leányiskola utódát, a magasabb képesítést nyújtó felsőbbleányiskolát. Ezt a vezetői szerepet vállalta Lityán Viktória az igazgatónő halála után. Fáradhatatlanul, szívs munkával, a tantestület nagy részét is maga mellé állítva - Szepessy igazgatóval szemben is, aki belenyugodott a városi tanács döntésébe, hogy az intézet felsőkereskedelmi lesz - kiharcolta memorandumaival, még a megyei sajtót és a szülőket is megmozgatva, 1917-re a leánygimnáziumot. Azonban ekkor, Szepessy Géza nyugdíjba menetelekor az átszervezett intézet élére nem az annyi energiát, önfeláldozó munkát felmutató tehetséges, szakmai körökben is elismert tanárnő került, hanem a klérus által támogatott Maron István. Ekkoriban a feminista mozgalommal szemben Székesfehérváron az ugynevezett keresztényfeminizmus bontakozott ki. Ennek programját a tantestület is magáévá tette, hiszen a mozgalom életrehívója Prohászka Ottokár volt, aki a keresztényszocializmus eszméinek segítségével a fennálló társadalmi rendet igyekezett konzerválni. Nemcsak a teljes nőemancipációt követelő szociáldemokrata nőmozgalomtól állt távol, de még a feministák gazdasági és politikai jogegyenlőségét sürgető szerény követeléseit is tulzottnak tekintette. Prohászka a katolikus leányegyletben tartott beszédeiben tudatos feladatként a progresszív polgári feminizmus "megszelidítését" hirdette meg. "Az élet, a durva kenyérharc - mondta - bizonyos eldurvulást

visz bele a női lélekbe is. A tulzó feminizmus a nőket félreismeri, amikor a nőből férfit akar csinálni. Több munkával ezt a durva feminizmust egy finomabb feminizmus pótolhatja." Az első világháború idején a nők munkavállalása elől már nem zárkozhatsz el a társadalom, most a női erkölcs érzésvilágára hivatkozik a konzervatív szemlélet, és a nő erkölcsi emancipációját ítéli el.

Az első világháború okozta megváltozott körülmények: a nők kényszerű, fokozott részvétele a termelő munkában, a háborúval egyre inkább együttjáró tömegnyomor a feminista mozgalmat is előrelendítette országszerte. A feminista vezetők felismerik a vidéki csoportok erejét, s a velük való együttműködés szorosabb szükségességét. Székesfehérváron 1917. végén erős feminista csoport van, amely a keresztényszocialistáktól elpártoltakkal számbelileg gyarapodott, s kialakul a szociáldemokrata nőmozgalommal való kapcsolat is. Az 1918. január elsején meginduló "Jövő Nője" című folyóiratukban, melynek első két számát Velinszki László, a többi felesége, a nagy műveltségű, feminista mozgalmi multu Farádi Mária szerkesztette, "Zászlót bontunk" címmel programjukat is összegezték: "Jogot és egyenjogúságot kívánunk a nők számára, az egyenlő bér elveit, a megélhetési és családfenntartási önállóságot. Személyjogot kívánunk, hogy önmagával és vagyonával függetlenül rendelkezhessek. Olyan női ideált akarunk, akinek ne az élet kormányozza a tudását, hanem tudása vezesse az életét. A nők is dolgozzanak, kulturálódjanak, művelődjenek és ezt tekintsek szívégyüknek." Az egyesület főbb cikkei a lapban: "Nők a politikában", "A nő, a gép és a bér munka", "Világbéke és demokrácia", "Gyermekmunka az iparban".

1917-ben Lityán Viktória már a Jászi Oszkár vezette polgári radikális csoportjához tartozik. Jászi szerint Magyarország társadalmi fejlődésének a következő szükségszerű lépcsőfoka a polgári demokrácia. Ennek politikai előfeltétele egy erős polgári radikális párt, mely összefogva a tökével szemben meg nem alkuvó forradalmi munkáspárttal, harcot indít a megvalósításáért.

Az 1918. októberi forradalom után a feminizmus az új polgári demokratikus kormány mellé áll, hiszen ez az új kormány programjába vett számos oly intézkedést, amelyért a mozgalom régóta harcolt. A demokratikus éra lehetőségeit kihasználva folytatja az együttműködést a szociáldemokrata nőmozgalommal, és a meglévő állapotok gyökeresebb reformját sürgeti. A Nő 1918. november 25-i számában Stephani Elza a köztársaság és a nők címen ezt így fogalmazza meg: "Ahogy Kunfi miniszter mondta: nekünk sem kell az olyan demokrácia, ahol a tömegek 18 órát dolgoznak nyomorúságos bérért, amíg kevesen, munka nélkül nagy jólétre tesznek szert. Kijelentjük, nekünk sem kell olyan demokrácia, ahol a politikai jogokkal együtt nem jár a gazdasági igazságosság, a gyengék védelme, az emberi test épségének tisztelete, a művelődés egyforma lehetősége mindenki számára."

Székesfehérváron megalakult Nemzeti Tanácshoz a feministák is csatlakoznak, két tagjuk a vezetőségben is dolgozik: dr. Lukács Gyuláné és Lityán Viktória. A Tanácsköztársaság megalakulásáig több gyűlést tartanak a nők számára; nyilvános munkás- és jótékonycélú hangversenyt, színházi előadásokat szerveznek.

Lityán Viktória a polgári demokratikus forradalom időszakában játszik kiemelkedő szerepet a város életében. A Társadalomtudományi Társaság előadójaként is kifejti véleményét a gyermeknevelésről és a nők megváltozott helyzetéről.

Nem csoda, hogy ilyen munkálkodása közben a Fejérmegyei Napló támadást indít ellene. A Prohászka Ottokár irányítása alatt álló keresztény-szocialista lap a keresztény-feminizmus nevében fordul szembe a pedagógusnővel. Ez a támadás csak fokozódik december 15-e után, ugyanis az ekkor alakult, Paizs Pál vezette Radikális Párt egyik alelnökévé választotta a novemberi népmozgalmak során baloldali tevékenységével kitűnt tanárnőt. Más támadási felületet nem találva nagyravágyással, a minden áron való kitűnni akarással, sértett hiúsággal /nem ő lett a leánygimnázium igazgatója/ vádolja a lap. Védve személyét, éles vita alakul ki a Székesfehérvár és Vidéke a Nép szava szociáldemokrata ujság és a Fejérmegyei Napló között. Velinszkyék egy szemtanu cikkét közlik, aki részt vett Lityán Viktóriának azon az előadásán, amelyet decemberben a Göbel téri elemi iskolában körülbelül 250 nőhallgató előtt tartott. A résztvevő ismertetése szerint "szerény külsejű, nyugodt modoru hölgy tartott beszédet... Előadása párt-szemponatok nélkül tudományon alapon a nők hivatásáról szólt, de főleg arról, hogy a közügyek intézésére miként tudnának befolyást gyakorolni a köznép javára. Nagyon helyesen és meggyőzően fejtette ki, hogy csak az értelmileg művelt nő tud belehelyezkedni az új korszakba... A politika nem a nagyságos urak kiváltságos szórakozása: az nem egyéb, mint a közügyek vezetése. A politikától függ az olcsó, avagy drága megélhetés: a kenyér, a ruha, a lakás, stb. Ez pedig kell, hogy a nőket is érdekelje." A cikkíró csodálkozik a Napló vádján és visszautasítja, mert szerinte "sértődött hangból nem csendül ki embertársi szeretet." A szónokban pedig olyan kivételesen értékes embert ismert meg - írja -, akire "büszke lehet az a lelkes tábor, amely őt vallja vezéréül."

A további események folyamán is egyre inkább balra tolódik Lityán Viktória, ugyanis a Horváth János szociáldemokrata párti városi kormánybiztos által február 27-én létrehozott városi Néptanácsnak - mely a Törvényhatósági Bizottság helyére lép - a tagjai között is ott találjuk a radikális párt küldöttként.

A Fejérmegyei Napló ádáz gyűlölete ezután még csak növekedett ellene, hiszen a Néptanácsban csak a szociáldemokraták, polgári radikálisok és feministák vettek részt. Tehát a többi párt a Nemzeti Tanáccsal együtt /melynek pedig Prohászka püspök is tagja volt/ kizorult a városvezetésből. Ebben az időszakban a Naplóban főleg Bilkei Ferenc pap támadja, de olyan minősíthetetlen hangnemben, hogy a Székesfehérvár és Vidéke a Nép szava felháborodottan írja: "Plakatirozni kellene azt a gyalázatos kis írást, melyből az egész világ, a magyarság, minden egyes ember véghetetlen nyomorúsága sir... Hihetünk-e a Fejérmegyei Napló /komolyságában, ha egy ilyen keresztény-szocialista programot is meghazudtoló cikknek helyt ad?"

Március 21-től, a Tanácsköztársaság kikiáltásától kezdve a város eseményeiben Lityán Viktória tevékenyen nem vett részt. Székesfehérváron a szociáldemokraták azonnal csatlakoztak a proletárdiktatura államához; a Forradalmi Tanács március 22-én kine-

rólag a szociáldemokrata párt embereiből tevődött össze. Így a radikális párt és a feministák kiszorultak a hatalomból. Tagjaik közül csak néhányan vállaltak kisebb funkciót. Lityán Viktória az új hatalomtól elfogadta ugyan a szocializált zárda-iskola igazgatói beosztását, azonban már április 11-én Velinszky a Forradalmi Tanács ülésén azt jelenti, hogy az intézetet bezáratták, mert az apácák nem voltak hajlandók mint polgári tanítónők tovább működni, tehát igazgatói tevékenységére nem került sor. Az igazgatói tisztség vállalása tulajdonképpen Lityán Viktória eddigi feminista magatartásának a folytatása volt.

Az 1919. augusztusában hatalomra jutott ellenforradalom az iskolákat is az új rendszer szolgálatába állította. Így megindult a felelősségre vonás a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején az új törekvéseket magukénak valló és abban közreműködő pedagógusok ellen.

Ezért kezdődött meg már augusztus végén Lityán tanárnő ellen az eljárás. Ekkor kapta meg Maron igazgató is a miniszteri rendeletet, mely a tantestületet utasítja, hogy rendkívül értekezleten tárgyalja meg, részt vett-e közülük valaki tevékenyen a kommunizmusban; s akiről ezt megállapítja, azt szabadságolni kell ügye kivizsgálásáig. A tanárnő ugyan nem szociáldemokrata, hanem a helyi radikális párt és a feminista csoport egyik vezetője volt, az igazgató mégis a tankerületi főigazgatóhoz írt beadványában az eltávolítását kérte. Tehát nem szabadságolását az ügy kivizsgálásáig, döntése előtt tantestületi értekezletet sem hívott össze. A vádlott védekezve írásban kéri a polgármestert, hogy ellenőrizze a Tanácsköztársaság alatt tanusított magatartását. Az iskolafenntartó Városi Tanács azonban közli Lityán Viktóriával, hogy Maron István eljárása nem jogtalan, mert a későbbi tantestületi értekezleten elfogadták felterjesztését, és az sem róható fel hibájának, hogy "figyelemből és kimélemből" vele csak szabadságolási és nem eltávolítási kérelmét közölte. Értesíti arról is ebben a november 14-i válaszában, hogy szabadságolja. A Városi Tanács az értesítés előtt már szeptember 9-én a pedagógusnő hivatásától való eltiltását kéri a Vallás és Köznevelési Minisztériumtól: "... a leányközépiskolák Szervezete és Rendtartása 290. §-a alapján Lityán Viktória ellen a fegyelmi vizsgálatot sürgősen elrendelni, s őt állásából felfüggeszteni méltóztassék." Bejelenti, hogy szabadságolta, a mellékeltlen küldi a tantestület jegyzőkönyvét, a tanítványok szüleinek ezügyben beadott kérelmét és a tanárnő kérvényét is, amelyben vizsgálatot kért a proletárdiktatura alatt tanusított magatartásáról.

Lityán Viktória a Városi Tanács november 14-i válasza után ügyében nem várva semmi jót, november 25-én elhagyta Szécsenfehérvárt, Kolozsvárra távozott.

A határozatot ellene a Vallás és Köznevelési Minisztérium csak január 29-én hozta meg, de a várost erről még sokkal később, március 9-én értesíti. A Minisztérium a 100943/1920. január 29-én kelt leirata alapján Lityán Viktóriát 6 évre eltiltotta az ország területén a tanítástól.

E késői értesítés azt mutatja, hogy csak a polgári demokratikus forradalomban tanusított magatartásáért vonták felelősségre. E forradalom eseményeit országos viszonylatban is általában 1920. elején tisztázták, Székesfehérváron sem tartóztatták le a radikálisok vezetőit a Tanácsköztársaság bukása után közvetlenül, csak 1920. márciusában tárgyalták ügyüket a törvényszéken.

Amikor megkapta az ítéletet a város a minisztériumtól, azt a Fejérmegyei Naplóban közzétették. Szociáldemokrata párttagsággal és a "kommunizmus kitörései" a Tanácsköztársaság szolgálataival is vádolták. A lap jobboldali beállítottságából következik, hogy a tőlük balra álló tanárnő csak kommunista lehetett. Azonban ellenségei is kénytelenek elismerni - hiszen a városban sokak által ismert és becsült személyiség volt a 13 év alatt - emberi becsületességét, erkölcsi nagyságát és tehetségét. Az igazgató magyar nemzeti érzését és tisztult vallás-erkölcsi felfogását hiányolta. E hiányok emlegetése pedig már az mutatta, hogy Maron István is ismerte azokat az érveket, amelyeket az ellenforradalom jelszóként használt a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság ellen. Ugyanis kihasználva a két forradalom kormányának azt a mulasztását, hogy nem kapcsolta hatalmát erősen a nemzeti történelemhez, az ellenforradalom ideológusai minden baj gyökerét, a világháborús összeomlás és a forradalom győzelmének legtöbb okát a "tekintélyek alkonyá"-ban, a "nemzeti hagyományok" elhalványodásában keresték.

Igy az igazgató szerint a "jeles tehetségű, jól képzett tanár, aki igen jól tanított,... az intézet fejlődéséért sokat fáradozott /a Napló szerint: pedig a "vele homlokegyenest ellenkező felfogású kollegáival szemben korrekttül viselkedett" /érdemeit tönkretette utolsó évi szereplésével."

* * *

F o r r á s o k :

Fejér vármegye Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei 1916 - 387. sz., 1917- - 158., 186., 225., 318., 359. sz. 1918-71. sz. FmL,

Polgármesteri iratok 1919-8270. sz. és 1920-6279. sz. FmL.

Székesfehérvár szabad királyi város Felsőbb leányiskolájának Értesítője 1906-1916.

Székesfehérvár szabad királyi város Felső leányiskolájának Értesítője 1916/17.

Székesfehérvár szabad királyi város leánygimnáziumának Értesítője 1917-1920.

Székesfehérvár és Vidéke című politikai lap 1900-1918.

Székesfehérvár és Vidéke a Népszava 1918. nov. - 1919. márc. végéig

Fejérmegyei Napló című lap 1900-1920. március 10.

A Jövő Nője című lap összegyűjtött példányai diafilmen /Fejér megyei Könyvtár/

Fejér megyei Történeti Évkönyv 2. Szfvár 1969. /A Fejér megyei és székesfehérvári Munkás- és Katonatanács Forradalmi Tanácsának jegyzőkönyvei /1919. március-április 11./

Fejér megyei Történeti Évkönyv 1. Szfvár. 1968. /Farkas Gábor: Politikai irányzatok és küzdelmek Fejér megyében az . öszirózsás forradalom idején; Farkas Gábor: Paizs Pál a forradalomban/

Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban Bp. 1969. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Emlékezetem szerint Szabó Dezső nevezte a magyarországi német és szlovák nemzetiségből megmagyarosodottakat svábból, illetve tót-ból jött magyaroknak. Egy ilyen családról lesz az alábbiakban szó.

Az ősek valahol a Bódani tó északi oldalán fekvő falvak egyikében éltek az apátság földjein. Mint Luther követőit Ausztriai Mária telepítette le őket Ungerlandban. Az én őseim a Tolna megyei Némedin akadtak el. A falunak 3 földseura volt, mindegyik más hiten és kiki a maga felekezetén levőket telepített a birtokára.

Mivel a protestáns gyülekezetek a türelmi rendelet után /1781/ működhetek nyilvánosan, csak az 1787-ben született nagyapámról van írásos emlék. Őregapám német anyától született, bőrbajszu, borotvált arcu sváb volt, de 1848-ban Jellasics horvátjai szénakazlalt felprédálták, amit nekik nem bocsájtott meg, hanem a nemzetőrökkel elment az ozorai csatába. Itt csutoráját meglőték, bora elfolyván, biza ment. Bajuszt növesztett, és özvegy ember lévén, egy magyar özvegyasszonyt, a lajoskomáromi Szemerei Juliannát vette feleségül, ki ekkor 32 éves volt. Házasságukból két fiu származott, 1852-ben Pál, 1853-ban /apám/, János. Pál mint családfenntartó hadmentes lett, aki a némedi dzsentrí ifjaktól átvette azok szertelen életmódját. Mire édesapám leszolgált katonai idejét, a birtokot sohasem lehetett már kitisztázni az adósságból.

Apám ősi simontornyai magyar család első leányát, a református vallású Szakál Zsófiát vette feleségül. Házasságukból öt gyermek született. Nagyanyám, mint betegeskedő öregasszony velünk élt, és míg szüleim naphosszat a szőlőben dolgoztak, mesélgetett a fiatal korában történeteiről.

Nálam 15 esztendővel idősebb testvérném Pestre került szolgálni egy egyetemi tanár családjához, a köztünk születetteket egy torokgyík járvány vitte el.

Az iskolás kort elérve, szüleim úgy egyeztek meg a tanítóval, hogy csak egy évvel később iratnak be, mivel jó messze laktunk Némeditől és az iskola annak is a másik végén volt. Azt az esztendőt, amit így az iskolától kaptam, nem töltöttem hasztalanul. Egy sörgyár reklámtáblája segítségével megtanultam a nyomtatott betűket olvasni, írni, sőt a konyhaszkekrényen megtanultam összeadni és kivonni. Az iskolába menetel csak télen volt nehéz, mikor gyakran

kellott kiscsizmában nyomot törnöm. Az iskolában napközis voltam, ami akkor azt jelentette, hogy mikor délben a tanító hazabocsájtotta a falusi gyerekeket, én is elővettem vászontarisznyám fenekéről édesanyám által csomagolt egy karéj kenyérből és valami disznóölésből származó kenyérmellé valóból álló ebédemet. A tanulással nem volt baj, magaviseletemmel sem, mert csendes, zárkózott kisfiu voltam.

Édesapám a takarékpénztárból felvett kölcsönt nem tudván visszafizetni, elárverezték házunkat, földünket. Így Némediben megélhetésünk nem lévén, átköltöztünk Simontornyára. Iskolába a reformátusokhoz kerültem, már a harmadik osztályba. Már hatodik osztályos voltam, amikor tavasszal kijöttek az egyházmegyei iskolavizsgálók. Tanítóm felhívta rám azok és az új lelkes figyelmét, akik arra a véleményre jutottak, hogy engem taníttatni kellene a gimnáziumban. Azonban azt is tudták, hogy szüleim szegények, így a vizitátorok egyike 10 koronát adott könyvekre, a helybeli református pap, Joó András pedig előkészített ingyenesen az első osztályos vizsgára. A magánvizsgám költségeit selyemhernyó tenyésztéssel teremtettem elő. Szeptember első napjaiban vizsgám olyan jól sikerült a győniki gimnáziumban, hogy a tanári kar ott fogott a második osztályba. Az igazgató tandíjmentességemet ígérte meg, a Stimm-alapítvány terhére megkaptam a konviktuson ingyenes élelmezésem; lakásom és reggeli ügye is elintéződött a rám bízott somberekai rác pap fiának korrepetálásával.

A harmadik osztályt végeztem, mikor egy tavaszi felhőszakadás árva kiöntötte szüleimet lakásukból. Édesapámat kiujult rheumája és egy szívroham elvitte. Édesanyám Pesten élő nénémhez költözött, így a negyedik osztályból már a karácsonyi vakációra is Pestre mentem. Kezembe került Gaál Mózesnek egy ifjusági regénye, melynek hatására döntöttem úgy, hogy orvos leszek. Ehhez a legjobb uton haladtam azzal, hogy a gimnázium felső osztályaiba Pestre, a Lónyai utcai református gimnáziumba kerültem.

Hatodik osztályos koromba behívtak katonának, bizonyítványomat addigi jegyeim alapján állították ki. Ez biztosította számomra az önkéntesi jogot. Egy tavaszi reggelen a székesfehérvári állomásról elindultam kis vasszékosarámmal a város másik szélén fekvő honvéd laktanya felé. A gyakorlatozással eltöltött hónapok után átvezényeltek bennünket Máriabesnyőre, a tisztiiskolába. Az ősz beálltával már a tisztiiskolát elvégeztük, csak a zárógyakorlat és az ünnepi parádé volt hátra, de a politikai események miatt együtt-tartották bennünket és átalakultunk karhatalmi zászlóalj-já. A gödöllői kastélyban élő királycsalád reggeli kikocsikázásához kellett diszorfolat állni és a besnyői ut mentén járőrözni.

Egyszer este, már vacsora után, az ágyból ugrasztott ki bennünket a kürtszó. Sorakozó után Gödöllőre vezettek bennünket, itt Vogel főhadnagy kihirdette, hogy Pesten kitört a forradalom, a király visszament Bécsbe. A leszedett sapkarózsák helyébe feltűztük az őszirózsát, majd bevonultunk a királyi kastélyba. Néhány nap múlva századunkat Matvanba szállították, majd visszamentünk Gödöllőre. Innen irakoztam be a leszerezt katonák számára a Tavaszműsor utcai állami gimnáziumban megnyílt tanfolyamok VII. osztályába. Ezután Gödöllőn laktam a kastélyban, őrszolgálatot végeztünk és minden délután bejártam Pestre tanfolyamra. Már VIII.

osztályos voltam, mikor március 21-én akkori parancsnokunk, Damó százados összegyűjtött bennünket és bejelentette a proletárdiktatúrát és azt is, hogy ettől fogva vörösörök lettünk. Májusban az iskolában azok, akik ebben az időben is fegyver alatt maradtak, megkapták a bizonyítványt a VIII. osztályról és az érettségit is.

Mikor a fronttal a románok már Inotára értek, felültünk a helyiérdekre és vele Pestre mentünk. A zászlóalj egy gimnáziumban helyezték el, én oda se mentem, hanem a nővérem lakására és ott átöltöztem polgári ruhába. Mikor a Tavaszmenő utcai Gimnáziumban érdeklődtek érettségi bizonyítványom érvényessége iránt, Koczogh igazgató ur azt tanácsolta, hogy érettségizzek le újból. Ezt meg is tettem és most már nem volt más dolgom, mint várni az egyetemi előadások megkezdését, ami az ott folyó zavargások miatt nem történhetett meg.

1920. márciusában az egyetemen egy katona-tanfolyam kezdődött, melyre azonban csak az egyetemi karhatalmi zászlóalj tagjait vették fel. Az egyetemi zászlóalj akkor a Cukor utcai iskolában székelte. Itt találkoztam egykori padszomszédommal a Tavaszmező utcai Gimnáziumból, aki egy másik, már szolgáló ismerősével együtt kezességet vállaltak értem a zászlóaljnál. Az egyetemi előadások is megindultak. A következő évek az egyetemen és a trianoni békeszerződés után megjelent amerikai főiskolai misszió által szervezett szövetkezet között oszlottak meg. Itt tanultam meg a mázoló mesterséget, ebben a munkakörben működtem a diákok házában. Mivel ez nem biztosította teljesen megélhetésemet, telenként állást vállaltam az Elit kávéház ruhatárában. Így érkeztem el az abszolutóriumig. A szigorlatok és a kötelező klinikai gyakorlatok után eljutottam a negyedik szigorlatig, amit ma államvizsgának szeretnek nevezni. Miután ez sikerült, odaállhattam a méltóságos tanács elé, hogy kézfogasukkal az egyetem doktorai közé fogadjanak. Nem éreztem semmi felemelőt, csak megkönnyebülést.

Erre a nyárra esett iskolai találkozónk a gyönki gimnáziumot végzett osztálytársaimmal. Simontornyán nagynénémnél szálltam meg. Itt találtam régi jótevőmet, azt a községi főjegyzőt, aki annak idején, mint vizitátor elindított a tanulás útján. Ő és a helybeli gyógyszerész rábeszéltek, hogy telepedjek le Dégen, mert a községi orvos nyugdíjba megy és akkor családja után Pestre fog költözni. A református pap lakást is biztosított anyja félig üresen álló házában. Még azon az őszön egy tifusz járvánnyal is megbirkóztam; sikerült azt halálozás nélkül lezárnom. Ezen munkámmal megnyertem mind a járási, mind a vármegyei hatóságok bizalmát és elismerését. Mivel az odvas fogakat is kihúztam és a sebészeti eseteket is elvállaltam, praxisom hamarosan megindult. Így haladva kerültem rá a legtöbb adót fizetők nevének listájára, melynek folytán a községi képviselő-testület tagja lettem, tehát közéleti személyiség.

Mikor a községi orvos nyugdíjba ment, bizva a főispán ígéretében, továbbá az elmúlt évek alatt a faluban szerzett népszerűségemben, beadtam pályázatomat. Üzenetet kaptam, hogy keressem fel a főispáni hivatalt, ahol a főispán közölte velem, hogy a gróf-politikájának megbírálása miatt - kijelentette, hogy rajtam kívül bárki lehet Dégen községi orvos, csak én nem. Így pályázatomat visszavontam, felszámolva kötelezettségeimet, 1934. első nap-

jaiban átköltöztem a Tolna megyei Pálfára. Ebben a faluban folytattam öt éven át magánorvosi gyakorlatot, ellátva az uradalom és az Apponyi család kezelését is. Kibéreltem egy házat, amit lakályossá téve, már gondolhattam a nőülésre is. Édesanyám hugának idősebb lányát vettem feleségül, kit gyermekkorom óta szerettem és tiszteltem. 1938 őszén elvégeztem a községi és körorvosi tanfolyamot jeles eredménnyel, így nyugodtan vártam kinevezésemet. Ami újév után meg is érkezett, de Bakonycsernyére. Meglepetésemre a veszprémi tisztiorvosnak szóvá tettem, mire elmesélte, hogy ő kért vissza dégi működésem alapján a megyébe. Így teljesült ifjúkori feltevésém is: körorvos lettem, nem sokkal negyvenedik életévem betöltése előtt.

Alig estem át Csernyén az akkoriban szokásos viziteken, mikor megjött a katonai behívóm Pécsről. Ezen bevonulásom alkalmat adott arra is, hogy megtanuljak autót vezetni. Erre a tudományra hazatérésem után lett nagy szükségem, mert egyszerre három kört kellett ellátnom. Vettam egy használt Steyer autót, s így megmenekültem a fuvar-gondoktól.

1942-ben a szombathelyi Honvéd Kórházba kellett bevonulnom, melynek akkori parancsnoka kiküldött a Don mellett bevetett 9. könnyűhadosztály egészségügyi oszlopához pótlásnak. Ivanovkán, a front előli részen volt elszállásolva az egészségügyi oszlop. A műtő és kötözőhely az irodával együtt az iskola épületében kapott helyet, az orvosok az udvaron, sűrű gödörök fenekén elhelyezett szalmazsákokon tanyáztak. A betegek a közeli házakban voltak elhelyezve, de ellátásuk teljesen rendszertelen volt. Ivanovkáról Produkinóba települtünk át; itt a sebesülteken kívül az egész környék orosz lakosságát is nekem kellett ellátnom, mert a németek nem vették emberszámba őket.

A rossz ellátás és a sok munka miatt fele testsúlyomat elvesztettem; a frontra induláskor megkapott tüszős mandulagyulladásom szivizóm-gyulladásá fajult. Nagy nehezen eljutottam egy EKG-készülékkel ellátott intézetbe, ahol közölték velem, leletem csak arra jó, hogy hazaküldjenek vele. Itthon a felülvizsgálaton harctéri szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították és így a háború későbbi éveiben megmenekültem a behívásoktól.

Távollétem igen meglátszott körömről, s az általam korábban helyettesített két szomszédos kör is még mindig üres volt.

1944. karácsonyára a front nagyjában a Székesfehérvár-Komárom vasútvonal mentén helyezkedett el, és mi Bakonycsernyén bázis lettünk. Először egy magyar egészségügyi oszlop költözött be a szemben lévő iskolába. A hadihelyzetnek megfelelően őket németek váltották fel. Márciusban elmentek, helyettük ismét magyar egészségügyi alakulatnak kellett helyet adnunk, míg egy vasárnap azok is eltávoztak. Utána már SS-alakulatok következtek. A front közeledtével a ház alatti pincébe huzódtam, március 21-én délelőtt itt találták rám szovjet sebesült-vívők. Ezzel a háború számomra befejezést nyert.

Mivel Zirc és Székesfehérvár között ugyyszólván magam maradtam olyan orvos, aki felszerelés birtokában volt, reggeltől késő

délutánig nem volt megállásom a sok sebesült civil lakos ellátásában. Majd a fellépő járványok ellen kellett szérumot beszerezni, hogy be tudjam oltani az egész lakosságot.

Már korábban is foglalkoztam az építkezés gondolatával most lehetőségem nyílt rá. A gazdaság másfél évnyi tartozását anyagban rőtta le. De még így is elhúzódott az építkezés a közben felmerülő nehézségek és anyagihiány miatt. Végre várószobával ellátott rendelőm volt.

1956. április 1-én a falunak tanácstagot kellett küldenie Fejér megye Tanácsába. A község, a járási párttitkár is személyesen javasolt beküldeni. Mikor első ízben megjelentem a tanácsban, mindjárt megválasztottak az egészségügyi és szociálpolitikai bizottság elnökévé, lévén egyetlen orvos tanácstag.

Még ezen a nyáron megkaptam az egészségügyi minisztertől az "érdemes orvos" címet.

1962-ben kaptam meg a Munka Érdemérmét, majd 1969-ben "a haza szolgálatáért" érdemérem arany fokozatát. Közben az egymás után következő ciklusokon 24 éven keresztül képviseltem Bakonycsernyét Fejér megye Tanácsában.

Végre 1972-ben eljutottam addig, hogy nyugdíjazásomra gondolhattam anélkül, hogy a község orvos nélkül maradt volna. Ekkor kaptam meg munkám elismeréséül a "Munka Érdemrend" arany fokozatát.

Kiszabadulva a mindennapi gyakorlat tömegmunkájából, végre azt csinálhattam, amit szívesen tettem; a családom és a község multját kifejtettem a homályos multból.

A Szendelbach család szemléltetése csak váza ennek a dolgozatnak, mely a Dunatérsgébe vándorolt széles rétegek sok feltételhez kötött és viszontagságos utazását és az ujhazába való beilleszkedésüket, szorgalmukat, majd tragédiájukat kívánja a lehető mélységben bemutatni.

Aki Németország térképét vizsgálja, a bajorországi Bamberg felett találja Szendelbach falucskát /8601 ir. szám alatt/ a maga 5-6 protestáns házával /1/; aztán az akkori "birodalmi város" jogu Nürnbergtől keletre Engelthal alatt a 8431 ir. számú, majd közvetlenül Hersbruck alatt a 8563 ir. számú Sendelbachot; Erlangentől keletre pedig Klein- és Langensendelbachot, 8521-es ir. szám alatt.

Mindezek a helységek történetünk idején, Nürnberg uralma alatt a lutheri vallást követték, így e helységekből való kutatásommal hamis uton jártam, mivel a Sendelbach család az ismert időtől kezdve katolikus volt.

Még egy Sendelbach nevű helység adódott a 8770 ir. szám alatt, mely 1939 óta Lohr am Main elővárosa, melybe a "Sendelbacher Strassen" keresztül lehet bejutni, a Majna-hídon át.

Ez a Sendelbach helység már 1192 előtt létezett s 1376-ban került vásárlás útján a "Würzburgi Főapátság" birtokába, így polgárai is ezeitől osztoznak a főapátság jobbágysági sorsában, akik hasonlóan a többi fejedelmekhez nemcsak földesuraik, hanem személyük és vagyonuk tulajdonosai is voltak.

E szemléletből kell kiindulni a kivándorolni szándékozók helyzetének megítélésében.

Természetes az is, hogy úgy e család, mint megannyi, - a századok folyamán területileg és vallásilag szerteágazott a szerint, hogy melyik fejedelemségbe vitte őket 1528 után jó, vagy balsorsuk /2/.

A Sendelbach család írásos nyomai a 14. század második harmadára nyulnak vissza, amikor még ismeretlen fogalom volt a "cujus reigo..." elve. - A "birodalmi város" jogu Nürnberg már 1370-től említi a "Bürger und Meisterbücher"-ekben néhány, - az akkori lova-

gi életbe vágó, de azóta kihalt mesterségbeli Sendelbach-ot, 1388-ból kereskedőt, majd 1391 után pedig egyre szaporodó, - de változó foglalkozású Snedelbachot /3/.

A bambergi egyházmegyei 1410-1446 közötti időről szóló évkönyve Johann Sendelbach egyházfiról ad hírt /4/.

Egy másik Johann Sendelbach jezsuita pedig a bambergi, majd a heidelbergi, később pedig a molsheimi /5/ egyetem filozófia tanára lett, aki e minőségben is halt meg Molsheimben, 1752. május 25-én /6/.

E szétszórtság ellenére is a 18. század első felére nézve megállapítható a családnak a Majna-parti Lohr környékéhez való kötődöttsége, s látszik, hogy a család polgári helyzetének sokrétűsége ellenére sem tartozott a szegényebb polgárok sorába.

Az 1627-1639. közötti időből van említés egy ugyancsak Johann Sendelbachról, akit a forrásanyag "igen megkülönböztetett tisztelettel felövezett urának" titulál, mint a würzburgi főapátság udvartisztját, Kaltenberg bíráját, - és többszöri keresztapaságot említi, aki 1627. november 15-én kötött házasságot Nikolaus Konrád Hensfeld özvegyével, Anna Müllerrel, mely házasságból 5 leánygyermek születik s a fiatal özvegy, illetve most már új feleség, 1628. október 21-én egy gyönyörű szíves aranyveretű csipkével szegett, s gyönggyel kirakott bojtu diszkendő adományoz a templomnak, mely kendőbe piros betűkkel az első férj nevének kezdőbetűi vannak behímézve /7/. Ugyanitt van említve Josua Sendelbach Lohrból, aki vámos volt a Majnán.

A család jellemzője a katolikus vallás s a későbbiek során csupán egy protestáns ággal találkozunk. Ez a...valláskülönbség 1747. után teljesen más irányba tereli a család sorsát. A katolikusokat Magyarországra, a protestánt pedig Oroszországra tereli. A kor tünete volt e népmozgás.

A 18. század közepétől a német polgárság - a háborúk pusztításai és az azt követő nyomor következtében nagyobb inségbe jutott, mint volt a 30 éves háború /1618-1648/ utáni években /8/. Az ebből adódó elkeseredést csak növelte az a tény, hogy a "császár, a fejedelmek és a hercegérsekek ... nemcsak ur volt a szemelek és dolgok felett, hanem tulajdonosai is voltak ... azoknak /9/, melyből vágytak a szabadság, függetlenség után". Az elnyomottságból való kiemelkedési vágy volt a kivándorlási szándék leg-összintébb oka.

Ebben a nyomasztó helyzetben élő népnek szinte megváltásként hangzott, amikor a töröktől elpusztított területre való kivándorlás lehetősége eljutott hozzájuk. A nép vágyott a szabadság, munka és kenyér után /10/. - Ez a vágy számtalan, de ténylegesen soha meg nem állapítható ember kezébe adta a vándorbotot.

E kis munka soraiba kell beleszorítani a kivándorlók hatalmas áradatának egyéni, gazdasági és politikai arculatát, mégis a Sendelbach vezérfonal megőrzése mellett, majd végül egy újonnan telepített község szorgalmán, munkásságán és belviszállyain keresztül bemutatni a kivándoroltak vándorlási történetét.

A felső ausztriai Stadl-Pauraban 1973-ban avatták fel egy 8 képből álló relifet /11/, melynek első képei Mária Terézia tanácsosai által összetoborzott kitelepülők utazását mutatja be gyalog /az "Ulmer Schachtel"-ig/ /12/, további képei pedig végigvezetik a szemlélőt azon a 200 éven, melyet a Donaúsvábok, - kiűzésekig a Duna-mentén eltöltöttek.

Itt azokról az összefoglaló néven említett "svábokról" van szó /13/, akik a szétbontott délvidéki magyar országrészből hangyaszigalmukkal Európa éléstárát varázsolják elő és azokról a svábokról is, akik a II. világháború előkészítő szakaszában jelentős, de nem teljes számban Hitler székértőlőivá váltak.

A kitelepülés lehetősége a Sendelbachokat is fellelkesítette, akik három hullámban hagyták el hazájukat és otthonukat, hogy új hazát keressenek a távoli és ismeretlen Magyarországon és a még távolabbi Oroszországban.

Az első kivándorló Sendelbach a Lohr am Main melletti Steinfeldből indult el 1747-ben, Hans Jörg személyében, hatodmagával, akiről világosan megállapítható, hogy e lépésre korántsem anyagi okok, csupán a szabadságvágy indította.

Családjáról a következőket tudjuk: /14/:

Sendelbach Michael + cca. 1701

1701: ansbachi lakos

házasság: 1. N.N.

2. Rosenberger Michael /1679-ben halt el/ özvegye, Margaretha. Esk. 1679.

1. Balthasar

1700: Ansbach 5. sz. a. lakos

Esk.: 18.1. 1695. Maria N.

Hans Jörg

Szül: Ansbach, 24.4. 1700.

Házasság: 1: "vacat" Dorothe N, + 24.12.1742.

2: 25.16.1743: Maria Catherina Gertrud

/Jakob Weber és Anna leánya Rimbachból/

1743. 12. 31. még ansbachi lakosok

1747: 6 személlyel Magyarországra vándorol.

1. Anna Cath 1732- 1736	1. Anna Cath. 1736- 1739	1. Anna Maria 1739.	1. Johann 1742- 1743	2. Maria Barb. 1745- 1746	2. Maria Bunig 1746-
----------------------------------	-----------------------------------	---------------------------	----------------------------	------------------------------------	----------------------------

Mind a hat gyermek születése a steinfeldi rom. kat. akv.-be van bejegyezve.

Az összes kivándorlónak, így Hans Jörgnek is a kivándorlási szándéka még messze állott az indulás lehetőségétől, mert a kivándorolni szándékozónak számos iratra volt szüksége az indulás megkezdése előtt /15/.

1. Elsősorban "keresztlevélre", mivel Mária Terézia csupán katolikus települőket volt hajlandó elfogadni;
2. "Manumissio"-ra azaz a jobbágyi kötelékből való elbocsátólevélre, mely nem is volt olcsó dolog, amit számosan szökéssel igyekeztek megtakarítani;
3. "Passierschein"-re, azaz utlevélre, melyet azonban nem a lakhely szerinti hatóság, hanem a toborzással megbízott császári tanácsos állított ki egy előre kinyomtatott úrlapon, melyen meg volt jelölve a kivándorlók száma, de a célállomás nem /16/;
4. A "Militärschein"-re azaz katonai igazolásra, melynek hiányában lakhelyére toloncolták vissza az elfogottat.

Mindezek az iratok illetékkötelesek voltak, melynek összege fejedelemségenként változott, sőt magán a würzburgi főapátságon belül is. - Ezeken felül még számos elintézni és fizetnivalója volt a kitelepülőnek, hiszen indulása előtt rendeznie kellett adótartozásait, minden függő és vitás ügyeit.

A sok fizetnivaló következtében és annál fogva, hogy új házukban gazdasági életüket beindíthassák, - volt időszak, amikor csak a tehetősebbek gondolhattak a kivándorlásra, mert csak 1764. után látták el a kincstári birtokra települőket a szükséges gazdasági felszereléssel. Másként alakult ez a magánbirtokra települőknél.

Ugyancsak nem hiányozhatott az indulás előtti "erliches Abschied" sem, azaz a bucsulakoma. Az ilyen kiadások után visszamaradó tisztavagyon után kellett megfizetni a "Nachsteuer"-t, azaz, a szabadelvonulási adót, szabadnak és jobbágyinak egyaránt; sőt a jobbágyinak még a jobbágyi kötelékből való elbocsátás illetékét is meg kellett fizetnie. Ez után jött a "Kopfgeld", mely személyenként 3 Fl 5 batka volt, s végül az "Amtsgeld" /17/.

Hans Jörg Sendelbach hatodmagával települt ki, s mivel a tehetősebbek közé tartozott, a jobbágykötelékből való elbocsátásért 290 Fl-t fizetett a főapátságnak, vagyona után még 36 Fl-t, Kopfgeld címén 18 Fl 15 batkát, ami 344 Fl-t tett ki, nemszámítva ide az apróbb hivatali, lakoma és egyéb költségeket /18/.

Mit is ért akkoriban ez az összeg?

Bácskában ezidőben 6 nagy vertfalu és náddalfedett, vagy 10 kisházat lehetett venni. -1 q buza ára 1 Fl 26 xr, 1 q kukorica ára 56 xr volt és 30 tojást lehetett kapni 3 xr-ért /19/.

Miért adta el otthoni ingó és ingatlanát és ebből mennyi pénzt vitt magával az ujházába, nem tudjuk, de a körülmények világosan mutatják, hogy a kivándorlásra nem gazdasági, hanem kizárólag politikai okok késztették /20/. Ilyen okok voltak:

1. a szabadság utáni vágy és függetlenség gondolata;
2. a hosszú katonai szolgálat;
3. menekülés a folytonos idegen katonai megszállás /franciák, magyarok, osztrákok/ elől;
4. a sorozatos háborúk borzalmai és
5. saját fejedelmeik XIV. Lajost játszó, fényűző életformájuk fenntartása érdekében kiszípolozó elnyomása.

Említettük, hogy az óhazában személyük és birtokuk a fejedelem tulajdona volt, de hittek az ígéreteknek, a szabadparaszságnak, a sajátföldnek és önálló gazdasági és beígért 6 évi adómentességnek /21/.

Ez a vágy indította utnak Hans Jörg Sendelbachot!

Ez az eszme sarkalta Johann Henrik Sendelbachot is, a második hullámban!

Ezt a reményt II. Katalin orosz cárnő csillogtatta meg előttük, aki ugyan valláskülönbőség nélkül, de csupán házasságok volt hajlandó elfogadni a volgamenti Saratov vidékre, éppen a leánykereskedelem elkerülése érdekében. Fjedorowna, I. Péter cár felesége maga is németszármazású, a porosz Anhalt-Zerbst család hercegnője.

A cárnő toborzóközpontjainak egyike volt a Hessen tartománybeli Büdingen, ami már a protestenás vallást követte. Itt házasságot kötött össze felsőbbbbségi jóváhagyással, 1766. március 6-án

Johann Heinrich Sendelbach és
Anna Seil,

akik csak ezután kezdhették meg utazásukat.

Katalin 22.000 németet csalogatott Oroszországba az 1763. utáni időben s csupán Büdingenben 218 pár, azaz 436 személy kötött házasságot és vándorolt ki egyetlen évben, 1766-ban.

A kitelepültek hamarosan megvásárolták azt a vidéket, melyen mintegy 500 helységgel megalakították a "Republik der Wolgadeutschen", azaz, a volgai német köztársaságot, területét pedig megvásárolták 4 millió rubelért. Sztálin a II. világháború idején Belső-Oroszországba telepítette át őket /22/.

A Sendelbachok harmadik hullámba esett Ádám, feleségével és Katalinnal /23/, akiknek ugyancsak Hessen tartományban, Wormstól ÉK-re fekvő Biblis-ben tartották a katolikus vallás szerint keresztvíz alá

1. 1764. november 26-án Joannes, majd
2. 1767. május 6-án Adamus nevű gyermekeit.

Az utóbbinál az "incola" szó olvasható, mely mutatja, hogy nem biblisiek, lakosok voltak, legfeljebb a feleség, aki visszajárt szülni a szülői házhoz, s Rimbachban lakhattak, ahonnan 22 évvel ko-

rábban Hans Jörg vitte második feleségét Ansbachba, mely Steinfeld filiája /24/.

E két gyermekkel többé nem találkozunk, feltehető, hogy még odahaza, vagy utközben elhalhattak, hiszen Hans Jörg családjában is 30 %-os volt a csecsemőhalandóság.

Sendelbach Ádám és felesége Katalin, a bácskai szentfülöpi róm. kat. születésű anyakönyvbe van bejegyezve, 1770. június 2-án, amikor is Heinrich nevű gyermekük születik. Ez az Ádám feleségem hatodikzsbni felmenője. Talán csodálkozni sem lehet azon, hogy ez ezer km-es távolságban születésére nem akadtam rá, 1738 körül i években, de Szentfűlőpon halt el, 1808. április 17-én, 70 éves korában, felesége Katalin pedig már 1805. április 30-án, 65 éves korában /25/.

A kivándorlók zöme tisztában volt azzal, hogy hazájukat, rokonaikat, barátaitak soha többé nem látják viszont, éppen ezért a bucsu volt a legfájdalmasabb, de annyi viszontagságra, melyen valóban keresztűlmentek, senki sem számított. - Az utolsó ölelés után vállra vették batyujukat s gyalog vágtak neki a nagy utnak, hiszen az a pár kocsi, ami kísérte őket, az invalidok, az élelem és a súlyosabb poggyászok számára volt fenntartva.

Gyors volt az iram, napi 50-60 km. Csak ritkán várta őket éjjeli szállás, meleg étel és gyakran napokig nedves volt rajtuk a ruha. Nem csoda, hogy sokan sohasem érkeztek meg az "ígéret földjére", ami sok tekintetben csak a lelkiismeretlen toborzók meséjéből ment át a kivándorlók fantáziájába. - Ilyen körűlmények között érték el Ulmot, Günzburgot, vagy éppen Regensburgot, a szerint, hogy melyik dunai kikötő volt hozzájuk közelebb, ahol megegyeztek a viteldijban, majd felszálltak az "Ulmer Schachtel"-ra /26/, mely a Duna sodrának sebességével vitte őket először Bécsbe, ahol a Hofkammer-nél kellett jelentkezniök. Itt elvették korábbi utiokmányaikat és

1. jegyzékbe foglalták őket,
2. további utiokmányt kaptak és
3. élelmet és fejenként 2 Guldent utaltak ki részükre /27/.

Pozsonyban csak utiokmányaikat vizsgálták felűl, az embercsempezet elkerűlése végett.

Budán a Királyi Kamaránál további 1 Gulden utipénzt kaptak fejenként s újabb utiokmányt, melyben már meg volt nevezve a kincstári irányítási hely és a kikötő. A célállomáson az "Ulmer Schachtel"-t szétszedték, anyagát gazdasági célokra használták fel /28/.

Az új lakhely legtöbb esetben csalódással töltötte el őket, messze esett attól, amit álmaikban elképzelték s nem volt ritka, hogy a vertfalú, náddalfedett lakás elkészűltéig földbevajt vermekben laktak. A sok nélkülözés, nagy megterhelés, az otthonatlanság és létbizonytalanság érzése megiritította soralkat és sokan visszaforultak - g y a l o g, azonban volt lakhelyűk előljárósága az utazásban elszegényedett embereket nem fogadta vissza a közösségbe s teljesen koldusbotra jutottak.

Több ízben jártam kutatásom idején Németország vonatkozó helyein, többször megfordultam Szentfülöpön. Bő alkalmam volt megismerni természetben is, de a korábbi és későbbi írásokból is a germán nép egyéniségét, lelkületét és ebből fakadóan sajátos életmódját és életszemléletüket.

Szorgalmukat vitathatatlanul el kell ismerni, s azt, hogy abban a kezdetleges bizonytalanságban, szorgalmukkal, kitartó munkájukkal virágzó mezőgazdasággá alakították át azt a letarolt földet, melyet a török és az azokat űző katonalovak patkója letaposott, miközben maguk is jólétre és jelentős vagyoni förtégre szert.

Kétségtelen azonban, hogy a Magyarországon eltöltött 200 év alatt nem szűnt meg bennük a birodalmi alattvalói érzés /29/, és ez szabta meg egyéniségüket. Megőrizték nyelvi és népi sajátosságukat, egymásközt házasodtak. Ez a tudat vitte őket a fasisz-mushoz.

Német volt a Szendelbach család is Szentfülöpön, sok volt köztük olyan, aki sohasem tanult meg magyarul.

Volt, akit "magyar" Jóskának tiszteltek a faluban és olyan is, aki már a század elején a germán felsőbbrendűség gondolatát hirdette. Szendelbach Jánosné hibátlanul énekelte a magyar "Himnusz" és "Járjatok be minden földet..." székére pedig "Gott segna Ungarn" volt felfestve. Volt a családban, aki 1942-ben a magyarok bejövetele alkalmával disznót vágott. Mindez német névvel és Volkstrachtal, de magyar szívvvel, mégha nem is tudott magyarul. Ilyen Szendelbach is áldozatul esett, 1945. november 25-én az új "Szent Bertalan éjszakájának". E család utolsó nőtagja beszéli ugyan ősei nyelvét, sőt dialektjét is, de szívével beleolvadt a magyarságba, s tőle négy ágon virágzik a magyar és német család életfája.

Források:

- /1/ Nürnberg birodalmi város 1528-ban a lutheri vallásra tért át, a "cujus regio, ejus religio" elve uralta mintegy 1810-ig, /W. Aschka, Hohenstadt-ból, 1974. 10. 2./
- /2/ Dr. Flach: Aus der Geschichte des Landkreises Lohr. S. 110: Itt Frankóniában - "Fürstbischöfliches Bereich im Mainfränkischen Würzburger Land" - a lakosság katolikus volt s ez volt a nyomravezető;
- /3/ Staatsarchiv Nürnberg. Az 1451/73/ V/4927. sz. alatt 1973.10. 24-én kelt levele;
- /4/ Johannes Kist: Die Matrikel der Geschichtlichkeit des Bistums Bamberg 1400-1456; Würzburg, 1965. No. 5846;
- /5/ Molsheim, ma Franciaországhoz tartozó helység 1580-1765 között jezsuita szeminárium és collegium; 1618-1701 között egyetemmel;
- /6/ I.H. Jack: Pantheon der Litteraturen und Künstler Bambergs, Erlangen, 1812;
- /7/ H.F. Friedrichs: Aschaffenburg in Spiegel der Stiftsmatrikel. Gesellschaft für Fränkische Geschichte XXVIII. Heft. S. 93;
- /8/ Hóman-Szekfü: Magyar történet, IV. k. 426-427;
- /9/ Zollitsch: Filipowa, S.7.: Filipowaer Heimatbriefe, 1974.évi 22. sz. 64. o;
- /10/ Jakob Leh: Filipowa 1763-1938. 22. o.;
- /11/ Filipowaer Heimatbriefe, 1974. 22. f. 58. o.;
- /12/ Az "Ulmer Schachtel" 30 m hosszú, 7,5 m széles, csak a Dunán lefelé történő hajózásra, a víz sebessége által sodortatva szállította a kitelepülőket Ulmtól a Fekete tengerig. A célállomáson szétszedték. Stadtsarchiv Ulm, GHR 26, 1900.No.25.
- /13/ Zollitsch: Filipowa, S. 8.
- /14/ Josef Barthels: Steinfeld bei Lohr, S. 16, 19: steinfeldi akvek: dr. Alfons Pfrenzing: Die mainfränkisch auswanderung.... SS. 93, 113;
- /15/ Zollitsch: Filipowa, S.10-11;
- /16/ W.Aschka, Hohenstadt, 1980. 9. 15-én K.leveléből: "Zum Jahr 1747: Damals bestand doch noch das Deutsche Reich /1804!---/ mit dem Kaisersitz in Wien. Zu diesen gehörte das Bistum Würzburg ebenso, wie das Königreich Ungarn...so haben sie keine Reisepasse benötigt-Stadtsarchiv Würzburg 1981. 1. 8. levélből: a würzburgi Ltár Steinfeld, ill. Rothenfelsre von rösze"

....1st. im Zuge des Luftangriffs auf Würzburg verbrant." -
Utlevélformára 1. a. Dunántúli Napló, 1974. évi május 30-iki
számának 6. oldalát;

- /17/ Alf. Pfrenzinger: Dei mainfränkische Auswanderung nach Ungarn
und den Ost. Erblandern in 18. Jahrhundert, Wien, 1941. von.
S. 13.-...
- /18/ 1. 17. alattit;
- /19/ Jakob Leh: Filipowo 1763-1938. S. 41.; Friedrich Lotz: Od-
zsaci, Novi Verbas, 1929. S. 66. - Zollitsch: Filipowa. S.45.
- /20/ Dr.Karl Stumpf: Die Auswanderung aus Deutschland nach Russ-
land in den Jahren 1763-1862. S. 26.
- /21/ Zollitsch: Filipowa. S.10: "...Persöhnlich werden alle frei
sein und bleiben..."
- /22/ Mint 20. alattinál S. 158; lásd még nevezett levelét, 1908.
09. 14. Pallas Lexikon, 10. k. 225.o.: Bleyer Jakab: Das
Deutschum in Rumpfungarn. S. 73.; - Ev. Kirchengemeinde Bü-
dingen;
- /23/ A biblisi /heseni város, Wormstól Ék-re/ rom. kat. pléb anya-
könyve és plébánia többszöri levele;
- /24/ Kungl Vilmos /Hemsbach, Karlsbader Str. 35/kutató. közlése,
1981. 3.5-ről: "Hans Jörg...holte er sich aus Rimbach die
pudica virgine Maria Catharina Weber...zur Frau. Trauzeugen
waren... Johann Mehling. Zwischen dem Hans Jörg Sendelbach
und Johan Mehling bestand also ein patenschaftliches Verhält-
niss...";
- /25/ Iharosy: A Szendelbachok és vele rokon családok Szentfülöpről.
/kézirat/;
- /26/ Filipowaer Heimatbriefe, 1974. évi 22. füzet;
- /27/ Bleyer Jakab: Das Deutschum in Rumpfungarn. Bp. 1928;
- /28/ Mint 27. alattit; Volksbücherei des-"Sonntagsblattes" 2. Band.
S. 71;
- /29/ Zollitsch: Filipowa. S. 75;

I.

Baranya megye déli részén, a Dráva egykori árterében fekvő Alsó-szentmárton /1903-ig Drávaszentmárton/ község lakói az 1970-es évek elején bekövetkezett szétköltözésig zömében délszlávok voltak. A Dráva-menti sokácok etnikai csoportjához tartoztak Kásád, Beremend, Lőcs, Petárda, Torjanc és Benge hasonló nemzetiségű lakóival együtt. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követő szerb megszállás megszűntéig családi és gazdasági kapcsolatok az említett falvak lakóihoz fűzték őket. Gazdasági kapcsolataik emellett a Dráván túlra, Szlavóniára is legalább annyira kiterjedtek, mint a környező délszláv, magyar és német közösségekre.

Az eredet és a kapcsolatok miatt életükben döntő a délszláv vonás, de a magyar, s kisebb mértékben a német hatás is felfedezhető.

A trianoni békeszerződést követően az etnikum nagyobb része Jugoszláviába került, s a szentmártoni sokácok a környező más nemzetiségű falvak gyűrűjében még inkább az elzárt nemzetiségi közösség jellemzőivel kezdtek rendelkezni. Ilyen körülmények közt pedig jobban őrizték hagyományukat, fokozottan ragaszkodtak azokhoz. A nagycsaládi szervezetben folytatott életmód is ilyennek tekinthető, bár már a századfordulón illetve századunk elején a nagyobb mértékű felbomlás, megszűnés jelei is mutatkoztak.

A nagycsaládon a patriarchális családot értjük, melyben a közös őstől származó férfiak együtt élnek feleségeikkel, gyermekekkel, unokáikkal, esetleg dédunokáikkal a legidősebb férfi vezetése alatt. Az ilyen család nemcsak vérségi, hanem gazdasági és társadalmi egység is. Bomló és újjáalakuló szervezet, mely néhány nemzedék együttélése után, rendszerint a családfő halálát követően válik szét. Vele szemben az ellenkező pólust a kiscsalád alkotja, melyben egy férfi és egy nő, mint házastársak, esetleg leszármazóik együttélését találjuk. Átmenetet képez a két forma között a törzscsalád, melyben három generáció, a szülő, házas gyermekük és az unokák élnek. A törzscsalád igen gyakran a nagycsalád felbomlásaként jött létre. A vizsgálatunk tárgyát képező

nagycsalád alsószentmártoni sokác parasztcsalád nagycsaládi és törzscsaládi keretek közt élt, de utóbbi létében is magán viselte a nagycsalád ismérveit, ehhez állt közelebb.

A mult század közepén a jobbágyszababítás időszakában a község területének jelentős részén vízívilág uralkodott. Az ártér, a vizek, a lápok, a mocsarak egyrészt elősegítették az életet, bizonyos mennyiségű táplálékot adtak, másrészt a szántóföldi gazdálkodás akadályát képezték, veszélyeztették azt. A hagyomány szerint a község egykori jobbágjai ilyen körülmények közt a felszabadításkor illetve az elkülönítések során nem is nagyon ragaszkodtak a földhöz, s ennek következménye, hogy tulajdonukat képező határrész kicsi, mintegy 70 fertálynyi lett. Egész telkes jobbágyszababítás nem élt a faluban.

A helyi viszonyok között jelentősnek számító két és fél fertály föld tulajdonosa volt az általunk elsősorban a néprajz módszerével vizsgált család feje, Janic Stipo /a családi ragadványnév Krcosevi/, de a vizek veszélye miatt csökkent értékű területnek nagy lélekszámu családot kellett eltartania. Halálakor, 1883-ban az emlékezet szerint 16-an éltak egy fedél alatt. A községben a mult század második felében a 30 fős nagycsalád sem számított kivételesnek. Századunk elejére viszont ilyen nagy lélekszámu családot inkább szlavóniai jellegzetességnek tartanak.

Az abszolutizmus időszakának súlyos pénzügyi terhei Janic Stipo eladósodásához vezettek, s folytatódott ez az 1870-es évek agrárválsága és természeti csapásai idején is. 1853-ban a "Szentmártonyi Templom Pénztárából" 25 váltó forintot vett kölcsön 1/4 évenként járandó 6 % kamat mellett, lekötve "bárhol ingó és ingatlan vagyonát". Később megemelkedett a templom javára fennálló tartozás, az "50 pengő forintokhoz kapott 30 forint pénzben".

1871-ben a Pécsi Takarékpénztártól vette fel óvadéklevél ellenében a legjelentősebb összeget, 300 frt-ot. A "hat havi lejárat mellett magánváltóra" felvett kölcsön biztosítékeként megterhelte szentmártoni házát, udvarrészét, kertjét, a hozzá tartozó kültelket. A kölcsönfeltételek szigorúak voltak: "fél évenként fizetendő 6 % kamat, valamint ezek után a kikötött határidőre pontos befizetésük netáni elmulasztása folytán járó késedelmi 6 % kamatot és szabályszerű beirási és leszámítolási 2 % díjak." További tartozás állt fenn a Baranya Vm-i Árvaszék javára /40 frt/, melyet 1881-ben teljesítettek.

A családot a sikertelen, eladósodó gazdálkodás mellett belső ellentét is bomlasztotta. Az egyik fiu, Matija, nézeteltérése apjával a tettlegességig fajult. Még 1871. előtt elküldték a családból, de kielégítésül, fél fertály földet kapott, amin gazdálkodni tudott. A családtól elkülönülve házat épített magának. A családfő tehát vele szemben a végrendelettel történő kitagadás helyett a részleges kielégítést alkalmazta.

II.

Janjic Stipo halálakor az örökség állaga a szentmártoni 16-os számú ház, udvar és kert, az ahhoz tartozó 2/4-ed kültelek, valamint a síklósi hegyen egy darab szőlő. A hagyaték értékét 2365 frt-ra becsülték, de passzívumként jelentkezett 300 frt takarékpénztári tartozás és 40 frt temetési kölcsön.

A "7 örökös közül három, Janjic Ivan, Stipo és Martin a terhek viselése és 4 örököstársuk kielégítése mellett átveszik az összes ingatlant". A 7 örökös közé tartozott a már kivált Matija, valamint 3 leánygyermek /Marta, Mara, Éva/, akik az ingatlanból nem részesültek, hanem kiházasították őket, hozományul állatokat, némi butort és ruhát kaptak. A leánygyerekek ilyen módon történő kielégítése korábbi, már nem hatályos jogszabályi rendelkezés továbbbírására vezethető vissza. 1840-ig a jobbágyoknál a leánygyereket az örökségből ingatlan nem illette meg. A földet a fiág örökölte, a lány részére járó ingóság értékét pedig a gyakorlat csökkentette, visszaszorította.

A 3 örökös átmeneti vagyonközössége pár évig fennaradt, hogy azután sor kerüljön a leszármazók elhalasztott osztályára. A későbbi felosztás okát a vagyon zálogjoggal terhelt voltában kereshetjük, ami általában halasztást szokott eredményezni. Janjic Ivan már apja halála előtt szomszédjával, Ferenc Jaksával közösen a Dráván hajómalmot /vodenica/ működtetett, mivel a rendelkezésre álló földterület sem kellő mennyiségű munkát, sem megélhetést nem biztosított. A malomba pálinkát is mért természetbeni fizetés mellett. Az így szerzett jövedelemből, valamint második felesége hozományából 200 frt-ért megvásárolta Pick Ádám helybeli kocmárostól a falu 23-as számú házát, melyhez 235 □-öl telek, valamint legelőföldesség tartozott. Az alku már 1885-ben létrejött, de a szerződés írásbafoglalására csak 1892-ben került sor.

Az örökség beltelki része ugyan két utcára nézett, de a két testvér mellett Janjic Ivan, mint harmadik számára külön ház építésére nem lett volna lehetőség. A megvásárolt lakóépület egy szobát és egy füstöskonyhát foglalt magában, továbbá egy tömésfalú, vesszőfonásos padlású istálló állt az ingatlanon.

A 3 fiutestvér 1890-ben végleg megosztotta az öröklés jogcímén szerzett birtokot. A Pécsi Takarékpénztár javára még fennálló 100 frt tartozást Janjic Ivan magára vállalta, s ennek fejében mind Stipo, mind Martin 1/6-od-1/6-od kültelek ingatlanrészükből 1/24-ed-1/24-ed részt ruházott át rá. Tehát a két fertály földet olyan módon osztották el, hogy Janjic Ivan egy fertályt szerzett meg. A megosztáshoz a jelzálogjog miatt a takarékpénztár hozzájárulására illetve a kölcsön visszafizetésére volt szükség. Janjic Ivan ehhez a drávaszentmártoni róm. kath. templom pénztárából vett fel kölcsönt. A megosztást követően tulajdonába került területre a templom javára 100 frt tőke és 40 frt költség óvadék erejéig 6 %-os kamatláb mellett jelzálogjogot jegyeztek be.

A drávai hajómalom egy vihar alkalmával elsüllyedt, így Janjic Ivannak teljesen a mezőgazdasághoz kellett visszatérnie.

Amint a fentiekből is kitűnik, vállalkozó kedvvel és energiával látott munkához. Élete ezt követően a birtokszerzések sorozata.

A községben viszonylag későn, 1895-ben fejeződött be a modern gazdálkodás előfeltételét jelentő tagosítás /mjerenje/. A korábbi előnytelen nyomásos földművelési rendszer, mely apró darabokra parcellázottságot, a termelésben kötöttséget jelentett megszűnt, felváltotta a szabad gazdálkodás. A nyomásos gazdálkodás egyes elemei viszont megmaradtak. A tagosítás során sorsolás, illetve a házak sorrendje, számozása alapján jelölték ki a földek új tulajdonosait. A földet általában nem kapták egy tagban, mégis gazdaságosabb termelést biztosított. A tagosítást követően a faluban megindult az a gazdasági fejlődés, ami a Dunántul falvainak egy részénél már pár évtizeddel korábban bekövetkezett. Jellemző momentum, hogy úgy tartják, a tagosításig csak két családnak /Magusic és Tunja/ adatott meg, hogy buzakenyeret egyenek, míg a többiek kukoricakenyérre voltak ráutalva. A tagosítás viszont változást hozott. Tény mindenesetre, hogy a községben a századfordulón megindult építkezés hozta létre a ma is álló lakóházakat, - ekkor cserélődtek ki a talpas illetve tömésfalu házak kő alapozású vályog illetve részben téglafalazású épületekre. Berendezésként a festett butorzatot lakkozott váltotta föl, a viselet kezdett drágább lenni, javultak a táplálkozási feltételek, stb.

Janjic Ivan birtoka a tagosítás előtt 2 kh elsőosztályu, 2400 m²-ől másodosztályu és 800 m²-ől harmadosztályu szántót, valamint 2 kh rétet foglalt magában, több mint egy tucat parcellában. A tagosítást követően a földterület 5 darabban feküdt, valamennyi a falu közelében, de jórészt szabálytalan alakban. Növekedés is bekövetkezett, mivel az Utrine nevű legelőt a kevés szántóterület bővítése céljából szétosztották. Egy fertály föld után 8000 m²-ölet szabtak ki, tehát Janjic Ivan birtoka is ennyivel gyarapodott.

III.

A szétválást követően Janjic Ivan /1838-1920/ családjába tartozott felesége, előbb Bosnjak Marta, majd halálát követően Bosnjak Anda /1850-1930/; az első házasságából született Janjic Miska /1960-1923/ és felesége Magusic /Ilinog Joze/ Mariska /1859-1933/; az utóbbiak gyermeke Janjic Stapa /1880-1956/, aki 14 éves korában Magusic /Redojin/ Pavohoz /1874-1964/ ment férjhez. Magusic Stanának 3 gyermeke született Aga /1895-1945/, Anka /1899-1962/ és Marko /1903-. /, aki szintén a nagycsaládba tartoztak. A lányok korán kiváltak a családból, házasságuk után férjük családjához költöztek. Agának Bosnjak Marko, Ankanak Ivanac Marko volt a férje. Janjic Ivan 1920-ban meghalt. Magusic Mark 1921-ben feleségül vette Markovic Anat.

Az 1890-ben létrejött család úgy tűnik, hogy 1941-ig mint törzscsalád él együtt, melyből hiányoznak a nagycsaládban együttélő konszangvinikus oldalági rokonok. Ennek oka azonban objektív, /egy fiugyermek születése illetőleg a leányoknak a férjhezmenetelét követő szükségzerű kiválása/, nem pedig a szétválásból következően. Az együttélő családot vagyon, termelés, elosztás, életvitel, a szokások tekintetében nagycsaládi jellemzők hatják át, de strukturáját tekintve közeledik a kiscsaládhoz.

Az önálló gazdálkodásra áttéréstől kezdve a földtulajdon általában nőtt. Az ingatlanok elsősorban Janjic Ivan, a gazda nevére kerültek. A birtokszerzés mellett figyelmet érdemlő, hogy a korábbi tulajdonosok miért kényszerültek elidegenítésre.

Testvérétől már 1891-ben megvette a közös legelőből az illetményrészt, mégpedig 50 frt-ért, melyet "készpénzben lefizetvén" a vételárat megadta. A rész mintegy 1900 □-ölet foglalt magában, melyből kb. 300 □-ölet az 1910-es évek végén fűzfákkal ültettek be, hogy abból tűzifát, faragnivaló fát nyerjenek, míg a többi földet később szántották. A testvér, Janjic Stipo, akitől a legelőilletőségét vette, a fiának nagy lakodalmat tartott, az eladási árból kívánta fedezni a költségeket.

Lukic Marko és Manda helybeli lakosok a boltosnál, Krausz Lipótnál és feleségénél, Freund Bettinél adósoodtak el annyira, hogy 1/8-ad résznyi külteki ingatlanuk felét veszítették el. A 3900 □-öles és egy 200 □-öles szántót 150 frt-ért vette meg Janjic Ivan. /A terület egy része, kb. 100 □-öl vízállásos volt./.

1900 újabb vételt hozott. 1700 □-ölet /1200 □-öl szántó és 500 □-öl vízállásos rét/ vásároltak meg Mikic Marcikatól és feleségétől, Janjic Janjától, 300 koronáért. Az eladók sorozatosan váltak meg földjeiktől, nem kívántak dolgozni velük, inkább cselédnek álltak. "Száz pusztá van, száz évig nem élünk. Minden pusztán 1 év, adót nem fizetünk, enni kapunk." A vétel tárgyát képező föld terhelve volt. Dr.Márkuš Miksa siklósi orvos javára állt fenn rajta jelzálogjog 220 K és járulékaik erejéig, továbbá a kincstárnak volt 87 K 40 f követelése.

A község egyik német családja, Schmidt Flóriánék, két fertály föld tulajdonosai voltak. A feleség halálát követően Schmidt újra nősült, de második felesége nem kívánt a faluban élni, így Kiskasára költöztek. A férj illetőleg a kiskoru leszármazók nevén álló földek eladásra kerültek. Janjic Ivan 1400 illetve 1520 K-ért vette meg 1907-ben illetőleg 1909-ben az összesen 4 kh réti földet, mely két széles darabban feküdt. A vétel idején 2500 □-ölet lehetett szántóként hasznosítani, de 1929-től már a terület 2/3-át, míg a többi rét volt.

Rabata Mihály iskolaszéki pénztáros a Siklósi Takarékpénztár RT-vel szemben adósoodott el. A törlesztés érdekében 1913-ban eladta a tulajdonát képező szentmártoni 369 hrsz-u ingatlan 2/4-ed részét 1000 K vételárért, azonnali kifizetés mellett. A beltelekhez közel fekvő 1400 öles elsőosztályu szántó Magusic Pavo nevére került.

Magusic Pavo 1920-ban a siklósi szőlőhegyen 6000 dinárért Ivanac Pavoval közösen 760 □-öles szőlőt vásárolt, ahol présház és pince is állt.

A szerb megszállással záruló korszak utolsó vételére 1921-ben került sor. Magusic Pavo 8000 K vételárért a Magar Agrár és Járadék Bank nevén álló ingatlanokból több mint egy kh-t /jórészt szántó, de 100 □-öl rét/ szerzett meg Gyűrűspusztán. A parcellázás a szerb uralom miatt félig-meddig titokban történt.

A változás nem csak a kültelekben, hanem a beltelekben is jelentkezett. 1900-ban elbontották a régi lakóépületet, helyette egy siklósi kőművessel kő alapozással, vályog falazattal, cserépfedéssel ujat építettek. Az épület szélessége 4-6 m volt. Az utcai, 5 m hosszú szoba után 4 m-es konyha, 3 m-es kamra /k i - j e r /, majd ugyancsak 3 m-es füstöskonyha következett. 1906-ban helyi cigányok vetette vályogból istállót emeltek, 1908-ban kőből és Dolnji Miholjacoból hozott olcsóbb téglából megépítették az utcai kerítést. 1909-ben állították föl a 6x4 m nagyságu, Szlavóniában vett és darabokban ideszállított fahombárt, melynek rekeszeibe 100-120 q gabona, tehát lényegében az évi termés elfért.

1920-ban Magusic Marko várható nősülésére figyelemmel helyi kőművessel gyűrűpusztai bontott téglából új kijert építettek, ugyanakkor kivették a régi kijer és a konyha közti falat, hogy egy 7 m hosszú helyiség keletkezett.

1923-ban téglából disznóólakat, főlé Vajszlón bontásra megvett boronafalu istálló és pajta faanyagának egy részéből gőrépítettek. A huszas években kibővítették a pajtát, hogy abba kb. 6 kocsi széna fért. Ugyanennyit tudtak föltenni az istálló padlására is, további néhány szekérrel a lakóházpadlásra, így az összes széna fedél alá került. A pajta kibővítésekor lebontották a régi istállót, mely ekkor már polyvatárolásra volt használatos, s új polyvást építettek. A huszas években még visszaállították a kijer és a konyha közt lebontott falat.

A tagosítás előtt a földet háromnyomásos gazdálkodás szabályai szerint művelték. Ezen művelési mód csökevényei, így az ugarolás is, még egy ideig hatottak, de a Janjic család már nem követte ezt a gyakorlatot. A századfordulótól figyeltek a trágyázásra. Éjszakára udvarukba hajtották a község birkáit /számuk 2-400 db/, alájuk a család almot adott, így jó erős trágyát nyertek. Felhasználták saját állataik trágyáját is. A község általában később kezdte a talajjavítás ilyen módját alkalmazni.

A termelésben a hangsúlyt a család kenyerét, ellátását adó buzára helyezték. Az árutermeléssel szemben az önellátás volt a cél, s a földművelés gabonaközpontu volt. Kukoricából keveset, zabot egyáltalán nem termeltek. Ahogy növekedett a földterület, úgy egy kicsit több búzát, jelentősebb mennyiségű kukoricát vetettek. Saját szükségletre, burgonyát, répát, kendert termeltek. Kétszer vágta szénát, de eleinte nem termelt elegendő. A szántóföldi takarmánytermelés a növekedés stádiumában volt, de nem tekinthető fejlettnek.

A szántást 1911-ig fagerendelyes ekével végezték, akkor vettek vasgerendelyest. A vetőgéppel történő vetés a faluban a század elején kezdett terjedni, s a család 1920 körül vett gépet. Sokáig tartotta magát a kézzelvetés, nem csak a gép hiánya, hanem a terület jellege miatt is, mivel a nedves földre géppel nem lehetett rámenni. Ugyancsak 1920. körül vették a répavágót, s emellett rendszeresen ujitották termelőeszközeiket /kocsi, kapák, kaszák, stb./. Az állatállományt két ló, két tehén, sertések, 5-6 birka, baromfiak adták. A lovakat igázták, a tehenek tejet, állatszaporulatot adtak. A növendék állatokat rendszeresen eladták.

IV.

A munkaerőhöz a vállalkozókedv, akarat párosult. A szorgalom mellett a takarékoság, de a kuporgatás jelei is mutatkoztak. A falu egy részének pazarló, mulató mentalitásával szemben a mértékletességet képviselték. Az időt szórakozás helyett munkavégzésre fordították. Erejük tudatában, a lehetőségeket kihasználva vásárolták az ingatlanokat, a szerb megszállásig általában kölcsönből, azt követően az állatállomány és a gabona eladásából származó jövedelemből.

A családot nem érintette súlyosan az I.vh. sem. Bár Magusic Pavo 1915. és 1918. között katonáskodott, de mint idősebb ember nem annyira a fronton, mint inkább a hátországból /aratás Bukovinában, hadtápmunka, stb./. A szerb megszállás idején a közbiztonság meggyengült, jellemző volt az állami alkalmazottak korruptség, de a család mindezek miatt vagyoni kárt nem szenvedett.

Szerencsés véletlennek tekinthető, hogy a Párizs környéki békék értelmében az 1903-as születésű évfolyam nem vonulhatott be katonának, így Magusic Marko sem esett ki a termelésből.

A család szerkezete hierarchikus-patriarchális, a családtagok fölött Janjic Ivan, mint a legidősebb férfi, a gazda korlátlanul uralkodott. A hierarchia egyben munkaszervezeti rendet adott, melyben a gazda szervezte a család tevékenységét, ugyanakkor ő maga is piacra, vásárra járt, képviselte a családot a hatóság előtt, végső soron döntött a család életével kapcsolatos minden lényeges ügyben. A hagyományokhoz merően ragaszkodott. Hosszu, fonható hajat viselt, asztalánál közös tálból kellett enni. Porcelánt nem tűrt meg a házban, mert az szemében urizálást jelentett. A módosabb családokkal ellentétben, ahol a gazda semmi munkát nem végzett, Janjic Ivan, mint erős férfiember, részt vett a mezei munkákban is. A ház körül elvégezte az apróbb javításokat, idős korában a sertéseket gondozta. Csaknem minden földterület a nevében állt, s emellett a pénz kizárólagos kezelője volt. A pénzesláda kulcsát a nyakában őrizte. A mindennapi bevásárláshoz /ecet, só, gyufa, cukor, stb./ épp úgy tőle kellett pénzt kérni, mint a férfiaknak a dohányra vagy az italra. Természetesen ebből a pénzből történt a föld, az állatok, a gazdasági eszközök vásárlása, az adó fizetése, minden beruházás fedezése.

Bár közörsre dolgoztak, valójában "az egész család a gazdának keresett." A gazdánál volt a ~~megvezetés~~ joga, szidás, illetve fiatalabbaknál testi fenyítés formájában. A családon belüli munkamegosztás nem pusztán a gazda utasításaitól, hanem az évszázadok során kialakult gyakorlat szerint nemtől, kortól, családi állapottól is függött.

A férfiembereknek, akár a család többi tagjainak a gazdához viszonyítva igen kevés joga volt. A földművelésben illetve az állattenyésztésben tevékenykedtek, egymás között is bizonyos munkamegosztással. A fiatalabbak a lovakkal, a középkorúak a szarvasmarhákkal, az idősebbek a disznókkal foglalatoskodtak. A földdel kapcsolatos munkákat együtt végezték. A gazda hatalmát illetve alárendelt helyzetüket tudomásul vették. A férfiak egymás közötti rangsorában a kornak volt szerepe.

Korától függetlenül alárendelt helyzetben volt a családba beörsült vagyontalan férfi, a vő /zet/. A Janjic családba Magusic Pavo nösült be, aki Beremend mellett, Ujmajorban béreskedett. Az uradalomban szerzett mezőgazdasági ismereteit jól hasznosította a kispaszti gazdálkodásban. Eszközöket honosított meg /pl. répavágó/, megváltoztatta a föld megmunkálásával illetőleg a terményértékesítéssel kapcsolatos egyes szokásokat. Nem hagyta a földön a kukoricaszárt, hanem levágta, állatokkal etette, illetve a földet felszántotta; másrészt nagyobb tételben adott el búzát egy-egy alkalommal, hogy a családnak jelentősebb mennyiségű beruházáshoz elegendő pénze legyen /korábban a kint hagyott kukoricaszárra télen az állatokat hajtották rá, a maradékot tavasszal elégették; másrészt a férfiak hatente rendszerint csak két mérő búzát adtak el, minak az árát jórészt azonnal el is itták./ A család látva a sikeres gazdálkodást, nem emelt kifogást ellene. A mindennapi családi kapcsolatokban hosszú ideig mégis csak vő maradt, nem számított teljes értékű családtagnak. Nem csak a gazdától, hanem mástól is megkapta, hogy csak béres volt, akár a pusztára is visszamehet. Jellemző, hogy a szobában nem cigarettázhatott, a gazda kiküldte az istállóba. /A falu nem csak a vőt, hanem feleségét is bizonyos fokig lenézte, megszólta "az a lány hív vőt, aki nem tud férjhez menni." A közösség törvényei szerint a házasságkötés után a lánynak a férfi családjához kellett költöznie./ Magusic Pavo családjában egyébként négyen voltak testvérek. A két leányt kiházasították, a másik fiu a földön maradt, így Magusic Pavo béresnek állt /apja szintén béres volt egy ideig, majd béréből jónéhány év után kis földet vásárolt/. A Janjic család gazdasági okból eredő igénye, mely szerint a földterület még egy munkásszert igényelt, találkozott a béreslegény fölfelé törekvésével.

A háztartásban az asszonyok irányítását illetve a főzés tanívalóit a gazda felesége, a g a z d a r i c a látta el. A család többi nőtagja a főzésben csak ünnepnapon segített, de vele együtt végezte a kert megmunkálását, a baromfiak gondozását. Az asszonyokon kívül a lányokat is irányította.

Az asszonyok a férfiak mellett részt vállaltak a mező munkában, ellátták a ház körüli teendőket, szolgálták a férfiakat. Igazi feladatuknak azonban a fonást, szövést, varrást tekintették. Még a nagy mezőgazdasági munkák során is a pihenőidőben ezt csinálták. A lány már otthon megtanult varrni és fonni, de a szövést legtöbbször csak asszonyfejjel sajátította el. Munkájukat az idősebb asszonyok irányítása, utmutatása szerint végezték. Jó gazda-asszonynak, feleségnek az számított, aki szépen, gyorsan tudott varrni, szőni - szemben a falubeli németekkel, ahol az asszony erényének a jó és gyors főzést, kenyérsütést, mezőgazdasági munkavégzést tekintették. Helyzetük, különösen a legfiatalabbaké, az új menyecskéé /m l a d a/ egyértelműen alárendelt volt. Az asszonyt a férfiak semminek sem tekintették. Változás csak az I. vh. után következett be.

Az új menyecskének elsősorban a gazdaasszony, de rajta kívül mindenki más is parancsolt. Külön feladatát képezte a vízfordás, az utca és az udvar söprése, az ablakok tisztítása. Ha valaki ebben hibát talált, az nem az anyós, hanem az ő szégyene volt. Mindezek

mellett az gazdaasszony elsőszámu segítője volt. A századfordulón még esténként megmosta a gazda lábát, gondozta a lábbelijét, kapcáját, reggelente megfésülte. Az asztal terítését, leszedését elvégezte, de ő maga ott helyet nem foglalhatott. Állva kanalizott férje mögött, figyelve, hogy ki mit kér, vagy mi szükséges az étkezésnél. Hallgatnia, túrnie kellett. Alárendeltségének tudata addig fokozódott, hogy az új családban eleinte enni sem nagyon mert. Markovic Ana a házasságkötés után a hiányos táplálkozás miatt a betegségig lefogott.

A menyecskék igyekeztek anyjukhoz haza szaladni, onnét vártak segítséget jó szőben épp úgy, mint anyagiakban. Az utóbbimár nem mindig volt meg, pedig a menyecskék általában rászorultak. Az esküvőre a férj családjától, az apóstól /s v e k a r/ a maga számára meghatározott számu ruhát kapott ugyan, de azon kívül illetve azt követően a mindennapi étkezésen tul szinte semmit, viszont férje, saját maga és gyermekei számára neki kellett gondoskodni a szükséges ruházatról. Ennek anyagi alapját a kender /kisebb mértékben a len/ termelése és feldolgozása adta. Az áztatás utáni szárításig az asszonyok minden munkamozzanatot közösen végeztek. Azt követően viszont elosztották, s ki-ki maga dolgozta fel, fonta, szőtte, varrta, készítette a család ruházatát. /Birkát elsősorban gyapju nyérése érdekében tartottak. A gyapjut a kenderrel ellentétben mindenki maga dolgozta fel, szőtt belőle ruhát./ A felesleges vásznat illetve a használt holmik egy részén vasáron adták el, árát viseleti darabokra fordították. Több gyerek esetén azonban mindez kevés volt. Sokat jelentett, ha valakit /mint Markovic Anat/ a szülei támogatni tudtak. Jelentkezhetett ez hozományban, állatok illetve a nagycsaládba vitt föld formájában. Az állat hasznai, eladáskor a vételár fele, a közösen művelt föld fele jövedelme ilyenkor a menyecskét illette meg. Ott-honról ezen kívül pénzzel, vászonnal, gyapjuval, ruházattal is támogathatták.

Az asszonyok a gazda vagy a gazdaasszony engedélyével más-nál napszámot /n a d n í c a/ vállalhattak, melynek bére őket illette. A mosást kisebb mennyiségben, szűkebb családjuknak az asszonyok külön-külön végezték. Az év nagy munkáit követő párolásukat /l u z e n j e/ viszont együtt látták el, míg az azt követő mángorlást újra külön-külön.

A nagycsaládon belül tehát létezett egy bizonyos vagyoni elkülönülés is, amit kiegészített a házon belüli különlakás. Az újonnan alakuló kis család részére kijert építettek. Ennek berendezése /jelentős részben a feleség hozománya/ szintén kívül esett a közösen. Az ablak nélküli, keskeny, télen sem fűthető toldaléképületben élt az új család, melynek különvagyona lényegében női eredetű. Az asszony oldaláról származik, aki egyébként a nagycsaládnak nem állandó tényezője, hiszen házasságával régi családjából kikerülve új közösségbe jut. A különvagyon megjelenése, növekedése elősegíti a kis család önállósodását.

A gyerekekkel elsősorban az idősebb asszonyok foglalkoztak, de ez nem jelentett túlzott törődést. Az anya a nagyszülőre, déd- szülőre bízta a gyereket, mivel hétköznapi dolgozott, vasárnap, ünnepnap szórakozni akart. A férfiak legtöbbször csak kiabáltak ve-

lők, vagy verték őket. Nyáron a szülőkkel aludtak a kiserben, de rosszabb időben az öregekkel a fűtött szobában. A gyerekkor nagyfoku szabadságot jelentett a házasságig, a lányoknál 14-16, a fiuknál 16-18 éves korig. A munkára nevelés az iskolás kor kezdetén jelentkezett. Az első lépést aratáskor a kötéltérgetés jelentette. A lányok 8 éves korukban kezdték az egész életükben tartó varrást, amsurozást. A fiugyerekeket apjuk fokozatosan tanította bele a mezőgazdasági munkákba.

V.

A két világháboru közötti időszak családi krónikájához tartozik, hogy Ivanacs Márkné férje halálát követően, 1923-ban fiával együtt visszajött a család keretei közé. Még ugyanezen évben meghalt Janjic Miska, aki apját csak néhány évvel élte túl. 1930-ban Janjic Ivan özvegyét, Bosnjak Andat temették. Magusic Markonak és Markovic Ananak két leánya született, 1923-ban Aga, 1929-ben Anka. A kisebbik lányt 1932-ben elvitte a torokgyik. A következő évben Janjic Miska özvegye, Magusic Mariska is meghalt. A megfogyott családból Magusic Agat 1939-ben férjhezadták Matovic Stipohoz, így ő is kivált, majd ifjabb Ivanac Marko házassága következett.

A nagycsaládi szervezetben a gazda szerepét egyéni tulajdonságaitól, alkalmasságától függetlenül a legidősebb férfi töltötte be. Janjic Ivan halálát követően viszont egy ugyancsak erős személyiség, az egykori vő, Magusic Pavo vette át az irányítást. Gyorsmozgásu, szorgalmas, vállalkozó kedvű /lopva csődőrt tartott/, de egyben pénzt kuporgató egyéniség volt. A földön és jószágon kívül minden mást, különösen a drága viseletet, a játékokat, feleslegesnek tartotta. Céltudatos egyéniségét mutatja, hogy a családban apósa helyett a vezetést átvette. Apósát, anyósát nem sokra becsülte, utóbbival nem is beszélt. Még 40 éves fiát is parancsszóval irányította. Szeme állandóan a pénzen, a birtokon volt, ennek legkisebb csökkenését is észrevette.

Janjic Miska apjánál alacsonyabb termetű, gyengébb ember volt. A hátrányos fizikai tulajdonságok mellett hiányzott az irányítókészség, kisebb volt a gondosság. Szorgalmát italozó kedv rontotta.

Magusic Pavo irányítása alatt a család tovább folytatta a birtokszerzést. 1926-ban Borbély Jánostól 2.900,00 K-ért Siklóson a szőlőhegyen 200 □-öles földet vettek. Előbb direkttermő, majd néhány év mulva rizling szőlővel ültették be. Ez közel feküdt az 1920-ban Ivanac Pavóval közösen vásárolt földterülethez, melynek 1922. őszén kizárólagos tulajdonosai lettek, mivel a társtulajdonost 30.000 K-val kifizették. Addig együtt művelték a szőlőt, de a sorozatos nézeteltérések miatt a tulajdonközösséget meg kellett szüntetni. 1932-ben a régi helyére új préházat és szobát építettek.

Markovic Ana apja, Markovic Marcika, 1928-ban egyedül illetve feleségével már nem birt a gazdasággal, földjeit feléből kiadta, lovait eladta. Az utóbbiból származó vételárat ingatlanba fektette, amit leányára iratott. Így került Enghardt János szentmártoni lakostól Markovic Ana tulajdonába 835 P 59 fillér ellenében a

Plandisce nevű dűlőben 1435 □-öl föld. Ez az ingatlan a nagycsaládon belül bizonyos foku különállást élvezett, közös megművelés mellett fele jövedelem a tulajdonosé volt.

Petcz Antal és felesége Friedrich Marianna, német nemzetiségűek voltak, a múlt század végén Vaskutról érkeztek a községbe, ahol portát béreltek. A szerb megszállás alatt Gyűrűspusztán az Agrár és Járadék Banktól ők is vettek 1 kh szántóból és egy kis berekből álló földet. Mintegy 10 kh gazdáiként viszont eladósodtak a Bajai Takarékpénztár felé 4.000 P-vel, s említett ingatlanukat 1935-ben 800 P-ért kénytelenek voltak eladni. Magusic Pavo a vételárat természetben, búzában fizette ki.

A Siklóst Szentmártonnal összekötő ut mellett Györkő Sándor kisharsányi lakostól 1935-ben Magusic Marko és Magusic Ana nevére 560 P-ért 2 kh homokos földet vettek. 1936-37-ben 180x50 tő akáccal telepítették be, azzal a céllal, hogy mintegy 10 év múltán már ne kelljen telente uradalmi erdőben a fa biztosításáért kitermelést vállalni.

Maticanac Pavo szentmártoni lakos 1936-ban mostohafiához költözött Torjancra, aki ott bíró volt. Magusic Pavo 120 P-ért megvette tőle a helyi "osztatlan közös legelőbirtokosság legeltetési társulata" tulajdonául jegyzett ingatlanból 1/161-ed részét. A következő évben Magusic Mark és Ivanác Márkné szerezte meg egyenlő arányban a Kodrastika dűlőben eladott 220 □-öl réti földet. A 911 P 60 fill. vételár felét azonnal, másik felét fél éven belül fizették ki. A terület felét szántották, felét rétnek hagyták.

A család tehát vagyonát mindenekelőtt föld vásárlására igyekezett fordítani. A vétel a kényszer /tulajdonközösség megszűntetése/ és a lehetőség szabta határok között mozgott. Ez utóbbinak nemcsak a kínálat, hanem a család tőkéje is határt szabott. Így egyszerre csak 1-1,5 kh-nyi terület megszerzését vállalhatták. A céltudatosság csak a fenti körülmények után következett.

A II. vh előtt a család vagyona kb. 20 kh szántóból, 3 kh rétből, összesen 3 kh legelőből, erdőből, szőlőből állt. A szántóterület növekedését a századfordulótól nemcsak az újabb vásárlások hanem a legelőterület feltörése, a vízszabályozás is elősegítette.

Ezzel a földnagysággal a község 15 legmódosabb családjá közé tartoztak. Fölötte álltak a falubeli átlagos 5-12 kh-soknak, de lényegesen elmaradtak a leggazdagabb 40 kh-os tulajdonos mögött. Elettükkel több hasonló helyzetű család mellett mintát, követendő példát jelentettek a falunak. A község értékrendjében a szorgalmas munkavégzés mellett a gazdaságtalan külsőségeknek is determináló szerepük volt. Így a drága, diszes viseletnek, a jól futó szép állatoknak, a fényes, festett kocsinak, amire ők is nagy gondot fordítottak.

A család a 6-7 kh-on 70-80 q búzát termelt. A háztartásnak 30 q kellett - három havonta vettek 10 zsákkal örletni Siklóstra vagy Nagyarsányba. A fölösleget értékesítették. Kukoricát 6 holdon termeltek, mintegy 2 vagonnyi csöveset. Mivel 6-8, esetleg 5 hízót tartottak /amiből 2-3-at vágtak le/, így jelentős részét föllették. Ami megmaradt, azt május táján morzsolták és így értékesítették.

Zabot 2 kh-on, árpát 1 holdon termeltek. 300 8l répát, 100-200 8l krumplit, változó mennyiségű lucernát, kendert, lent termeltek. A réti szénából jutott eladásra is.

A századelőhöz viszonyítva a földterület, s ezen belül a terménymennyiség is növekedett, addig az állatállomány nagysága változatlan maradt. A két igásló mellett két növendékot neveltek, s a betanítás után értékesítették. A fejésre két szarvas-marha borjait eladták, üszöket nem hagytak a régiók fölváltására. Az említett hizók mellett sülloket, malacokat tartottak, értékesítették. A sertésekkel elég sikertelenül gazdálkodtak, rendszeresen állatvész, betegség vitte el egy részüket a befektetés sokszor nem térült meg. Az asszonyok ruházatához szükséges gyapjút 5-10 birka tartása fedezte.

A család megélhetésének gazdasági alapját adta a földterület, melynek terményéből a felesleget, az általa táplált állatokból csak a szaporulatot értékesítették. A maradékból viselték a közterheket és beruháztak.

A két világháború között a család lényegében a tulajdonában lévő föld megművelésére, állatainak gondozására volt képes. Nagyobb földterülettel idegen munkaerő alkalmazása nélkül nem boldogultak volna. Besegítés mások részéről így is jelentkezett, mivel a család által végzett fuvarozást, állatokkal folytatott munkát ledolgozták. Idénymunkáknál alkalmaztak egy-egy napszámost, de cselédet vagy szolgát nem tartottak. Összegeléssel végeztek bizonyos munkát /pl. cséplés, szüret/. A férfiak telente az évi faszükséglet biztosítására erdei munkát vállaltak. A századfordulón még a Draskovics család Dráva-menti erdeiben, az 1920-as évektől gróf Benyovszky birtokán. Márton napjától általában 2 hónapon át végezték a fakitermelést részért. Tavasszal, nyáron a leányok, asszonyok részére kínálkozott munka az erdőben /pl. ültetés/.

Gazdasági tevékenységük az önellátásra törekedett, jelentős mértékben a hagyomány által volt meghatározott. Nem specializálódtak, nem folytattak belterjes tevékenységet. A rendelkezésükre álló tőkét nem forgatták kellően, még kamatozás érdekében sem helyezték bankba.

A család életét továbbra is a fentiekben ismertetett nagycsaládi vonások jellemezték. A gazda uralma, a hierarchikus szervezet, a munkamegosztás lényegében változatlan maradt. 1939-ben sor került Ivanac Marko házasságára. A gazda terve eredetileg az volt, hogy a birtok együttmaradása érdekében Magusic Agával házassítja össze, de végül is a vérfertőzésre történő figyelmeztetés után lemondott elképzeléséről. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy egy ke lány legyen unokája felesége. A megfelelő arát Janjic Anában egy kb. 10 kh-val rendelkező család lányában találták meg. A több jelölt közül azért döntöttek mellette, mivel a két család földjei közel estek egymáshoz, a kertek egymás végében voltak. Magusic Aga férjhezadásában is a gazdának, s nem a szülőknek volt döntő szava. A vagyoni tényezők figyelembevételével választották ki az egyedüli gyermek Matovic Stipot, ahol is a családnak kb. 16 kh földje volt. A személyen túl a gazda szabta meg az esküvő időpontját, meghatározta és irányította a lakodalommal kapcsolatos előkészületeket. Az

utóbbi ideje alatt a szülőknek végezniök kellett az időszerű mezőgazdasági munkákat. A lakodalommal kapcsolatos terveket, teendőket, elképzeléseket a gazda meg sem beszélte velük.

Érdemes pár szót szólni a Matovic családról is. Az új aszszony a családba bekerülve férjén /aki egyébként második unokatestvére volt/ kívül annak szüleit és nagyanyját találta. A vezető szerepet az anyós /Veres Manda/ töltötte be, mivel az após csak vő volt a háznál. Anyósa kezelte a pénzt az utolsó forintokig egészen az 1966-ban bekövetkezett haláláig. A család sem az összegekről, sem annak hollétéről, a vele való gazdálkodásról, kölcsönzésekről semmit sem tudott, arról számadás nem történt.

A két házasság, s a velük kapcsolatos események vezettek végző soron a szétköltözésekhez, a nagycsalád felbomlásához. Az ilyen jellegű családi szervezetben általában megfigyelhető, hogy az alárendelt helyzetű családtagok mennyire ügyelnek az egyenlő elosztásra, s milyen hevesen tiltakoznak valaki előnyben részesítése ellen.

Magusic Marko alárendelt helyzete ellenére mindent megtett annak érdekében, hogy Ivanac Marko az esküvőt követően ne hozza házhoz a lányt, hanem költözzön hozzá. Tekintve hogy a lány egyke volt, ez nem számított elképzelhetetlennek a falu normái szerint sem. Célját elérte, de Ivanac Marko az esküvő után 1 kh szántót kapott a legjobb minőségű földekből, míg lánya, Magusic Aga ugyanezt a mennyiséget nem kapta meg. Magusic Pavo a lánnyal szemben csak a férfit elismert hagyomány képviselője volt, de fia ezt már igazságtalannak tartotta.

Felmerülhet, hogy Magusic Marko miként tudott szembefordulni apjával, a gazdával. S itt kell figyelembe venni azt, hogy mögötte, pontosabban felesége mögött milyen gazdasági lehetőség állt. Markovic Ana szintén egyedüli lány volt, akinak módos apja már 1930. körül sem tudta egyedül megművelni földjét. Felesbe adta ki, a lovai értékesítésével 1928-ban a már említett földterületet vett meg lánya számára. Ezt a Magusic család közösen művelte, de fele jövedelme Markovic Anat illette. Apjának viszont munkászekerekre volt szükség földje megműveléséhez.

A két házasság körüli viszályok, id. Ivánácz Márkné nem mindebben feddhetetlen élete szakítást eredményezett Magusic Pavo és fia között. 1941-ben Magusic Marko feleségével az apósához, Markovi Marcikához költözött.

Magusic Pavo és felesége felesékkal próbálkoztak, de anyagi helyzetük hamarosan megrendült.

Életük, sorsuk igazolja, hogy a nagycsaládot a rokonai összetartozás ellenére is elsősorban gazdasági egységnek kell tekinteni. A kialakított szervezet, a tagok jogai, kötelességei azt a célt szolgálták, hogy a rendelkezésre álló földterületet megművelésre, az állatállomány gondozásra kerüljön, a család vagyona gyarapodjék.

VI.

Magyarországon a nagycsaládok megszűnése általában a századfordulóra tehető. Alsószentmárton község esetében, s ezen belül a vizsgált családnál is strukturájában ekkor szűnik meg. A nagycsalád egyéb jellemzői viszont tovább éltek, bizonyítva, hogy a nagycsalád felbomlása nem történhet átmenetek nélkül. A hosszú évszázadokon keresztül kialakított, megőrzött szokások, az etnikum zártága eredményezték, hogy a nagycsaládi élet igen sok eleme a közösség felbomlásáig élt.

A sokác nagycsalád magában hordozza a délszláv házközösség /zadruga/ több vonását, de a gazdasági, társadalmi körülmények miatt igen közel áll a magyar nagycsaládhoz. Délszláv vonásnak tekinthető az egy birtokon, egy ingatlanon, de külön kijerekben történt lakás, a feleség hozományából eredő jövedelem különvagyonijellege.

A község lakossága a nagycsaládokra külön kifejezést nem ismert, egyszerűen családnak d r u z i n-nak nevezi, szemben az irodalmi nyelvben használatos porodicával.

A nagycsaládok fennmaradását elsősorban a vagyoni okokra vezethetjük vissza. A cél ilyen módon a vagyon megtartása, gyarapítása volt. Az együtt tartott nagyobb föld és nagyobb számú állat biztosabb megélhetést nyújtott, mint a felosztás. /Országosan is egy-egy község viszonylag módosabb családjai maradtak ilyen szervezetben./ Emellett esetünkben nem hanyagolható el az elzárt közösség, a hagyományhoz történő ragaszkodás sem. /Jól példázza a hagyományörzést, hogy a község asszonyai a szétköltözésig nagyrészt maguk szötte-varrta viseletben jártak./. Az öregek igénye szintén a nagycsaládi vonások fenntartása irányában hatott.

Egyértelmű az is, hogy a délszlávoknál erősebbek a vérségi kapcsolatok, s a nagycsaládoknak magasabb a számuk, nagyobb a jelentőségük, mint a magyaroknál.

A nagycsalád a felszabadulásig sok pozitív vonást hordozott jól szervező, kellő szakismerettel rendelkező gazda vezetése alatt gazdaságilag hasznos szerepet töltött be akkor is, ha kérései között az egyént rengeteg megalázás, kényszer érte. Vizsgálatunk egyben bizonyítja, hogy a családi szervezet még egy hagyománytartó közösségben sem fogható fel merev, változatlan intézményként.

Az anyag gyűjtését 1980-81-ben végeztük. Felhasználtuk a síklősi Római Katolikus Plébánia /sokszor hiányos/ anyakönyveit, továbbá a Janjic-Magusic család iratait.

Adatközlők:

Magusic Marko /1903- /, Markovic Ana /1905-1980/, Magusic Aga /1923- /.

A felhasznált főbb szakirodalom:

Balassa I. - Ortutay Gy.: Magyar Néprajz, Bp. 1979.

Barabás J.: Die Großfamilie in Ungarn Ethnologia Europaea VI. 1972.

Cseh I.: A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad községben Szeged, 1971-1972.

László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete, Bp., 1944.

Magyar Néprajzi Lexikon I-III. Bp. 1977-1980.

Manga J.: Palócföld, Bp. 1979.

Morvay J.: Asszonyok a nagycsaládban, Bp. 1981.

Szabó L.: A magyar rokonsági rendszer, Debrecen, 1980.

Tárkány Szücs E.: Magyar jogi népszokások, Bp. 1981.

Timaffy L.: Szigetköz, Bp. 1980.

Az Európában diadalutát tevő címertani reneszánsz Magyarországot sem kerülte el. A heraldika szabályainak többé-kevésbé szem előtt tartásával hazai városaink is új címereket választottak. Ezek sorában különös figyelmet érdemel néhány dunántúli városunk érdekes és értékes szimbolikájú jelképe: Esztergom vágott pajzsának alsó, vörös mezőjébe 4 ezüst pólyát helyezett, Tata pedig vörössel és ezüsttel hétszer vágta hasított pajzsának az első felét. Bizonyos mértékig rokonítható e két város címerével Győr is, mely hasított pajzsának hátulsó, vágott felébe a második vörös mezőbe három fehér hullámos pólyát helyezett. A címerhasználatot szabályozó városi tanácsi rendeletek meg is magyarázzák a választott heroldalakok jelentését. Esztergom esetében a pólyák a városnak az Árpádokkal való szoros kapcsolatára utalnak /1/, míg Tata pajzsának vörös-ezüst sávozatu mezője a település Árpádkori eredetét szimbolizálja /2/. Zárójelben itt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelvű címertani irodalom a páros számú vágással kialakított minden második tagot pólyának nevezi, míg a páratlan számú vágással osztott pajzs, ill. mező esetében egyszerűen vágásokról, vagy egyszer, háromszor, ötször, hétszer stb. vágott pajzsról, ill. mezőről beszél. E bonyolult szóhasználat igen nehézkesen alkalmazható olyan, egyébként egymáshoz igen hasonló pajzsok együttes megnevezésére, ahol a páros és a páratlan számú vágással kialakított mezők szerepelnek. Ezért - egyelőre kísérletképpen - a nagyszámú páros és páratlan vágás közös neveként az újabb irodalomban más szerző által is alkalmazott "sávozat" kifejezést választottuk /3/. Győr címerének három fehér hullámos pólyája a Duna, Rába és a Rábca folyót jelképezi /4/. A sávozott pajzsmező több mint $3/4$ évezredes multira tekint vissza a magyar heraldikában. Legrégibb, datált előfordulása 1202-ből Imre király aranybullájáról ismert /5/. Az aragóniai címer cölöpjeinek /6/ magyar párjaként kialakított sávozott magyar királyi pajzsok a XIII. században az Árpád-ház családi címereként szerepeltek; akkori városaink címerébe kerülve pedig az illető település királyi tulajdonára, és az ebből származó uralkodói védelemre utalhattak /7/.

Esztergom sávozott pajzsmezője pecsétekkel, ill. pecsétnyomóval bizonyíthatóan XIII. századi /8/. Tata címeréről sem zárható ki teljes bizonyossággal az Árpád-kori eredet, noha legrégibb előfordulása csak 1490-ből ismert /9/, s ennek ábrázolása alapján inkább Anjou-kori város címereink sorába illik bele, mert nem csak az Árpádok vágásait és kettőskeresztjét, hanem az Anjou-

liliumokat is tartalmazza /10/. De ha később nyert is Tata címert, Anjou-kori uralkodóink alatt a király címerére emlékeztető pajzsmező, a város királyi tulajdonára, ill. az ebből várható uralkodói uralomra utalhatott. A XV-XVI. század fordulójára a sávozott pajzsok az uralkodóra utaló szimbolikája új értelmezésnek adta át a helyét. Ekkoriban az egyes mesteralakok mögött földrajzi értelmezést is kezdtek keresni. Szlavóniának 1496-ban az II. Ulászló királytól adományozott címerpajzsán kék mezőben látható két ezüst hullámos pólya már a Drávát és a Szávát jelképezi /11/. Hasonló értelmet kapnak a Kassa 1502. évi címerében szereplő vágások, amelyeket az ország címeréből átvett jelképekként magyaráz a királyi oklevél, s a négy legnevezetesebb folyóval, a Dunával, a Tiszával, a Drávával és a Szávával azonosítja /12/. Minthogy pedig az ezüst sávozatot az ország négy nagy folyójával azonosító értelmezés az államcímerre vonatkoztatva Werbőczynek az 1848 előtti magyar nemesség által "bibliaként" forgatott Hármaskönyvébe is belekerült /13/, csakhamar általánosan ismertté vált, s évszázadokra bevonult a köztudatba annak ellenére, hogy a XIX. században ezt az azonosítást már többen kritikával fogadták /14/. Így érthető, hogy az ezüst pólyák és a Duna-Tisza-Dráva-Száva azonosítása a fegyverváltás megfizetése után 1708-ban ismét szabad királyi városi rangot nyerő Esztergom címerének a magyarázataként is megjelenik; ezt a címet 1725-ben ismét átírják és megerősítik /15/. Hasonló értelmezést kapott Győr 1743. évi címeres levelében a vörös mezőben látható három pálya is, amelyek a Dunát, a Rábát és a Rábcát jelképezték /16/.

Amint látjuk, vörössel és ezüsttel sávozott címerpajzsainknak az országcímer mintájára elterjedt, folyókra utaló szimbolikája már jóval a XX. század előtt kialakult. Ugyancsak a régi időkbe és az államcímerre vezethető vissza egy, a vágásokhoz és a kettőskereszthez együttesen kötődő további értelmezés, amely a XIX. és a XX. századbeli városcímer magyarázatokra szintén kihatott. Budának pecsétjére a XIII. században felvett, s a középkorban használt vágásos pajzsát /17/ a török kiűzése után olyan címerrel cserélték fel, amelyen már nem szerepeltek vágások. A városi polgárság és a tanács ekkor vésetett pecsétjén olvasható BURGER MAISTER UND RATH DER KÖNIGL/ICHEN/ RESIDENZSTAT OFEN AN/N/O 1689 felirat egyértelműen mutatja, hogy a város vezetői igényt támasztottak: Budát királyi székhellyé azaz az ország fővárosává kívánják tenni, s ezt az igényüket a város 1703. évi kiváltságlevelébe is belefoglalták. Ennek heraldikai kifejezéseként az 1704-ben nyert királyi oklevél Buda nagy /a vágásokat nem ábrázoló/ címerpajzsa fölé egy kisebb, kerek pajzsot is helyezett, amely az ország vágásos és kettőskeresztes címerét ábrázolta, s mindezzel azt jelezte, hogy Buda az ország fővárosa és a királyi székhelye /18/.

Minthogy Buda 1873-ig ezt a címet használta, érthető, hogy az az értelmezés a modern kor heraldikusait is befolyásolta.

A XIX. század végén a magyar törvényhozás törvényt hozott az Országos Községi Törzskönyvbizottság felállításáról. Az 1898. évi tc. rendelkezése alapján a bizottság felülvizsgálta valamennyi magyarországi helység nevét, ahol szükség volt erre modernebb forma-

ba öntötte annak helyesírását, szükség esetén intézkedett egyes községnevek megváltoztatásáról stb. /19/. A felülvizsgálat a községi pecsétekre s azok ábrázolásaira is kiterjedt. A községek választhattak, hogy csak - meghatározott szabályok szerint szerkesztett - feliratos pecsétet kívánnak-e használni a jövőben, vagy régi címerüket, ill. pecsétábrájukat is fel kívánják-e tüntetni. Ez utóbbi esetben azonban az Országos Törzskönyvbizottsághoz fel kellett terjeszteni azokat a dokumentumokat /első sorban a címeradományozó okirat másolatát/ amelyek az újonnan jóváhagyandó címerek ill. egyéb pecsétábrázolások használatának a jogosultságát bizonyították /20/.

Ezt az utóbbi lehetőséget főleg a városok választották. Ők ugy érezték, hogy a rangjukhoz hozzátartozik a címeres pecsét vése, ami viszont azzal járt, hogy a századunk elején lefolytatott név és pecsétvizsgálati eljárások során városaink, ill. azok levéltárosai helytörténeti "hivatalból" feltárták városcímereik történetét.

Az eljárás eredményeként 1908-ban Tatának olyan címeres pecsétet vészték, amely hasított pajzsra első felét vágta, az így nyert jobb első kék mezőben az Anjou-liliomok voltak láthatók, a hasított pajzs jobb második mezőjébe került a vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, míg a hasított pajzs vörös mezőjébe aranyozott alpon álló ezüst kettőskeresztet helyeztek /21/. Tehát Tata a modern korban is hű maradt az ősi címere ábrázolásához. Hasonló maradt Esztergom címere is. A felülvizsgálat eredményeként a város pecsétjében "bástyafal közepére egész terjedelmében Magyarország címerének egyik fele, ti. vörös mezőben négy ezüst pólya külön pajzsban van ráhelyezve" /22/. Győr is követte a korábbi hagyományokat, amennyiben a XX. század elején használt pecsétjén is feltüntetette hasított és bal oldalon vágott pajzsra harmadik mezőjében a három pólyát /23/.

A sávozott mezők szimbolikáját illetően az Esztergom címeréről és pecsétjéről külön tanulmányt író Kemény Miklós a XVIII. század eleji budai és esztergomi királyi címerlevelek értelmezését továbbfejlesztve úgy vélekedett, hogy: ["A magyar címerrel való kapcsolatot a hivatalos várost jelképezi... A vörös színről azt olvastam, hogy haragot jelent, de címerünkben nyilván a bátorság, s a velejáró véráldozat kifejezője. A négy ezüst pólya az ország négy főfolyóját jelzi, átvitt értelemben pedig az egész ország feletti hatalmat" /24/.

Amint láthatjuk, a feldolgozás szerzője megpróbálta összeolvasztani a sávozott címerpajzs értelmezésére különböző korszakokban született felfogásokat, s ezeket még megtette a heraldika egyik a tudományos szakirodalomban már régen elvetett, de mindig újra, meg újra kísértő irányzatának a felelevenítésével. Ez az elvetélt irányzat minden címerkép, minden heraldika, sőt minden heraldikai máz mögött konkrét értelmet velt felfedezni, amivel a heraldikát a tudománytól elrugaszkodott merész kombinációk tárházává süllyesztette volna. Köztudott, és az előadottakból is kitűnt, hogy a címereknek még a leggyakrabban előforduló ábrázolásaihoz is a különböző korokban és helyeken a legkülönbözőbb értelmezéseket fűzték, a heraldika kutatójának ezért egy-egy konkrét címer elemzése során igen óvatosan kell bánnia más helyen, más korszakban keletkezett értelmezések felhasználásával.

Bár Kemény az esztergomi címer szimbolikájára felállított felfogását megismételte /25/, ez mégsem talált elfogadásra, - s amint láttuk - Esztergom új, 1971. évi címerének a megalkotói, amikor városuk napjainkban használatos pajzsára is ráhelyezték a vörös-ezüst sávozatot, nem követték ezt a megalapozatlan magyarázatot hanem lényegében helyesen városuknak az Árpádokkal való kapcsolatára utaló szimbólunként fogták fel a vörös mezőbe helyezett négy ezüst pólját.

Tata címerének elemzését már a múlt századi szakirodalom elvégezte /26/. A címet az Anjou-korhoz kötő felfogás ellen nem is került fel lényegesebb ellenvetés a századunk első felében használt tatai címer liliomainak és sávozott pajzsának a szimbolikáját illetően. Mint érdekességet kell megemlíteni, hogy 1964-ben egyik a városról írt utikönyv szerzője egy, 1388-ban "civitatis Tata" határát említő oklevélben a "civitas" szót "címeres városnak" értelmezte /28/, ennek az egyéni fordításnak semmi tudományos alapja nincs. Tata új, 1970. évi címerében nem szerepelnek a liliomok, s mivel a címer vörössel és ezüsttel hétésszer vágott első mezeje ténylegesen hasonlít az Árpádok pajzsára, nem lehet kifogást emelni a település Árpád-kori eredetére utaló szimbolikája ellen, már csak azért sem, mert Tatát valóban említik már az Árpád-kori oklevelek is. Győr hullámos póljainak a szimbolikáját illetően a kutatók a századfordulótól tartották magukat a XVIII. századi címerlevél értelmezéséhez /29/. S mint hogy Győr 1968-ban alkotott új címerében is megtartotta a vörös mezőben szereplő három, hullámos ezüst pólját, ezek Duna-Rába-Rába jelentése ma is él. Érdekes, hogy míg Budának a XVIII. század elejétől címerpajzsra főlé helyezett országcímer az 1703-as oklevél tanúsága szerint a helység főváros voltára utaló szimbolikát nyert, a Buda, Pest és Óbuda egyesítését az egyesített településnek az ország székesfővárosává válását követően felvett új címerébe nem került be ez az ábrázolás. Ugyanakkor azonban az új főváros hullámos ezüst pályával vágta címerpajzsát /30/. Ennek a Dunával azonosítására a történelmi országcímer sávjai mellett más analógia is hathatott: a hullámos pólját konkrétan a fővároshoz és a Dunához köthető előzmények is csaknem egy évszázaddal korábbi időre vezethetők vissza, amikor Mária Terézia 1780-ban díszes oklevélben, "Diploma Inaugurale"/kiadta a Nyagyszombatról Budára költözött egyetem kiváltságait, az egyetem pecsétjébe adományozott pajzs talpába hullámos póljához igen hasonló hullámos vizet festettek, amelyet a Diploma kimondottan a Dunával azonosított /31/. A hullámos pólját a fővárost átvezető folyam szimbólumának való felfogás századunkban is él. Fővárosunk modern címerében is szerepel a vörös mezőt vágó, s így Pest egytornyú és Buda három tornyú arany várát egymástól elválasztó hullámos ezüst sáv, mint a Duna megjelenítője /32/.

Mint hogy pedig a pólja, hullámos pólja folyóként való értelmezése már régóta ismert, az elmúlt másfél évtizedben megalkotott kommunális címerek előszeretettel alkalmazzák őket a városok szomszédságában hullámozó vizek szimbolizására. A már eddig is említett dunántúli városokon kívül kék mezőben 12 arany hullámos pólját találunk Balatonfüred címerében, amelyek a Balaton parti fekvést és az üdülő jelleget ábrázolják /33/, míg Dombóvár ezüst hullámos póljával jelzi a Kapos folyót /34/.

A nem dunántúli városok közül Szeged címere két ezüst harantpólyával jelzi a Tiszát és a Marost, Balassagyarmat a pajzstalpban látható ezüst hullámos pólyával az Ipolyt, Békés ezüst sávval a Köröst, Jászberény két kék hullámos pólyával a Zagvyát, stb.

Láthattuk, hogy az Árpádok címeréből eredő, az elmúlt évszázadokban különböző értelmezéseket nyert vörös-ezüst sávzat szimbolikája századunkban is újabb és újabb értelmezéseket kapott, s a belőle levezethető mesteralakok végül modern városi címereink leggyakrabban választott ábrázolásainak a sorába kerültek. Ugy érezzük, ezért nem volt hiábavaló megvizsgálni a mesteralakok szimbolikáját, hiszen ez - képletesen kifejezve - olyan hidat alkot, amely a múltból napjainkig ível. S hogy, nem lehet elég fontosnak tartani a kommunális heraldika szimbólumai mögött rejtőzködő eszmetörténeti értékeket, legyen szabad végezetül kivonatossan idézni Meszes Ferencnek, az azóta Csehszlovákiához csatolt kis Farnad község /mai nevén: Farná/ jegyzőjének a századfordulón írt beadványát, amelyet meg kellene fontolni városi és falusi helytörténeti kutatóinknak, csakugy, mint a döntésre jogosult hivatalos személyeknek.

Bár e levél egyes megfogalmazásai, nyelvi fordulatai 8 évtized távlatából természetesen nem minden fedik mai foglmainkat, az alap gondolatot ma is érvényesnek, s szinte programként kitűzhető célnak tekinthetjük:

"Valamint a régi nemesi családok eredete s származásával szoros egybefüggésben áll a családi címer, s az ezt magában foglaló pecsét, éppugy áll ez a népcsaládoknál, a vármegyék, városok s községekénél is... A pecsét használata a jogéletben igen fontos szereppel bír. A pecsét az, ami az illető megye, város vagy község nyilvános megjelenésénél, nyilvános életműködése folyamánya képpen kiadott okmányoknál hitelesítő eszközét képezi. A pecsét tehát szimbóluma az illető népcsalád önmrendelkező hatalmának.

És eme szép magasztos és fontos hivatásával szemben azt látjuk a községeknél, elvetve származásukat, elfordulva a múlttól, hivatalos pecsétjüket egyszerű feliratból állították össze. Ez a szép történelmi leszármazásnak profanizálása. Amíg egyrészt nem függ össze az ily pecsét a község eredetével, másrészt nem illő egy község fogalmának méltóságához, de nem felel meg fontos hivatásának sem Tudok községeket ..., hogy mint primási eredetű falvak 1600-as évekből származó, s az irattárban őrzött pecsétnyomójuk megvan, mely a feliraton kívül a primás alakját foglalja magában, mégis hivatalos pecsétjük más egyszerű feliratból álló közönséges bevezető.

Ezt a visszás állapotot meg kell változtatni, vissza kell adni a községi pecsétnek a tőle elvont, s multra támaszkodó magasztos jellegét. Meg kell adni a községeknek jelenje, s multja közti összefüggést, a kapcsot; ezt a kapcsot csakis a régi, a község származásával összefüggő, s vonatkozásokat tartalmazó pecsét képezheti. Ha az eredeti pecsétnyomó nincs meg, meg lesz a mód, hogy a községek eredetüket kikutathassák... s annak megfelelő pecsétformát megállapítsák, mert csak az ily pecsét felel meg a hivatalos pecsét igazi jellegének, csak az ily pecsét méltó a községi jogélet kifejezőjeképpen szerepelni" /35/.

F o r r á s o k :

- /1/ Esztergom Város Tanácsa 2/1971. /XI. 15./ sz. rendelete - Uj Magyar Központi Levéltár. Címerek és címerhasználat., a 40-1./1970. Miniszter Tanácsi rendelet 5.
- /2/ Tata Város Tanácsa 3/1970. sz. rendelete - Uj Magyar Központi Levéltár. Címerek és címerhasználat a 40-1/1970. Miniszter Tanácsi rendelet 21.
- /3/ V.ö. Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája - Középkori kutfőnk kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 371-374.p. /Memorie Saeculorum Hungariae 1./
- /4/ Győr Város Tanácsának 10/1968. sz. rendelete a város címerhasználatának a rendjéről - Uj Magyar Központi Levéltár. Címerek és címerhasználat a 40-1/1970. évi Miniszter Tanácsi rendelet 6.
- /5/ Döry Ferenc: Magyarország czimerének kialakulása. Turul XXXV. /1917/ 17. p.
- /6/ A legújabb feltételezések szerint a cölöpök a mai Svájc területéről kerültek az Ibériai félszigetre - Michel Pastoureaux: L'origine suisse des armoires du royaume, d'Aragon - Tiräge a part des Archives héraldiques suisses. Annuaire 1980. 3-10.p.
- /7/ Bertényi Iván: A vörös-ezüst sávzat funkciója néhány városunk címerében - Előadás: a Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottságának Eszmetörténeti Ülésszakán 1976. X. 22. - Az Eszmetörténeti Kérdések a Feudalizmusban c. munkában megjelenő tanulmány.
- /8/ Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény /D1/ 76145 F. Vattai Erzsébet: Az esztergomi latinok kettős pecsétje - Archeológiai értesítő XC. /1963/ 39-45.
- /9/ Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény /D1/, 19678 Wenzel Gusztáv: Tata fénykora. 1412-1542. Budapest, 1879. 10.p.
- /10/ Helytelen okfejtéssel I. Lajos király uralkodásához köti, s így végeredményben helyesen Anjou-korinak tartja a tatai címert Rohrbacher Miklós: Tata története. Tata 1888-1889. 27-29. és 233-236.p.
- /11/ Donászy Ferenc: Nemzeti jelvényeink története. Budapest, 1941. 66-67. p.
- /12/ Kemény Lajos: Kassa város címeres levelei. Turul XXIII. /1905/. 171-172. p.
- /13/ Tripartitum. P.I.T. 11. §. 3. Idézi: Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. Különnyomat a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent-Norber Gimnáziuma évkönyvéből. Gödöllő, 1942. 20. p.

- /14/ Horvát István: Magyarország régi pólýás czimeréről - Tudományos Gyűjtemény XVII. esztendei folyamat /1833/ XII. kötet 77, 82-83. p. Fényes Elek:Magyarország statistikája. Pest. I. 1842. 20. p.
- /15/ Varju Elemér: Czimeres könyvek a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában II. Podhraczký József városi czimerkönyvei. Turul. XX. /1902/ 77. p.
- /16/ Szávay Gyula: Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. 73-74. p.
- /17/ Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása.- Tanulmányok Budapest Multjából XIV. /1961/ 109-130. p.
- /18/ Podhraczký József Collectio Diplomatum quibus privilegia ac jura omnium liberarum regalium civitatum ac districtuum continentur, Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Lat: 2230.I. 242-243. p.
V.ö. Dr.Toldy László: Budapest régibb és újabb czimerei Ország Világ XVII. /1896/ II. 16. 102. p.
- /19/ 125000/1898. B.M. rendelet: A községi és egyéb helynevekről szóló 1898. IV. tc. 4 §-a értelmében felállítandó ... Országos Községi Törzskönyvbizottság szervezeti és ügyviteli szabályzata Budapesti Közlöny 1898. dec. 7. /292. szám/ 2-3. p. Hargitainé Bárczy Orsolya: Az Országos Községi Törzskönyvbizottság Budapest, 1979. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Levéltári leltárak I. 7-13. p.
- /20/ Buday László: A község és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. tc. végrehajtása. Budapest, 1903. 70. p.
- /21/ Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Országos Községi Törzskönyvbizottság iratai 123. doboz, 41-45 szám.
- /22/ B.Ü.M. - 112690/I. a. 1903. Idézi és ismerteti: Kemény Miklós: Esztergom város cimere és pecsétje. - Esztergom Évlapjai I. /1925/ 82. p.
- /23/ Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Országos Községi Törzskönyvbizottság iratai, 9. doboz, Győr-Sopron Vármegye, városok 9. p.
- /24/ Kemény Miklós, i.m. 83. p.
- /25/ Kemény Miklós: Esztergom város cimere és pecsétje. - Ósváth Andor /Főszerk.:/ Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene. Budapest-Sashalom, 1938. 347. p.
- /26/ Rohrbacher Miklós, i.m.: 27-28. és 233-240. p.
- /27/ Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis X/1. Budae, 1834. 445. p.
- /28/ Dr.Rados Jenő: Tata. Budapest, 1964. 20. p.

- /29/ Szávay Gyula, i.m.: 65-77. p., Győr vármegye. - Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Dr.Borovszky Samu. Budapest, é. n. 364. p., Jeney Ferenc /Szerk.:/ Emlékkönyv. Szabad és királyi rangra emelésének kétszázadik évfordulója alkalmából kiadja Győr szabad királyi város közönsége. Győr, 1943., Függelék. +Czigány György vez. munkaközösség: Győr, Budapest, 1974*, /Panoráma/, 45. p.
- /30/ A Magyar Királyság és társországainak városi czimerei.Schroll Antal és társa műkiadók. Bécs, 1887. I. tábla.
- /31/ "Occupante basin fluvio Danubio" - Bertényi Iván: A budapesti Eötvös Lőránd Tudományegyetem új címere. - Unnapi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, 1980. 28. p.
- /32/ Castiglione Endre /összeáll.:/ A magyar városok címerei. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1975. 35-36. p.
- /33/ U.o.: 85-86. p.
- /34/ U.o.: 109-110. p.
- /35/ U.o.: 67-68. p., 81-82. p. 89-90. p., 157-158. p.
- /36/ Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Országos Községi Törzskönyvbizottság, 59. doboz. Komárom megye. Összesítések és vegyes iratok, 1253-1755.

HALÁSZ IMRE: ZALA VÁRMEGYE ÉS SZÉKHELYÉNEK CÍMERE

Nem áll rendelkezésünkre pontos adat, hogyan és mikor alakult ki Zala vármegye címere. Az 1886-ban kiadott Zala vármegye története. Oklevéltár. I. kötet címlapján egy 1550-es datálású pecsétet közölnek, mint legrégibb vármegyei pecsétet. Kereketalpu karéjos pajzsban egy gyűrűből /körből/ három fa nyulik a magasba. A pajzstalp felett vékony pólya, alatta ZALA felirat. Körirata: SIGILUM COMITATUS ZALAD + 1550 /1/ /1. ábra/. Ennek nyomát azonban iratokon nem lehet fellelni.

A VÁRMEGYE PECSÉTJE 1550.

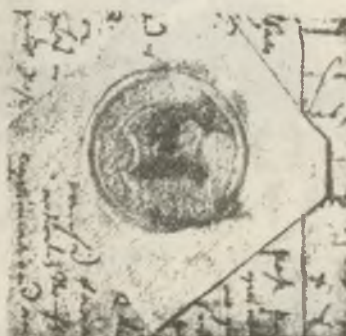
1. ábra

Más a helyzet a kilenc évvel későbbre datált, ugyanennek a kötetnek 640. oldalán ábrázolt pecsétlenyomattal /2/ /2. ábra/. Itt a SIGILUM COMITATUS + ZALA + 1559 + köriratu 32 mm átmérőjű osztapecséten egy kereketalpu karéjos pajzsot látunk, ahol a pajzstalpba ZALA betűket véstek. A 4 betű felett keskeny pólya húzódik, felette a pajzs kétharmad részét elfoglaló címerkép: egy körből /esetleg gyűrűből/ kiemelkedő három fa /3/ /3. ábra/. Ezt a címeres pecsétet 1591-ben használták. 1626-ban azonban egy másik, ugyanilyen méretű pecsét használatos, és ezt a pecsétet használja a vármegye 1849-ig. Ez a SIGILUM COMITATUS ZALA köriratu pecsétben pólyált reneszánsz pajzsban 12 ágú lebegő korona látható /4/ /4. ábra/.

A régebbi pecsét további sorsát nem ismerjük.

2. ábra

3. ábra

Miután kezdetben sem lehetett pontosan megállapítani, a vármegye címerének alakját és színeit, ezért van az, hogy sok címer-ábrázolásnál a megyecímer más-más alakot vesz fel. Az első ábrázolása, amelyből a színekre is lehet következtetni Tomasich János megyei mérnök 1792-ben készült Zala megye térképén látható, ahol ezüsttel pólyált kék tojásdad alakú pajzsban 6 ágú aranykorona lebeg. /A másik címer a megye főispánjának az Althanoknak családi címere /5/ /5. ábra/.

Az ugyancsak Tomasich által 1800 körül készített "Szala vármegye" térképén a szimbólika ugyanaz, csak a pajzs alakja más /6/ /6. ábra/.

4. ábra

5. ábra

6. ábra

A zalaegerszegi órás, lakatos céhek szabályzatának 1839-ben készült másolata /7/, mely szabálytalan alaku pajzsban látható, ugyanez a szimbolika, de itt a pályán balra mutató nyilat is látnunk /7. ábra/

7. ábra

Ugyanez szerepel /más pajzssal/ Gönczy Pál Zala megye térképén /8. ábra/ és ugyanez más színjelöléssel Zala vármegye ismertetésénél /9. ábra/, mindkettő a Pallas Nagy Lexikona XVI. kötetében /8/.

ZALA MEGYE TÉRKÉPE

8. ábra

9. ábra

Ez a pontatlanság arra vezethető vissza, hogy már a XVIII. században sem állt rendelkezésre az a forrás, melynek alapján több-kevesebb változtatással Zala vármegye 1945-ig ezt a címet

használta. A cimer eredetét nem tudták pontosan megállapítani, így az utódok a cimert szokásjog alapján használták.

A cimerről említést tesz Bél Mátyás /9/ és Nagy Imre /10/ is. Mindketten kék pajzsot emlitenek és ezüst pólyát, ami szelintük a Zala folyót, a korona a megye méltóságát jelképezi. Bátorfi Lajos szerint viszont "a kék szín az ártatlanság és hűség színe, és jelzi, hogy ezen megye mint a koronához tartozó hűséggel viseltetett fejedelme és hazájához" /11/.

Hosszan /1907-től 1937-ig/ kutatták a megye cimerének eredetét, és a két világháború között azon lágolt fel a vita, hogy a vármegye az altisztjeit aranydiszítéses zöld ruhába vagy ezüstdiszítéses kék ruhába öltöztesse. E kérdés megoldására három évtizedig levelezgettek az Országos Levéltárral és a Belügyminisztériummal. Pálffy László főszolgabíró volt a kék-ezüst szín élharcosa, és beadványaival előhozta a vármegyét, valamint a Belügyminisztériumot, tiltakozva a belügyminiszter 1933. évi döntése ellen, melyben zöld-ezüst színeket engedélyezett a megyének /12/. Az Országos Levéltár véleménye szerint a kék-ezüst szín mellett kell kitartani. Ugyanis az 1790-ben - II. József halála után - készült pecsétnyomón a mezőt kéknek jelzik /13/. Az 1837. után vésett pecsétnyomó lenyomatán viszont a pólya arany színű. Ez a változtatás önkényes volt, mint ahogyan az is, hogy az eredetileg ezüst sávra diszítésképpen arany nyilat helyeztek, ez a heraldika szabályai szerint lehetetlen, még akkor is későbbi, önkényes vállalkozásnak kell tekintenünk, ha ezt a nyilat egyes leírások fekete színűnek említik, kizárva ezzel a színre szín, fémre fém nem kerülhet heraldikai alaptörvényt.

Mindezek az önkényes változtatások azért váltak lehetségesek, mert Zala megye 1728-ben nem válaszolt a Helytartótanács azon felhívására, hogy a királyi privilégiumukat mutassák be.

A cimervitát a második világháború szakította végérvényesen félbe.

A város cimere

Zalaegerszeg esetében sem áll rendelkezésünkre olyan oklevél, mely pontosan meghatározná, ezzel egyértelművé tenné a város cimerét és színeit. Ugyanúgy mint a vármegye esetében Zalaegerszegnél is a régi pecsétet kell elővennünk.

A legrégebb pecsétlenyomat - pillanatnyi ismeretünk szerint - 1662-ből való /14/. A 3 cm átmérőjű ostyapecsét tipáriumának készítője szemmel láthatólag nem ötvösmester volt. Egy régebbi pecsétlenyomatot használhatott mintának készítője, valószínűleg egy átlagosnál ügyesebb kovács, aki nem tudott írni-olvasni. Megpróbálta ugyan az ábrát és a köriratot lemásolni, de ez nem sikerült neki. A betűk helyett csak vonalakat vésett. A pecsétet felismerhető az emberi alak, mely kezeit természetellenes módon tartja; a feje körüli domborulat lehet valamilyen fejfedő, de glória is /10. ábra/.

10. ábra

Az emberi alak Mária Magdolnát, Zalaegerszeg templomának védőszentjét akarja ábrázolni. 1247-ben már Mária Magdolna tiszteletére emelt kápolnát említ Egerszegen egy oklevél. /Ez a helység első említése is/ /15/. Egy XIX. századi pecséten már félreértés nélkül azonosíthatjuk a pecsét ábráját Mária Magdolnával.

A mezőváros XIX. század közepén használt pecsétjén /11. ábra/ egy hosszú ruhás kibontott hajú női alak jobb kezét védelmezően egy kis vártorony fölül tartja, baljában vállára fektetve keresztet tart, bal lába mellett háromágú korbács, jobb lába előtt koponya látható. Ezek az attribútumok Bűnbánó Magdolna /vagy Magdalai Mária/ ábrázolásakor fedezhetők fel. A Lexikon für Theologie und Kirche szerint a kibontott haj az Ur drága kenettel való megkenésére és hajával való letörlésére, a kereszt a Keresztrefeszített lábánál való nagypénteki jelenlétre, kenetet :vivőként /pontosabban myrrhat/ a húsvét hajnali sirnál való látogatására utal. A korbács a bűnbánatnak egyik középkori szimbóluma, így kapcsolódhat a koponyához, ami szintén ennek a jele, s egyben Mária Magdolnának is /16/.

11. ábra

A város XVIII. század végén és a XIX. század elején használt ovális alaku pecsétjén ismét a hosszú ruhás nőalakot látjuk glóriával, bal kezében tornyot, vagy fadobozt tart /17/. Ez lehet az általa védett templom tornya is, de lehet az említett kenőcstartó - myrrhophoros - is /12. ábra/.

Handwritten note:
Tornya is fadobozt
1824

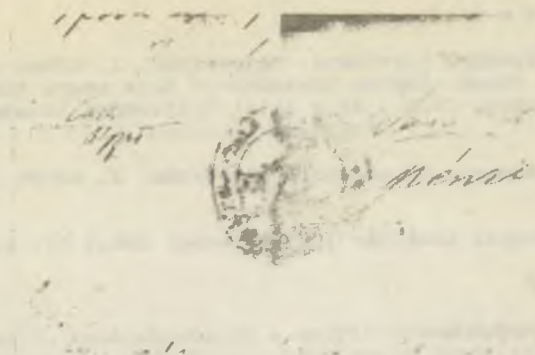

12. ábra

Ebben az esetben a pecsét két oldalát virágdiszítés tölti ki. Mindennél fontosabb viszont a pecsét körirata: ZALA EGRSZEG MEZŐVÁROS PECSÉTJE 1640. Ez utalhat arra, hogy ebben az évben vésték meg Egerszeg mezőváros pecsétjét. Ezt támasztja alá az is, hogy Kapornak 1566-os törökök általi felégetése és Kanizsa 1600-as eleste után a vármegye a mocsárral körülvett, természetes védelmet élvező, várral és helyőrséggel rendelkező Egerszegre tette át az ítélőszékét és a közgyűlését, így ezidőtájt ki kellett alakulnia a városi igazgatás és bíráskodás megfelelő szervezeteinek. Ennek az első pecsétnek /melynek ábráját nem ismerjük/ lenyomata fekketett mintaként a kovács előtt, aki megpróbálta rekonstruálni az időközben elvesztett pecsétet. A törökök 1567-ben dulják fel először, majd 1641-ben teljesen felégetik. Az első pecsét valószínűleg ebben az időben vesztetett el /18/, majd a nyugalmasabb idő kezdetével újból, most már vésnökkel megvésette a mezőváros azt a pecsétet, melyet később használt.

A védőszentet ábrázoló város címert tehát /privilegium hiányában/ önjogulag felvett címernek kell tekintenünk, melyet az utódok a szokásjog alapján használtak. Ennek az 1856-ban használt pecsétnek az ábráját és köriratát vették át 1885. /mikor Zalaegerszeg rendezett tanácsú város lett/ után, ezt használták a polgármester és valamennyi más városi hatóság gumbélyegzőin is 1929-ig /13. ábra/.

1929-től háromszög alaku pajzsban a város 1824-ből fennmaradt pecsétjének ábrája látható egy gumbélyegzőn, de itt jobb kézben tartja Mária Magdolna a templomtornyot. A pecsét körirata: ZALAEGRSZEG MEGYEI VÁROS POLGÁRMESTERE. ZALA VÁRMEGYE.

13. ábra

Az egyetlen ábrázolás, melyből a színekre is lehet következtetni, Széll Sándor: Városaink neve, címere és lobogója című könyvében közölt Zalaegerszeg-cimer. Ezen háromszög alakú zöld talpu ezüst pajzsban kékruhás apáca jobb kezében tornyot tart, kétoldalt virágok láthatók, melyek a pajzsderékig érnek /19/. A Mária Magdolna címerképből a két világháború között lett apáca, mikor Pehm József apátplébános /a későbbi Mindszenty bíboros/1927-ben ferences rendházat, 1929-ben Notre Dame apácázárdát telepített Zalaegerszegre /14. ábra/.

14. ábra

Ebben a cimerben remekül megfért az első ábrázolástól ismert valamennyi eddig ismert pecsétábra a város új büszkeségeivel a zárdákkal és a zöld, valamint a kék szín a vármegyei cimer-vita megoldása: mindkettő belekerült a város cimerébe, jöllehet Széll csak kék-fehérnek /és nem ezüstnek/ említi a város színeit /20/.

F o r r á s o k :

- /1/ Zala vármegye története. Oklevéltár. I. kötet címlapján. /Bp. 1886/. Ennek alapján Olvasókönyv Zala megye történetéhez /Zalaegerszeg, 1961./ és a Zalai Gyűjtemény köteteinek címlapján is.
- /2/ Zala vármegye története. Oklevéltár. I. kötet /Bp. 1886./ 640. old.
- /3/ Zala megyei Levéltár /továbbiakban ZmL./ IV. 14. a. I. 1.
- /4/ ZmL. IV.
- /5/ ZmL. Térképtára
- /6/ ZmL. Térképtára
- /7/ ZmL. IX. 24.
- /8/ Pallas Nagy Lexikona /Bp. 1897/ XVI. kötet, 1106. old.
- /9/ Bél Mátyás: Notitia Hungarorum. Descriptio Comitatus Saladiensis Copia. Pars. I. Membr. II. Pag. 25.
- /10/ Nagy Imre - Rómer Flóris - Véghegyi Dezső: Zala megye története. Kézirat. I. kötet. 17. old. /ZmL. XV. 2.b./
- /11/ Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. /Nagykanizsa, 1878./ V. kötet, 63. old.
- /12/ ZmL. IV.a. 534.
- /13/ OL. szám 1138/1929.
- /14/ ZmL. V. 1601. A. 450.
- /15/ Hazai Okmánytár VI. kötet /Bp. 1876./ 47. old.
- /16/ Dr.Beke Margitnak, a Primási Levéltár vezetőjének, valamint Hörcsik Richárdnak a Tiszáninneni Református Egyházkerület levéltárosának szíves közlése. Segítségükért ezúton mondok köszönetet.
- /17/ ZmL. IV. 24. 111. 4.
- /18/ Fejezetek Zalaegerszeg történetéből. /Zalaegerszeg, 1970./ 12. és 16. old.
- /19/ Széll Sándor: Városaink neve, címere és lobogója /Bp. 1941./ 94. old.
- /20/ Széll: id. mű borítólapján látható a város kék-fehér zászlaja.

Z Á R Ó Ú L É S

B e s z á m o l ó k a szekciók munkájáról

FÜR LAJOS

Sorrendben az 5. tanácskozásunk a magyar történelem egyik igen kritikus szakaszának tájtörténeti problémáit boncolta. A XX. század első felében felgyülemlett bajok okainak megítélésében sokáig, de gyakorta még ma is igen egyoldalú szemlélet uralkodott, uralkodik. Tudjuk, hogy az első világháborút követő negyedszázadban leginkább Trianont, majd azt követően az ellenforradalmi rendszer retrográd jellegét okoltuk többnyire a bajokért. A gazdasági-társadalmi élet területén is megmutatkozó ellentétekben, s az első világháborút követő megtorpanásokban azonban úgy vélem, a most említett tényezőknek, ha más-más arányokban is, de együttes és kölcsönös szerepük volt. A helyi-hazai tényezőkön túlmenően azonban nem szabad megfeledkeznünk a gazdaság és társadalom általános, főként európai mozgásának "begyűrűző", egyik-másik esetben meghatározó szerepről sem.

Az agrártörténeti szekció ülésén elhangzott előadások, eltérő mértékben ugyan, de helyesen utaltak a gazdasági-társadalmi megtorpanás nyomán keletkezett súlyos ellentmondásokra, arra a kényszerű helyzetre, amelybe a Dunántulon is az agrártermelés és a paraszti társadalom egyes rétegei kerültek. Két előadás a külső, mondhatni: természetföldrajzi körülményekben bekövetkezett változásokat, a vízszabályozási és lecsapolási munkálatok folyamatát, a gátló körülményeket és az elért eredményeket mutatta be eredeti források alapján. Sajátos, hogy amíg a gazdasági világ válság minden tekintetben pangással és regresszióval járt, a vízszabályozási munkálatok terén /enyhíteni akarván az állam az agrármunkanélküliségen/ egyfajta prosperitást hozott magával. A vízszabályozásoknál, amint az a Veszprém megyét vizsgáló előadásból kitéjt, ekkor már a civilizációs tényezőknek is /közegészségügy, üdülés/ egyre nagyobb szerep jutott.

A parasztság közvetlen gazdasági-társadalmi körülményeit öt előadás vizsgálta. Közülük kettő a legszegényebb réteg: az agrárproletárság statisztikai számokkal mérhető viszonyait, illetve az uradalmi cselédség és a falusi napszámosok életkörülményeit mutatta be. Az utóbbi előadás a többi között ismételt felhívta a figyelmünket arra, hogy a dunántúli, igen nagytömegű, mintegy 1300-ra becsülhető uradalmi majorságok helyzetének és népének beható tanulmányozása terén igen sokat ~~tehet~~ még a történeti kutatás. A másik három előadás egy-egy falu más-más aspektusú bemutatására

vállalkozott. Átfogó falutörténeti problémákat boncolt a kietlen adottságu Csórral foglalkozó előadás, érintve a település XX. századi gazdasági-társadalmi-művelődési, mi több: politikai vonatkozásait is. Új adalékokkal gazdagította ismereteinket a Nagyatádi-féle földreform lovasberényi végrehajtásáról készült tanulmány. A korszakban igen ritka eseménnyel, az oroszlanýi tagosítással foglalkozó előadásból szinte érzékelhetõen az tûnt ki, hogy e késõi tagosítások során milyen bonyolult probléma-tõmeggel kellett a parasztoknak és a tagosítást végrehajtóknak egyaránt megbirkózniuk.

A szekció négy előadása az agrárélet egy-egy speciális, de távolról sem alábecsülhetõ kérdésével foglalkozott. Az egyik a korabeli statisztikai felmérések adatai alapján tekintette át Fejér megye gyümölcs- és szõlõtermelésének fél évszázados alakulását. Színes és a részleteket is feltáró előadást hallhattunk a szintén Fejér megyei Csákvár mészészetében a századfordulón bekövetkezett jelentõs átalakulásáról. Miközben az előadás áttekintette a helybeli plébános által szerkesztett, készítettett újszerû kaptár országos elterjedésének fõbb állomásait, igen szakszerûen értékelte annak jelentõségét is. A mezõgazdasági gépgyártás egyik késõn induló, a kisüzemi szintnél többre nem jutó, de nem is nagyon törekvõ mûhelyének kialakulását és jellemzõbb eredményeit tárta fel a mezõkomáromi Baranyai-féle gépmûhellyel foglalkozó előadás. Végül az állategészségügyi igazgatás Fejér megyei megszervezésérõl, az állami és helyhatósági állategészségügy fejlõdésérõl hallhattunk pontos és szakszerû áttekintést.

Ha most mintegy a sùritményét akarnánk meghatározni az agrártörténeti szekció ülésén elhangzott előadások tematikájának, akkor arra a végeredményre juthatunk, hogy az előadások zõme területileg Fejér megyére, témáját tekintve pedig a parasztság társadalmi, kisebb részben gazdasági körülményeire koncentrált. Tanácskozásunkban ennél fogva jelentõs területek maradtak érintetlenek. A területi hiányok, jól tudom, nem a kutatás tényleges hiányait tükrözik, csupán a konferenciára való bejelentkezések esetlegességét mutatják. Hiszen tudjuk, hogy korszakunkra vonatkozóan is alapos agrártörténeti kutatások folynak a Dunántul többi, majd valamennyi megyéjében is. A tanácskozásunkon megmutatkozott tematikai hiányok közül azonban a termeléstörténetiek már sokkal inkább a valóságos hiányokból is fakadnak. Ne vegyük hát ünneprontásnak, ha miként az elõzõ tanácskozáson, úgy, ismételtlen arra hívom fel a Dunántullal foglalkozó történetkutatók figyelmét, hogy az agrártörténeti témák sokszinû feltárása során a jövõben jó lenne nagyobb gondot fordítani a kis- és nagyüzemi agrártermelés feldolgozására is.

Tisztelt Tanácskozás! A szóvá tett hiányok ellenére is azonban jogos önérzettel állapithatjuk meg, hogy a szekció ülésén elhangzott előadások jelentõs mértékben hozzájárultak a nemzetével együtt ugyancsak kritikus szakaszába jutott agrármultunk alaposabb és árnyaltabb megismeréséhez.

T. MÉREY KLÁRA

A szekció ülésén 14 előadás hangzott el, amelyeknek megvitatására, megbeszélésére is sor került.

Az előadások a cimben megadott két téma körül csoportosultak. Itt jegyzem meg, hogy noha helyenként azonos témák mikrokörben való feltárására került sor, a forrásbázis, a nézőpont, illetve a kiragadott fővonal mindegyik előadásban más és más volt, s ezáltal a téma sokoldalról nyert megvilágítást. A szekció munkájában részt vevők tehát módszerrel is sokat profitálhattak.

A várostörténet témakörben előadás hangzott el a virilisták szerepéről Esztergom életében, amelyben az előadó: Ortutay András a város irányító testületének időben változó társadalmi összetételén át kísérté váig Esztergom életében bekövetkezett változásokat. - Más oldalról, de hasonló alátámasztást nyert ez a téma Pifkó Péter előadásában, aki Esztergom utcaszerkezet és utcanevadás történetét mutatta be 1895-től 1944-ig, adatokkal igazolva a változó korszakok "divatjában" fellelhető történeti vonásokat.

Egy dunántúli város társadalmi összetételének változásával kapcsolatos történeti problémát ábrázolt Gelencsér József Szekesfehérvár egyik városnegyedének társadalmi összetételét vizsgálva. Az 1911. évi adófékönyv adatai nemcsak az utcanevek sokféleségét villantották fel egy városrész társadalmi összetételén keresztül, hanem az életmód periférikus vizsgálatára is módot adtak.

E témához csatlakozott Andrassy Antal előadása, aki Kaposvár "társadalmi elit"-jéről adott - tágabb vizsgálatokon alapuló - összefoglaló képet az 1919. és 1944. közötti időszakra vonatkozóan, továbbá Tóttós Gábor előadása, aki Szekszárd város fejlődését, s - mint ő mondta - visszafejlődését mutatta be 1900 és 1945 között, statisztikai adatokkal, valamint történeti és gazdaságtörténeti áttakintéssel.

A két nagy téma: a város és az ipartörténet összetartozását mutató előadás volt Borsy Károlyé, aki egy iparág: a nyomdaipar technikai fejlődésének bemutatását köthette össze a Pécs városában a sajtó hasábjain hangot kapó ideológiai és politikai törekvések bemutatásával. Különösen érdekes volt annak ábrázolása, hogy a városon belül folyó hatalmi harc miként hatott a nyomdaipar modernizálására.

Ugyancsak a két téma közti átmenetet képezte az a három előadás, amely három különböző településtípus történeti kialakulását követte nyomon. Ravasz Éva Tatabánya munkáskolóniájának kialakulását mutatta be a századfordulón, elemezve az ennek alapját képező három falu összetételén kívül a "munkásgyarmat" felépítésének szempontjait, szerepét, majd a helyzetét. - Más jellegű "munkástelepet" mutatott be Bencze Géza előadása, aki az olajipari lakótelepek második világháború alatti kialakulását vázolta fel Zala megyében, vetített képekkel is illusztrálva mondanivalóját. Ezekhez csat-

lakozott - bár más aspektussal - Énekes Ambrus előadása, aki a péti gyárkörnyéki település fejlődését tekintette át az 1930-1940-es években, az üzemtörténet részeként mutatva be a település fejlődését, alakulását.

Az ipartörténet gazdasági kérdéseire átmenetként szolgáló előadásnak kell tekintenünk Szili Ferenc referátumát, aki a cukorgyári tisztviselők élet- és munkakörülményeit mutatta be a MIR kaposvári cukorgyárában a két világháború között. A nagyobb kutatási anyagból kiszakított részlet módszerében is újat hozott.

Ugyancsak átmenetet képező előadás volt Naszádos Istvánnak a gyárpar fejlődésének Sárvár társadalmára gyakorolt hatását bemutató referátuma, amely lemérhetővé tette az ipar közvételének hatását egy város életére. - Hasonló tárgyú volt Honváry János Győr gyárparáról szóló előadása, amely már az ország gazdasági életébe helyezte el a városnak az első világháború után kiugró ipari fejlődését.

A legnagyobb területet átfogó referátum - a fentiek között - Horváth Ferenc előadása volt, aki Vas megye ipari fejlődését mutatta be a századfordulón, végigkísérve az ipartelepítés tényezőit és azok szerepét és súlyát a megye iparának kialakulásában, illetve az iparszerkezet formálódásában.

A szekcióvezető előadása Dél-Dunántul iparosodásának hatását mutatta be a terület városaira, illetve településeire az 1920 és 1942 közötti időszakban, térképekkel. Következtetései levonásában elsősorban statisztikai adatokra támaszkodott.

A szekció működését eredményesnek ítélem, - amint ez a rövid ismertetésből is kiviláglik. Az előadásokkal kapcsolatban kibontakozó vita minden alkalommal előremutató és segítő volt.

A konferencia működésnek általános értékeléséhez még egy apró adattal szeretnék hozzájárulni. A témák iránti érdeklődést az előadók foglalkozási megoszlása is visszatükrözi: 5 levéltári dolgozó, 3 tanár, 2 tanácsai dolgozó, 1 muzeológus, 1 könyvtáros, 1 nyomdaipari dolgozó és 1 tudományos munkatárs alkotta az előadók körét. Mindez a téma iránti érdeklődés széles körét és fontosságát mutatja, hiszen a különböző munkahelyeken feladatukat teljesítőeknek a történeti multunknak éppen e szelete iránti érdeklődése azt mutatja, hogy ez a téma él, elevenen hat ma is.

SZITA LÁSZLÓ

A szekciónkban elhangzott előadások három fő témaköré csoportosultak. A szekció tárgyalásának súlyát és karakterét a népi német /volksdeutsch/ mozgalom két világháború közötti történetével foglalkozó előadások adták meg. Sokszíni választ kaphatott a hallgató arról, hogyan alakult a magyarországi németiség mozgalma, különösen az első bécsi döntést követő időszakban. Hogyan tornakolult a mozgalom a birodalomból irányított nemzetiszocialista törekvésekbe, s lett kiszolgálója és előkészítője a fasiszta érdekeknek.

A német nemzetiségi iskolaügy történetének 1938-1944 közötti alakulását vázolta fel Szita László egy nemrég előkerült, páratlan forrásértékkel bíró irategyüttes alapján. Balázs Ferenc a VKM mellé rendelt nemzetiségi iskolaügyi szakreferens és szakfelügyelő az egész dunántúli látogatásáról, majd a Duna-Tisza közötti, s a visszacsatolt Bácska és Délbaranya nemzetiségi iskoláiban tapasztalt politikai és szakmai fejlődéséről számolt be a VKM illetékes tanácsosainak. A teljesen anyanyelven/német/történeti tanítást a hazai német lakosság a Volksbund fékevesztett agitációja következtében kezdte csak követelni. Ezt megelőzően az egységes oktatási rendszert tökéletesen megfelelőnek, s a modern kétnyelvűség felé mutató lehetőségnek tartotta.

Fehér István előadásában többek között rámutatott arra, hogy a hazai németiség egy részének, a náciizmus térhódítása idején volt ereje, hogy felvegye a harcot a Volksbundnak a birodalmi célokat szolgáló politikájával szemben. A Hűségmozgalmat "Hűséggel a Hazáért" elemezte az előadó 1942-1945 közötti időszakban. Ujabb adatokat nyújtott a magyarországi Hűségmozgalom politikai értékeléséhez. A Volksbundon kívül álló németiség magára maradt mert természetesen sem a birodalomtól, sem a magyar politikai vezetéstől nyílt, intenzív védelmet és támogatást nem remélhetett. A szervezet megalakulása Bonyhádon /Tolna megye/ történt. A mozgalom és a szervezet élén a németellenes magyar és német értelmiség állt. Orvosok, tanárok és az egyház helyi vezetői. A mozgalom ideológiája a nacionalizmus volt, de ekkor a fasizmussal szemben haladó szerepet töltött be.

Ziebauer György a Volksbund vas megyei szervezeteinek kialakulását elemezte előadásában. Részletesen ábrázolva a megyei nemzetiségi lakosság számszerű arányainak alakulását.

Az előadás a Vas megyei német tannyelvű elemi iskolai oktatás történetét vázolta, majd a német mozgalom nyomán a radikális jobbrtolódás menetét. A jelentkező Hűségmozgalmra is tett utalást. Majd a Volksbund szervezeteinek bemutatására vállalkozott községenként.

Fűzes Miklós egy mikró-tájban, a Baranya megyei Hegyháton vizsgálta meg a németiség mozgalmát 1934-1944 közötti időszakban. E terület a nemzetiségi jellegű megyében is jelentős számú németiséget mutat. A viszonylag szegényebb tájban a németiség mozgalmának jobbrtolódása, a radikális Basch vezette Volksbund agitációjára 1940-től indult meg, de 1942. nyaratól el lanyhult.

K ö r m e n d i J ó z s e f Veszprém megyében vizsgálta meg a németiség nyelvhasználatát az elemi iskolákban. A plébániákban lévő sematizmusok és iratok alapján iskolánként pontos képet rajzolt a nyelvhasználat alakulásáról 1870-1942 közötti időszakból. 1870-től a századfordulóra lassan változott meg az anyanyelvű oktatás rovására a nyelvhasználat. Általában vegyes tárnyelvű iskolák működtek ebben az időszakban. A két háború közötti időben az iskolák többségében még mindig tanították az anyanyelvet.

Előadásaink egy másik csoportja a délszláv nemzetiséget érintő problémákkal foglalkozott.

T e g z e s F e r e n c 1919-1925 között vizsgálta meg a Baranyában élő szerb, horvát népcsoportok gazdasági, politikai kulturális viszonyait. A vizsgálat forrása a nemzetiségi referens jelentései, amelyek különösen részletesen tárgyalták az antant-szerb megszállás alatt és közvetlen azt követő időszakban a nemzetiségük helyzetét. A referens természetesen a magyar kormányzat céljainak megfelelően készítette el, nem minden elfogultságtól-mentes jelentéseit. Tényei azonban felbecsülhetetlen értékű forrásai a két háború közötti délszláv népcsoportok hazai történetének.

E r d ő d i G y u l a előadásában az 1880-1930 között eltelt fél évszázad alatt érdekes kérdést vizsgált statisztikai források elemzésével. A hazai délszlávság köréből a szerb népcsoport fogyása volt a legszembetűnőbb már a kiegyezést követő időszaktól kezdődően. A Dél-Dunántúlon élt szerb népesség fogyásának történeti problémáira világít rá az előadás. Megmutatva a szerb népesség fogyásának Trianon előtti, majd a szerb megszállást követő időszak népességváltozásának okait.

Négy előadás a politikatörténet különböző kérdéseivel foglalkozott. **Z a l e n i F e r e n c** a köztársasági mozgalom baranyai adalékait mutatta be, amely a jugoszláviai emigrációba került helyi exponensekkel tartotta a kapcsolatot. A kutatás kezdeti eredményei azonban nem tudják még megrajzolni, csak jelezni hogy e megyében e mozgalom élt.

E r d ő s F e r e n c sajátos kérdést vizsgált. Az első világháború menekült-ügyi kérdéseire ad igen szemléletes választ. Megállapítja, hogy a menekült-ügy mint szociális probléma a háború alatt és után különbözőképpen hatott az itt elhelyezkedőkre. A háború alatti menekültek csak provizorikusnak tartották itt tartózkodásukat, míg a háború utáni menekültek kénytelenek a trianoni határokon belül egzisztenciát teremteni.

V o n y ó J ó z s e f a Nemzeti Egység Pártja Baranya megyei megszervezéséről és működéséről készült előadása figyelemre méltó kérdéseket tárgyalt. Az irodalom/elsősorban Kónya Sándor tanulmánya/ megrajzolta a párt országos tevékenységének több fontos vonását. Az előadás ezen eredményeken megy tovább és hoz merőben új tényeket. Az előadó ugyanis - az országban egyedülállóan - a párt vidéki, baranyai szervezetének megmaradt irattárára támaszkodhatott. Megállapítja, hogy a totális fasiszta párt létrehozását a kormányzatnak nem sikerült létrehozni. A konzervatív magyar vezető réteg is elutasította a totalitárius törekvéseket.

V a r g h a D e z s ő Pécs thj. város szociális viszonyait vizsgálta a világgazdasági válság időszakában. A városi költségvetésben érvényesülő ésszerűsítések sem tudták azonban a szociális problémákat megoldani. A nagyra nőtt munkanélküliség levezetését a városi közmunkák indításával igyekezett megoldani. Ennek természetesen voltak részeredményei. A nyomorenyhitő-akciók válaszával azonban utalt arra az előadó, hogy gyökeres megoldást nem hozott e jelentős erőfeszítés sem. A pécsi szociáldemokrata szervezet, amely 1929. évi törvényhatósági választások idején hat képviselőt küldhetett a bizottságba, igen éles hangon ítélte el a szociális visszasságokat. Egyrészt a tanácsi munkába való gyakorlatlansága, másrészt a követelések mögül hiányzó tömegmozgalom miatt céljaikat nem tudták elérni. A párt képviselőinek tevékenysége mégis pozitívnak értékelhető, mert alaposan leleplezte a kapitalista város-gazdálkodás antiszociális tencenciáit.

KANYAR JÓZSEF

A IV. településtörténeti konferencia, amelyet Siófokon rendeztünk, és amelynek a kora 1867-1900-ig tartott, 16 referátumban mérte fel korszakát a művelődéstörténet terén. Az V. településtörténeti konferencia Veszprémben 1900-1945-ig nyújtózkodott. Itt 10 referátum hangzott el a művelődéstörténeti szekcióban. A statisztikai adatokat illetően a referátum-tartók közül tanár volt 3, oktatásügyi dolgozó 4, levéltáros 2, történettudományi intézeti dolgozó pedig egy. A referátorok népiskolai tárgykörben 2, az iparostanoncok történetét tárgyalók ugyancsak 2, a középiskolákat 1 referátor tárgyalta, a népiskolai könyvtárakról ugyancsak 1, a XVIII. és XIX. századi daloskönyvről 1 referátor működött közre, a tanügyigazgatásról és művelődéspolitikai kérdésekről egy-egy, végül a közművelődésről, a felnőtt oktatásról két közreműködő tanulmánya hangzott el. Volt olyan művelődéstörténeti téma, amelyik nem is a korszakunkból került terítékre. Mindez azt a törekvést huzza alá nagyon hangsúlyozottan, hogy a konferencia folytathatja majd kortalanul a témáját a következő esztendőekben is. Az 1900-1945-ig tartó korszak bizonyos szakaszai hiányosak voltak, miután a legtöbb előadó csak a Horthy-kor első feléig jutott el, többségükben a 30-as évek második felét nem is érintették. Nagyon pozitívnak volt minősíthető a szekció munkájában, hogy neves történész szakemberek segítettek hozzájárulásaikkal, kiegészítő megjegyzéseikkel a pályaindulással küszködő kollegákat. Továbbkutatásokra serkentő megjegyzéseket, kiegészítéseket tettek, kitekintő összehasonlítások lehetőségeire és újabb forrásokra hívták fel a kutatók figyelmét.

A népiskolai referátorok általában e korszakban a felekezeti arányok fennmaradásáról beszéltek, a változatlanságról és bizonyos fajta megmerevedésről, sok helyütt inkább az alsóbbrendű, mint az alsófokú iskolák kérdéséről beszéltek, a kedvező előtérrel

utáni regresszióról, a fejlődések objektív akadályairól. Az egyházmegyei tantervek szerint a dunántúli egyházkerületben 171 tanítási napja volt egy tanítónak egy felekezeti iskolában, amelyből 36 napot vettek el a tanítóktól nem pedagógusi megbízatások következtében. Nem tudom ma ez az arány: milyen, félek, hogy ma is nagyon sok termény időt vonunk el még a tényleges tanítás idejétől.

A XIX. században, különösképp a II. Ratio Educationis utáni kormányzatok, de az abszolút korszakban is igen hathatós programot dolgoztak ki a tekintetben, hogy megszüntessék a tanítóknak a másodállását, ne engedjék nótáriusnak a faluba, ne engedjék az uradalom szolgálatába, ne vonják el idejét a tanítástól. S lám-lám még a 20-as és 30-as években is mennyi energiát fordítottak a tanítók nem pedagógiai tevékenységére. De hiányzott a népiskolai referátumokból tulajdonképpen a tartalmi jegyek vizsgálata is, a tankönyveknek, a tanterveknek, a pedagógiai segédkönyveknek a vizsgálata. Mindez igen döntő dolog, e tekintetben sok minden válhatik világossá előttünk, ha összehasonlításokat végezhetünk a felekezetek népiskolai tankönyvei között.

Döbbenetes volt hallgatni a népiskolai tanítók és az iparos tanoncoktatók életében a tragikus háborús szerepüket. Hogy milyen nagy számmal küldték az I., de a II. világháborúba is ezeket a néptanítókat?

A felnőtt oktatás tekintetében különösképp két érdekes mozzanat emelkedett ki. Az egyik a századelő liberális, szabadkőműves radikális művelődéspolitikai keretei között kirajzolódó munkásművelődés kérdése volt a munkásgimnáziumok történetével, a munkásmozgalom kezdeti kulturális programjának az első évtizedével. Ekkor tanultak, ekkor művelődtek és indultak el azok a későbbi munkásmozgalmi vezetők, akik aztán a Tanácsköztársaság idején már a kormányzatnak és a megyei szinten a vezetés stafétabotját átvették.

A népiskolai könyvtárak ügyének a vizsgálatában napjainkig is eljutva, sok-sok analóg megállapítást tehettünk, különösképp az irodalom és a szakirodalom egymáshoz való viszonyításával. Fontos szerepet játszottak e tényezők a századfordulón is, amikor akár a Darányi-féle falusi könyvtárakkal, vagy gazda könyvtárakkal egészítették ki a népiskolai könyvtárat.

Középiskola-történeti kérdéseket tárgyalva egy vidéki gimnázium bemutatására vállalkozott az egyik referens. A kisvárosi gimnáziuma tulajdonképpen a paraszti és kisiparos gyerekeknek vált gimnáziumává és otthonává. Meg kellene írni e kor történetében azt is, hogy e vidéki kollégiumok és gimnáziumok milyen hatalmas tehetségmentő munkát végeztek, padjaikban százával és ezrével ülten, mind pedig a tehetséges gyermekeket illetően. Ezek az iskolák voltak a fellegetvárak egy-két kiváló tudós középiskolai tanárnak, akiknek a száma olyan nagyon megcsappant a mostani középiskolai intézményeinkben.

Nagyon figyelemreméltó volt az egyik referátumnak az a megállapítása, hogy akkor, amikor Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert 1935-ben díszdoktorrá avatták a pécsi egyetemen, amelyen diplomáciai céllal megjelent Mohács város polgármestere is, hogy kérje a minisztert a gimnázium felállítását elősegítendő, az ünnepség során Hóman megbízta Kamenes Illést, főigazgatóhelyettest, hogy induljon Mohácsra. A főigazgatóhelyettes már egy hét múlva megjelent Mohácson, ahol az egész város fogadta a pályaudvaron. Nem tudom: ma divat lenne-e egy kitűnő kulturális embernek, aki azzal jön, hogy egy város részére középiskolát hozzon, hogy azt ilyen szép, ünnepélyes solemnitással fogadná a város pályaudvarán?

A székesfehérvári tankerületi főigazgatóságról szóló referátum a köznevelés egységéről, az egységet bizonyító tanügyigazgatásról szólt. Amikor a székesfehérvári tankerületi főigazgatóságtól Dél-Dunántúlra, jelesül Kaposvárt, a déli részek középiskolai hálózatát is a pécsi tankerülethez csatolták, akkor tulajdonképpen az egész népművelési koncepció hálózatát is Hankiss János államtitkárral az élen Pécsre telepítették. Mindez külön vizsgálódást érdemelne a dél-dunántúli régióban, Pécs centrális népműveléstörténeti jelentőségét is vizsgálván. Különösképpen érdekes volt ennek az aspektusnak Esztergom kapcsán való vizsgálata. A város népművelése, amelyik olyan kiváló eredményeket tudott korábban felmutatni, a Hankiss-i program pécsi decentralizálása után már kezdett szürkülni és kopottá válni.

A tömegkultúra tekintetében egy kitűnő előadást hallottunk egy hajdani veszprémi borbélymesternek az életéről és emlékiratairól, amelyik hat kötetben került, életrajzával együtt, a Széchenyi Könyvtár kéziratárába. E történeti forrásérték bizonyos tekintetben irodalmi alkotásként is kezelhető kézirat, amely tulajdonképpen egy kisméber naplója, most azzal egészült ki, hogy Ajkáról bekerült - újra a Széchenyi Könyvtár kéziratárába -, ennek a Fráncsics Károlynak a verses, dalos könyve. E gyűjtőmunka egyfelől a magyar irodalom alkotóit is lapjára gyűjtötte: Petőfit, Vörösmartyt, Czuczor verseket, majd még Csokonait is, másfelől az almanachlirnak is nagyon sok alkotását vetette lapjaira, harmadik rétegében a népies műdalnak, a magyar nótairodalomnak a szövegeit is. Ezek a dalszövegek nagyon sok érdekes problémát hoznak elénk. Izgalmas kérdés a dalkulturánknak, dalfüzéreinknek a terjedése, a korabeli szövegtudás nagyobb volt népünkben akkor, mint ma. Nagyon sok dalfűzér és fűzet csak a szövegét közölte a daloknak, az olvasó nép mégis tudta, hogy milyen dallamra énekelje azokat? A protestáns énekeskönyveknek a szerkezetéhez hasonlóan, amikor a dalszeretek szövegei fölé csak annyit írtak az énekeskönyv összeállítói, hogy "azon nótára". Mégis, amikor a templomi éneklés elkezdődött, a kántorok orgonajátéka után rögtön tudta a gyülekezet, hogy milyen dallamra kell a szöveget énekelni. Valahogy az is figyelemreméltó, hogy semmiféle kottális följegyzés nem volt ezekhez a dalszövegekhez hozzátéve. Ha arra gondolunk, hogy Petőczy Horváth Ötödfélszáz énekeiben még ott vannak a kottafüzetek, akkor nyilvánvalóan azt is tudjuk, hogy a polihisztor hajlandósága Horváth Ádám érthetett valamit a kottafüzeteknek a kezeléséhez, de a későbbi generációk már ezt nem ismerték, így Fráncsics Károly sem.

fulajdonképpen ez a kispolgárságnak kilépő nagy kulturája, és jelzésrendszere amonim volt. Ilyen a mi levéltárunkban is a Kemencei cimbalom cimszó alatt található verses-könyv, amely inkább e tájhoz kötődően Berzsenyi verseket vett lapjaira, de Tóth Károlynak a Nótáskönyve is értékes alkotás.

A szerző kitűnő érzékkel, hatalmas művelődéstörténeti tájékozottsággal beazonosította még azt a házat is Veszprémben, amelyben ez a borbélylegény lakott családjával és javasolván a város vezetésének, hogy turisztikai szempontból emléktáblával jelöljék meg a házat.

Végül is azt mondhatom, hogy szekciónk munkája nagyon hasznos volt, kitűnő munkát végeztünk, analitikus feltáró munkákról számolhattunk be, amelyek alapján már Dunántul művelődéstörténet-szei is végezhetik munkájukat, s most már csak egyes részfeladatoknak a vizsgálatával, további mondanivalókat hozhatnak majdan a kortalanul folytatandó településtörténeti konferenciákra.

KÁLLAY ISTVÁN

A szekció ülése a genealógia iránt országosan megnőtt érdeklődést tükrözte. Ez egyrészt az elődök iránti tisztelettel, kíváncsisággal, nosztalgiával magyarázható. Másrészt a történettudománynak a konkrét kérdések felé való fordulását, az extenzív szakaszból az intenzívbe lépését mutatja. A genealógiai kutatások középpontjában a család áll, amely a népességnek, a társadalomnak is alapegysége, eleme, sejtje - és nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi terminológiában is. De nem elég csak egy-egy család történetével foglalkozni, hanem a kérdést mindig társadalmi közegben kell vizsgálnunk. Így lesz a családtörténetből genealógia.

A szekcióban 16 előadás hangzott el. Ezek azt mutatják, hogy tovább haladunk azon az úton, amit nagy elődünk, Szentpétery Imre az 1930-as években kijelölt számunkra: minél szélesebb körben kutatni és ábrázolni a társadalmi osztályok, rétegek és családok történetét. Ennek szellemében előadás hangzott el arról, hogy került a gróf Károlyi nemzetség a Dunántulra, hogyan lett Károlyi József Fejér megye főispánja, Károlyi Gyula Horthy miniszterelnöke. Károlyi József személye vezetett el bennünket a Magyar Férfiak Szentkorona Szövetségének dunántuli zászlóbontásához. Ugyancsak a felső réteg történetét mutatta be egy, az ercsi Wimpffen család történetéről szóló előadás. Hangsúlyos helyet kaptak a Wimpffen uradalom területén lezajlott nagyszabású aratósztrájkok is. A két világháború közti közéleti szereplők közül Lázár Andort mutatta be egy előadás.

A polgári családok közül említendő a pesti Unger és a székesfehérvári Karl családról elhangzott értékes előadás. Itt említendő egy katona-dinasztiáról /Bartheldy/ hallott előadás.

Paraszti genalógiát hallottunk a német Sendelbach és a sokác Janity /alsószentmárton, Baranya megye/ családról. A Sendelbach család története több, országos érdeklődésre számot tartó kérdést is érintett. Ilyen pl. a XVIII. században hazánkba települt németek vagyoni helyzete. Az előadó által bemutatott adatok arra utalnak, hogy nem a gazdaságilag leggyengébb elemek települtek át, hiszen az áttelepülés megváltásához szükséges összeg nem csekély volt. A sokác család történetének bemutatása elvezetett bennünket a nagycsalád XX. századi továbbéléséhez és az életmódjához.

Elhangzott több életrajzi előadás. Így Sárközy Kázmérről, az utolsó alnádorról. Ez annál érdekesebb volt, mert az utolsó nádorról sokat hallottunk, míg alnádoráról annál kevesebbet. Az előadó archontológiai elemeket is beleszórt a mondandójába.

Az életrajzok között hangzottak el előadások munkásmozgalmi vezetőkéről, baloldali értelmiségiekről. Így Kőszegi Ferencről és Lityán Viktóriáról. Az elhangzottak közelebb hozták hozzánk e személyiségeket.

Első ízben vettünk fel a szekció napirendjébe heraldikai előadásokat. Ez hasznosnak bizonyult, hiszen a települések címerei szorosan összefüggnek a települések történetével, a címerek szimbolikája adatokat nyújt a falvak, községek fejlődéséhez. A dunántúli városok és Zala megye címeréről hangzott el előadás.

Összefoglalva: a szekció hasznos munkát végzett. Az eddigi üléseken alkalmazott genealógiai témák szerepeltek a napirenden. Talán elérkezett az idő, hogy a következő ülésszakra néhány elméleti témát is felvegyünk. Ez elősegítené a további kutatásokat.

VÖRÖS KÁROLY zárószavai:

A szekcióvezetők beszámolóival véget ért az 5. dunántúli településtörténeti konferencia. Az öt tagból állónak tervezett sorozat, mely időrendben előrehaladó periódusokban az egész magyar történelmen átmenve kívánta megmutatni a Dunántul sajátos fejlődését, úgy látjuk, teljesítette feladatát. Székesfehérvár, Pécs, Siófok, Székesfehérvár, Veszprém: az öt konferencián mintegy 300 referátum hangzott el, már e számmal is igazolva azokat a várakozásokat, melyeket kezdeményezői ehhez az új rendszerű szervezéshez fűzték. Elképzelésük ugyanis, szakitva a korábbi hasonló konferenciák 2-3 nagy előadásból és a köréjük szervezett néhány korreferátumból álló módszerével, a konferencia fő célját kezdettől fogva minél több egyéni kutatás rövid, 15-20 perces önálló referátumában történő bemutatásában látta, - a rendelkezésre álló rövid időt minél jobban kihasználva e referátumokat időben párhuzamos tematikai szekciókba csoportosítva. Ez ez eljárás bevált, - és nem csak mennyiségileg /vagyis azáltal, hogy mint láttuk, 300-nál több önálló kutatás

számára tudtunk a további munka számára is nagy ösztönző erejű beszámolási lehetőséget nyújtani/, hanem, nem kis részben éppen ezáltal, minőségileg is jelentős eredményekhez vezetve.

Első ilyen eredménynek tekinthetjük már nagy hagyományú témakörök /mint pl. az agrártörténet/ mellett egyes új, eddig háttérbe szorult, vagy éppen háttérbe szorított kutatási területeknek az érdeklődés körébe való bekapcsolását és megalapozását: konferenciánk elsősorban nemzetiségtörténeti, genealógiai és művelődéstörténeti szekcióinak létesítésével. Mag lehet állapítanunk, hogy nem egy ezeknek keretében felvetődött téma és probléma országosan is szinte kezdeményezett, más régiókban is felhívta a figyelmet az ilyen tárgyú és irányú kutatások fontosságára.

A második eredményt konferenciánk általában, minden szekció vonatkozásában a választott témák megközelítésével és ábrázolásával mutathatja fel. A rövid, de tematikailag önálló referátum ugyanis nem csak lehetővé, de már szükségessé is tette a nagyon konkrét, pontosan körülhatárolt és főleg viszonylag szűk tárgyválasztást: ez pedig a feldolgozás során előtérbe hozta az analitikus igényű munkát igényelve, de lehetővé is tette így a választott területeken, témákban érvényesülő, a fejlődést illetve a felmerülő ellentmondásokat kialakító, meghatározó mechanizmusok feltárását is. Leginkább a társadalomtörténet vonatkozásában nem egyszer olyan részletek váltak így felismerhetővé a történeti fejlődés képen, melyek a csupán országos léptékű kutatás előtt szükségképpen ismeretlenek szoktak maradni.

A harmadik eredményt egy legalábbis már magában stabilizálódott kutatói gárda kialakulása jelenti: végigtekintve az öt konferencia napirendjét és a referátumokat tartalmazó eddig megjelent köteteket, azt is láthatjuk, hogy nem egy esetben már nagyobb lélegzetű kutatói programok, határozott kutatási irányok is formálódóban vannak.

A konferenciák negyedik és végülis legfőbb eredményét pedig maga ez az ilyen módon feltárt, értékelt és bemutatott nagy új adat- és ismeretanyag jelenti, mely e konferenciák révén, azoknak ösztönzésére táratott fel, gazdagítva ezáltal nem csak a Dunántul /vagy annak akár csak valamely kisebb tájegysége/ történetét, hanem fontos hozzájárulást adva az országos léptékű, s ilyenként éppen az ilyen szinten lezajló mozgások és mechanizmusokat meglatni kevésbé képes kutatás számára is. Természetesen helytelen lenne elhallgatni a még nem is ritkán észlelhető apróbb-nagyobb hiányosságokat, tökéletlenségeket, melyek részben a kutatók egy részének még amatőr voltára, részben a problémák tapasztalt kutatót is próbára tenni képes ujdonságára vezethetők vissza. Meggyőződésünk azonban az, hogy mindezen hibák, hiányosságok kiküszöbölésének alapvető, elsőrendű eszköze szükségképpen maga a folyamatosan vitt kutató munka és eredményeinek folyamatosan egy szélesebb plénum elé tárása, ottani megvitatása, illetve az ott felszedhető tapasztalatok, eredmények alkalmazása. Ez indokolja most azt is, hogy - úgy érzem, minden jelenlevő nevében - javaslatot tegyek a VEAB településtörténeti munkabizottságának, ülásszakunk szervezőjének, sőt házigazdájának közöttünk lévő vezetői, elsősorban elnökünk felé: annak érdekében, hogy a dunántúli településtörténeti konferen-

ciák ilyen eredményes sora ne szakadjon meg, hassanak oda, hogy e konferenciák évenkénti megrendezését a VEAB végül is vállalja magára.

Javaslatom meghallgatásának eddigi eredményeink által is erősített reményében köszönve meg a résztvevők aktív és eredményes részvételét, a VEAB védnökségét és szíves vendéglátását, konferenciánkat ezennel bezárom.

ZUSAMMENFASSUNG

Vom 10.-11. November 1981 fand im Haus des Veszprémer Akademischen Komitees der Ungarischen Akademie der Wissenschaften /VEAB/ in Veszprém zum fünften Mal eine siedlungshistorische Konferenz statt. Die veranstaltenden Organe, so der Fachausschuß VIII des Pécs-er Akademischen Komitees der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, das Arbeitskomitee für Siedlungsgeschichte beim historischen Fachausschuß von VEAB sowie die Organisationen der Ungarischen Historischen Gesellschaft in Transdanubien /in Pécs, Szombathely und Székesfehérvár/, wurden von der Kulturabteilung des Komitatsrates von Veszprém finanziell unterstützt.

Die Konferenz wurde am 10. November um 10.00 Uhr eröffnet. Rund 120 Teilnehmer wurden vom VEAB-Vorsitzenden willkommen geheißen. Anschließend hielt Lehrstuhlleiter Professor Ferenc Pölöskei einen einleitenden Vortrag, in dem er Hauptfragen der Siedlungsgeschichte in der Zeit zwischen 1900 und 1944 darlegte. Er verwies darauf, daß die bereits im 19. Jahrhundert entstandenen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Kräfteverhältnisse auch in den behandelten Jahrzehnten weiter existiert haben. Diese Periode wurde jedoch durch den Ersten Weltkrieg und die nachfolgende Regelung in Trianon abgeschlossen. Zwar wurden von Transdanubien /Westungarn/ kaum Gebiete entnommen, ist in der Entwicklung nach den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts eine Stagnierung zu verzeichnen. Der spätere Aufschwung spiegelt sich in der erhöhten Zahl der Industrieanlagen, in der fortschreitenden Urbanisierung, sowie im allgemeinen Ausbau der Infrastruktur wider. Nach dem Jahre 1920 spielte Transdanubien im Leben Ungarns eine bedeutende Rolle. Die Struktur der Industrie wurde in den 30er Jahren durch neue Elemente erweitert, die Landwirtschaft wurde aber weiterhin durch den feudalen Großgrundbesitz geprägt. Diese wirtschaftliche Situation wirkte sich auch auf das politische Leben aus. Die herrschende Elite der konterrevolutionären Periode bestand hauptsächlich aus landwirtschaftlichen Magnaten, aus Vertretern der Kirche und aus Hauptbeamten, und nur zum kleinen Teil aus den Vertretern des Finanzkapitals.

Im Vortrag wurden die siedlungshistorischen Konferenzen Transdanubiens als bedeutende Ereignisse der Historiker-Öffentlichkeit bezeichnet. Der Referent betonte, die vorangehenden Vorträge, Beiträge und Bilanzen haben aus vielfältigen Aspekten Lösungen für die Probleme Transdanubiens gesucht. Publikationen hohen Ni-

veaus beweisen, daß sie in vielen Fällen gefunden wurden. Diese Veranstaltungsserie beweist u.a. nach Meinung von Professor Pölskei, wie historische Detail-Themen in die Vergangenheit der ungarischen Nation eingefügt, auf welche Weise regionale historische Fragen mit der Entwicklung des Landes im Zusammenhang gebracht werden können.

Der Referent brachte abschließend seine Hoffnung zum Ausdruck, daß die Untersuchung dieser Fragen mit dieser Veranstaltung nicht abgeschlossen wird, sondern zur Erforschung der Siedlungsgeschichte der volkdemokratischen Umwandlung nach dem Jahr 1945, sowie zur Erörterung ihrer Ergebnisse eine nächste Konferenz einberufen wird.

Nach diesem Vortrag ergriff **G á b o r K o p a s z** das Wort. Sein Thema lautete: Ansiedlungen in Transdanubien zwischen den Jahren 1919-1939. Den demographischen Rückgang versuchten die Behörden - vor allem in den Komitaten Somogy, Veszprém, Baranya, Tolna und Fejér - durch Ansiedlungen aufzuwiegen. Mehrere Varianten der Ansiedlungen wurden praktiziert, unter denen wir die von der reformierten Kirche initiierte Aktion hervorheben. Dazu gehörte die von den Internaten in Debrecen und Pépa angeregte Bewegung. Der Referent erörterte anschließend die vom Landwirtschaftlichen und Innenministerium durchgeführten Ansiedlungen. Es stellte sich heraus, daß die von staatlichen Organen durchgeführten und finanzierten Ansiedlungen wirkungsvoller waren. Die meisten Ansiedler kamen vom Gebiet jenseits der Theiß und vom Donau-Theiß-Zwischenstromland nach Transdanubien, aber auch aus den überbevölkerten Dörfern der Komitate Zala und Sopron wurden Familien ins Komitat Baranya geholt. Die sich ansiedelnden Großfamilien erhielten eine günstige Existenzgrundlage: entsprechend große Grundstücke und Wohnhäuser. Gábor Kopasz sprach zum Schluß über die von den Munizipalbehörden durchgeführten Ansiedlungsaktionen. Er hob hervor, daß diese Aktionen nach der Verkündung des sog. ONCSA-Gesetzes durch die Komitats-Wohlfahrtsgenossenschaft abgewiekt wurden. Sie waren aber nur in den Komitaten Baranya, keine Wohlfahrtsgenossenschaft zustande, obwohl dort einige soziale Aufgaben auch von den Verwaltungsorganen gelöst wurden. Die Ansiedlungen vor 1944 haben ihr Ziel nicht erreicht. Es ist nicht gelungen, den Bevölkerungsrückgang, das Abwandern der Urbevölkerung zu stoppen. Mehrere Ansiedlerdörfer entvölkerten sich, da sie nicht lebensfähig waren. Die Zuweisung der verlassenen leeren Dorfhäuser und des dazu gehörigen Ackerlandes an ansiedelnde Familien war jedoch immer erfolgreich.

Den zweiten Vortrag hielt **E l e m é r K e l e m e n** unter dem Titel "Volksunterricht in Transdanubien zwischen den Jahren 1919-1945". Dabei gewährte der Forscher einen kurzen Überblick über die Unterrichtsbedingungen der vorangehenden 15 Jahre. Er betonte, daß der Volksunterricht in Transdanubien - als Folge der Wirtschaftsentwicklung - im Vergleich zu anderen Teilen Ungarns auf einem höheren Niveau stand, obwohl es auch zwischen den einzelnen Städten und Komitaten krasse Unterschiede gab. Diese als transdanubisches Kulturgefälle bezeichnete Situation begann sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auszugleichen, wobei es immer wieder Rückfälle und als permanent geltende Höhepunkte zu verzeichnen waren.

Die Konfessionsschulen waren vorherrschend, was die Versteifung des Unterrichtswesens mit sich brachte und ein Zeichen dafür war, daß es sich zu entwickeln nicht fähig ist. Die Lehrerschaft suchte aus seiner ausgelieferten Situation nach einem Ausweg. Man gründete kaum staatliche Volksschulen, wenn es aus Nationalitäts- oder aus sozialen Gründen nicht notwendig wurde. Zwei hervorragende Lehrer-Persönlichkeiten, László Velinszky aus Székesfehérvár und Jenő Vajthó aus Kaposvár, drängten auf die Umstrukturierung des Bildungswesens. Diesen Erwartungen wurde auch die Bildungspolitik der Ungarischen Räterepublik /1919/ gerecht. Während der anschließenden 25 Jahre des konterrevolutionären Regimes kehrte die Volksbildung in Transdanubien zur Struktur vor dem Jahre 1918 zurück. Das 1940 angeordnete System der achtklassigen Elementarschule konnte nur in einigen Städten eingeführt werden. Die von Klebelsberg initiierte Aktion zum Bau von Schulen und Schulklassen übte auch auf das Schulwesen Transdanubiens eine gewisse Wirkung aus, obwohl das meiste Geld für die Gehöft-Schulen der Großen Ungarischen Tiefebene /Ostungarn/ verwendet wurde. Die realen Ansprüche auf die Entwicklung wurden auch in Transdanubien aufgeschoben, und die versteiften Verhältnisse in den Volksschulen stellten auch für die inhaltliche Erneuerung ein bedeutendes Hindernis dar. Dieses Erbe mußte nach der Befreiung Ungars /1945/ beseitigt werden, damit eine Entwicklung erfolgen kann.

Nach den Vorträgen setzte die Konferenz ihre Arbeit in fünf Sektionen fort.

Die Sektion für Agrargeschichte stand unter Leitung von Lajos Für. In der Sektion wurden 11 Vorträge bzw. Diskussionsbeiträge abgehalten. Zwei Vorträge befaßten sich mit dem Wasserabzug, der sich auch auf die geographischen Umstände und die Naturverhältnisse Transdanubiens ausgewirkt hat. Klára Dóka überblickte die zwischen den Jahren 1929-1933 durchgeführten Regulierungen. Aus Korreferaten erfuhren wir, daß die meisten Regulierungsarbeiten in den Jahren der in Transdanubien von den Kulturingenieur-Ämtern mit Staatskrediten durchgeführt wurden. Dieses Arbeiten waren dringend notwendig, da die Vernachlässigung des Wasserwesens während des Ersten Weltkrieges und im nachfolgenden Jahrzehnt einen Verfall der Siedlungen und der umgebenden Agrargebiete mit sich gebracht hätte. In den fünf Jahren wurden die Flüsse Nádorcsatorna, Kapos, Sió, Zala, Raab, Leitha und Koppány, sowie viele Bäche und Abflüsse reguliert. Die positive Wirkung dieser Maßnahmen auf die Entwicklung der Siedlungen war bald zu erkennen; den Wasserflüssen entlang entstanden und erneuerten sich Fischteiche, Bewässerungsanlagen und Wassermühlen, aus den Weiden wurden Wiesen, der überwiegende Teil davon sogar Ackerland. Es entstanden blühende Gartenkulturen. Die Vorbereitung der intensiven Landwirtschaft übte auch auf die umliegenden Siedlungen ihren positiven Einfluß aus, die Bewohner gerieten in eine bessere finanzielle Lage.

Magdolna Réfi Oszkó hob in ihrem Beitrag vor, daß außer den Flußregulierungen auch die Entwässerung der Äcker, der Weiden und Wiesen, die Regulierung der Bäche, überhaupt die Reinigung der Gräben und Rinnsale und die Schaffung neuer Wasserabflüsse Maßnahmen von sehr großer Bedeutung waren. Die Bachabflüsse waren nicht in staatlicher Obhut so konnte man vor dem Jahre

1930 zu Zwecken der Entwässerung mit keiner staatlichen Hilfe rechnen. Der 15. Gesetzartikel vom Jahre 1931 sicherte diesen Arbeiten bereits eine staatliche Unterstützung zu, so waren im Komitat Veszprém bis zum Jahre 1944 zahlreiche Gebiete entwässert worden. In diesem Rahmen wurden die Bäche und Abflüsse Séd, Torna, Bitva, Hajagos, Gányás, Tegye, Bendola, Káloz, Kánya und Csigere reguliert und die Oberwässer am Balaton abgeleitet. Der Abzug des Ober- und Grundwasser hatte nicht nur eine wirtschaftliche, sondern auch eine allgemeine hygienische und soziale Bedeutung.

F e r e n c L e n c s é s erörterte in seinem Vortrag "Ansiedlung des Agrarproletariats zwischen 1919 und 1944 in Transdanubien" die Wirkung der vom konterrevolutionären Regime durchgeführten Bodenreformen auf die Siedlungen. Anschließend legte der Referent dar, daß ein Hauptmerkmal der Struktur der ungarischen Agrargesellschaft der Provinz auch in diesen 25 Jahren die Regungslosigkeit war. Das landwirtschaftliche Gesinde lebte in strenger Isoliertheit und die landwirtschaftlichen Arbeiter waren ständig von den Folgen der Existenzlosigkeit bedroht. Derzeit betrug die Zahl der Domänendörfer rund 2.000. Schätzungen zufolge waren 65 Prozent davon in Transdanubien. Offensichtlich traten - entsprechend der hohen Zahl - die vom Agrarproletariat aufgeworfenen Fragen bei den Munizipalbehörden mit entsprechendem Gewicht auf. Ihre Lösung wurde aber von den herrschenden Schichten bis zum Ende dieser Periode immer wieder aufgeschoben.

G y u l a M o l n á r befaßte sich in seinem Beitrag "Agrarproletariat im Komitat Fejér zwischen den Jahren 1900-1945" mit der Lage der landwirtschaftlichen Gesinde und Landerbeiter innerhalb der Agrarstruktur. Der Forscher legte u.a. klar, daß die gesellschaftlichen Tendenzen, die im Komitat Fejér zwischen den zwei Weltkriegen typisch waren, auch in anderen Teilen des Landes vorhanden waren, sie traten jedoch wegen des Übergewichts der Großgrundbesitze im Komitat Fejér in ausgeprägter Form auf. Gyula Molnár untermauerte seine Schlußfolgerungen mit Angaben aus der Volkszählungen und Grundbesitz-Verzeichnissen.

M i k l ó s Z á b o r s z k y informierte uns in seinem Vortrag "Das Dorf Csór in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts" daß in dieser Gemeinde ohne Begebenheiten die einzig ertragsreiche Beschäftigung die Tierzucht war. Der einst so blühende Wein- und Obstanbau existierte bereits Anfang des 20. Jahrhunderts nicht mehr. In den 20er Jahren waren Bemühungen im Gange, eine Gartenkultur zu verwirklichen, man war aber nicht in der Lage, eine Bewässerungssystem zu errichten. Im Dorf gibt es keine Industrie, so war die Landwirtschaft die einzige Einnahmequelle der Bevölkerung. Auch in Csór spielte der Großgrundbesitz eine dominierende Rolle, aber auch das Vermögen der Grundbauer war bedeutend. Dazu kam noch die Parzellierung des 1.000 Katastraljoch großen Großgrundbesitzes der Nedeczky-Familie. Auf der niedrigsten Stufe der Agrargesellschaft stand die recht große Masse der Tagelöhner und des Gesindes. - Anfang des 20. Jahrhunderts gab es in Csór 350 solche Familien. Die demographische Situation stagnierte; bei den reformierten Grundbauern beharrte man auf dem Einkindsystem, aber auch bei den Agrarproletariern gab es nicht mehr als 2-3 Kinder. Sie haben offensichtlich erkannt, daß das Dorf Csór für mehrere Kinder keine ausreichenden Existenzmöglichkeiten bieten kann.

G y u l a L a s k y erörterte in seinem Korreferat "Auswirkungen der Grundbesitzreform des konterrevolutionären Regimes in Lovasberény" den Widerstand der Großgrundbesitzer gegen die von Nagyatádi erlassene Bodenreform. Die Gegenmeinung der herrschenden Klasse wurde von Mitgliedern des Komitats-Munizipalausschusses zusammengefaßt und als Unterbreitung des Obergerspens dem Ministerpräsidenten weitergeleitet. In Lovasberény wurden aus dem Fideikommiß von Cziráky und dem Gut der Eszerházy von Csákvár Immobilien in Anspruch genommen, und als Grundstücke und Acker parzelliert. Diese Zuwendungen begannen bereits 1925, man konnte sie aber bis zum Jahre 1930 noch nicht vollführen. Inzwischen wurde unter den Agrarproletariern wegen der hohen Ablösungspreise der Widerstand nach und nach größer. Das war eine kapitalistische Ausführung der Bodenreform. Viele verzichteten auf die zugeteilten Grundstücke, und man wollte sogar 200 Personen von ihren Gütern entfernen, da sie den hohen Ablösungspreis nicht bezahlen konnten. Das Regime hat mit seiner Bodenreform das Ziel verfehlt.

L á s z l ó G y ü s z i legte in seinem Vortrag "Flurbereinigung in der Gemeinde Oroslány zwischen den Jahren 1928-1930" die sozialen Umstände dar, wobei er betonte, daß Oroslány im Komitat Komárom damals zu den am schnellsten "abnehmenden" Dörfern zählte. Die demographische Situation war vom Jahre 1900 an von einer Stagnation gekennzeichnet, viele zogen aus dem Dorf weg. Die natürlichen Begebenheiten waren recht ungünstig, ein Teil des Bodens war nur Sand, der andere zu wässerig. 1927 entschied sich eine Gruppe der Kleingrundbesitzer für die Flurbereinigung. Die Grundbesitzer waren der Meinung, daß der gesellschaftliche und wirtschaftliche Rückfall teils auf das bisherige Fehlen dieser Maßnahme zurückzuführen sei. Die 328 Grundbesitzer verwalteten die Güter in mehr als 10.000 Abschnitten. Die Flurbereinigung ging mit behördlicher Genehmigung im Sommer 1929 vonstatten. Es wurden neue Fluren - Acker, Weiden und Hausgrundstücke - markiert. Viele wollten ein neues Haus bauen und aus den gemeinsamen Höfen wegziehen. Durch die Flurbereinigung nahm das Ackerland zu, während das Weinanbaugelände und der Umfang der Weiden zurückging. Der Referent kam zum Schluß, daß die Flurbereinigung im Leben des Dorfes notwendig war, man konnte die grundlegenden Fragen auch dadurch nicht lösen.

L á s z l ó M á t y á s bearbeitete das Thema: "Obstbaumbestand und Weinanbau im Komitat Fejér in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts". Einleitend machte er darauf aufmerksam, daß diese Wirtschaftszweige in der Landwirtschaft der Komitats seit jeher eine bestimmende Rolle spielen. Der Obstbaumbestand hat sich zwischen den Jahren 1895 und 1935 verviebfacht, aber der Zuwachs war nach Obstsorten verschieden: aus Aprikosen, Mandeln, Pfirsichen, Kirschen und Pflaumen gab es im Komitat Fejér enorme Mengen. Als Absatzmärkte galten die Hauptstadt und die Siedlungen in ihrer Umgebung. Besonders viel Obst wurde in die Dörfer Diósd, Erd, Tárnok und Sósut angebaut. Der Weinbau fiel Ende des 19. Jahrhunderts größten Teils der Phyloxere zum Opfer. Anfang des 20. Jahrhunderts wurden neue Weinstöcke angepflanzt, die bereits Früchte trugen. Der Neubeginn des Weinbaus wurde auch vom Staat gefördert. 1896 wurde ein Gesetz über die Erneuerung des Weinbaus verabschiedet. Bis zur Befreiung /1945/ wurden weitere 200 Hektar Land in Weinbau einbezogen.

L á s z l ó L u k á c s erörterte in seinem Beitrag "Neuheiten in der Bienenzucht von Csákvár in den ersten Jahrzehnten nach der Jahrhundertwende" ein Spezialgebiet des Dorflebens. In der Imkerei des Dorfpfarrers von Csákvár führte er mit Hilfe eines von ihm konstruierten Bienenstockes bedeutende Neuerungen, ein, die dann im ganzen Lande verbreitet wurden. Auch der Bienenstock wurde nach ihm als Mayersche Bienenstock benannt, Károly Mayer war übrigens ein sehr intelligenter Mann, der mehrere Fremdsprachen beherrschte. Außer seiner theologischen Tätigkeit wurde er durch seine Neuerungen in der Bienenzucht berühmt.

Mit einem anderem Spezialgebiet befaßte sich Z s ó f i a D e m e t e r , die das Thema des landwirtschaftlichen Maschinenbaus in Mezökomárom bearbeitete. Der Betrieb entstand verhältnismäßig spät, und blieb auf dem Niveau eines Kleinbetriebes. Der Besitzer István Baranyai war sichtlich auch nicht bemüht, eine rund 20-Mann-Belegschaft Eisenpflüge, Eggen, Schrottmühle und Sämaschinen hergestellt. Das berühmteste Produkt war der leichte Eisenpflug. Dem Kleinbetrieb, aus dem später eine Maschinenwerkstatt wurde, wurde eine, Maschinenhandlung beigelegt. Die Rechnung konnte man auch mit Getreide oder mit anderen Produkten begleichen. Ein Handelspartner, der Schwager von Baranyai, Imre Kardos, eröffnete 1938 in der Budai Straße in Székesfehérvár eine Maschinenwerkstatt.

A n t a l S e r é n y i erklärte in seinem Korreferat unter dem Titel "Veterinärärztliche Verwaltung im Komitat Fejér zwischen den Jahren 1900 und 1945", daß man von einer veterinärärztlichen Verwaltung erst von Anfang des 20. Jahrhunderts an sprechen kann. Dem 17. Gesetzartikel des Jahres 1900 zufolge wurde die municipale und autonome veterinärmedizinische Verwaltung verstaatlicht. Das bedeutete, daß die behördlichen Veterinärärzte in den Kreisen, den Komitatsstädten, den Munizipalbehörden des Komitats Fejér vom Minister für Ackerbauwesen selbst ernannt wurden. Es waren 1 Munizipaltierarzt, 1 städtischer und 5 Kreistierärzte tätig. 1938. arbeiteten außer den staatlichen Tierärzten 25 ortsbehördliche und 15 private Tierärzte.

In der Sektion für Städte- und Industriegeschichte wurden 14 Vorträge gehört. Die Sektion stand unter Leitung von K l á r a T. M é r e y , die mit einem Vortrag unter dem Titel "Die Wirkung der Industrialisierung auf die Siedlungen Südtransdanubiens 1920-1942/" die Beratung einleitete. Sie hob hervor, daß sie das Thema fortsetzt, das sie schon bei den vorangegangenen siedlungshistorischen Konferenzen begonnen hat, wobei sie ihr Untersuchungen auch auf die Bereiche Groß- und Kleinindustrie, Hausgewerbe ausdehnte. Nach ihrer Beobachtung ging die Entwicklung der Industrie in den Jahrzehnten nach dem Ersten Weltkrieg, im Vergleich zum Stand von dem Jahre 1914, zurück und dann stagnierte sie permanent. Auf den von Transdanubien abgetrennten Gebieten gab es eine bedeutende Industrie, wie zum Beispiel die Zuckerfabrik in Baranyavár oder die Industriebasis von Csáktornya. Zwar begann in mehreren transdanubischen Siedlungen eine gewisse Entwicklung der Industrie, sie hing aber im allgemeinen mit der landwirtschaftlichen Produktion oder mit der Bauindustrie zusammen, die durch die Agrarkrise entweder verlangsamt oder zugrunde gerichtet wurde. Nach der Krise wurden sie reorganisiert. Eine herausragen-

die Entwicklung war nur in den Siedlungen zu verzeichnen, die in der Nähe von Eisenbahnlinien und Hauptverkehrsstraßen lagen. Bis zum Jahre 1940 gab es im untersuchten Bereich 25 solche Siedlungen, in denen die Zahl der Bevölkerung über 5.000 lag, hier wohnten mehr als 45 Prozent der Beschäftigten der Industrie. Die bestimmende Rolle der Großbetriebe innerhalb der Industriestruktur Transdanubiens war kaum bestreitbar, obwohl auch das Kleingewerbe gewisse Bedeutung besaß. Letzteres beschäftigte große Massen, weshalb es auch zur Massenproduktion fähig war und die von den Großbetrieben nicht hergestellte Waren ersetzen konnte. In diesem Teil Transdanubiens waren die siedlungsgestaltende Rolle der Industrie und zugleich - ein Bestandteil der modernen städtischen Gesellschaft - die Bedeutung der Arbeiterklasse der Großbetriebe kaum zu verkennen.

A n d r á s O r t u t a y gab unter dem "Titel Virilisten in Esztergom zwischen den Jahren 1895-1944" über die herrschende Elite der wirtschaftlich stagnierenden Stadt einen Überblick. Es ist zu beobachten, daß sowohl unter den Virilisten als auch später nach dem Jahre 1929 unter den Mitgliedern der Interessenvertreter der größten Steuerzahler außer der Vertretern der katholischen Kirche, die Kaufleute und später auch die Industriekapitalisten immer dabei waren. Die Rolle der Juristen innerhalb der städtischen Verwaltung war bedeutend. Sie wurden natürlich durch ihr Vermögen Mitglieder des Lenkungsorgans der Stadt. Das Thema trägt zum neuzeitlichen Gesellschaftsbild der Städte durch wertvolle Angaben bedeutend bei.

P é t e r P i f k ó stützte sich bei seinem Vortrag "Straßenstruktur und Straßennamensgebung in Esztergom zwischen den Jahren 1895-1944" auf die Dokumente der Hauptdatenbasis des städtischen Munizipalarchivs, sowie auf die Protokolle der Stadtversammlung. Er verwies dabei auf die Gründe der Veränderungen, die der neuen Namensgebung vorausgegangen sind. Er macht auch darauf aufmerksam, daß die Stadtführung einst bemüht war, die neue Namensgebung im Einklang mit den Veränderungen innerhalb der Straßenstruktur vorzunehmen.

J ó z s e f G e r e n c s é r gab in seinem Vortrag unter dem Titel "Die gesellschaftliche Struktur der Palotaer Stadt von Székesfehérvár Anfang des 20. Jahrhunderts" aufgrund des städtischen Steuerhauptbuches aus dem Jahre 1911 einen Querschnitt über die gesellschaftliche Struktur der Bewohner dieses Stadtteiles. Er erwähnte, daß dieser Stadtteil, der auch Rácváros genannt wurde, Anfang des 20. Jahrhunderts ein dörfliches Bild aufwies, und seine Bewohner waren vor allen Kleingutbesitzer, Kleinpächter und Kleinhardwerker. Die Zahl der Vertreter der mittleren Schicht war noch recht gering, es war jedoch eine Zunahme zu verzeichnen. Zum Schluß hob der Referent hervor, daß die Palotaer Stadt ein typisches Beispiel für die provinzielle Rückständigkeit war, obwohl am Rande von Székesfehérvár noch viel verwahrloosere Viertel gab /z.B. Üreghegy, Demköhegy, Szárazrét, Maroshegy/.

A n t a l A n d r á s s y betonte in seinem Beitrag über den vorherrschenden Lebensstil in Kaposvár, da die konservativen politischen Ansichten auch in den reichen Schichten der Stadt in den Jahrzehnten zwischen den beiden Weltkriegen immer mehr vorherrschend wurden. Diesen Lebensstil verkörperte der Vi-zegespan, der auch von einem Teil der Großgrundbesitzer des Komitats unterstützt wurde. In der Stadt wurde der Günstling der kapitalistischen Kreise in den Stuhl des Bürgermeisters gesetzt, der zwar die Unterstützung der Handelsgesellschaft und später der Mitglieder des Herrenkasinos gern gesehen hat, letztere konnten jedoch in die Angelegenheiten der Stadt keinen Einspruch haben. In diesen Fragen wurde im engeren Kreis um den Bürgermeister entschieden.

J ó z s e f G l ó s z hielt einen Beitrag unter dem Titel "Schränken der wirtschaftlichen Entwicklung des Komitats Tolna an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts". József Glósz führte alle Gründe an, infolge deren dieser Teil Transdanubiens in der gesellschaftlichen Entwicklung zurückgeblieben ist. Er betonte, daß die natürlichen Gegebenheiten im Komitat Tolna günstig sind; so sind die Ergebnisse des Ackerbaus, der Viehzucht und des Weinbaus hervorragend, dies alles hat sich jedoch in der Situation der landwirtschaftlichen Bevölkerung nicht realisiert. Eine Lösung sah er in der Zuwendung von Boden an die Bevölkerung. Gleiche Meinung vertraten auch mehrere ausgezeichnete Theoretiker der damaligen Zeit. Andere waren der Ansicht, daß das Problem des landwirtschaftlichen Arbeitskräfteüberschusses durch die Schaffung einer Lokalindustrie oder durch Auswanderung eines Teils der Bevölkerung gelöst werden kann. Die Industrie wurde jedoch nicht in dem Maße ausgebaut, daß sie den Arbeitskräfteüberschuß voll und ganz hätte aufnehmen können. Die Schlußfolgerung des Referenten war, daß die Entwicklung des Komitats Tolna im Kapitalismus hinter der der übrigen Komitate Transdanubiens zurückblieb. Unserer Meinung nach war für die gesellschaftliche Entwicklung des Komitats Tolna in dieser Zeit eine typische Entwicklung der Agrargegende charakteristisch, und die Lage dieses Komitats war nicht ungünstiger als die der Komitate Fejér oder Somogy; eventuell eine größere Stadt und deren wirtschaftliche Bezüge haben gefehlt.

G á b o r T ö t ö s erörtere die Situation der Stadt Szekszárd in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts." Er verwies auf die Gründe, die die stagnierende Tendenz im Wirtschaftsleben der Stadt verstärkten, und die dazu führten, daß die Stadt unter kapitalistischen Umständen die Schwierigkeiten nicht überwinden konnte. Der Referent erwähnte, daß diese Stadt allzu sehr zu einem Sammelplatz von Kleinexistenzen geworden ist. Es ist bekannt, daß diese Schicht finanziell nicht in der Lage ist, großindustrielle Unternehmungen zu gründen. Die Kapitalisten aus der Hauptstadt haben aus verständlichen Gründen nicht nur um Szekszárd, sondern auch um Székesfehérvár, Veszprém, Zalaegerszeg und noch um zahlreiche transdanubische Städte einen Bogen gemacht. Unserer Meinung nach wirft sich unwillkürlich die Frage auf, warum diese Stadt Anfang des 20. Jahrhunderts so zurückgeblieben war, und warum sich ihre industrielle Entwicklung in der Gegenwart so beschleunigen konnte. Auch der Forscher der Stadtgeschichte kann in der Vergangenheit

die wirtschaftlichen Basen nicht finden, auf die sich die herausragend schnelle Entwicklung in den 60er und 70er Jahren des 20. Jahrhunderts aufbauen konnte.

K á r o l y B o r s y legte in seinem Vortrag "Druckerindustrie von Pécs in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts" die Entwicklung dieses Industriezweiges, vor allem aufgrund von Angaben aus der Presse dar. Er erörterte die in der Stadt wahrzunehmenden ideologischen Diskussionen und politischen Bemühungen, die letzten Endes einem Machtkampf gleichkamen. Er erwähnte auch die Bemühungen der katholischen Kirche, hinter denen von allem der Bischof Gyula Zichy stand, um die Presse zur Propagierung ihrer eigenen Ideen zu nutzen. Diese Tätigkeit setzte Zichy auch in Kalocsa aus seinem erzbischöflichen Stuhl fort.

G é z a B e n c z e skizzierte in seinem Vortrag unter dem Titel "Die Entfaltung der ölundustriellen Wohnsiedlungen im südlichen Teil des Komitats Zala" die Situation des Komitats Zala, aus dessen industrieller Entwicklung die kapitalistische Epoche völlig ausgeblieben ist, sowie die Umstände der Erschließung der Ölfelder in Kerettye und Lovászi, und ferner ihre gesellschaftliche Auswirkung. Der Referent hob hervor, daß die Ansiedlung der ölundustriellen Arbeiter im Interesse des Unternehmens stand, weshalb es moderne Wohnsiedlungen in der Nähe der Dörfer bei den Ölfeldern, sowie im Ölzentrum Nagykanizsa bauen ließ. Die Häuser und Siedlungen funktionierten auf eine ganz perfekte Weise, da hier auf den Wohnsiedlungen auch Arbeiterwohnheime, Geschäftsstraßen, Bäckereien, Schulen, Arbeiterinternate und -kulturzentren, Schwimmbäder und Restaurants gebaut wurden.

É v a R a v a s z gab in ihrer Arbeit "Schaffung der Arbeiterkolonien in Tatabánya an der Jahrhundertwende", einen Querschnitt über die Stollenöffnungen der Aktiengesellschaft MÁK, sowie über die Arbeiterwohnsiedlung, die aus dem Bedürfnis entstand, daß es hier Arbeitskräfte notwendig wurden. Bei ersten Arbeiterhäuser wurden 1897 in Alsógalla unter dem Namen Ótelep gebaut, die weiteren wurden in Bánhida und Felsőgalla errichtet. Der Bau der Arbeiterkolonie ging in Alsógalla 1902 zu Ende. Hier standen 229 Wohnhäuser, aber auch die Siedlung der Lohnarbeiter und Erdarbeiter ist hier entstanden. Das war die sog. Siedlung Suligó. 1902 wurde die Gemeinde Tatabánya geschaffen. Die neue Siedlung hatte 1901 rund 8.000 Bewohner. Die Aktiengesellschaft MÁK sorgte für die kommunale Versorgung der Wohnsiedlungen, bis während des Ersten Weltkrieges auch das sog. Volkshaus erbaut wurde. Diese Gemeinden haben sich in den 30er Jahren im Grunde genommen zusammengefügt und auch ihre Verwaltung hätte vereinigt werden können, was jedoch nicht erfolgt war.

A m b r u s É n e k e s skizzierte die Entwicklung der Siedlung um die Fabrik in Péti in den 30er und 40er Jahren des 20. Jahrhunderts. Diese Siedlung entstand im Zusammenhang mit dem Bau der Kunstdüngerfabrik, u. zw. 1932, und wurde allmählich parallel zur Errichtung anderer industrieller Investitionen erweitert. Zur Versorgung der Bewohner der Siedlung wurden hier ein Gärtnerei, Molkerei und ein Obstgarten geschaffen. Auf den Wohnsiedlungen funktionierten auch soziale und kulturelle Einrichtungen.

Ferenc Szili untersuchte die Lebens- und Arbeitsbedingungen der Beamten der Zuckerfabrik der Firma MIR. Kaposvár in den Jahren zwischen 1894-1944. Er verwies darauf, daß in diesem Thema von der Geschichtsschreibung bisher ziemlich peripherisch behandelt wurde, obwohl die technischen Beamten in der Leitung der Produktion und überhaupt im Mechanismus der Produktion eine herausragende Rolle spielten. Die in der Technik und der Administration arbeitenden Beamten hatten ebenso wie die Arbeiter eine ausgelieferte Situation, da die Aktiengesellschaft kaum humaner mit ihnen umging als mit dem physischen Bestand. Das Gehalt der technischen Beamten war höher als das der administrativen Beamten. Der Referent hob hervor, daß die materielle und moralische Anerkennung der Beschäftigten der Buchhaltung auffallend hoch war, es wurde nämlich von ihnen eine recht präzise Arbeit erfordert. Die Aktiengesellschaft errichtete neben der Arbeiterkolonie auch für die Beamten Wohnungen. Die Präsenz eines Kasinos, das für die Beamten geschaffen wurde, konnte keine echte Gemeinschaft zustande bringen. Auch ihre politische Passivität war kein Einzelfall, so konnte diese Schicht mit ihrem "eingeschränkten weltanschaulichen Horizont" die fortschrittlichen Ideen nicht eigen machen.

István Naszádos sprach über die Wirkung der Industrialisierung in Sárvár Anfang des 20. Jahrhunderts. Er hob einleitend hervor, daß in der Stadt Sárvár für die schnelle Entwicklung die wirtschaftlichen Grundlagen gegeben waren. Die Siedlung war das Zentrum einer riesigen Domäne, wo die Schicht der Kaufleute recht bedeutend war. Das Einkommen aus dem Aufkauf der landwirtschaftlichen Produkte investierten die Kaufleute in Industrieunternehmen. Vom Ende des 19. Jahrhunderts an entstanden hier sehr bedeutende Betriebe: die Zuckerfabrik, die elektrischen Werke, eine Trockenmühle, eine Milch- und Käsefabrik, eine Dampfziegelfabrik und eine Kunstseidefabrik. Im Laufe der 20-er Jahre der Industrialisierung ging in der traditionellen gesellschaftlichen Struktur eine grundlegende Veränderung vor sich, die Zahl der Bewohner nahm sprunghaft zu, und in der Stadt wurde die Infrastruktur ausgebaut.

János Honvári untersuchte Fragen der Industrialisierung in der Stadt Győr in den Jahrzehnten zwischen den beiden Weltkriegen. Er hob hervor, daß Győr damals eine der bedeutendsten Industriebasen des Landes war, und die Industrierbeiter sich um die Industrieanlagen gruppierten. Anfang der 30er Jahre arbeiteten in der Stadt 69 Industrieanlagen mit Betriebscharakter. Die Gründung dieser Anlagen erfolgte von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts an beinahe kontinuierlich. Das Handelskapital begann seine im Weizenhandel früher gespielte Rolle zu verlieren, das Geld wurde von der Bourgeoisie in Industrieunternehmen investiert. Die Entstehung einer Industriestadt zog den Ausbau der Infrastruktur ebenfalls mit sich.

Ferenc Horváth warf einige Fragen der industriellen Entwicklung im Komitat Vas an der Wende des 19-20 Jahrhunderts auf. In diesem Teil Transdanubiens war der Einfluß des westlichen Kapitals recht bedeutend. Die Industrialisierung durch das ausländische Kapital erfolgte in drei Städten: Szentgotthárd, Sárvár und Szombathely. Alle drei Städte verfügten über ausgezeichnete Eisenbahnverbindungen, aber auch die Antriebsenergie, der elektrische

Strom, stand zur Verfügung. Bei ausländischen Kapitalisten brachten in den meisten Fällen die alte Technik in diese Städte, wo durch Nutzung der billigeren Arbeitskraft auch der veraltete Maschinenpark Nutzen gebracht hat.

Die Sektion für Kulturgeschichte wurde von József Kanyar geleitet, in der als erster Referent Frau Ivahorváth Gerencsér das Wort ergriff. Sie erörterte in ihrem Vortrag die Geschichte der römisch-katholischen Elementarvolksschule in Nádasdladány Anfang des 20. Jahrhunderts. Sie erwähnte, daß der Volksschulunterricht in diesem Dorf bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts auf eine rund 100 jährige Tradition zurückblicken konnte. Zusammen mit den Schulpflichtigen aus dem benachbarten Dorf Jénő betrug die Zahl der Schüler rund 100. Im Vortrag wurde über den Unterrichtsmechanismus in den Volksschulen ein Überblick gewährt, sowie über die gesellschaftliche Basis der Schüler und das Fehlen in der Schule, bzw. dessen vor allem soziale Gründe.

Ferenc Reöthy stellte in seinem Vortrag die reformierte Schule in Köröshegy dar und skizzierte die Geschehnisse in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Er erwähnte zugleich, daß diese Volksschule eine der traditionsreichsten ist, die bereits in der Mitte des 18. Jahrhunderts bestand. Den alten Traditionen der Volksschule gerecht standen auch die in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts arbeitenden "Meister" im Bereich der Erziehung ihren Mann. Im Vortrag wurde über die Lehrer, den Lehrplan, die Lehrfächer, das Schulgebäude und das Haus des Lehrers, die Dauer des Schuljahrs, die Ausstattung, die Volksschulbibliothek, sowie über die Repetierungs- und Sonntagsschule berichtet.

István Kotnyek erwähnte in seinem Vortrag unter dem Titel "Bemühungen um die Schaffung der Erwachsenenbildung im Komitat Zala nach der Jahrhundertwende" daß nach der zurückgedrängten landesweiten Aktion zur Erwachsenenbildung bis zum Ende des 19. Jahrhunderts in diesem Bereich keine weiteren Initiativen ergriffen wurden. Obwohl diese Aktion zu keiner Massenbewegung geworden ist, sind die zahlenmäßigen Ergebnisse der in einzelnen Munizipalbehörden gestalteten Kurse doch als bedeutend zu bewerten. Im Komitat Zala z.B. erlernten im Laufe von drei Jahren mehr als 1.000 Personen das Schreiben und Lesen. In den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde diese Frage vom Lehrerkreis in Nagykanizsa wieder aufgeworfen, der u.a. die Notwendigkeit von Kursen für Personen, deren Muttersprache nicht das Ungarische war, betonte. Die Unterrichtsbehörden erkannten jedoch erst in den Jahren nach der Jahrhundertwende - im Interesse der Hemmung des Aufschwungs der Arbeiterbewegung - die Notwendigkeit der Erwachsenenbildung und darunter die der Erziehung der Arbeiterschichten. Im Komitat Zala nahm diese Aufgabe die Volksbildungsvereinigung, die 1908 geschaffen wurde, auf sich. Das Arbeitergymnasium in Egerszeg konnte in den Jahren 1909-1910 gute Ergebnisse erzielen.

Tamas Toth untersuchte die Situation der Volksschulbibliothek im Komitat Esztergom von der Jahrhundertwende bis zum Schluß des Ersten Weltkrieges. Er erwähnte, daß die Volksschulbibliotheken institutionell erst nach dem Jahr 1902 organi-

siert wurden. Zwar wurden vom Inspektor Schritte zur Schaffung von Bibliotheken getan, er konnte jedoch die fast 100 prozentig konfessionierten Schulen bzw. Schulstille nicht verpflichten, Bibliotheken zu organisieren. Anfang der 10er Jahre des 20. Jahrhunderts wurden bereits 11 staatliche Volksschulen gekauft, in denen es auch je eine Bibliothek gab. Die Bücher verbreiteten unter den Schülern und der erwachsenen Bevölkerung den liberalen Geist der Epoche, dies wurde jedoch während des Ersten Weltkrieges immer wieder durch nationalistische Ideen eingeschränkt. In den Bibliotheken waren natürlicherweise auch die schönsten Werke der ungarischen Literatur des 19. Jahrhunderts vorhanden.

P é t e r R a j c z i erläuterte in der Einleitung seines Vortrages "Die Geschichte des Gymnasiums von Mohács" die Vergangenheit der städtischen Schulen in den Jahren vor der Jahrhundertwende. Er legte die Bemühungen der städtischen Führung dar, die im Jahr 1935 zur Organisation eines städtischen Gymnasiums führten. Die Schaffung dieses Gymnasiums wurde außer den Leitern der Stadt auch von Fachleuten der Unterrichtsverwaltung dieser Zeit unterstützt, so z.B. vom Minister für Kultur Bálint Böhm, vom Generaldirektor des Schulbezirks von Székesfehérvár, Rudolf Mátrai, sowie vom Staatssekretär Kálmán Szily. Im ersten Schuljahr wurden je eine erste und fünfte Klasse eröffnet, bis zum Jahre 1938 waren allmählich alle acht Klassen voll. Auch das Internat wurde eröffnet. Der Vortrag ging mit der Darlegung der Arbeit des Gymnasiums während des Zweiten Weltkrieges zu Ende.

L á s z l ó K a l á c s k a erläuterte die Geschichte des Gemeindegymnasiums von Sárbogárd. Es arbeitete zwischen den Jahren 1920 und 1928. Es verdankte seine Existenz dem Lokalpatriotismus der Bewohner der Gemeinde, es wurde von der lokalen Kirchengemeinde und von der Gymnasium-Vereinigung unterhalten. Die Mehrzahl der Schüler kam aus dem Dorf selbst, aber auch aus vielen Gemeinden den Gegend Mezőföld. /Zwischen Székeszárd und Székesfehérvár gab es nämlich kein Gymnasium./. Die Mittelschule, in der mehr als 150 Schüler lernten, konnte jedoch wegen fehlender materiellen Unterstützung nicht weiter existieren, ihre Wirkung wurde auch ständig von Haß und Neid begleitet. Der Direktor übersiedelte nach Sopron, von wo er nie nach Sárbogárd wiederkehrte. "Ob jemand gewünscht hätte, aus dem prächtigen Athen von Perikles auf den Boden der Traken zurückzukehren?"

G á b o r N á r a i suchte in seinem Vortrag auf Fragen der Lehrlingsausbildung im Komitat Somogy Antworten. Er untersuchte die Lehrlingsausbildung angefangen von dem Niederschlagen der Ungarischen Räterepublik bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges. In diesem Zusammenhang führte er den XII. Gesetzartikel vom Jahre 1922 an, der seit dem XVII. Gesetzartikel vom Jahre 1884 zum zweiten Mal die moderne Ausbildung der Lehrlinge regelte. Anschließend legte der Referent die Organisationsstruktur der Lehrlingschulen dar. Im Komitat Somogy wurden in 10 Städten bzw. Gemeinden Lehrlinge ausgebildet. Natürlicherweise gab die Mehrzahl der Schulen eine allgemeine Bildung, die Bemühungen zur Zusammenstellung von Klassen nach den verwandten Berufen konnte nur in den Komitats-

sitzen erfolgreich sein. Der Verordnung vom Jahre 1936 zufolge konnten die Lehrlingsschulen ebenfalls nicht eine bestimmte Berufsrichtung anstreben, nur der Zeichenunterricht konnte vereinheitlicht werden, die Werkstattpraxis konnte jedoch nicht verwirklicht werden. Der Unterricht wurde der Kleingewerbestructur unterordnet, die Betriebe und Unternehmen waren bemüht, selbständig für die Ausbildung von Lehrlingen zu sorgen.

Frau B. Tóth legte die rund 25 jährige Vergangenheit der Industrialisierung der Lehrlingsausbildung in ihrem Vortrag unter dem Titel "Lehrlingsausbildung in Székesfehérvár zwischen den Jahren 1833-1919" dar. Sie hob hervor, daß in der Provinzstadt mit Kleingewerbestructur die Ausbildung von Lehrlingen eine besonders große Bedeutung hatte. Hier gab es massenhafte Ausbildung, wobei außer Fachkenntnisse auch grundlegende Lehrfächer unterrichtet wurden bzw. die Weiterbildung erfolgte. Die Lehrkräfte wurden unter den Pädagogen der Stadt ausgewählt, darunter gab es sowohl Lehrer, als auch Professoren, aber auch Handwerker. Das Gebäude der Lehrlingsschule wurde 1904 erbaut. Hier gab es bereits eine Möglichkeit zum moderneren Unterricht. Die Zahl der Schüler betrug 1912/13 insgesamt 812, die 70 Berufe erlernten. Bei der Lehrlingsschule gab es auch ein Internat, wo 20 Schüler gratis untergebracht und verpflegt wurden.

Bernardin Gy. Palos erörterte das Thema "Der Platz von Székesfehérvár in der ungarischen Unterrichtsverwaltung". Die über reiche Schulwesenerfahrungen verfügende Generaldirektor des Schulbezirks von Pécs gab einen historischen Überblick über die Entwicklung der Unterrichtsverwaltung, über die häufigen Veränderungen und die Bemühungen, die zur Vereinheitlichung der Unterrichtsverwaltung führten. In diesem historischen Gang fügte der Referent die Stadt Székesfehérvár ein, wo der Unterricht der Mittelstufe, der Volksschule und der Lehrlinge über wertvolle Traditionen verfügte.

István Bárdos beschränkte das Thema "Außerschulische Volksbildung in Esztergom" auf die 20er Jahre des 20. Jahrhunderts. Einleitend verwies er auf das Wirtschaftsleben der Stadt, u. zw. auf die besondere Situation, die die Regelungen nach Trianon in dieser Gegend und vor allem in der Stadt mit sich gebracht haben. Anschließend warf er einige Fragen der lokalen politischen Ideologie auf: Er sprach über die Rolle der städtischen Elite im christlichen nationalen Kurs, über die nationalistischen bzw. neo-nationalistischen Tendenzen und die antisemitischen und irredentischen Erscheinungen. In dieser nationalistischen politischen und ideologischen Umgebung konnte die allgemeine Bildung nur der Propagierung der Ansichten des Regimes dienen.

Károly Vörös hielt unter dem Titel "Das Liederbuch von Károly Francsics" einen Vortrag, und verwies auf einige Fragen der Massenbildung der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das Liederbuch entstand 1849 in Veszprém. Sein Autor war ein Barbiergeselle, der in das Buch Gedichte von Mihály Csokonai Vitéz, Sándor Petőfi, Mihály Vörösmarty, Gergely Czuczor, mehrere Werke der Almanachlyrik, sowie Liedertexte von Volksschauspielen und einige volkstümliche Volkslieder aufnahm. Der Referent verwies darauf, daß die Sammlungen dieser Art eine besondere Genre darstell-

len, bei der der Abschreiber kein Autor, sondern "Redakteur" "Selekteur" ist und dadurch das Liederbuch nicht nur in das Bildungsniveau und den Geschmarck der Autoren einen Einblick gewährt, sondern auch in den besonderen Kulturanpruch einer bestimmten Schicht der Bevölkerung einer Kleinstadt.

F e r e n c L e n c s é s bearbeitete die Geschichte des Waisenhauses von Martonvásár zwischen den Jahren 1903-1915 Diese Institution wurde von der Komitats-Munizipalbehörde im Jahre des Millenniums /1896/ organisiert. Das Grundstück stellte von seinem Großbesitz Erzherzog József dem Waisenhaus zur Verfügung. Die Institution wurde 1903 mit 39 Zöglingen eröffnet. Die Waisen haben einerseits Kenntnisse der Elementarschule erworben, andererseits eine wirtschaftliche Tätigkeit ausgeübt, eine kleingewerbliche Tätigkeit, darüber hinaus produzierten sie auch Wein und Gemüse und beschäftigten sich auch mit Viehzucht. In das Waisenhaus wurden nur Jungen und Mädchen aus dem Komitat Fejér aufgenommen.

J ó z s e f V ö r ö s erörterte in seinem Vortrag "Umstände der Schaffung des "Ungarischen Fonds" in Tótszentpál" den Assimilierungsprozeß der Schokazenbevölkerung des Dorfes. Er verwies im weiteren auf ein interessantes Moment der ungarischen Kulturgeschichte. Der Forscher Otto Herman führte im Frühjahr 1980 in Tótszentpál ornithologische Forschungen durch und gründete zugunsten des Dorfes einen Fonds von 100 Forint. Dieser wurde "Ungarischer Fonds" genannt. Die Zinsen dieses Fonds bekamen jährlich je ein Junge und ein Mädchen als Anerkennung ihres Fleißes in der Aneignung der ungarischen Sprache.

Die Sektion für Politikgeschichte wurde von L á s z l ó S z i t a geleitet, der über einige Fragen des Schulwesens und der Schulpolitik der deutschen Nationalitäten einen Vortrag abhielt. Er untersuchte das Thema in der Periode zwischen den Jahren 1938-1944. Einleitend stellte er klar, daß faschistische Ideologie unter den deutsche Nationalitäten Transdanubiens nur auf Druck von oben Fuß fassen konnte. Die einheimische deutsche rechtsgerichtete Politik legte auf das Unterrichtswesen umso mehr Gewicht, da sie durch das Unterrichtswesen die Jugend, aber auch die erwachsene deutsche Bevölkerung zum Deutschen Reich binden wollte. Die kulturelle Führung des Landes holte seit dem Herbst 1938 über das deutsche Nationalitäts-Schulwesen ausführliche Informationen ein. Aus einem Bericht geht hervor, daß bis zum Jahre 1940 in den Volksschulen der Wille des Volksbundes nicht zur Geltung kam. Die lokalen Schultühle konnten den zweisprachigen Unterricht bewahren, und nur bei den Deutschen, die in einem geschlossenen Block gelebt haben, blieb der einsprachige Unterricht aufrecht. Die faschistischen Ideen riefen bei den älteren Generationen keinen Enthusiasmus hervor, sie waren sogar auch den Führern des Volksbundes gegenüber zurückhaltend. Gleichzeitig schwärmten die Schüler und die jüngere Generation für die Erfolge des Deutschen Reiches, der überwiegende Teil der Jugend wurde durch den Faschismus beeinflußt. In einem Bericht über die an das Land wieder angeschlossenen Volksschulen des Komitats Baranya wird mit Verbitterung festgestellt, daß die dortigen Kinder in einer ziemlich vernachlässigten Situation sind, und sie in der neuen Konstellation, als die Diktatur des Volksbundes über sie herrscht, sich den neuen Situation nicht anpassen können.

I s t v á n F e h é r sprach über die Treue-Bewegung der Ungarndeutschen. Aus der Fachliteratur geht hervor, daß die Bewegung Anfang des Jahres 1942 in Bonyhád /Komitat Tolna/ begann. Diese politische Bewegung konnte nicht als Gegenpole des Volksbundes funktionieren, sie hatte jedoch große Bedeutung. Die Deutschen außerhalb des Volksbundes haben sich anfangs um das Blatt "Die Donau" gruppiert, anschließend sammelten sie sich in der Bewegung unter der Losung "Treue zur Heimat". Bald kam es zur Schaffung von Gruppen in den verschiedenen Gemeinden. Sie entfalteten sich in den von Deutschen bewohnten Ortschaften der Komitate Baranya, Tolna, Fejér und Veszprém. An ihrer Spitze standen berühmte Persönlichkeiten der ungarischen Öffentlichkeit, so z.B. der Obergespan Béla Perczel, der Abtpfarrer József Bauer der Oberstuhlrichter István Krasznai, der Vizegespan Béla Fischer, der Oberstuhlrichter János Scherer, der Gutsverwalter von Zirc, Adolf Wéber und die Notare Antal Strenner von Tótvázsony, bzw. János Pásovár von Harend. Die Leiter der Treue-Bewegung widersetzten sich dem Volksbund und vertraten traditionelle ungarische nationale Ideen, was damals als eine tapfere Tat galt. Der Referent stellte fest daß die Treue-Bewegung vor dem Durchbruch des Nazismus in Ungarn ein größeres Hindernis darstellte, als einige unsichere Maßnahmen der Regierung gegen den Volksbund.

G y ö r g y Z i e l b a u e r gab einen Überblick über die Organisation des Volksbundes im Komitat Vas. Als Vorgeschichte legte er Daten über den Umfang der Nationalitätsbevölkerung des Komitats Vas dar. Nach seinen Angaben ging Anfang des 20. Jahrhunderts in den Dörfern des Komitats Vas, wo beinahe 120.000 Deutsche wohnten, infolge der Regelung in Trianon und der natürlichen Assimilation ihre Zahl bis zum Jahre 1940 auf 7.500 Personen zurück. Der Referent überblickte bis zum Jahre 1940 die Bewegungen der westungarischen deutschen Nationalität. Er verwies auch auf Fragen des deutschsprachigen Schulwesens. Er stellte fest, daß die Zahl der Schüler in den Schulen mit deutscher Muttersprache im Vergleich zum Jahre 1938 bis zum Jahre 1944 etwas zurückging. In den Schulen des Volksbundes wurde jedoch nur zwei Drittel der Schüler deutscher Nationalität unterrichtet. Im Vortrag wurde auch bemerkt, daß der überwiegende Teil der deutschen Familien unter Einfluß des Volksbundes von der Nazi-Propaganda ergriffen wurden, und daß sich dies insbesondere bei der SS-Werbung zeigte, was auch auf die spätere Geschichte der Treue-Bewegung auswirkte.

M i k l ó s F ü z e s stellte in den Gemeinden auf dem Hegyhát im Komitat Baranya die Bewegungen der Deutschen in der Zeit zwischen den Jahren 1934-1944 dar. Der Referent begann seine Auslegungen damit, daß auf dem Hegyhát die ungarische nationalsozialistische Bewegung und der den deutschen Reichsgeist verkündende Kurs gleichzeitig aufgetreten sind. Bald wurde die vom faschistischen Deutschland unterstützte Gruppe im Kampf um die Mitgliedschaft Herr. Für den aggressiven Charakter ihrer Agitation ist kennzeichnend, daß in den Gemeinden sehr oft offizielle Agitatoren aus dem Reich mit Schriften und Reden des Führers gekommen sind. Die Gründung des Volksbundes erfolgte - vor allem anfangs noch in Begleitung gemäßigter politischer Forderungen, Anfang Juni 1941 marschierten jedoch bereits auf einer Feier in Pale auf deutsches Kommando und

das "Engeland Lied" singend in Uniform 500 Mann. Nach einem Jahr war im Kreis ein starker Rückfall in der Volksbund-Bewegung zu verzeichnen. Der Referent führt dies vor allem auf die Kriegsergebnisse und die Siegesserie der Verbündeten zurück.

J ö z s e f K ö r m e n d y legte die in der Diözese Veszprém benutzten Nationalitätssprachen dar. Er erwähnte, daß die Bevölkerung in der mehrere Komitate umfassenden Diözese eine ziemlich gemischte Zusammensetzung hatte, was auf historische Gründe zurückzuführen ist. Die Nationalitätsbevölkerung kam im Laufe der Neuansiedlungen nach der Türkenherrschaft in die Komitate Veszprém, Zala und Somogy. Bei den Gottesdiensten im 18. Jahrhundert war noch überall die Muttersprache der betreffenden Nationalität im Gebrauch, die später in den Dörfern mit Bevölkerung nicht ungarischer Abstammung von der Zweisprachigkeit abgelöst wurde. Dies begann sich nach den Jahre 1862 allgemein zu verbreiten; die Zweisprachigkeit /Deutsch-Ungarisch/ war in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts in 16 Prozent der Pfarrämter der Diözese verbreitet.

F e r e n c T e g z e s gab über die politischen Verhältnisse der südslowischen Bevölkerung im Komitat Baranya in den ersten fünf Jahren des konterrevolutionären Regimes einen Lagebericht. Der Referent informierte zuerst über die durch die serbische Okkupation entstandene Situation. Er berichtete, daß die Besetzer die Südslowen zum Verlassen ihrer Heimat überreden wollten, und unter ihnen den Nationalismus schürten. Die Schokazen haben sich jedoch den großserbischen Bestrebungen widersetzt und an vielen Stellen weigerten sich, ihren staatsbürgerlichen Verpflichtungen nachzukommen. Die serbische Gendarmerie setzte gegen die südslowische Bevölkerung Terror ein, als sie sich einheitlich weigerte, die Bögen, in denen eine Abtrennung des Komitats Baranya gefordert wurde, zu unterschreiben. Der Referent verwies auch darauf, daß die Reibungen in den okkupierten Dörfern zwischen der serbisch-deutschen Bevölkerung viel größer waren, als die Gegensätze zwischen den Ungarn, Serben und Schokazen. Nach der Besetzung /August 1921/ versuchten sich die Deutschen über die südslowische Bevölkerung für die Leiden der vergangenen Jahre zu entschädigen. Viele Serben sind mit den abziehenden serbischen Truppen von dieser Gegend weggezogen. Einem Pfarrer /Pope/ zufolge verließen nur die Armen die Gegend, die Reichen waren nicht bereit, ihre Güter und Werkstätten aufzugeben. Wenn es doch Ausnahmen gab, dann haben sie ihr Haus und Grundstück mit ungarischen Besitzern aus Syrmien getauscht. Während der Besetzung war die Unterrichtssprache in den südslowischen Dörfern des Komitats Baranya Serbisch bzw. Kroatisch. In einem dieser Dörfer z.B. war ein Lesebuch aus Zagreb verwendet worden. Dieses wurde bis zum Jahre 1925 durch ein Lehrbuch, das in schokazisch-bunjewatzischem Dialekt geschrieben wurde, abgelöst. Aus dem Vortrag war die Ansicht zu entnehmen, daß die Treue der Südslowen zur Idee des ungarischen Staates im Komitat Baranya in den Jahren zwischen 1918-1921 mit der Treue der Deutschen in Sopron vergleichbar war.

G y u l a E r d ö d i berichtete in seinem Beitrag über der Rückgang der serbischen Bevölkerung im südlichen Transdanubien in den Jahren zwischen 1880-1930. Der Referent verwies u.a.

darauf, daß der schnelle Rückgang der Serben unter der südslawischen Bevölkerung im südlichen Transdanubien auffallend war. Dieser Prozeß war bis zum Jahre 1918 recht langsam, die Auswanderung erreichte bis zum Jahre 1930 enorme Ausmaße. Es ist ebenfalls zu beobachten, daß die Südslawen bereits Anfang des 20. Jahrhunderts in die Kroatien nahegelegenen Dörfer gezogen sind. Unter denen, die bis zum Jahre 1930 ausgewandert sind, sind viele bis zum Jahre 1940 wieder ins südliche Transdanubien zurückgekehrt. Das zeugt davon, daß sie der in den 20er Jahren intensiver gewordenen serbischen nationalistischen Irreführung zum Opfer gefallen sind.

F e r e n c Z e l e i legte die Bezüge der im Jahre 1912 begonnene Republikbewegung im Komitat Baranya dar. Er betonte daß diese Bewegung nicht nur in Form von Tischgesellschaften in der Hauptstadt existierte, sondern auch in der Provinz einige Basen hatte. Die Bewegung wurde durch die Ereignisse des Ersten Weltkrieges gelähmt, sie kam jedoch Anfang der Revolutionen wieder zu Kräften. Die führenden Persönlichkeiten der Bewegung im Komitat Baranya haben im August 1921 die "Serbisch-Ungarische Republik von Baranya bzw. Baja" verkündet. Das entbehrt jedoch jede historische Realität, so geschah außer der Manifestierung nichts anderes. Die Führer der Bewegung suchten in Jugoslawien Exil, von wo aus sie auch zu den Vertretern der republikanischen Idee in Pécs Beziehungen aufnahmen. Aus dem Vortrag ging hervor, daß die Forschung in diesem Bereich noch weitere Fakten erkunden sollte, um die wirkliche Bedeutung der Bewegung beurteilen zu können.

F e r e n c E r d ő s stellte in seinem Korreferat unter Titel "Die Flüchtlinge des Ersten Weltkrieges im Komitat Fejér" fest, daß die Administrationsprobleme der Flüchtlingen mit der Bewegung der Fronten im Zusammenhang standen. Flüchtlinge slowenischer, bukowinischer und galizischer Abstammung aus Österreich wurden auch im Komitat Fejér untergebracht. Die meisten der ungarischen Bevölkerung mit ungarischer Staatsbürgerschaft und ungarischer Nationalität hielten sich jedoch nur kurze Zeit /neun Monate/ im Bereich des Komitats auf. Die rumänische, tschechische und südslawische Besatzung nach dem Ersten Weltkrieg setzte eine neue Welle der Flüchtlinge in Gang. Die hinsichtlich ihrer gesellschaftlichen und sozialen Situation von der ersten Welle der Flüchtlinge abweichende Bevölkerung wurde in das transdanubische Gebiet gezwungen, von dem man mit Sicherheit wußte, daß es zu Ungarn gehört. Diese Schichten waren gezwungen, innerhalb der Grenzen nach der Regelung von Trianon eine Existenz zu schaffen.

J ó z s e f V o n y ó führte in seinem Korreferat über die Organisation der Partei der Nationalen Einheit /NEP/ sowie über die Arbeit der Partei im Komitat Baranya neue Angaben an. Am Anfang seines Vortrages skizzierte er Hauptmerkmale der landesweiten Tätigkeit der Partei. Anschließend berichtete er über die Organisationsarbeit der Partei in der Provinz, mit besonderem Gewicht über die Schaffung der Parteiorganisationen in Pécs und im Komitat Baranya. Der Referent erwähnte u.a., daß die Partei bemüht war, unter den Bauern eine Basis zu schaffen. Bis zum Jahre 1935 konnte dieses Ziel verwirklicht werden, nach dieser

Periode verließen jedoch die Bauern massenweise die Partei. Die Regierung konnte die Sorgen der Kleingutbesitzer nicht beseitigen. In den übrigen Schichten der Gesellschaft wurde jedoch die NEP nicht von großen Massen unterstützt. Es soll erwähnt werden, daß auch die Dörfer mit Nationalitätsbevölkerung die Politik der Regierung nicht akzeptierten. Die NEP war nicht kräftig genug, um eine Konfrontation mit der rechten und linken Opposition aufnehmen zu können. So wurde die NEP zu keiner Massenpartei - weder im ganzen Lande, noch im Komitat Baranya. Nicht nur die linksgerichteten politischen Gruppierungen wandten sich von der NEP ab, die die Schaffung einer totalitären Diktatur zum Ziel setzte, sondern auch die Schicht der Konservativen, der Magnaten und der Aristokraten. Zum Sturz des Ministerpräsidenten Gömbös, sowie zur Niederlage seiner Politik trug es auch bei, daß er von der herrschenden Elite bzw. von einem Teil dieser Elite des Regimes nicht unterstützt wurde. Zum Schluß verwies der Referent darauf, daß die Existenz der NEP auch in anderen Komitaten erforscht werden mußte. Diese Forschung würde die Politik der 30er Jahre vielseitiger veranschaulichen. Dies würde auch neue Angaben für einen Überblick des politischen Mechanismus gewähren.

Dezső Vargha gab einen Querschnitt über die sozialen Verhältnisse der Stadt Pécs in den Jahren der Weltwirtschaftskrise. Er verwies darauf, daß die Gömbös-Regierung die wirtschaftlichen Schwierigkeiten während der Krise durch die Realisierung der rechtsgerichteten politischen Tendenzen zu lösen beabsichtigte, was jedoch keinen Ausweg bedeutete. Der Munizipalausschuß der Stadt hat die Krise wahrgenommen und war bemüht, sie durch die Rationalisierung des Budgets zu lindern. Man bemühte sich die immer mehr um sich greifende Arbeitslosigkeit mit der Organisierung von öffentlichen Arbeiten zu beseitigen und es wurden Aktionen zur Linderung des Elends begonnen. Der Teilerfolg dieser Maßnahmen ist nicht zu leugnen, obwohl sie zu keinem endgültigen Ergebnis führen konnten. Das städtische Komitee der Sozialdemokratischen Partei /SZDP/ opponierte die behördlichen Maßnahmen mit Entschlossenheit und machte auf die Energielosigkeit der dem Schutz der kapitalistischen Gesellschaft dienenden städtischen Führung im Bereich des Arbeiterschutzes und der Lösung der Probleme der Armen aufmerksam. Die Vertreter der SPD brachten all diese Fragen auch in dem Munizipalausschuß zur Sprache, was dort immer wieder abgewiesen wurde.

Die genealogische Sektion stand unter Leitung von Professor István Kállay. Professor Kállay hielt einleitend einen Vortrag über die Genealogie des im Komitat Fejér ansässigen Zweiges des Geschlechts der Károlyis. Er betonte, daß die Familie Károlyi ihre riesigen Grundbesitze, angefangen vom Jahre 1686 ständig vermehrte. 1827 wurde zum ersten Mal das Gut unter den drei Söhnen von József Károlyi, unter István, Lajos und György geteilt. Csurgó bei Fehérvár, Keresztes, Igar und die Szentborbála-Pussta wurden durch György Károlyi vom Imre Perényi im Pfand genommen /1823/, und 1854 sogar gekauft. György Károlyi kaufte gleichzeitig weitere Dörfer und Pussten. Er nahm auf seinen Grundbesitzen eine Umorganisierung vor, an ihre Spitze stellte er ein Zentrales, Amt, zu dem drei Bezirke gehörten. Nach dem Tod von György Károlyi das Dorf Fehérvárcsurgó, das später von seinem Sohn, József,

Károlyi trat im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts als unabhängiger Politiker auf, und wurde 1917/18, sowie zwischen den Jahren 1919-1922 Obergespan des Komitats Fejér und der Stadt Székesfehérvár. Wegen seiner karlistischen Ansichten wurde er durch die Regierung von seinem Amt entbunden, er konnte jedoch bei den Wahlen zur Nationalversammlung 1922 das Mandat der Stadt Székesfehérvár wieder gewinnen. Er wurde aber von einer Krankheit übermannt, so daß er 1931 nicht mehr zum Abgeordneten gewählt wurde.

J ó z s e f K á r d o s erörterte die Entfaltung der Verbände der Heiligen Krone in Transdanubien. Er verwies darauf, daß die Lehre der Heiligen Krone zwischen den beiden Weltkriegen im staatsrechtlichen und politischen Denken eine wichtige Rolle gespielt hat. Nach dem Niederschlag der Revolutionen von 1918/19 suchten die herrschenden Klassen im Interesse der Restaurierung und Konsolidierung des kapitalistischen Systems nach einer staatsrechtlichen Ideologie. Die mittleren Schichten sahen in der Idee der Heiligen Krone die freie Königwahl, während die Magnaten, die Konservativen und Aristokraten die Kontinuität der Herrschaft der Habsburg-Dynastie in Ungarn darin gewährleistet sahen. An der Spitze der Legitimisten stand József Károlyi von Fehérvárcsurgó, der im Sommer 1926 die Legitimisten zu einer politischen Gruppe zusammenfügte. Ausschließend wurden mehrere Gruppen geschaffen. Mit der Person von József Károlyi gewann der friedliche Flügel des Legitimus die Oberhand, was auch von der Regierung gern gesehen wurde. Der Verband der Heiligen Krone wurde zu einem typischen politischen Faktor des konterrevolutionären Kurses.

I s t v á n H e t é n y i legte die Genealogie der Grafenfamilie Wimpffen dar. Parallel dazu erörterte er Ereignisse aus dem Leben des Gutes in Ercsi im 20. Jahrhundert. Die Wimpffens waren österreichische Großgrundbesitzer, die ihre Staatsbürgerschaft auch in Ungarn behielten, obwohl jedes Mitglied der Familie im 20. Jahrhundert gut Ungarisch sprach. Im Vortrag hörten wir auch über den Wappen der Familie, die Einrichtung des Schlosses von Ercsi, über den Park, die Gesindehäuser, die Wirtschaftsbauten und zum Schluß die Zersplitterung des Gutes, sowie über die Gründe der Zersplitterung.

M á r i a K i s s erörterte die Veränderungen der Fideikomisse und der Erbfolge der Freigüter der Familie Erdödy. Der Vortrag knüpfte sich an eine bereits früher publizierte Studie an, in der die Erbfolge vor der Fideikommiß-Gründung im Jahre 1873 dargelegt wurde. Das Schicksal der damals geschaffenen Fideikomisse wurde im Grunde genommen durch die im Sinne der Gründungsurkunden verfaßten Testamente bestimmt, obwohl die Folgen der historischen Ereignisse die ursprünglichen Vorstellungen modifiziert haben. Der Referent verfolgte aufgrund der Abstammungstabellen des Schicksals der ersten und zweiten Linie der Familie, wobei in jedem Fall die geerbten Güter ebenfalls genannt wurden. Über die Freigüter berichtete Mária Kiss, daß sie Anfang des 20. Jahrhunderts zersplittert und sogar von Fremden übernommen wurden. Der Fideikommiß von Galgóc gelangte durch die Regelung in Trianon in die Tschechoslowakei und sein Fideikommiß-Charakter wurde sogar 1924 aufgelöst.

L á s z l ó B a l á z s hielt einen Vortrag über den letzten Vizepalatin, Kázmér Sárközy. Er war ein bedeutender Vertreter des ungarischen politischen Lebens im 19. Jahrhundert. Er war ein wohlhabender mittlerer Grundbesitzer, der in Pettend im Komitat Fejér aufgewachsen ist. Die Familie Sárközy erhielt 1514 von König Ulászló II. Nádasd bei Pozsony/heute Bratislava/ ein Gut, für ihre guten Dienste erhielten sie später auch von den übrigen Herrschern in mehreren Komitaten des Landes weitere Güter. Anschließend erörterte der Referent die Laufbahn der Familie bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Er legte dar daß der politische Geist von Kázmér Sárközy auch durch das Beispiel seiner Vorfahren gefördert wurde. Er hatte sehr schnell Karriere gemacht: 1822 wurde er Vize-notar, 1832 Haupttrichter, 1836 Zweitvizegespan, 1839 Parlamentsabgeordneter des Komitats Fejér, 1840 erster Vizegespan, 1845 Beisitzer der königlichen Tafel. In diesem Jahr wurde er Vizepalatin, dieses Amt bekleidete er drei Jahre lang. Während des Bach-Systems hatte er keine Konfrontation mit den Behörden, war aber mit der Unterdrückung nicht einverstanden. Nach der Wiederherstellung der verfassungsmäßigen Umstände übernahm er wieder ein Amt. Mit dem Mandat des Wahlkreises von Csákvár wurde er 1860 ins Parlament gewählt.

G á b o r F a r k a s erörterte die Laufbahn einer der hervorragenden Persönlichkeiten der ungarischen Aristokratie, Viktor Széchenyi. Ein im Komitat Fejér ansässiger Zweig der Familie Széchenyi lebte in Sárpentele in der unmittelbaren Nähe der Stadt Székesfehérvár. Am dem politischen Leben des Komitatssitzes war die Familie immer aktiv beteiligt. Diese familiäre Tradition entfaltete sich durch die Laufbahn von Viktor Széchenyi in der Landesöffentlichkeit. Er begann seine Laufbahn beim Militär, anschließend wurde er Parlamentsabgeordneter. Dadurch gelangte er 1906 in den Obergespansitz des Komitats Fejér und der königlichen Freistadt Székesfehérvár. Dieses Amt bekleidete er bis auf die Jahre zwischen 1917-1926 bis zum März 1939. Wegen seiner konservativen politischen Ansichten geriet er mit den faschistischen Tendenzen, sowie später mit den rechtsextremistischen Tendenzen in Konflikt.

R i c h á r d H ö r c s i k berichtete über die Laufbahn von Andor Lázár sowie über den Höhepunkt seiner Karriere in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts. Die Familie Lázár lebte 200 Jahre lang in Pápa bzw. in der Umgebung. Sie kam in den letzten Jahren des vergangenen Jahrhunderts nach Budapest. Andor Lázár schlug eine juristische Laufbahn ein. Seine politische Tätigkeit entfaltete sich während des Ersten Weltkrieges. Unter seinen Protektoren sind auch Vertreter der reformierten Kirche zu finden, in den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts stand er mit der führenden politischen Elite des Landes in enger Verbindung /Gyula Gömbös, Bálint Hóman, István Bethlen und Ferenc Herczeg/. Vom Jahre 1931 an war er Staatssekretär für Verteidigung und gleichzeitig Parlamentsabgeordneter des Wahlkreises Szentes. Im Jahre 1932 übernahm er in der Regierung Gömbös das Ministeramt für Rechtswesen. Dabei vertrat er eher den konservativen politischen Kurs. Er wurde auch in die Regierung Darányi aufgenommen, er reichte jedoch angesichts der faschisierenden Tendenzen seinen Rücktritt ein.

E m i l U n g e r erörterte in seinem Vortrag die Geschichte der Familie Unger, die im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts von Westtransdanubien /Pinka-Tal/ nach Pest gekommen ist. Die Vorfahren der Familie waren Ungarn, die die westliche Grenze des Landes zu schützen hatten, und die nach dem 16. Jahrhundert unter Einfluß der Umgebung zu Deutschen geworden sind. In die Innenstadt von Pest kam Benedek Unger, der als Begründer des Pester Zweiges der Familie gilt. Die Schmied-Familie und ihre Nachfahren wurden zu vermögensreichen Bürgern, die mehrere Mietpaläste bauen ließen. Die Familie teilt sich Ende des 18. Jahrhunderts in zwei Hauptzweige /Unger und Unger-Magyar/. Charakteristisch für die Mitglieder beider Zweige war der gesellschaftliche Aufstieg und die das Vermögen vermehrende Tätigkeit. Vor dem Jahre 1945 lebten Ungers außerhalb von Ungarn auch in England und Montenegro, nach der Befreiung lebten sie fast überall in Europa.

É v a S o m k u t i befaßte sich in ihrem Vortrag mit der Laufbahn der Bürgerfamilie Karl, die sich Mitte des 19. Jahrhunderts in Székesfehérvár niederließ. Die Familie stammt aus Bayern. Die ersten Generationen ließen sich in Buda nieder. Hier gründeten sie einen Essigbetrieb, und gehörten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zur Schicht der mittleren Bürgern der Stadt. Einerseits wegen des Fehlens an einem Nachwuchs männlichen Geschlechts, andererseits wegen der Verschärfung der Konkurrenz zogen zwei Mitglieder der zweiten Generation der Essighersteller - ein Architekt im Jahre 1843 und ein Händler-Essigproduzent 1853 - nach Székesfehérvár. Die Tätigkeit der Familie entfaltete sich im Bereich der Architektur, der Essigproduktion und des Handels. Der Essigbetrieb in Székesfehérvár zählte zu den Großbetrieben von Székesfehérvár, und die Mitglieder der Familie spielten in der Gesellschaft der Stadt durch ihr Vermögen eine führende Rolle.

L á s z l ó G y e n g ő erörterte die Genealogie der Offizierfamilie Bartheldy. Die ersten Angaben über die Familie stammen von Anfang des 18. Jahrhunderts. Mitte dieses Jahrhunderts gibt es immer mehr Angaben von ihr. 1766 lebte Mátyás Bartheldy in Buda und erhielt ein städtisches Bürgerrecht. In der zweiten Hälfte des 19. und in den ersten zwei Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts war eine herausragende Persönlichkeit der Familie István Bartheldy, der der Sohn von dem Gerichtshofrichter und Anwalt Lajos Bartheldy und von Mária Rostaházy war. Die Laufbahn von István Bartheldy begann 1877 beim 30. Lager-Artillerieregiment von Komárom. Anschließend diente er in Wien, Wiener-Neustadt, Kassa /heute Kosice/, Pozsony /heute Bratislava/, Budapest, Miskolc, Brassó /heute Brasow/, Kolozsvár /heute Cluj/. 1914/15 kommandierte er als Generalleutnant eine Infanteriedivision an der Ostfront.

G y u l a K ő s z e g i erörterte die Tätigkeit des Vorsitzenden des Arbeiterrates von Székesfehérvár, Ferenc Kőszegi. Die Ereignisse der Arbeiterbewegung von Székesfehérvár Anfang des 20. Jahrhunderts wurden durch die Kämpfe der Bauarbeiter bestimmt. Den Zimmermeistern ist es gelungen, einen gut organisierten Fachverein zustande zu bringen, die sogar während des ersten Weltkrieges funktionierte. Ferenc Kőszegi konnte während

der Károlyi-Revolution wegen seiner gemäßigten politischen Haltung an der Spitze der Massenbewegung bleiben, und er war einer der lokalen Arbeiterführer, die die Radikalen von überreichten Taten zurückhielten. Während der Ungarischen Räterepublik /1919/ stand er die ganze Zeit an Seite der Proletarmacht. Nach dem Niederschlag des Kommunismus litt er ebenso viel wie alle führenden Persönlichkeiten der Ungarischen Räterepublik.

Frau M á r i a V a d á l G á l berichtete über eine der hervorragenden Gestalten der feministischen Bewegung in Székesfehérvár, Viktória Lityán. Viktória Lityán kam 1906 nach Székesfehérvár, wo sie sich bis zum Oktober 1919 aufhielt. Sie arbeitete die ganze Zeit als Professorin am Mädchengymnasium der Stadt. Sie war eine für wissenschaftliche und politische Ideen empfindliche Pädagogin, die die fortschrittlichen Ideen der Epoche bald kennenlernte und sich bald in den Dienst des Fortschritts stellte. Für weibliche Angestellte in Székesfehérvár führte dazu nur der Weg durch die unter sozialdemokratischen Einfluß stehende feministische Bewegung. Die Feministen waren in der Stadt vom Blatt "Jövő nője" /Die Frau der Zukunft/ vereint. Die Zeitung redigierte László Velinszky und anschließend seine Gattin, Mária Farádi. Im letzten Jahr des Ersten Weltkrieges vereinten sich die linksgerichteten politischen Richtungen und die Sozialdemokratische Partei zu einem Verband. Dieser stellte eine durchschlagende Kraft dar, so übernahmen die Feministen in den Revolutionen von 1918/19 eine führende Rolle. Viktória Lityán wurde Direktorin der verstaatlichten Klosterschule. Nach der Machtergreifung der Konterrevolutionären wurde Viktória Lityán verfolgt und mußte nach Cluj flüchten, das bereits von den Rumänen okkupiert war.

J á n o s H e i c z i n g e r erörterte aufgrund der familiären Überlieferungen und Angaben aus mehreren Archiven die Vergangenheit seiner eigenen Familie. Er erwähnte, daß die ersten Angaben über die Familie Heiczinger aus dem Dorf Némédi im Komitat Tolna stammen. Seine Großmutter hatte zwei Söhne, Pál und János, die 1852 und 1853 geboren sind. Der Sohn von János, János II wurde 1899 geboren. Nach seiner Überlieferung umwandelten die Großmutter, Julianna Szemerei aus Lajoskomárom und die Mutter, Zsófia Szakál aus Simontornya die schwäbische familiäre Umgebung in eine ungarische. Als János II in die Schule ging, beschloß die Familie ihn in eine ungarische Schule in Simontornya gehen zu lassen. Anschließend besuchte er das Gymnasium von Gyöng und später das reformierte Gymnasium der Hauptstadt in der Lónyai utca. Er beendete seine Studien nicht, als er Soldat wurde. Darauf folgte die Offizierschule. Seine Einheit wurde nicht an die Front geschickt, da die Revolution ausgebrochen ist. Sein Abiturzeugnis erhielt er im Herbst 1919, anschließend studierte er Medizin. Er diente auch in der Universitätskaserne und zog mit ihnen auf das "Schlachtfeld von Budaörs", wo es jedoch zu keiner Schlacht kam. Nach seiner Studien ließ er sich in Dég nieder. Hier arbeitete er erfolgreich, konnte jedoch wegen einer Streitigkeit mit Graf Festetics nicht dort bleiben. Nach fünf Jahren Privatpraxis in Pálfa kam er als Kreisarzt nach Bakonycsérnye, wo er zwischen den Jahren 1939-1972 arbeitete. Er nahm auch an dem Zweiten Weltkrieg teil, und kam mit der 9. Leichtdivision bis zum Don. Im Frühjahr 1945 mußte er sehr angestrengt arbeiten er

mußte nicht nur die Bevölkerung von Caernye, sondern auch die der Umgebung ärztlich versorgen. Seine Tätigkeit für die Gesellschaft ist herausragend: vom Jahre 1956 an ist er Mitglied des Komitaterates von Fejér, und er war auch Präsident des Ausschusses für Gesundheitswesen und Sozialpolitik.

J ó z s e f I h a r o s s y legte die Laufbahn der Familie Szendeibach dar. Er erwähnte, daß die ersten Auswanderer der Familie Anfang des 18. Jahrhunderts in Mitteleuropa, in Südungarn aufgetreten sind. Die andere deutsche Auswanderungswelle erreichte Rußland, dieser Zweig der Familie ließ sich in der Umgebung von Saratow nieder. Die dritte Gruppe fand im Dorf Szent-Fülöp, im Gebiet Bácska eine endgültige Heimat. Diese Gruppe behielt 200 Jahre lang ihr Deutschtum. Die meisten von ihnen blieben bis zur Befreiung Jugoslawiens dort.

Frau M á r i a M a t o v i c s G e l e n c s é r stellte eine schokazische Bauernfamilie von Alsószentmárton vor. Die Beziehungen der Dorfbewohner an der Drau erstreckten sich bis zu Slawonien, so war der kroatische Einfluß in ihrem Leben bestimmend. Charakteristisch für das Leben der Gemeinschaft war die Großfamilie, die sich erst Anfang des 20. Jahrhunderts aufzulösen, u. zw. in Stammfamilien, bzw. Kleinfamilien begann. Anschließend sprach die Referentin über die Familie von Janjics Stipo. Sie analysierte die wirtschaftliche und gesellschaftliche Lage der Gemeinschaft, woraus ersichtlich war, daß das Vermögen der Familie zunahm. Die Referentin verwies darauf, daß jedes Mitglied der Familie in der familiären Hierarchie eine bestimmte Arbeit zu verrichten hatte, weil die Stabilität der Gemeinschaft nur so aufrecht zu erhalten war.

I v á n B e r t é n y i behandelte ein Thema der Wappenkunde und sprach über die Symbolik des rot-silbernen Pfahls im Wappen einiger transdanubischen Städte. Er stellte fest, daß die Wappen der Städte historische Traditionen widerspiegeln: Im Falle des Wappens der Stadt Esztergom verweisen z.B. die Balken auf die Traditionen der Stadt im Zusammenhang mit der Herrscherfamilie der Árpáden. Im Hauptschild des Wappens der Stadt Tata markiert des gestreifte Feldern árpádenzeitlichen Ursprung der Siedlung, während die drei weißen welligen Balken des Wappens der Stadt Győr die drei Flüsse: Donau, Raab und Rábca symbolisieren. Auch die Symbole der staatlichen Wappen übten auf die städtischen Wappen einen Einfluß aus. Der Wappen von Buda, der zwischen den Jahren 1703-1873 im Gebrauch war, bestand aus zwei Schildern. Über dem größeren Schild wurde ein kleinerer placiert, der den gevierten Wappen des Landes mit dem Doppelkreuz darstellte als Zeichen dafür, daß die Stadt nicht nur die Hauptstadt, sondern auch der Königssitz war. Dem IV. Gesetz des Jahres 1898 zufolge wurden die Stempeldarstellungen geregelt. Ein Teil der Städte veränderte demzufolge die Inschriften und das Bild der Stempel, ein anderer Teil beharrte jedoch auf den alten Stempel. Der überwiegende Teil der Gemeinden verwarf den während der Jahrhunderte des Feudalismus gebrauchten Stempel mit Bild und verwendete statt dessen einen Stempel mit Kreisschrift. Diese Ortschaften haben aber dadurch viel verloren, weil sie auf Figuren verzichteten, die die Vergangenheit und den Ursprung der Siedlung symbolisierten.

I m r e H a l á s z erörterte in seinem Vortrag die Wap-pen des Komitats Zala und der Stadt Zalaegerszeg. Aus dem Vortrag ging hervor, daß es keine genauen Angaben über die Entstehung der Wappen der Stadt und des Komitats gibt. Die Forscher datieren das erstmalige Auftreten des Wappens des Komitats in das Jahr 1550, aber auch in den Jahren 1559 und 1626 wurde je ein Wappen angefertigt. Letzterer war bis zum Jahre 1849 im Gebrauch. Der Wappen, der in der bürgerlichen Periode im Gebrauch war, stammt aus dem Jahre 1839, er wurde jedoch mehrmals verändert.

Zum ersten Mal trat der Wappen von Zalaegerszeg 1662 auf. In der Mitte des Stempels ist eine Frauenfigur zu erkennen. Die Experten der Wappenkunde identifizierten sie mit Maria Magdalene, mit der Schutzheiligen der Stadtkirche. Die Darstellung dieser Figur hat sich dem allgemeinen Geschmack gemäß verändert, obwohl in den 30er Jahren sie eine Nonnentracht trug. Das war aber ein auf die vom Abtpfarrer József Pehm gegründeten kirchlichen Institutionen /1727-1929/ verweisendes Symbol.

Nach der Beendigung der Arbeit in den Sektionen versammelten sich die Teilnehmer am 11. November um 12.00 Uhr zu einer Plenarsitzung. Zuerst berichteten die Sektionsleiter über die Ergebnisse der Vorträge, der Korreferate und der Diskussionsbeiträge. L a j o s F ü r betonte, daß die Erörterung der Fragen der Agrargeschichte Transdanubiens im 20. Jahrhundert auf mehrere wichtige historische Probleme aufmerksam gemacht hat. Darunter hob er hervor, daß die Erschließung der lokalen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Schwierigkeiten in der Beurteilung der Ereignisse zwischen den beiden Weltkriegen eine bestimmende Rolle spielt. Als Grund der Schwierigkeiten wurde lange Zeit die Regelung in Trianon und der retrograde Charakter des konterrevolutionären Regimes genannt. Lajos Für betonte, daß in den gesellschaftlichen Konflikten die lokale wirtschaftliche Rückständigkeit eine große Rolle gespielt hatte, auf die auch mehrere Vorträge in der Sektion verwiesen: "Die Vorträge in den Sektionen trugen zur gründlicheren und nuancierteren Erkennung unserer Agrarvergangenheit, die zusammen mit der Nation in eine kritische Phase gelangt war, bei". Frau K l á r a T. M é r e y zufolge ließen die Themen der Vorträge, die in der Sektion für Städte - und Industriegeschichte abgehalten wurden, obwohl sie sich nur im Mikrokreis bewegten - viele Fragen in einem anderen Licht erscheinen. Das konnte umso mehr erreicht werden, da die aufgrund der benutzten Quellen behandelten Hauptfragen die Epoche von je einer anderen Seite erläuterten. Die Hörerschaft der Sektion gewann außer der Erläuterung von vielen wertvollen Themen auch reiche methodische Erfahrungen. L á s z l ó S z i t a sprach über die Arbeit der Sektion für Politik- bzw. Nationalitätsgeschichte ebenfalls mit Anerkennung. Er gruppierte die Vorträge der Sektion um drei Hauptthemen. Zum ersten gehören seiner Meinung nach die Vorträge über die Bewegungen der deutschen Nationalität Transdanubiens. Die Vorträge erläuterten, daß die Regierung gegen die nationalfeindliche Tätigkeit des Volksbundes ohnmächtig war, aber die Treue-Bewegung konnte sich unter den Deutschen in Ungarn nicht verbreiten. Die Bewegung zur Erweiterung der letzteren Orga-

nisation wurde auf Anordnung der Regierung eingestellt /z.B. im Komitat auf Anordnung des Obergespanns, während im Komitat Fejér bereits die ersten Versuche der Organisation verstickt wurden/. Im zweiten Thema wurden das Unterrichtswesen der deutschen Nationalitäten und deren kulturelle Fragen erörtert. Zum dritten Thema gehörten Angelegenheiten der Südslawen, sowie mehrere Vorträge über soziale Fragen. J ó z s e f K a n y a r berichtete über die Tätigkeit der Sektion für Kulturgeschichte, und ging zuerst auf die Vorträge über die Volksschulen ein. Er betonte, daß auch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts der Volksschulunterricht in der Fundierung der allgemeinen Bildung von ausschlaggebender Bedeutung ist. Er bemängelte, daß die Referate über die Volksschulen die inhaltlichen Merkmale nicht untersucht hatten. Er hielt die Tatsache für wichtig, daß das Thema der Arbeitergymnasien, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts geschaffen wurden, aufgeworfen wurde. Er schlug dem Referenten vor, das Thema weiter zu bearbeiten und weitere Quellenbasen zu erschließen. Er erörterte außerdem Fragen im Zusammenhang mit dem Lehrlingsunterricht, anschließend die Bemühungen zur Schaffung der einheitlichen Schulwesenverwaltung, Fragen der Arbeit von zwei "richtigen Provinzgymnasien", sowie einen Vortrag im Zusammenhang mit der Massenkultur. I s t v á n K á l l a y befaßte sich einleitend mit den Gründen des landesweit gestiegenen Interesses für die Genealogie, und verwies darauf, daß nur die Genealogie als historische Hilfsdisziplin befaßt sich mit den Mikrogemeinschaften der Gesellschaft und trägt dadurch zur Geschichte der Wirtschaft, der Gesellschaft, der Kultur und der Politik mit grundlegenden Angaben bei. Er zitierte einen Aufruf von Imre Szentpéteri in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts an die Gelehrten der historischen Hilfsdisziplinen /in je weiterem Kreis die Geschichte der gesellschaftlichen Schichten und Familien darzustellen und zu erforschen/. Anschließend erklärte er, daß die Arbeit der Sektion erfolgreich war. Über einige hervorragende Persönlichkeiten der Schicht der Großgrundbesitzer Ungarns hinaus befaßte sich die Sektion auch mit der Laufbahn von Personen aus dem Bürgertum, von den Bauern, der Beamten-Aldeligen und der Intelligenz. Die Themen der Sektion wurden durch drei Vorträge aus dem Bereich der Wappenkunde gefärbt. Der Sektionsleiter erwähnte, daß bei der nächsten Konferenz mehr theoretische Themen unter die Vorträge der Sektion Genealogie aufzunehmend sind.

* * *

Die Konferenz wurde von Seiten der Ungarischen Historischen Gesellschaft von K á r o l y V ö r ö s abgeschlossen, der die V. Konferenz für Siedlungsgeschichte würdigte. Er erklärte, daß bei den bisher fünfmal veranstalteten Konferenzen mehr als 300 Vorträge, Korreferate und Diskussionsbeiträge zu hören waren. Er hob hervor, daß das Organisationskomitee außer Themen der Agrar-, Städte- und Industriegeschichte auch andere Themen auf die Tagesordnung setzte, die bisher bei den Veranstaltungen über Siedlungsgeschichte oder bei anderen Konferenzen nur nebenbei behandelt wurden. Dabei galt seine Anspielung der Organisation

der Sektionen für Kultur-, Nationalitätsgeschichte und Genealogie. Ein anderes Ergebnis war nach seinen Worten in der Darlegung der Themen, u. zw. in der Vielfalt der Darstellung zu verzeichnen. Die kurzen, aber thematisch selbständigen Referate wurden mit einem analytischen Anspruch verfaßt, und sie erbrachten mehrmals auch solche Details, die bisher "der landesweiten Forschung notgedrungen unbekannt" waren. Károly Vörös verwies auch darauf, daß bereits eine Forschungsgarde vorhanden ist, um die herum größere Programme und Themen zu gruppieren sind. Zum Schluß brachte er seine Hoffnung zum Ausdruck, daß die Reihe der Konferenzen über die Siedlungsgeschichte Transdanubiens fortgesetzt wird, und die Veranstalter von VEAB weiterhin Gastgeber der Veranstaltungen mit dieser Thematik bleiben können.

Redakteur

A KÖTET MUNKATÁRSAI:

Dr.Andrássy Antal	főlevéltáros, a Somogy megyei Levéltár igazgatóhelyettese, Kaposvár
Dr.Balázs László	ny.ref.lelkész, levéltáros, Ráday Levéltár Budapest
Dr.Bárdos István	közművelődési felügyelő, Városi Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Esztergom
Bencze Géza	muzeológus, Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg
Dr.Bertényi Iván	kandidátus, az ELTE docense, Budapest
Borsy Károly	nyugdíjas, Baranya megyei Levéltár külső munkatársa, Pécs
Demeter Zsófia	muzeológus, István király Múzeum, Székesfehérvár
Dr.Dóka Klára	kandidátus, levéltáros, Fővárosi Levéltár, Budapest,
Énekes Ambrus	tanár, Veszprém
Erdődi Gyula	levéltáros, Baranya megyei Levéltár, Pécs
Dr.Erdős Ferenc	levéltáros, a Fejér megyei Levéltár igazgatóhelyettese, Székesfehérvár
Dr.Farkas Sándor	kandidátus, a Fejér megyei Levéltár igazgatója, Székesfehérvár
Dr.Fehér István	kandidátus, a Janus Pannonius Tudományegyetem tanszékvezető tanára, Pécs
Dr.Für Lajos	kandidátus, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos titkára, Budapest
Dr.Füzes Miklós	a Baranya megyei Múzeumok igazgatóhelyettese, Pécs
Gál Szilveszterné dr.Vadál Mária	tanár, Teleki Blanka Gimnázium, Székesfehérvár
Dr.Gelencsár József	közigazgatási jogász, Városi Tanács, Székesfehérvár
Gerencsérné Horváth Éva	levéltáros, Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár

Glósz József	levéltáros, Tolna megyei Levéltár, Szekszárd
Gyengő László	nyugdíjas, Budapest
Gyüsi László	tanár, Közgazdasági Szakközépiskola, Tata-bánya
Halász Imre	levéltáros, Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg
Dr.Heiczinger János	nyugdíjas körzeti főorvos, Bakonycsérnye
Dr.Hetényi István	nyugdíjas levéltári osztályvezető, Dunaujár
Dr.Honvári János	adjunktus, Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola, Győr
Dr.Horváth Ferenc	kandidátus, ny.levéltárigazgató, Szombathely
Hörösk Richárd	levéltáros, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltára, Sárospatak
Dr.Iharosy József	nyugdíjas, Pécs
Kalácska László	tanár, Petőfi Sándor Gimnázium, Sárbogárd
Dr.Kállay István	a történelemtudományok doktora, az ELTE tanszékvezető tanára
Dr.Kanyar József	kandidátus, a Somogy megyei Levéltár igazgatója, Kaposvár
Dr.Kardos József	kandidátus, az ELTE docense, Budapest
Dr.Kelemen Elemér	kandidátus, a Somogy megyei pedagógiai Intézet igazgatója, Kaposvár
Dr.Kiss Mária	a Vas megyei Levéltár igazgatója, Szombathely
Dr.Kopasz Gábor	ny.főlevéltáros, Pécs
Kotnyek István	tanár, Zala megyei Továbbképzési Intézet, Zalaegerszeg
Dr.Körmendy József	püspöki levéltárigazgató, Veszprém
Dr.Kőszegi Gyula	nyugdíjas, Székesfehérvár
Lasky Gyula	a 320. sz. ÁRPÁD Ipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet tanára, Székesfehérvár

Dr.Lencsés Ferenc	kandidátus, a Fejér megyei Levéltár levéltárosa, Székesfehérvár
Lukács László	néprajzos muzeológus, István király Múzeum Székesfehérvár
Dr.Matovics Mária	járásbíró; Járásbíróság, Székesfehérvár
Mátyás László	a KSH Fejér megyei Igazgatóságának csoportvezetője, Székesfehérvár
Dr.T.Mérey Klára	kandidátus, a MTA. Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa, Pécs
Dr.Molnár Gyula	a KSH Fejér megyei Igazgatóságának csoportvezetője, Székesfehérvár
Nárai Gábor	tanár, a Somogy megyei Pedagógiai Intézet szakfelügyelője, Kaposvár
Dr.Naszádos István	ny. gimnáziumi tanár, Szombathely
Ortutay András	levéltáros, Komárom megyei Levéltár, Esztergom
Dr.Palos Gy.Bernardin	ny. tankerületi főigazgató, Székesfehérvár
Pifkó Péter	segédlevéltáros, Komárom megyei Levéltár Esztergom
Dr.Pölszkei Ferenc	a történelemtudományok doktora, az ELTE tanszékvezető tanára, Budapest
Dr.Ravasz Éva	tanácselnök h. Városi Tanács, Tatabánya
Réfi Oszkó Magdolna	levéltáros, Országos Vízügyi Levéltár, Budapest
Reöthy Ferenc	ny.tanár, Balatonszemes
Dr.Serényi Antal	ny.állatorvos, Székesfehérvár
Somkuti Éva	levéltáros, Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár
Dr.Szili Ferenc	főlevéltáros, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár
Dr.Szita László	levéltárigazgató, Baranya megyei Levéltár, Pécs
Tegzes Ferenc	levéltáros, Baranya megyei Levéltár, Pécs
Tóth Béláné Sulyok Ágota	tanár, Fejér megyei Pedagógus Továbbképző Intézet, Székesfehérvár

Tóth Tamás	segédlevéltáros, Komárom megyei Esztergom	Levéltár,
Tóttós Gábor	könyvtáros, Tolna megyei Könyvtár,	Szekszárd
Dr.Unger Emil	kandidátus, Országos "Frédéric Joliot Curie" Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató In- tézeti tud.csoportvezető főorvosa, Budapest	
Vargha Dezső	levéltáros, Baranya megyei Levéltár,	Pécs
Dr.Vonyó József	adjunktus, Pécsi Janus Pannonius Tudományegye- tem Tanárképző Kara,	Pécs
Vörös József	plébános, Balatonberény	
Dr.Vörös Károly	a történelemtudományok doktora, az MTA. Törté- nettudományi Intézetének tud. tanácsadója, Bu- dapest	
Záborszky Miklós	tanár, Arany János Általános Iskola,	Oroszlány
Dr.Zeleni Ferenc	főelőadó, Baranya megyei Levéltár,	Pécs
Dr.Zielbauer György	adjunktus, Tanárképző Főiskola,	Szombathely

